

Воловик В. М.

***ЕТНОКУЛЬТУРНІ
ЛАНДШАФТИ
МІСТЕЧОК ПОДІЛЛЯ***

ВІННИЦЯ 2011

Ухвалено до друку
Вченою радою Вінницького державного
педагогічного університету ім. М. Коцюбинського
(протокол № 8 від 03.02.2011)

ББК 26.821

УДК 911.375

Рецензенти:

Дмитрук О.Ю., завідувач кафедри географії України, географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д.г.н., професор
Чехній В.М., в.о. завідувача відділу ландшафтознавства, інституту географії НАН України, к.г.н.

Дудар І.Н., завідувач кафедри містобудування та архітектури, Вінницький національний технічний університет, д.т.н., проф., академік Академії будівництва України

Воловик В. М.

**В 68 Етнокультурні ландшафти містечок Поділля / Воловик В.М. –
Вінниця : ПП «О. Власюк», 2011. – 270 с., іл.**

ISBN

У монографії розглянуто особливості формування, розвитку та структури етнокультурних ландшафтів містечок Поділля, їх культурні особливості, прогнозовано можливі шляхи удосконалення та раціонального використання й охорони ландшафтів містечок регіону у майбутньому.

Для географів, екологів, фахівців галузей рекреації і туризму, охорони природи та раціонального використання природних ресурсів, краєзнавців і студентів.

**Volovyk V. M. Ethnocultural landscape township of Podillya. – Vinnitsa :
O. Vlasyuk, 2011. – 270 p.**

The features of forming, development and structure of ethnocultural landscapes township of Podillya are considered in a monograph, cultural feature, forecast possible ways of improvement and rational use and guard landscapes of township of region in the future.

For geographers, environmentalists, specialists of industries of recreation and tourism, conservancy and the rational use of natural resources, researchers of a particular region and students.

ISBN

© Воловик В.М., 2011

ПЕРЕДМОВА

*«Культурна людина живе не під голим небом,
як мандрова, а в хаті або кам'яниці» [131, с. 46]*

Огляд літературних джерел географічного циклу лише за минулі 20 років дає змогу зробити висновки, що зацікавленість науковців у пізнанні сутності та розвитку у майбутньому культурних ландшафтів, суттєво зросла. Такий інтерес з боку географів пов'язаний з необхідністю проаналізувати наявні прогалини у цих дослідженнях. З іншого боку, цілком природне прагнення географів до пізнання свого буття, оскільки саме географія володіє унікальними підходами й відповідним інструментарієм.

В американській та європейській географії концепція культурного ландшафту впроваджена К. Зауером. Серед численних досліджень культурних ландшафтів необхідно згадати фундаментальні праці Дж. Б. Джексона, Д. Косгроува. Культурно-ландшафтна тематика розробляється також І-Фу Туаном, Д. Лоуенталем, П. Клавалем.

Розробка проблематики культурного ландшафту в руській географії здійснювалась від початку ХХ сторіччя, а в українській – з початку ХХІ сторіччя. Формується адекватний поняттєво-термінологічний апарат, складаються різні підходи до вивчення культурного ландшафту, створюється система методів, здійснюються польові дослідження культурних ландшафтів.

Найпоширенішими та унікальними у Поділлі є етнокультурні ландшафти містечок. Їх унікальність полягає в тому, що подібних селитебних ландшафтів, крім Польщі та Білорусі більше ніде не має. Вони є перехідним, третім підкласом селитебних ландшафтів. Для ландшафтної структури містечок характерна поквартальна забудова, яка сформувалась упродовж ХVІ – початку ХХ сторіччя. Вплив на цю структуру здійснювали різні етноси, які населяли Поділля, що заповнило містечка регіону неповторним мультикультурним середовищем зі специфічною ландшафтною структурою: польські маєтки, замки та фортеці; єврейські штетли; вірменські та українські квартали. У культурному ландшафті подільського містечка сформувалось етнокультурне «ядро», навколо якого відбувалось наростання ландшафтної «периферії»: литовські або польські замки та фортеці були осьовим фортифікаційним ландшафтом, біля оселялись етноси: євреї, вірмени та греки формували торговельно-промислові квартали; українці, переважно на периферії, – сільські. Загалом у ландшафтній структурі містечок сформувались центральні – міські

селитебні, а на околиці – сільські селитебні ландшафти.

У ХХ сторіччі ситуація змінюється: війни, зміна суспільної формації, поява «радянського» народу, – призводить до поступового знищення та міграції народів, які населяли містечка. Квартали або руйнувались, або їх реконструювали та перебудовували, що привело до майже повного знищення типової ландшафтної структури містечок.

Поряд із внутрішньою потребою фізичної географії в культурно-ландшафтній проблематиці необхідна й зовнішня – суспільна. І необхідність таких досліджень вже є. Це вивчення культурної й природної спадщини. Ефективність ландшафтного підходу виявився у формуванні принципово нових об'єктів спадщини, які поєднують унікальні природні й культурні властивості. Наприклад, у Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО з'являється нова категорія – культурні ландшафти. Культурний ландшафт на це заслуговує, бо все ж таки є надія, що на його основі буде збудоване наше майбутнє.

Сьогодні виникла необхідність у збереженні кварталів містечок або їх елементів, шляхом заповідання культурної спадщини, що відповідає правовій базі України.

Ця праця – спроба проаналізувати розуміння етнокультурного ландшафту у географії, що дозволяє вийти на якісно новий рівень у розумінні збереження культурних ландшафтів містечок Поділля, дати необхідні рекомендації щодо їх раціонального використання та розширення бази історико-культурного фонду.

Теоретичні аспекти дослідження використовуються при викладанні курсів «Ландшафтознавство», «Загальне землезнавство», «Антропогенне ландшафтознавство» «Історична географія» у Вінницькому державному педагогічному університеті. Матеріали праці використані при написанні посібників «Тріада життя (біосфера, етносфера, ноосфера)» [112] та «Ландшафтознавство» [106].

Хочу висловити щире подяку своїм рідним, колегам і друзям, тим, хто допоміг мені у роботі над книгою. У першу чергу це стосується моєї дружини, **Воловик Алли Вікторівни** та сина, **Воловика Олександра Володимировича**. Я щиро вдячний **д.г.н., професору Денисику Григорію Івановичу**, теоретичні розробки якого та загальне керівництво дозволило здійснити значний крок у вивченні етнокультурних ландшафтів Поділля.

ОСНОВИ ТЕОРІЇ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ КУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ

Серед теоретичних і методологічних питань, пов'язаних з перспективами розвитку етноландшафтної концепції, є питання її місця й статусу серед інших концепцій антропогенного та культурного ландшафту, а також розуміння структури самої концепції.

Концепцією (лат. *conceptio* – сукупність, система) є система поглядів на певне явище або процес, спосіб розуміння, пояснення об'єктів дослідження. Як вказує В. М. Пашенко, наукова концепція – це змістовний стрижень теоретичного дослідження, який визначає напрям наукового пізнання і формує логічний каркас для систематизації результируючих знань [416, с. 29].

В історико-методологічних дослідженнях тенденцій розвитку культурної географії можливі різні підходи, які дозволяють сформулювати відповідну позицію дослідника.

Серед досліджень теоретико-методологічного характеру виділяється монографія М. В. Рагуліної, присвячена аналізу ситуації в сучасній культурній географії [446]. Розглядаючи тенденції у найбільших національних географічних школах (англо-американській, німецькій, французької й російській), М. В. Рагуліна вживає поняття *дослідницької традиції*: «*Под традицией в культурной географии мы понимаем сложившийся спектр исследовательских предпочтений в определённом участке предметного поля науки, который преимущественно разрабатывается в течение относительно длительного времени*» [446, с. 18]. Розгляд наукової діяльності через призму етнотрадиції орієнтує на її інституціональну стійкість. Виділяють 7 дослідницьких традицій у культурній географії — просторова, середовищна, ландшафтно-культурна, оболонкова (культурно-етносферна), регіональна, топологічна й часова.

Ландшафтно-культурний напрям формується з трьох парадигм: сциєнтистської (культурний ландшафт як антропогенний, «галузеві» культурні ландшафти, морфологія культурного ландшафту); феноменологічної (символічний ландшафт, етнокультурний ландшафт, ландшафтна феноменологія); постмодерністська (ландшафт як міф, текстуальна концепція ландшафту).

В українській географії концепція культурного ландшафту розглядається з позицій гуманістичної географії [416], де В. М. Пашенко виділяє: галузеві гуманістично-географічні, географічні дослідження гуманістичних сутностей, аксіологічно-географічні та рефлексивно-географічні дослідження [417, с. 3-4]. Взаємодія етносу та ландшафту присутнє в усіх напрямках. Серед головних можна назвати: картографічні дослідження систем «етноси і ландшафт», «етноси і уклади господарювань», теорія культурного ландшафту, вивчення гуманістичних властивостей ландшафтів тощо. До гуманістичних властивостей ландшафту відносять «об'єктні матеріальні речовинні й польові та суб'єктивні ідеальні

властивості ландшафтних комплексів – їх естетичні, етнокультурні, меморіальні, особистісно-духовні й сакральні цінності» [540, с. 11].

Аналіз предметного поля культурної (та етнокультурної, як її складової) географії на основі уявлень про ландшафтну *концепцію* припускає аналіз теоретико-методологічних уявлень кожної з них. В основі будь-якої наукової концепції є уявлення про один або кілька концептів. Під *концептом* розуміють систему стійких змістів і значень слова, що існує у певній мові й культурі. Через поняття концепту розкривається механізм трактування предмету культурного ландшафту.

Для просторової, або хорологічної концепції в такій якості є хорологічний концепт, а базовими концептами культурно-ландшафтної концепції є концепти ландшафту й місця (табл. 1).

Таблиця 1

Співвідношення основних культурно-географічних концепцій

<i>Культурно-географічні концепції</i>	<i>Базові концепти</i>
Просторова (хорологічна)	Простір (геопростір), територія
Середовищна (екологічна)	Середовище, довкілля
Цивілізаційна (глобалістська)	Цивілізація, етносфера
Регіональна	Регіон, ареал
Топологічна	Місце
Часова	Час (географічний час)
Ландшафтна (культурно-ландшафтна)	Ландшафт, місце

Історико-методологічний аналіз основних напрямів культурно-ландшафтних досліджень дозволяє стверджувати, що етноландшафтна концепція в культурній географії має значні перспективи для розвитку.

Ландшафтна концепція за своїм культурно-методологічним статусом - *міждисциплінарна*. Вона утворилась за межами географії й нині існує не тільки в географії, але й в інших областях знання й сферах діяльності. Міждисциплінарний статус ландшафтної концепції є однією з умов її життєздатності й методологічної гнучкості.

Для концепту ландшафту характерна неоднозначність й пов'язана з ним міждисциплінарна етноландшафтна концепція. «Боротьба» з неоднозначністю концепту ландшафту в географічних школах здійснювалася по-різному. У радянській географії вона призвела до «ігнорування» етнокультурних аспектів ландшафту. В американській географії пропонувався широкий спектр вирішення проблеми - від радикального закликати відмовитися від уживання терміну ландшафт до розробки суперорганічної (надприродної) концепції культури.

Унікальність етноландшафтної концепції визначається у першу чергу міждисциплінарністю (за В. М. Пашенком – міждисциплінарний гуманістичний дослідницький підхід). Методологічну проблему міждисциплінарного статусу може вирішити нова теорія етноландшафту, яка повинна осмислити й об'єднати фізико-географічні, етнологічні, історичні,

археологічні, етнографічні, філософські розробки й стати основою для розвитку нових ландшафтно-орієнтованих наук та застосування у прикладних напрямках.

Методологічне питання структури етноландшафтної концепції безпосередньо пов'язане з проблемою її формування. Її витoki розташовані у концепції культурного ландшафту. Головними «компонентами» є [244]:

- концепт ландшафту;
- «тематичне поле, яке саморозвивається», пов'язане з концептом;
- інституційні форми у вигляді наукових напрямів і дисциплін, які надають ландшафтній концепції організаційну стійкість.

Тематика етноландшафтних досліджень з'являється як у продовження, так і на перетині «стовбурів» ландшафтного дерева. Наприклад, з хорологічним змістом пов'язані такі теми як таксономія й районування етнокультурних ландшафтів; дослідження сільських, міських і містечкових ландшафтів. Художнім змістом наповнюється пейзажно-репрезентаційна тематика: географічний аналіз пейзажу, репрезентація культурного ландшафту містечка, моделювання й реконструкція його образів.

На перетинанні різних значеннєвих «стовбурів» формуються питання інтерпретації географічного розуміння терміну «культури», етнокультурного ландшафту; тематика, пов'язана з ландшафтними аспектами національної свідомості.

У географічному розумінні «культури» потрібно виділити два напрями: власне «культури» та «етнокультури». Останнє є похідним та має багато спільних рис з географічним трактуванням «культури».

ГЕОГРАФІЧНЕ ТРАКТУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ КУЛЬТУРИ

Фундаментальні категорії: культура, простір, середовище й час, які належать до основ «культурного ландшафту», мають філософський характер. Від їхнього трактування залежить зміст, специфіка, сутність і саме існування концепції «культурного» та «етнокультурного» ландшафту.

Культура відрізняється від інших ключових категорій тим, що вона є базисом «формування» таких понять як простір, середовище й час (у рамках культурно-географічних традицій), тому в кожній праці з культурно-географічної тематики явно або неявно є яка-небудь інтерпретація культури, що впливає на сутність дослідження. І. І. Свіріда досліджуючи аспекти співвідношення культури і простору [302], вказує на єдність простору і часу, акцентуючи увагу на хронотопі, де між культурою та хронотопом встановлюється майже синонімічний зв'язок.

Культура – міждисциплінарний об'єкт дослідження. Але зауважимо, що дослідження «культури» завжди слабко корелювали з етногеографічними дослідженнями. Донедавна простежувалася чітко виражена дуальність: різноманітність трактувань культури на Заході і єдина «легітимна» концепція в

СРСР, що зіграла свою фатальну роль у знеціненні концепції «культурного ландшафту».

Базисні елементи культури існують у двох видах - матеріальному й духовному. Сукупність матеріальних елементів складають матеріальну культуру, а нематеріальних – духовну. Але їхній підрозділ часто буває умовним, оскільки в реальному житті вони тісно взаємопов'язані.

До матеріальної культури відносять: культуру праці й матеріального виробництва, культура побуту, культура *топосу*, тобто місця проживання (архітектурні типи, селитебні ландшафти). Сукупність нематеріальних елементів складають духовну частину культурної статистики: зразки й норми поведінки, закони, духовні цінності, церемонії, ритуали, символи, міфи, знання, ідеї, звичаї, традиції, мову.

Етимологія терміну «культура». Слово «культура» (*cultura*) введено до вжитку римлянами як протиставлення слову «природа» (*natura*). Спочатку воно означало культивування, вирощування рослин та тварин, обробіток ґрунту, але пізніше римляни стали вживати термін «культура» по відношенню до душі, розуму, які також можуть бути «культивованими».

Культура походить від лат. *cultura*, яке означає «*обробіток, догляд; землеробство; виховання, освіта, розвиток; поклоніння, шанування*» [190, с. 138]. Як бачимо, на чільному місці вказано матеріальну складову, на що вказував Ф. Ратцель: «*Не случайно слово «культура» (возделывание) имеет одинаковый смысл с земледелием. Здесь лежит его этимологический корень, а также и корень того, что мы в более обширном смысле называем культурой*» [448, с. 26]. Подібне твердження є у праці 1911 р., де культура означає «*...передовсім плекане і уліпшуване рістні і зьвірят, а відтак взагалі розвій, ублагороднене і удосконалене життя людей*» [128, с. 72].

Первинний зміст розуміння «культури» як неприродного, обробленого, покращеного зберігся до сьогодні. Культура – антитеза до природи, не-природа, іноді анти-природа.

Оригінально розшифровував поняття «культури» М. К. Реріх, поділивши її на дві частини: «*культ*» — шанування, «*ур*» — світло, тобто шанування світла [308]. З цього погляду «культ» походить від латинського «*cultus*», що перекладається як «обробка; догляд; шанування, поклоніння» і має безпосереднє відношення до сакральних-тафальних артефактів етнокультури.

Дефініція терміну «культура». Вже в етимології терміну «культура» виражається певна особливість — єдність культури, людини і його діяльності, хоча в понятті «культури» вкладали різний зміст. Наприклад, елліни бачили у своїй вихованості головну відмінність від «диких», «некультурних варварів». У середньовіччі термін «культура» асоціювався з особистими якостями, з ознаками особистого вдосконалення. З другої половини XIX сторіччя поняття «культура» все більше здобуває статус наукової категорії. Вона перестає означати тільки високий рівень розвитку суспільства. Це поняття все частіше перетинається з такими категоріями, як «цивілізація» і «суспільно-економічна формація».

Тривалий час термін «культура» і «цивілізація» були тотожні. Першим провів межу між ними І. Кант, а на початку ХХ сторіччя О. Шпенглер і зовсім протиставив їх. Існує понад 400 визначень «культури», І. Ровенчак вказує на існування понад 500 [456]. Багато з них співпадають за змістом.

Для аналізу терміну «культури» в контексті культурного ландшафту будуть необхідними *археологічні підходи*, переважно матеріальні за своєю сутністю. Термін «культура» як позначення археологічних залишків з'являється у середині ХІХ сторіччя, а через півсторіччя ця категорія стає провідною в археології. Культуру розглядали як головну рису, якою людське суспільство відрізнялось від природи. Під нею розуміли все, що було створено руками людини. Специфічність форми культури кожного суспільства дає можливість археологам окреслити коло схожих пам'яток археологічної культури: *«Предметом первісної археології є наукове дослідження усіх стародавніх пам'яток людської культури»* [цит. за 126, с. 9]. У радянській археології вживалось поняття «матеріальна культура», однак спроби його обґрунтування призвели до ряду протиріч. Зокрема, термін «матеріальна» має не предметну, фізичну основу, а філософську. Особливий акцент надавався «матеріальній культурі», коли намагались підкреслити соціологічну спрямованість досліджень.

Внесок у розвиток сучасного поняття «культури» зробили археологи І.С.Винокур, Ю. М. Захарук, В.Ф. Генінг, М.О. Ричков, С.В. Смирнов. Більшість дослідників вважають, що культура (археологічна), сконструйована на спільності ознак археологічного матеріалу, є відбиттям в археологічних реаліях окремих соціально-історичних організмів давнини [496]. В. Ф. Генінг приділяє увагу аналізу категорії «археологічних пам'яток» [125], де розглядає визначення поняття «культура», виділяючи три рівні при реалізації функції людської діяльності. Далі аналізує поняття «викопної культури» та «археологічних пам'яток» як решток предметного (матеріального світу) минулих епох.

Археологами сформульовано важливий теоретичний висновок: *однотипну матеріальну культуру, відтворену на основі археологічних джерел, можна розглядати як доказ існування окремої етноспільноти*. Тому виникла ідея типологізації археологічних пам'яток за головними спільними ознаками, виділенням археологічної провінції, далі – археологічної культури.

Ємне визначення культури навів Л.Г. Іонін: *«Культура в широкому розумінні слова - це те, що робить тебе чужим, коли ти залишаєш свій будинок. Вона містить у собі всі переконання й всі очікування, які висловлюють і демонструють люди. Коли ти серед членів групи, з якими розділяєш загальну культуру, тобі не доводиться обмірковувати й проектувати свої слова й дії, тому що ти й вони бачать світ у принципі однаково, і ви знаєте, чого очікувати один від одного»* [223, с. 25]. Наближене до антропогенного ландшафтознавства визначення культури розглядається як сукупність матеріальних і духовних цінностей, які виражають певний рівень історичного розвитку цього суспільства і людини [504, с. 151].

У праці «Культура: критичний огляд концепцій і визначень» [616] автори проаналізували понад 180 трактувань культури й класифікували визначення за 6-ма типами, які у свою чергу, підрозділяються на підтипи:

А. Описові визначення – наголос зроблений на перерахуванні істотних, з погляду авторів, рис.

В. Історичні визначення – у центрі уваги традиції, соціальна наступність. Недолік - ілюзія незмінності й плавності розвитку.

С. Нормативні визначення:

- життя, яке орієнтуються на ідею образу,
- орієнтація на уявлення про ідеали й цінності.

Д. Психологічні визначення:

1. Наголос робиться на адаптацію до довкілля;
2. Виділяється процес соціального вивчення;
3. Ключовим вважається формування звички;
4. «Рафіновані» психологічні й психоаналітичні трактування.

Е. Структурні визначення – наголос на організацію культури.

Ф. Генетичні визначення – орієнтовані на походження, підрозділяються на чотири підгрупи:

1. Культура розглядається як продукт або артефакт;
2. Виділяється роль ідей;
3. Підкреслено роль символів;
4. Дефініції «від протилежного»: культура визначається через те, що не є культурою.

Структура класифікації дає уявлення про різноманітність значимих аспектів, за допомогою яких визначається головне. Проте Л.Г. Іоніну вдається привести до спільного знаменника цю теоретичну різноманітність: *«...можна приблизно уявити собі, у чому були б згодні автори буквально всіх наведених визначень ... Культура - це характеристика людського суспільства... культура не успадковується біологічно, але припускає навчання ... Культура прямо пов'язана з ідеями, які існують і передаються в символічній формі за допомогою мови»* [223, с. 40].

У сучасних американських та європейських джерелах аналіз поняття «культури» здійснюється з позицій фізичної та соціально-економічної географії, соціально-культурної антропології, етики та філософії [608; 624; 627; 647], культурно-господарських типів [593].

Американський вчений О.Т. Менсон у 1894 р. вводить поняття «культурного ареалу» як локалізованих культур. Кожний культурний ареал, відповідно до автора *«має свій клімат, свої води і землі, свої рослини, мінерали, тварин... Коли група людей опинилась в одному з цих ареалів, вона безумовно розвивала свою особливу культуру, заняття, індустрію»* [2, с. 60]. У праці автор обмежує визначну роль географічного середовища ранніми стадіями розвитку людського суспільства.

«Точку опори» у гуманітарних дослідженнях культури шукають і

географи. П. Хаггет, проаналізувавши погляди вже тільки культургеографів, прийшов до висновку: *«Культура - це стійкі стереотипи завченої людської поведінки, за допомогою яких основні поняття й уявлення можуть бути передані від одного покоління до іншого або від однієї спільноти людей до іншої»* [548, с. 282]. Причому дуже важливі такі аспекти:

- передача культури відбувається небіологічним шляхом;
- роль символів і мови в сприйнятті стереотипів культури є головною;
- людська культура є складною і стійкою.

Таким чином, і в географії, і у філософії обговорювалися й аналізувалися ті самі концепції: отриманий двома дослідниками - філософом Л.Г. Іонінім і географом П. Хаггетом висновок виявився майже ідентичним.

Культура розкриває різні форми взаємодії людини з ландшафтом. Але переважаюча у джерелах «матеріальна» культура – досить відносний термін, бо фіксує не матеріальність, а предметність буття феномену культури [547]. Антиподом є сутнісна форма культури – духовна, яка може розкривати образи культурних ландшафтів, які у свою чергу формують відповідний архетип.

В. М. Стрелецький, стверджуючи важливість концептуалізації поняття «культура», відзначає: *«...яких би уявлень про сутність культури не дотримувалися географи різних шкіл, традицій і напрямів, всі вони змушені були відповідати на схожі, по суті, ті самі питання: що мається на увазі під просторовими відмінностями в культурі»* і *«як їх можна вимірювати»* [510, с. 20]. Необхідно дотримуватись іншої позиції, суть якої в тому, що концепція культури впливає на дослідження, у тому числі на вирішення проблеми. Проаналізуємо це твердження на прикладі аналізу протилежних концепцій культури: суперорганічної і епіфеноменальної.

Суперорганічне трактування культури. Трактування, запропоноване антропологом А. Кребером у першій третині ХХ ст., можна визначити у таких положеннях [2].

1. Сутність культури піднімається над органічним і неорганічним світом і не пояснена в категоріях цих низьких рівнів.

2. Культура – сутність, яка саморозвивається в порожнечі.

3. Культура охоплює мову, знання, вірування, звичаї, мистецтво, техніку, ідеали, норми - всі прояви життя суспільства, крім його соціальної структури.

4. Культура постійна й автоматично здобуває своєрідну «інтеграцію».

5. «Етос» визначає форму культури, і пронизує її, як запах.

Ця концепція вплинула на розуміння «культурного» («етнокультурного») ландшафту. Вона виникла як своєрідна гуманітарна реакція на протиположний енвайроментальному детермінізму на початку ХХ сторіччя, увійшовши в географію завдяки К. Зауеру. Забезпечивши спільне розуміння з антропологією, концепція виявила великий креативний потенціал: значна кількість класичних праць створені вченими, які її підтримували (Carter, 1968; Broek, Webb, 1973; Zelinsky, 1973).

Проте недоліки парадигми були досить істотні. Д. Дункан [606],

відзначає, що суперорганічне розуміння культури розділяє соціальне й культурне поля досліджень. Дійсно, в американській науковій школі існує невинуватий поділ соціальної й культурної географії. Але ж у повсякденному житті соціальне й культурне в людині й суспільстві настільки узагальнене, що важко провести навіть умовну межу.

Культурна географія в Німеччині і Франції аналізується як субдисциплінарне поле в рамках соціальної географії, або як гібридна соціально-культурна дисципліна [594].

Наступний негативний момент - таке трактування задає «планетарний» масштаб, можливий лише при створенні міжцивілізаційних схем. Проблема просторових розходжень і їхнього виміру у рамках суперорганічного розуміння знецінюється, переходячи до безтілесної, абстрактної людини, яка взаємодіє на макрорівні із культурою.

Тому продуктивніше розглядати культуру не як «річ», а швидше як широкий контекст соціокультурної взаємодії індивідуумів і груп. Такий шлях може привести до рубежів взаємовигідного синтезу: традиція «людина-ландшафт», розроблена в культурній географії, може органічно доповнити збагачену соціологічними концептами соціальну географію. Саме цей аспект суперорганічного трактування культури – відмова від включення соціальної теорії в методологію культурної географії у 80-х роках ХХ сторіччя стимулював спроби створення «радикальної культурної географії», заснованої на неомарксистській інтерпретації суспільства [599]. Важливість аналізу концепцій культури для аналізу культурного ландшафту підкреслює Р. Вільям, який вважає інтерпретацію культури «ключовим словом», за допомогою якого задаються рамки сприйняття дослідника: культура, сприймається як мережа значень (трактування школи символічної антропології К. Гіртца), що створює одне проблемне поле; трактується ж як епіфеномен – зовсім інше, так, що два дослідники відповідно перебувають у різних суб'єктивних географічних реальностях [646].

На закінчення огляду суперорганічної концепції необхідно відзначити, що вона була однією з впливових, але не єдиною парадигмою: широко в географії були представлені трактування культури як адаптивного процесу, неомарксистські, символічні й інші концепції.

Епіфеноменальне трактування культури. У 1929 р. П.А. Флоренський у листі до В. І. Вернадського писав: *«Ми перестали охоплювати цілісність культури як власне життя»* [цит. за 221, с. 26]. До початку ХХ сторіччя у географії склались ідеї про взаємозв'язок культури й природи, що відбилось у структурі географічних наук, забезпечуючи послідовність досліджень. В.П.Семенов-Тянь-Шанський розробив і читав курс антропогеографії. Квінтесенція цієї науки виражена у праці «Що повинен знати кожний краєзнавець про географію людини», де культура трактувалася як поле, здатне транслювати, «випромінювати» свої прояви: *«Відповідно до культурних вогнищ людини можна встановити і його культурні світи, під якими варто розуміти площу, покриту випромінюванням з того або іншого культурного*

вогнища. Такі світи з'являються в історичному розрізі - шляхом нашаровування однієї культури на іншу в культурному вогнищі, а в географічному порядку - у просторі - шляхом перешаровування й перекриття культур, випромінених із сусідніх культурних вогнищ» [485, с. 128].

Географічним дослідженням культури займався Петроградський Географічний інститут. Уже в 1918 р., у перший рік свого існування, з 16 географічних кафедр, чотири (країнознавства, антропології, етнографії й економічної географії) охоплювали культурно-географічну проблематику. Пізніше інститут злився з географічним факультетом, де В. Г. Богораз-Тан, В.П.Семенов-Тянь-Шанський, Л. Я. Штеренберг здійснювали культурно-географічні дослідження. Трактування культури в рамках цього ідейного поля були дуже різноманітні – від *«сукупності всього створеного людиною на Землі у всій історичній і географічній розмаїтості»* [43, с. 42] до визнання культури еквівалентом етносу, як форми життя людини на Землі.

З соціологічного погляду, як вказує Богораз-Тан, культура є взаємодією двох головних елементів: а) це власне людина, техніка та її матеріальні можливості; б) зовнішня природа, арена для дії, запас необхідної матерії, з якої людина створює культуру. У такому підході є багато спільних моментів, поєднуючи його з антропогенним ландшафтознавством.

У 30-і роки ХХ сторіччя марксистсько-ленінська теорія розвивається не тільки як пануюча ідеологія, але й впроваджується у звичайне життя як бачення суспільства, людини, середовища й прогресу. Культура трактувалася як надбудовне явище, що переважно пов'язане з матеріальним виробництвом і майже незалежно від свідомості людей: *«Культура - це сукупність досягнень суспільства в області освіти, мистецтва, науки й в інших областях духовного життя; вміння використати історично накопичені знання й практичний досвід для скорення сил природи, для зростання виробництва, для вирішення назрілих завдань суспільного розвитку»* [575, с. 202].

Головною характеристикою культури була її епіфеноменальність – існування надбудови і вторинність стосовно економічного базису. Культура поділялась на матеріальну (техніка, виробничий досвід, матеріальні цінності) і духовну (досягнення в галузі науки, мистецтва й літератури, філософії, освіти). Вона залежала від матеріальної сторони життя (способу виробництва), і мала класовий характер.

Проблемне поле антропогеографії (культурної географії) пройшло через зміни: від людини й культурного ландшафту до розташування об'єктів соціально-культурного побутового сектору, і як наукова дисципліна перестала існувати.

У 1947 р. Р.М. Кабо публікує статтю *«Природа й людина в їхніх взаємних стосунках як предмет соціально-культурної географії»* [236]. Основні положення праці, зокрема, про необхідність і можливість міждисциплінарного дослідження соціально-культурних явищ, про створення соціально-культурної географії, яка б пояснювала їхні процесуальні аспекти, були свіжі й нові. Однак ці ідеї не отримали підтримки і були забуті.

Відношення до культури стає позицією критики закордонної географії, причому спостерігається інверсія значення: основою аналізу стає епіфеноменальне трактування. Наприклад, А.Г. Ісаченко, дорікаючи західним географічним дослідженням у поверхневості й незнанні закономірностей суспільного розвитку, вважає що дослідники під «культурно-географічними» явищами «...розуміють головним чином зовнішні результати діяльності людини на Землі (населені пункти, дороги, житло, навіть огорожі, лазні, цвинтарі тощо» [225, с. 23].

Оскільки марксистсько-ленінське трактування поняття «культура» вважалось єдино вірним, це дозволяло виділяти такі обставини: по-перше, всі можливі інші концепції розглядалися з позицій цього «правильного» трактування, що, як мінімум, мало термінологічні різночитання. Проте, даний факт не акцентувався, зводячись до «ущербності» буржуазної науки. Другим, більше всеосяжним наслідком можна вважати інтерпретацію закордонної соціальної географії загалом: позбавлена вірної методологічної основи, вона, як рефлексія інтересів капіталістичного суспільства, була примушена розвиватися, не розуміючи сама себе, маючи неправильне уявлення про свою сутність.

Тенденції гуманізації активно обговорювалися в географії, але культурно-географічне проблемне поле так і залишилося «поза кадром». Визначеність трактування вкоренилось в економіко-географічній традиції, і саме словосполучення «культурна географія» здавалось ненауковим. Показово, що при перекладі закордонних статей дуже рідко назва цієї повноправної дисципліни передавалася дослівно: замість «cultural geography» – соціальна (рідше – соціально-культурна) географія, а найчастіше – географія культури. Здавалося б, цей лінгвістичний нюанс незначний, однак він багато в чому перевизначає зміст: «географія культури», за аналогією, наприклад, з географією спорту, уже з першого погляду розпізнається як географія розташування культури, що не відповідає трактуванню оригіналу.

Ю.Г. Саушкін і В.С. Преображенський у той час дотримувалися саме такого погляду: «При прогнозуванні соціально-економічних географічних наук (соціальної географії) радянські вчені вже включають в їхнє число географію культури, географію науки, географію торгівлі (з підрозділом на оптову й роздрібну)...» [481, с. 21]. Дослідники відзначають, що в сферу географії йде включення «проблем територіальної організації таких видів діяльності, де прямі економічні критерії не завжди є пануючими (географія культури, географія охорони здоров'я й тощо)» [481, с. 21]. Розуміння культури як виду діяльності – сутнісна характеристика епіфеноменальної концепції – могло логічно розгорнутися тільки в одну – хорологічну «географію культури» – територіальну організацію, розташування об'єктів – результатів цієї діяльності; однак у ті роки це починання не мало продовження.

Географія культури може трактуватись з погляду «місцерозвитку» П.М.Савицького. Цей напрям розкритий Ю.А. Веденіним у праці «Нариси з географії мистецтва», у якій розкриті особливості територіальної структури мистецтва, роль інновацій і традицій у формуванні територіальної структури

мистецтва, головні фактори формування територіальних спільностей і комплексів мистецтва. Автор вказує, що *«мистецтво займає на Землі визначене місце (у буквальному розумінні цього слова). Воно переміщується планетою і вступає із нею у взаємодію, змінюючи її культурний і природний ландшафти»* [63, с. 4]. Як вказує Ю.А. Веденін, культура, вступає у контакт з натуральним ландшафтом різноманітними способами: через антропогенні матеріальні об'єкти; через різні види людської діяльності, які визначають ступінь і форму взаємодії людини з природою, і, нарешті, через відношення людини до довкілля, зумовлене різними ціннісними критеріями. Таким чином, культура входить до ландшафту і через процеси діяльності, через потоки енергії та інформації, які поєднують культуру та природу.

У такому контексті можна говорити про дослідження методами географії (вкорінення та територіальність) фольклорних жанрів, літописів, давньоруського іконопису й архітектури, народного мистецтва і художніх промислів, образотворчого мистецтва. Ступінь їх концептуалізації різна: одні – у стадії формування у самостійні напрями, інші – у зародковій стадії [31]. «Художній простір» є важливою категорією теоретичної й історичної поетики – логіка речей стає одночасно одним з ключових понять географії культури.

С.А. Ковальов [261] запропонував вважати географію культури, дисципліною, що перебуває на стику декількох суспільно-географічних наук; С.Я. Ниммік, виділила окрему соціальну географію, орієнтовану на вивчення споживання суспільством матеріальних і духовних благ і формування на цій основі *«географічних типів способів життя»* [373, с. 7]. Але критичні зауваження та обвинувачення в «розмиванні» предмету географії звели нанівець і ці починання.

Для радянської географії значною стала стаття В. М. Гохмана, де фактично було заявлено про зміну культурних парадигм: привнесення в географію розуміння культури як адаптивного процесу (концепція культуролога й етнографа Е. С. Маркаряна) відкрило широку перспективу досліджень, просто неможливих у рамках епіфеноменального трактування [144].

«Побічним ефектом» тривалого впливу об'єктивістського розуміння культури й редукції культурної географії стали негативні стереотипи сприйняття географії й географів гуманітаріями. Так, культурологи *«...дефіциту географії не відчували... вони побоюються географічного детермінізму, пояснення всього й вся впливом території...»* [8, с. 136]. Це ж стосується етнологів: географія в їхньому розумінні ототожнюється тільки з просторовим розташуванням і детермінізмом. Зазвичай, те, що гуманітарії поки не відчували дефіциту географії, говорить не про вузькість їхнього кругозору, а швидше спонукує географів до подолання інерційності: розуміння поєднання світу людини й природи зараз, у процесі переходу до одночасно глобального й регіонально-мозаїчного буття, стає гостро необхідним.

Відзначимо найважливіші наслідки тривалої переваги епіфеноменальної культурної парадигми:

1. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок про ключову роль

розуміння культури в змісті (й існуванні) концепції «культурного» ландшафту.

2. Категорії простору, середовища й часу дуже важливі для культурно-географічного дослідження. Різні трактування понять визначають суть, проблемну орієнтацію й перспективи конкретних напрямів. Від розуміння культури залежить рішення дилеми «бути чи не бути» культурній географії в системі географічного знання.

3. Фундаментом розвитку культурної географії може стати опора на широкий спектр змістів культури: наскільки полістилістична сучасна українська культура, настільки різноманітною може стати вітчизняна концепція «культурного» ландшафту, реалізуючи принцип мультикультуралізму. Ця концепція застосовується при дослідженні етнокультурних ландшафтів містечок.

Досить чітко виділяються елементи культури й у *регіональному аспекті*. Адже в кожний відрізок часу співіснують і іноді взаємодіють локальні культури (культури регіонів, країн, народів (етносів), племен), своєрідність яких настільки очевидна, що дає підставу вважати деякі з них різними, аж до протилежності. Теоретично це виражено істориками й культурологами, які розвивали концепції локальних культур, замкнутих цивілізацій, історичних циклів культурного розвитку. М.Я. Данилевський, О.Шпенглер, А. Тойнбі – кожний по-своєму розробляв уявлення про типи культур.

Однією з перших була концепція **еволюціонізму** – відповідно до якої культура (при всіх дискретностях розвитку), розвивається послідовно, від нижчого рівня – до вищого, через варварство – до високорозвиненої культури, вінцем розвитку якої вважалася культура Європи. Провідними науковцями цієї концепції були Л. Морган, Г. Спенсер, Дж. Мак-Леннан, Дж. Леббок, Дж. Фрезер. Засновником є англійський вчений Е. Тейлор, який у праці «Первісна культура» розкриває положення концепції: людство – єдиний вид; еволюція суспільства і культури відбувається за однаковими законами; еволюційний розвиток йде від простого до складного; характер культури тоді відповідає стадії еволюції, на якій знаходиться суспільство; спільності та відмінності між культурами можна пояснити ступенем розвитку культур. У XIX сторіччі від цієї концепції поступово відмовились.

Логічним продовженням еволюціонізму є праця М.Ю. Шишїна [567]. Автор розглядає культуру та культурний ландшафт через «призму» концепції ноосфери, виділяючи три вертикальних шари: а) сфера, яка забезпечує тілесно-вітальне соціально-економічне життя людини – вітосфера (техно- і соціосфера); б) сфера наукового пізнання і перетворення світу – наука; в) сфера життєвих цінностей і цілей, яку можна назвати ейдетичною. Трирівнева модель ноосфери допомагає виявити внутрішню структуру артефактів культури. Тривалість існування артефакту культури залежить від того, як повно у ньому проявляються всі три рівні ноосферної реальності.

Наприкінці XIX сторіччя з'явилась праця М.Я. Данилевського «Росія і Європа» (1871), у якій закладено основи нової концепції **цивілізаційного** (циклічного) **підходу**. За ним, розвиток людства відбувається шляхом циклічної

зміни самобутніх культурно-історичних типів. До провідних вчених напряму можна віднести К.М. Леонтьєва, О. Шпенглера, А. Тойнбі, П.А. Сорокіна, К.Ясперса. А. Тойнбі розробив концепцію культурно-історичного процесу, аналізуючи 21 відносно замкнуту цивілізацію. Він вказував, що людина досягає цивілізації не внаслідок біологічної спадковості або легких умов довкілля, а у відповідь на виклик складної ситуації. У якості «викликів» А.Тойнбі виділяв несприятливі природно-кліматичні умови, військову колонізацію та значні досягнення попередніх цивілізацій [519].

Концепція **дифузійнізму** з'явилась наприкінці ХІХ сторіччя як реакція на еволюціонізм. У цій концепції подібність форм культури пояснювалась проникненням форм, які розвивались в одному або декількох центрах, відокремлених значними відстанями. Серед вчених, які сформулювали цю концепцію: Ф. Ратцель, Л. Фробеніус, Ф. Гребнер, В. Шмідт, Е. Сепір, М.Херсковіц. Існувало декілька течій у рамках цього напряму: історико-географічний, вчення про культурні круги, теорія культурних ареалів, геліолітична школа [579, с. 141-142].

Основою процесу культурної дифузії є акультурація і проходить через три стадії: прийняття певної культурної риси, адаптація місцевого середовища до цієї риси, реакція середовища, яка може відбутись як шляхом засвоєння, так і відторгнення риси. Процес акультурації має певну просторову складову, бо донори та реципієнти розташовані у різних точках культурного простору [303, с. 20].

Засновником дифузійнізму вважають Ф. Ратцеля, який обґрунтував свої ідеї у працях «Антропогеографія» (1882), «Народознавство» (1885), «Земля і життя» (1891), у яких розкриті загальні тенденції розселення людства на Землі і розвиток культури у зв'язку з географічними умовами [4]. Хоча з науково-історичного погляду праці Ф. Ратцеля мають відношення до антропогеографічної школи та були перехідною ланкою від еволюціонізму до теорії культурних кругів [579, с. 143].

Ідеї концепції культури Ф. Ратцель сформулював у праці «Антропогеографія», проаналізувавши географічне поширення предметів матеріальної культури, що у свою чергу пов'язав з поширенням етносів – носіїв цих предметів. Як стверджував Ф. Ратцель, викликані природними умовами відмінності між культурами етносів, поступово згладжуються завдяки просторовим переміщенням етнографічних предметів через культурні контакти етносів. Предмети матеріальної культури значно довше зберігаються, а відповідно й ареал поширення етносу має виражені межі. Людині Ф. Ратцель відводив другорядну роль у культурі і розглядав відносну незалежність культури від людини [476, с. 38-39].

Одним з напрямів географічного розуміння «культури» був «культурний релятивізм», заснований на поглядах Л. Фробеніуса та Ф. Гребнера. Л.Фробеніус пов'язував різноманітність та неповторність культур з різноманітністю ландшафтів, а Ф. Гребнер розвинув концепцію світової культури як серії замкнутих культур, які пізніше розглядалися як культурні

кола. Л. Фробеніус, мав погляди на сутність культури міфологічного характеру. Це виражається у твердженні, що культури – це живі організми, які народжуються, старіють та помирають. Ця теза перетинається з «біосферним» напрямом Л. М. Гумільова. Л. Фробеніус вказує на те, що культури не створюються людьми, а функціонують та еволюціонують вони (культури) самодостатньо.

Представник американської школи «age-and-area» Ф. Боас розглядав «культуру» як наслідок дифузії й акультуризації. Під акультуризацією він розумів сприйняття етносами елементів чужих культур та пристосування для своїх потреб. Дослідження Ф. Боаса продовжили К. Уісслер, Е. Сепір, Р. Лоуї, У. Уолліс.

У Великобританії традиції «дифузійнізму» розвивали У. Ріверс, Г.Е. Сміт, У. Перрі, Д. Джексон, У. Доусон. Автори проводили паралелі етнодифузії та фізико-хімічних процесів: «...процес поєднання культур нагадує швидше фізичну суміш, у якій складові елементи існують поруч...» [4, с. 50].

Теорія дифузійнізму дозволяє вивчати такі питання:

- визначення культурних ландшафтів і центрів їх формування;
- вивчення шляхів переміщення культурних елементів;
- формування просторових культурних зв'язків;
- утворення нових культурних ландшафтів, як результат перенесення культури (її елементів) в інші природні умови або враховує взаємодію між культурами.

Таким чином, географічне трактування культури, яке виникло як результат взаємодії фізичної географії, ландшафтознавства, етнології, антропології необхідно поділити на три напрями:

- структурний аналіз культурного простору;
- динамічний аналіз культурного простору;
- синтетичний підхід, який використовується для дослідження культурних та етнокультурних ландшафтів [91].

ГЕОГРАФІЧНЕ ТРАКТУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ЕТНОКУЛЬТУРИ

Культура кожного етносу настільки унікальна, що дослідники замість поняття «етнос» вживають поняття «культура», іноді ці терміни об'єднують в «етнокультуру». Крім цього, в американській соціології при вивченні основ теорії суспільства перевагу віддають терміну «культура», а термін «етнос» практично не використовується.

Культурологічний підхід розглядає традиційну культуру етносу переважно як механізм і як результат його адаптації до ландшафту, а й, відповідно, його трансформація є характерною для відповідного етносу [466].

Поняття «*етнокультура*» (етнічна культура) акцентує увагу дослідників тільки на етнічній специфіці характерних тільки для певного етносу культурних явищ і трактується як сукупність етнодиференційованих і

етноінтегруючих характеристик культури [476, с. 160]. Етнокультура є сукупністю визначених культурних елементів і структур, які мають етнічну специфіку. Вона дозволяє визначити культурні функції, що реалізуються у процесі взаємодії етносу та ландшафту. До таких функцій відносять інструментальну (створення й перетворення ландшафтних комплексів), інкультурацію (перетворення самої людини), нормативну (створення системи засобів організації колективного життя), сигніфікативну (знакова), пізнавальна, комунікативна [562].

Значний внесок у дослідження теоретико-методологічних аспектів етнокультурних процесів здійснили вчені: Ю.В. Бромлей, Е.А. Баллер, Ю.П.Аверкієва, С.А. Арутюнов, Л.М. Гумільов, В.Б. Йорданський, В.П.Левкович, О.П. Садохін, М.О. Мнакацян, С.О. Токарев, М.О. Шаваєва [51]. Загальнотеоретичною культурологічною базою є праці А.Кребера, З.Клакхона, В. Келлі, Є.М. Верещагіна, О.П. Борзової, С.О.Арутюнова, П.О.Сорокіна, М.М. Чебоксарова, присвячені вивченню й систематизації основних проблем і наукових понять етнокультури.

Географічний фактор у формуванні етнокультури – необхідна передумова для виникнення етносу, його функціонування та еволюції. Предмет впливу природних умов можна знайти у різних етнокультурних особливостях природокористування. Наприклад, клімат може визначати особливості типів житла, одягу, види сільськогосподарського користування; ґрунти, рельєф, флора, фауна здійснюють визначальний вплив на формування як матеріальної, так духовної складової етнокультури, що проявляється у формуванні певних стереотипів поведінки, звичках, обрядах.

Одна з перших концепцій етнокультури пов'язана з «**соціосферною**» течією [568, с. 30]. У її рамках етнокультура розглядається як дуальне утворення, де «культурна» частина є інтегратором по відношенню до етносу.

Важливу етнічну функцію виконує архітектура (у контексті цього дослідження – етнокультурні ландшафти містечок). Сучасна селитебна структура міст, яка стала ознакою індустріалізації та урбанізації; у містечках та селах поступово витісняє (а у великих містах вже замінила) національну, місцеву етнокультурну структуру. Тому, зберегти етнокультурну різноманітність селитебних ландшафтів – одне з важливих завдань з охорони культурної спадщини та збереження самотності.

Своєю матеріальною діяльністю, виробничою культурою етноси формують антропогенні ландшафти, найбільш прийнятні з погляду екологічної рівноваги. У тих регіонах, де цим зневажають, відбуваються екологічні катастрофи, які руйнують зв'язки в етноландшафтах як різновиді культурних ландшафтів.

Другою течією, пов'язаною з впливом етнокультури на ландшафтні комплекси є **примордіалізм**. Концепція побудована на вченні про природний зв'язок людини з групою людей або відповідною культурою. Течія поділяється на дві підтечі: *природну та еволюційно-історичну*. Представники напряму (П'єр ван ден Берг, Л.М. Гумільов, І. Г. Герднер) вважали етнос та етнічність

реально існуючими феноменами, які мали об'єктивну основу для існування у природі.

Природна підтечія вважає етнос первинним утворенням, заснованим на спільних предках, які належать до однієї раси. У радянському варіанті примордіалізму сформувалась «біосферна» концепція, сформована Л.М.Гумільовим [164, 165]. Автор концепції вважає, що культура і етнос – утворення різнопланові. Якщо етнос у Л.М. Гумільова органічного походження і пов'язаний з життям природи та космосу, то культура – утворення штучне, результат тієї роботи, яку здійснили етноси при виконанні етоногенетичної програми, розрахованої на 1200-1500 років. Такий відтинок часу відведено етносу для втрати пасіонарної (біогеохімічної) енергії етносу.

У серії праць Л.М. Гумільова «Ландшафт і етнос», відзначено, що зв'язки людських єдностей з довкіллям у процесі господарської діяльності детерміновані потоками речовини й енергії, якими вони обмінюються з ландшафтовмісними біоценозами [165]. Л. М. Гумільов вважав, що етнос – явище географічне, пов'язане з ландшафтом, який його годує і в якому він живе. Отже, етнос є природним явищем, що передує соціальному: «*Етнос - форма адаптації виду Homo Sapiens у біоценозі свого ландшафту, причому не стільки в структурі, скільки в поведінці*» [164].

Еволюційно-історична підтечія примордіалізму аналізуються у працях І.Г. Гердера, С.М. Широкогорова, Ю.В. Бромлея. Етнос трактується як сукупність людей, яка історично сформувалась на певній території, і має спільні відносно стабільні особливості культури і психіки. Етноси мають характер соціальних, а не біологічних єдностей, бо етнічні зв'язки розглядаються як сутнісно залежні від історичних змін.

Ще однією течією, яка вивчає формування етнокультури під впливом географічних чинників є **концепція господарсько-культурного типу**. Господарсько-культурні типи (ГКТ) (англ. – economic-cultural types; нім. – Wirtschaftlich kulturelle Types) – поняття історико-типологічних єдностей, які формуються як дивергентно, так і конвергентно на базі декількох етносів або субетносів з традиційно історично сформованими комплексами взаємозалежних особливостей господарства і культури, типових для етнічних груп, різних за походженням, але існуючих у подібних природних умовах і соціально-економічному розвитку, що знаходиться приблизно на однаковому рівні.

Праобразом понять «**господарсько-культурний тип**» (ГКТ) і «**історико-етнографічна область**» (ІЕО) – «етнографічні зони» і «окремі географічні культури», з'явилися на початку ХХ сторіччя [43, с.117-144]. Після їхнього остаточного оформлення [520, с.12] під впливом робіт Ю.Г. Саушкіна [480, с.83-84] сформувалося поняття етногеографії [52, с. 11-25].

У 1932 р. С.П. Толстовим запропоновано термін «**господарсько-культурні комплекси**», а О.П. Окладников ввів єдине наукове поняття, де ознаки господарсько-культурного типу і історико-етнографічної області були інтегровані у «**господарсько-культурну область**». На жаль, у роботі М.Г.Левіна і М.М. Чебоксарова (1955) зв'язок цих двох понять (ГКТ і ІЕО) не було

обґрунтовано, причому положення не виправили і наступні публікації [6, 317, 559]. У результаті відсутності обґрунтування зв'язку ГКТ і ІЕО з'явилась необхідність у двох існуючих координатах історико-культурної типології, географічній (ГКТ) і історичній (ІЕО), пізніше додали третю, яка об'єднує етнospільноти за генезою.

З необґрунтованості зв'язку двох основних понять (ГКТ і ІЕО) з'являлась теоретична *«можливість конвергентного виникнення однакових або подібних типів у різному історико-культурному й етнічному середовищі»*, і тому застосування класифікації за *«господарсько-культурними типами могло здійснюватися як незалежно від етнокультурних даних, так і в тісному зв'язку з ними»* [639, р. 581]. Це призвело до розмежування господарсько-культурних і історико-етнографічних спільностей на матеріалі пізнього палеоліту [135, с. 112-117]. Теоретична роз'єднаність понять ГКТ і ІЕО привела до дискусії про етновизначаючі і етнодиференціюючі ознаки в культурі [150, 286, 564], позбавленої особливого змісту, оскільки перше поняття вміщує у собі інше. Ця дискусія відобразилась й в археології, де ознаки, які відокремлюють одну культуру від іншої, утримуються в комплексах ознак, що визначають археологічні культури як тимчасову і географічну цілісність [249, с. 18-36; 257, с. 37-51].

Нечіткість теоретичних розробок про зв'язок традиційних ознак у культурі, приводила до негативних висновків *«про обмежену можливість археологічних матеріалів для палеоетнічних реконструкцій»* [12, с. 49]. Однак і в етнографії, і в палеоетнографії ГКТ розглядали як *«категорію, що розкриває механізм виникнення розмаїтості культури народів»* [560, с. 95].

Взаємодія природи і суспільства розглядається як функціонування екологічної системи з трьох основних ланок *«суспільство-виробництво-природа»*, для натурального господарства отримуючи низку у вигляді *«населення-господарство-ландшафт»* [463, 467]. Асоціації артефактів, які є індикаторами *«структур повсякденності»* [50, с. 222-224], пов'язані із системами життєзабезпечення [13]. Життєзабезпечення спрямоване на репродукцію (збереження в часі) кожної єдності, що робить його залежним від двох складових - їжі й організації штучного середовища існування. Друга складова втілена в конкретній структурі, що жорстко залежить від першої – селитебної системи розселення [5, с. 357; 394, с. 54, 57].

Концепція господарсько-культурного типу конкретизує структуру взаємозв'язків з довкіллям і його динамікою, як господарсько-культурний тип і його модифікації, знаходячись у колі явищ, які передаються з покоління в покоління, засобами другої сигнальної спадковості, представляє традицію - елемент культури кожного етносу і є таким же предметом для вивчення етнографії і антропогенного ландшафтознавства, як традиційний тип житла або ритуального одягу. Це означає нерозривний зв'язок поняття *«господарсько-культурний тип»* з поняттям *«історико-етнографічна область»*.

Концепція господарсько-культурного типу застосовується для вивчення етнoгенезу етносів, їх етнічної історії, історії господарства, динаміки та

еволюції матеріальної і духовної етнокультури.

Поняття «етнокультура» вживається й в археології. У 60-70-і роки ХХ сторіччя формується міждисциплінарний напрям – етноархеологія, об'єктом дослідження якої є матеріальна культура сучасних етносів. Вчені досліджували господарську, соціальну, символічну та інші функції матеріальної культури, характер просторового поширення та фактори, які на нього впливали [579, с. 95].

Наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіччя поняття «археологічна культура» ототожнюється з поняттям «культури» та «етносу»: «У нашій науці устоялася думка, що поняття – археологічна культура і етнос – у своїй більшості збігаються» [74, с. 11]. Відбувається формування *етноархеології* (синоніми – археологічна етнографія, археологія дії, жива археологія), яка вивчає матеріальну культуру сучасних народів. Напрямок є частиною наукового знання про культуру і суспільство, інтегруючи їх археологічні та етнографічні дослідження [200].

Археологічні культури з груп однотипних пам'яток перетворюються на реальні етнічні культури. Концепція «культури» у статті М. О. Ричкова є ще ближчою до ландшафтознавства. Автор показує співвідношення в межах України 77 археологічних культур з ландшафтними комплексами, вказуючи: «...зв'язок окремого етносу з певним ландшафтом найбільш важливий на стадії утворення етносу, слушною буде ретельніша увага до пам'яток раннього етапу його існування, а, отже, і до ранніх етапів існування АК (археологічної культури – авт.), бо саме тут можна сподіватися знайти відображення в них етносу» [454, с. 101]. При вивченні археологічної культури важливою умовою є наявність писемних свідчень, за допомогою яких можна знайти зв'язок «археологічна культура – етнос». Врахувавши визначені підходи та критерії, можна дати визначення етнокультури.

***Етнокультура – регіональна (локальна) неповторна
етносільнота, яка кристалізується
у масивах культурних традицій.***

Зазначимо, що при використанні терміну «етнос», у центрі нашої уваги з'являються локальні історичні зв'язки, які формуються між цими одиницями та їх середовищем (природним та соціокультурним), де формуються культурні (етнокультурні) ландшафти [577].

АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЙ КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ В АМЕРИКАНСЬКІЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ГЕОГРАФІЇ

У фізичній географії центральною концепцією є *ландшафтна*, методологічний потенціал якої далеко не вичерпаний. Використання ідеї культурного (етнокультурного) ландшафту в ландшафтознавстві дало важливі теоретичні й методологічні результати. Концепція культурного ландшафту побудована на гуманітарно-екологічній орієнтації і ландшафтному підході. Особливо цікавим є вивчення накопиченого досвіду американської та

європейської культурної географії¹. Автором терміну «культурний ландшафт» є американський географ К. Зауер. Ще один із засновників напряму Дж.Б.Джексона, цей складний термін визначає як частину земної поверхні, яку можна охопити поглядом. Таке просте визначення Дж. Б. Джексона забезпечує наявність відправного пункту для наукових досліджень культурного ландшафту серед істориків, архітекторів, соціологів, антропологів, літературознавців, які знайшли в ньому розуміння природного оточення людини.

Якщо термін «культурний ландшафт» вживається в російській та українській географічній літературі, «культурна географія» має певні зауваження з етимологічного погляду. Слово «культура» вживається у народів Європи майже однаково: словацьке – kultura, болгарське – култура, німецьке – kultur походить від латинського – cultura, що означає «обробіток, догляд, землеробство; поклоніння, шанування». Але якщо в американській географії поєднання «культурна географія» не викликає заперечень, в українській можуть вживатись слова «некультурний», «безкультурний», що у відношенні до «географії» неприпустимо. Немає «некультурної» або «безкультурної» географії. Тому українські дослідники вживають поняття «культурний ландшафт» у контексті антропогенного ландшафтознавства або гуманістичної географії.

На роль культурних ландшафтів можуть претендувати етнокультурні території (ландшафти), де культурна та природна спадщина є рівноправними складовими, а в історико-ландшафтному середовищі живуть і працюють етноси. Неоднозначність концепту ландшафту в різних мовах створила різні можливості його реалізації в національних географічних школах при створенні наукових ландшафтних концепцій. Необхідно зазначити, – у всіх випадках ландшафтні дослідження займали важливе місце у всьому спектрі культурно-географічних досліджень. Основні напрями в англо-американській культурній географії опрацьовані Дж.Голдом [136]. У монографії М.В.Рагуліної «Культурна географія: теорія, методи, регіональний синтез» проведено аналітичний аналіз стану англо-американської, німецької, французької культурно-географічної шкіл [446].

Сучасне розуміння культурного ландшафту є неоднозначним як у світовій, так і російській та українській географічних науках. Ландшафтна концепція в англо-американській географічній школі знаходиться на чільному місці. Основоположник американської школи культурної географії Карл Зауер писав: *«Становлення культурної географії як науки було пов'язане з формулюванням концепції культурного ландшафту»* [630, с. 190]. Подібної позиції притримуються сучасних географів (Р. Хартшорн, В.Зелінські). Американський географ Р.Шейн вважає ландшафт фундаментальним концептом американської географії ХХ сторіччя [631]. Від моменту появи терміну під культурним ландшафтом розумілася територія, яка характеризується специфічним взаємозв'язком природних і культурних форм

¹ Культурна географія – напрям соціально-економічної географії, який вивчає просторові культурні відмінності і територіальний розподіл культур. Головними розділами напряму є поведінкова і культурна географія.

[629]. Культурний ландшафт розглядався як результат боротьби культури з природним середовищем за своє існування і як «банк даних» цієї боротьби: *«Ландшафт виступає в ролі скрупульозного свідка пристосування людини до навколишнього середовища»* [136].

На думку К. Зауера, культура є діючим початком, природний ареал — посередником, а культурний ландшафт — результатом (індикатором) їхнього контакту: *«Культурний ландшафт є географічним районом у кінцевому його осмислюванні (Chore). Всі складові культурного ландшафту відбираються самим дослідником»* [629, с. 46]. У цьому постулаті висвітлені головні методологічні засади, які стали характерними для американської ландшафтної географії – її домінуюча гіпертрофована антропоцентричність і «безприродність». Природа є лише фоном, ареною, але не природною основою для формування та розвитку етнокультури.

К. Зауер розробив схему морфології культурного ландшафту. До її переваг можна віднести врахування взаємозв'язку натурального й культурного ландшафту, а також зовнішні характеристики культурного ландшафту. Структурна морфологія концентрується на морфології зовнішніх форм ландшафту. Як форми прояву взаємодії культури й природного середовища можуть бути населення (його щільність і рухливість), селитебна структура, комунікації, процеси виробництва. Структурна морфологія ландшафту націлена на створення синтетичного знання, заснованого на аналізі його елементів. Всі елементи культурного ландшафту, виявлені у фізичному просторі, стають доступними для вимірювання, картування та аналізу. Тому великомасштабна географічна (топографічна) карта є важливим джерелом інформації про культурний ландшафт.

На території США К. Зауер виділяв різні тимчасові стани американського культурного ландшафту — індіанський ландшафт, піонерний ландшафт, фермерський ландшафт [630]. Заснована ним школа «культурного ландшафту» в університеті Берклі (Каліфорнія, США) вплинула на розвиток національних досліджень: сформувалася така особливість американської ландшафтної географії як перевага соціологічності над етнічністю в дослідженнях американського культурного ландшафту. Ландшафт у розумінні К. Зауера та його послідовників розглядається як *«одна з форм, через яку культурні групи намагаються створити та підтримувати свою ідентичність»* (Bourassa, 1991) [цит. за 149, с. 18]. Такий підхід дозволяє вивчати не тільки класичні компоненти культурного ландшафту, а й поглибити вивчення етноландшафтної складової.

У 1934 році П.Е. Джеймс пише про культурний ландшафт: *«Багато авторів описують особливості земної поверхні, які виникли під впливом людини як культурний ландшафт, тобто натуральний ландшафт, змінений людиною... Фактично ж первинний вигляд Землі, замінившись з появою людини на культурний ландшафт, зник, поступившись місцем новому, але як і раніш єдиному ландшафту»* [494]. Автор вказує на єдність природного та культурного шару, ототожнюючи натуральний та культурний ландшафти.

Наукова критика є традиційним явищем для американської культурної географії. Одним з спірних моментів в американській школі К. Зауера є проблема неоднозначності поняття «ландшафт». При цьому в рамках англо-американської географії проблеми натурального ландшафту не існувало, оскільки вважалося, що з появою людини ні про які натуральні ландшафти не може бути й мови (наприклад, Р. Хартшорн, 1939). Тому проблема подвійності ландшафту розглядалась як поняттєво-термінологічна — як *проблема подвійності концепту ландшафту*.

Одним з перших серйозних критиків концепту ландшафту є Р. Хартшорн, представник хорологічної школи. По-перше, він негативно сприймав семантичну неоднозначність концепту — повсякденні змісти слова («вид частини земної поверхні в перспективі» або «зовнішня доступна для огляду поверхня Землі») істотно не збігалися з його науковим змістом («ділянка земного простору з певними характеристиками»), що було зорієнтовано на вивчення неоднорідностей земної поверхні [612, с. 150]. По-друге, численні визначення ландшафту як єдності, цілісності, набору предметів, які викликають цілісні відчуття, на думку Р. Хартшорна, не є визначеннями, оскільки не відображають цієї нової якості.

Критичні зауваження викликала візуальність, репрезентативність культурного ландшафту, оскільки вона відбиває лише частину властивостей географічного об'єкту. Ще одним недоліком концепту ландшафту було й те, що це іноземне для американців слово. Проблему перекладу для англомовних географів Р. Хартшорн пропонує вирішувати в такий спосіб: *«Якщо використати ландшафт у значенні частини ареалу, виходячи з В. Пенка, то можна його перекласти як регіон. У деяких випадках коректно його перекласти як «ландшафтні відчуття», в інших випадках — як landscape. Точно знати, що він означає, читач може вирішити сам, виходячи з контексту або при реферуванні оригіналу. Загалом, термін ландшафт можна використати в значенні ареал, регіон або округ, або щось подібне, з додаванням при необхідності деяких атрибутів»* [612, с. 169].

Тому Р. Хартшорн про термін ландшафт пише: *«Можливо, цей концепт значимий для інших наук, але для географії він має невелике значення — нам у ньому немає необхідності. У майбутньому більшість географів будуть мало користуватися або взагалі відмовляться від концепту, що базується на їхніх фізичних відчуттях ареалу»* [612, с. 160]. Р. Хартшорн, розробляючи регіональну концепцію географії, мав потребу в строгих і однозначних термінах, тому й запропонував відмовитися від використання такого двоїстого терміну як ландшафт.

Не задовольнила Р. Хартшорна й ландшафтна концепція Карла Зауера. На його думку, в роботі К. Зауера «Морфологія ландшафту» (1925) *«...важко побачити відмінності ландшафту від регіону. В одному випадку Зауер дає визначення ландшафту як ареалу, створеного різними асоціаціями форм, а в іншій роботі вказує, що структура ландшафту включає особливості природного ареалу й форми, протипоставлені натуральному ландшафту»*

людською діяльністю, — культурний ландшафт» [612, с. 155]. Тому концепт ландшафту Зауера може бути визначений як ареал без нематеріальних (духовних) феноменів.

Географічна школа у Берклі не лише збереглась під шквалом критичних зауважень, але й досить плідно працювала упродовж десятиліть, досліджуючи американські культурні ландшафти. Вплив критики призвів до великої розмаїтості дослідницьких позицій в американській ландшафтній географії й максимально можливому використанню полісемантичного потенціалу концепту ландшафту. Всі розуміння ландшафту й пов'язаних з ним напрямів досліджень можна звести до двох основних позицій - територіальної соціокультурної і пейзажної образно-символічної.

У рамках *соціокультурних досліджень ландшафту* він розглядається як біографія місцевості, як продуцент соціального життя (наприклад, класовий ландшафт, гендерний ландшафт, фермерський ландшафт), як частина повсякденного життя (вернакулярний, або повсякденний ландшафт) [631].

Змістовні положення територіального соціокультурного напрямку досліджень культурного ландшафту сформульовані Дж.Б. Джексоном:

- людина живе в культурному ландшафті соціально;
- культурний ландшафт - це єдність людей і їхнього навколишнього середовища;
- культурний ландшафт - це простір тих, хто живе й працює на його території;
- всі культурні ландшафти символічні: вони виражають наполегливе бажання людини перетворити Землю в небесний рай;
- культурні ландшафти піддаються змінам, тому що вони є вираженням бажання єдностей людей [615].

У дослідженнях культурних ландшафтів Дж.Б. Джексон виділяє два базових моменти: приватне житло як первинний ландшафтоутворюючий елемент і прототип великого світу в культурі й етнічний (етнокультурний) аспект ландшафту.

Одним з популярних напрямів дослідження є гендерний, де ландшафт розглядається через призму чоловічого та жіночого начал. Дж. Роуз стверджує, що натуральна частина культурного ландшафту проявляється, наприклад, в образах німф, дріад (пасивних і слухняних), асоціюється з жіночим початком, а його освоєння, окультурення ландшафту — з чоловічим [628].

Соціокультурні дослідження культурного ландшафту, в основі яких лежить поняття про культурний ландшафт як про територію й приділяють переважну увагу дослідженню артефактів, зазнали критики з боку представників нової культурної географії за надмірну увагу до матеріальної сторони культури та за досить «подроблене» вивчення культурного ландшафту [598, 611].

Образно-символічні дослідження ландшафту відрізняються більшою розмаїтістю змістів — від образу місця до його репрезентації. «*Ландшафт - це*

більше, ніж природа, на яку накладаються матеріальні прояви діяльності людини ... Ми самі привнесли в ландшафт різні змісти, які можуть бути описані як психологічний, релігійний, естетичний й моральний» [641]. У такому вигляді ландшафт може розглядатись як просторово-візуальний ансамбль місця, і репрезентація місцевості, і символічний феномен, і символ місця, і метафора (наприклад, політичний ландшафт, ландшафт страху), і навіть текст у лінгвістичному змісті («читання ландшафту»).

Але у всіх випадках пейзаж (ландшафт) у дослідженнях цього напрямку має суттєве значення. Зазначимо, що пейзажний напрям ландшафтних досліджень характерний для британської культурної географії [595, 597, 617, 618]. Прикладом образно-метафоричного сприйняття ландшафту є дослідження Д. Косгроува, у якому він розглядає просторову організацію культурного ландшафту [596]. Автор виділяє три основних типи ландшафту: місто, серединний ландшафт і пустеля. Для характеристики цих типів він активно використовує метафоричні образи. Так, місто він називає *королівством культури, яке є центром у багатьох відносинах*. Як центр влади й керування місто характеризується тим, що саме в ньому живе правляча еліта суспільства. У гендерному плані місто є чоловічим простором. Відносно серединного ландшафту Д. Косгроув застосовує образ саду як окультуреної й керованої природи. Ця частина загального ландшафту пов'язана з жіночим початком, вона найродючіша та найпродуктивніша. Серединний ландшафт є ідеалом збалансованого й щасливого життя суспільства. Пустеля - третій тип ландшафту, у класичній традиції він характеризується як нейтральний, оскільки він протосоціальний. Тому пустеля має найнижчий статус.

Кожний з виділених типів ландшафту має більшу кількість значень залежно від контекстуальних стосунків. Наприклад, пустеля може розглядатися як джерело соціального життя, як місце, де воно починається, а *місто сприймається як зрілий тип суспільства*. Серединний ландшафт — це тип, який дозволяє зберігати загальний баланс. Відзначимо, що схема Д. Косгроува відбиває християнську світоглядну позицію організації культурного ландшафту. Загалом, просторово-статусна схема культурного ландшафту Д. Косгроува виглядає так: місто — сад (серединний ландшафт) — пустеля [596]. Як бачимо, селитебні ландшафти у тріаді культурного ландшафту займають домінуючі позиції.

В англо-американській школі «культурного ландшафту» представлені дослідження ландшафтних символів. Для розуміння символіки культурного ландшафту необхідно усвідомити ціннісні установки й переваги тих людей, які його сформували, а також тих, хто «володіє» образами ландшафту. Такий підхід припускає вибудовування дослідження відповідно до двох рівнів: просторовими традиціями місцевого угруповання (етносу) й образами ландшафту серед «краєзнавців» - носіїв історії краю. У ландшафтно-символічних дослідженнях акцент робиться на виявленні етнокультурної розмаїтості країн і окремих регіонів. Оригінальними темами ландшафтно-символічних досліджень є концепції про топофільні і топофобні, тобто про

безпечні й небезпечні ландшафти.

Образно-символічний компонент у складі культурного ландшафту вимагає пошуку особливих методів і засобів для його виявлення й аналізу. Дж. Голд для дослідження ландшафтних переваг пропонує такі методи, як інтерв'ювання, безпосередні спостереження, фотографування [136].

Ландшафтно-мистецтвознавчі дослідження засновані на вивченні сприйняття надбань ландшафтного живопису як джерел географічної інформації (один з прикладів використання художнього концепту ландшафту в культурній географії). На думку С. Даніельса, ландшафтна картина може визначати видиму форму націй (етносу), виражаючи сутність національної самосвідомості, етнічного характеру [603]. У ландшафтному живописі втілюється безліч форм національної (етнічної) самосвідомості - його регіональна й місцева своєрідність, соціальні, сімейні, релігійні особливості.

Образно-символічні дослідження, в основу яких покладено художнє розуміння ландшафту, активно використовують матеріали мистецтва, підкреслюючи плідотворність прикордонного положення ландшафтної концепції між наукою й мистецтвом. З іншого боку, у силу позатериторіальності пейзажних репрезентацій у дослідженнях цього напрямку є ризик втрати територіальної сутності ландшафту [604].

Одним з провідних географічних часописів у Північній Америці був «Landscape» (засновник Дж.Б. Джексон), який почали видавати з 1951 року. У його публікаціях з'являються статті присвячені вернакулярним ландшафтам («vernacular landscapes»), а також обговорювались дефініції терміну «культурний ландшафт» [149]. До вернакулярних ландшафтів американські географи відносили мотелі, фаст-фуди, мобільні будинки, гаражі тощо [600]. В. Зелінські запропонував термін «вернакулярні регіони» й визначив їх як території, які сприймаються такими, що відзначені індивідуальними рисами людьми, проживаючими тут, та людьми поза межами цього регіону [648].

Німецька школа ландшафтознавства. Першим серед німецьких учених у праці «Морфологія культурного ландшафту» (1899) поняття культурного ландшафту (нім. – Kulturlandschaft) вжив О. Шлютер. Йому вдалося об'єднати хорологічні ідеї А. Геттнера з антропоцентризмом французької географії людини (Е. Реклю, В. де ля Блаш) [632]. Автор трактував культурний ландшафт комплексно: як єдність природних і культурних об'єктів, доступних сприйняттю людини. У його визначенні значну увагу приділено соціальній ролі людини, територіальних єдностей людей у формуванні культурного ландшафту.

Майже всі визначні німецькі географи розуміли й розкривали енергетику слова Landschaft, не зводячи все різноманіття його змістів до тих, які привніс живопис. Ніхто з німецьких географів не розглядав концепт ландшафту тільки як естетичний. Навіть А. Гумбольдт, хоча й використав пейзажний метод у наукових цілях при проведенні польових досліджень, не зводив дані про ландшафт лише до естетичних [158]. При цьому живопис, художнє сприйняття ландшафту вплинули не тільки на формування концепту культурного

ландшафту в німецькій географії, але й на формування даних про ландшафт як основного об'єкту природничих досліджень.

У географії Німеччини пейзажність як концепт ландшафту особливо сильно помітна в першій третині ХХ століття: Лео Вайбель визначає ландшафт як *«частину земної поверхні й небосхилу, які лежать у полі нашого зору й розглядаються в перспективі з певного місця»* [Waibel, 1928, цит. за 612, с. 152]. У це визначення з пейзажного живопису привнесений і небосхил, що «зникає» у новітніх визначеннях ландшафту, і дані про перспективу, і, найголовніше – вертикальні аспекти ландшафтного комплексу.

Інші аспекти концепту ландшафт розкриваються через його психологізацію. Як пише В. Хеллпах ландшафт це *«загальне враження, яке викликається в нас частиною земної поверхні й відповідною частиною небосхилу»* [Hellpach, 1923, цит. за 612, с. 152]. Р. Хартшорн у свою чергу зауважує, такий підхід до ландшафту припускає присутність спостерігача, який розглядає конкретний вид (the scene) по вертикалі — так, як він проявляється в перспективі [612, с. 152].

Цей «видимий ландшафт» формує основу концепції І. Граньо, що включає й перцепційне сприйняття. І. Граньо приходить до трактування ландшафту як тотального враження. Тим самим він розширює цей концепт, ідучи від абсолютизації візуального сприйняття [611]. Не зупиняючись на цьому, він здійснює об'єктивізацію ландшафту, включаючи в нього предмети, які відповідають за сприйняття ландшафту. Його позиція зрозуміла: від сприйняття ландшафту до ландшафту як такого (поки ще без розриву цих моментів).

У Західній Німеччині ландшафтознавство розвивається як гуманітарний та соціологічний напрями, успадкувавши традиції німецької антропогеографії [132, 448]. Саме тут, у дослідженнях культурних ландшафтів використовуються екзистенційні, феноменологічні, перцепційні підходи [511]. Проявляється інтерес до вивчення культурних ландшафтів регіонального рівня, які розкривають регіонально-культурну розмаїтість німецьких земель, а також культурних ландшафтів міст та містечок.

Відомі напрями гуманізації традиційних досліджень ландшафтів у школі Е. Неєфа. Перший напрям гуманізації проявляється в розширенні складу ландшафтного комплексу за рахунок «культури». Учні Е. Неєфа, поряд з рельєфом, ґрунтом, кліматом, водним балансом, флорою й фауною, включають у ландшафт людину, результати його господарської діяльності й навіть артефакти. Сутність іншого напрямку гуманізації полягає у відмові від принципу редукціонізму відносно ландшафту: *«Кожен повинен розуміти, що ландшафт є терміном, який має різноманітні приховані змісти (конотації), і тому в нього не може бути єдиного й остаточного визначення»* [590]. Така позиція привела до прийняття важливого методологічного принципу — додатковості, або компліментарності, запропонованого Е. Неєфом. Кожний із двох принципово різних підходів до розуміння ландшафту (як реального об'єкту і як штучного конструкту нашої свідомості) має право на існування,

оскільки ландшафт — дуже складний феномен для аналізу й опису [620]. Від принципу компліментарності залишається один крок до визнання необхідності міждисциплінарних досліджень ландшафту: *«Ландшафт не є ні єдиною об'єктивною, ні чисто суб'єктивною реальністю; він і те, і інше одночасно. Наукове дослідження ландшафту має потребу в спільних зусиллях різних дисциплін. Роздільний розгляд геологічних, біологічних, естетичних, історичних, психологічних, соціальних і економічних аспектів не властиве для комплексної ландшафтної реальності»* [640].

Французька ландшафтна географія є частиною суспільної географії, або la géographie humaine (дослівний переклад – «людська географія»). Для французької ландшафтної географії в теоретичних і методологічних питаннях традиційно характерна нерозривність природи й культури, тісний зв'язок людського суспільства зі своїм оточенням. В її розвитку відсутній типовий для росіян й частково німецької ландшафтних шкіл період «втрати» культурного компоненту. Тому ландшафтна (точніше пейзажна) проблематика завжди розглядається в культурному контексті. Такий підхід було закладено ще Полем Відаль де ля Блашем, для якого найважливішим поняттям, що пов'язує в одне ціле культуру й ландшафт, було поняття способу життя [591].

Зусиллями Жана Брюна, П'єра де Ля Фонтена, Огюста Мейтцена, Альбера Деманжона, Марка Блока основну увагу французьких географів у першій половині ХХ сторіччя було зосереджено на вивченні сільських культурних ландшафтів. При цьому в методичному арсеналі французьких географів були вжиті етнографічні й фольклористичні методи досліджень.

У гуманістичній географії Франції головним завданням було виявити й описати вплив довкілля на почуття і стиль людини. Головною концепцією у науковому напрямі була «genre de vie» (приблизно – стиль життя), який можна охарактеризувати як інтегральний результат ландшафтних, історичних та соціокультурних впливів по відношенню до людини з її «milieu» (найближчим оточенням) [149, с. 15]. Тому структура ландшафтів мала міждисциплінарні характеристики і вивчалась як природно-соціо-історико-культурний ландшафтний комплекс. На думку Поля Клаваля, ландшафт, з одного боку, є відбитком культури, а з іншого, функціонує як матриця, що визначає її подальший розвиток [594]. Охоплюючи естетичні переваги, релігійні уподобання (культурні) ландшафти самі є цікавим об'єктом для як для культурного, так і етнокультурного ландшафту. Однак їхня інтерпретація - непросте завдання для дослідника, тому що ландшафти відбивають потреби й прагнення не тільки сучасних людей, але й людей минулих епох, які не завжди легко визначити.

Особливістю сучасних пейзажних досліджень у Франції є їх яскраво виражений міждисциплінарний характер. Пейзаж (le paysage) привертав увагу представників різних наукових дисциплін, а також територіальних проектувальників, працівників органів державного й муніципального врядування. Концепція пейзажу як суттєвого виміру стосунків суспільства до світу стала базовою при створенні міждисциплінарного Центру з вивчення

історії й культури, створеного в 1991 році в Бордо [545]. У діяльності Центру приймають участь географи, історики, археологи, архітектори, етологи, філософи, дизайнери, землевпорядники. При дослідженнях сприйняття пейзажу чільним методом є спостереження – «без спостереження немає пейзажу». Дослідження будуються як на основі аналізу самого пейзажу, так і взаємодії людини й пейзажу як відносин глядача й видовища. При цьому аналізуються історичні (історія сприйняття окремих значимих пейзажів), соціальні (сприйняття пейзажів різними соціальними групами), психологічні аспекти взаємодії (вплив стану на людину на сприйняття пейзажу й вплив самого пейзажу на стан людини). Дійсно, етнічний фактор, фактор виховання відіграють провідну роль у формуванні культурних кодів і, відповідно, уявлень про красу пейзажу. Певний інтерес представляє типологія пейзажів, яку створено відповідно до різних типів культурних кодів. Французькими географами виділено шість типів пейзажів: 1) «пейзаж-текст» (літературний опис або художній образ ландшафту); 2) «емблематичний пейзаж» (ландшафт істориків і географів, пов'язаний із самоідентифікацією націй); 3) «органічний пейзаж» (типовий ландшафт регіону, об'єкт захисту регіональних екологічних рухів); 4) «пейзаж сучасності» (символ країни, регіону, міста, об'єкт паломництва туристів); 5) «науковий і екологічний пейзаж» (ландшафти - наукові лабораторії); 6) «внутрішній пейзаж», своєрідна віртуальна структура, яка виникає в уяві користувачів [88].

КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ В РУСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ГЕОГРАФІЇ

На початку ХХ сторіччя ідея ландшафту в руській географії розвивалась в ситуації системної кризи [486]. Одночасно, ландшафтна концепція в Росії, її розуміння та реалізація були оригінальними та виокремились від західних географічних шкіл. Причини цього не лише в мовній сфері, ідеології та політиці, але й у внутрішній логіці формування руської географії.

Концепція культурного ландшафту у руській географії має загальні витоки та загальну історію з родовим, по відношенню до нього поняттям, про географічний ландшафт як комплекс.

Одна з причин такого стану – у мовній площині. Термін ландшафт, як концепт прийшов з німецької та голландської мов. Руська географічна школа відмінна від американської та європейської, що пов'язано зі специфікою поняття ландшафту, і, насамперед, з її натуралістичними традиціями. Концепція натурального ландшафту є пріоритетною й досить продуктивною упродовж ХХ – початку ХХІ сторіч. При цьому концепція культурного ландшафту тривалий час була поза увагою руських географів.

У формуванні концепту «культурного ландшафту» в руській географії виділяють три етапи – антропогеографічний, антропогенний і гуманітарний [244].

На *антропогеографічному етапі* (1890-1930-і рр.) розуміння ландшафту в руській географічній школі й зміст культурно-ландшафтних досліджень

подібний до географічних шкіл країн Європи та США [88]. У цей період головним підходом у дослідженні ландшафту є його безумовне прийняття як центральної ідеї географії. Надається перевага уявленням про ландшафт як природно-культурний комплекс, де важливу роль відіграє етнографічний елемент. У формуванні уявлень про ландшафт значну роль відіграли антропогеографи. Професор Е. Петрі у 1892 році одним з аспектів вивчення фізичної географії називав антропологічний (з погляду значення для людини), що вказує на зацікавленість у дослідженні елементів культурного ландшафту. На початку ХХ сторіччя антропогеографія формується як науковий напрям. Серед відомих руських дослідників в області антропогеографії початку ХХ сторіччя – географи та етнографи Н.Д. Полонська, В.Г. Богораз-Тан, Д.М. Анучін, В.П. Семенов-Тянь-Шанський, О.О. Крубер, П.М.Савицький, Л.С. Берг [102].

Л.С. Берг одним з перших руських географів застосував термін культурний ландшафт. У жовтні 1913 року, виступаючи з доповіддю в Руському географічному товаристві, кінцевою метою географічного дослідження він визначив вивчення ландшафтів як природних так і культурних. Л.С. Берг вважав культурними ландшафтами ті, *«в которых человек и произведения его культуры играют важную роль. Город или деревня... суть составные части культурного ландшафта»* [35, с. 471].

Руська антропогеографія підпала під сильний вплив німецької. З іншого боку, вплинула школа В. В. Докучаєва, особливо його вчення про природні зони як цілісні природно-культурні системи, що за своєю сутністю є антропогеографічним. Руська антропогеографія початку ХХ сторіччя пов'язана з гуманітарними науками – топонімікою, етнографією, історією, фольклористикою. З іншого боку, під впливом географії в історії застосовують термін «історико-культурний ландшафт» і «культурний ландшафт».

Ландшафт як природно-культурний територіальний комплекс. Л.С.Берг під ландшафтом розумів певну територію та тип території, у якій взаємодія компонентів дає нову якість [33]. Для В.П. Семенова-Тянь-Шанського географічний ландшафт був *репрезентацією місцевості* – гармонійною, закономірною картиною, типовою для даної місцевості [486]. Л.С. Берг аналізує компоненти природної й культурної складових ландшафту: *«Под именем географического ландшафта следует понимать область, в которой характеры рельефа, климата, растительного покрова, животного мира, населения и, наконец, культуры человека сливаются в единое гармоническое целое...»* [33]. У визначення географічного ландшафту він впроваджує шість компонентів – два культурних (населення, культура людини) і чотири природних (рельєф, клімат, рослинний покрив, тваринний світ).

Окремих антропогеографів не задовольняв класичний концепт терміну ландшафт. В.П. Семенов-Тянь-Шанський вживав французьке слово *paysage*, яке в Росії застосовувалось в живописі. Для відокремлення від мальовничого пейзажу він пропонує термін *«географічний пейзаж»* [486].

Загалом, антропогеографічний етап характеризується

природоцентричним підходом до вивчення ландшафту, коли природна складова розташована в центрі дослідження, а культурна – на периферії. У цей період формується уявлення про ландшафт як про *природно-культурний комплекс*. Природа й культура для антропогеографічних досліджень є базовими складовими ландшафтного комплексу. Таку узагальнену позицію займав П.М.Савицький, який у складі ландшафту (географічного індивідууму), виділяв лише два компоненти — географічне оточення та його соціально-історичне середовище.

Антропогенний етап розвитку концепції культурного ландшафту охоплює період з 40-х по 80-і роки ХХ сторіччя. На цьому етапі концепція культурного ландшафту була на периферії наукових інтересів географів. Хоча в роботах окремих дослідників (Л.С. Берг, Ю.Г. Саушкін, Л.М. Гумільов) це питання аналізувалось досить детально [483]. Ю.Г. Саушкін розробив ідеологічну типологію культурних ландшафтів (ландшафти феодалізму, капіталізму, соціалізму), але критерії їх виділення були не географічні показники, а рівень розвитку технології.

В 40-60-і роки ХХ сторіччя у руській географії переважає природоцентричний підхід до вивчення ландшафту, який й визначив самобутність руської географічної школи. Поява ідеї про єдиний натурально-культурний, або тотальний, ландшафт у цей період є більш, ніж очевидно. Однак у процесі практичної реалізації ідеї відбулося значне звуження розуміння ландшафту. Якщо в американській географічній школі переважав антропогеографічний вплив при вивченні ландшафту, то в руській географічній традиції ідея єдиного ландшафту редукувалася до натурального ландшафту. У руській географії цей процес відбувся за рахунок винесення людини (культури) як невід'ємного компоненту ландшафту за його межі.

Антропогенне ландшафтознавство. У 30–50-і роки ХХ сторіччя в СРСР під впливом господарської діяльності відбуваються масштабні процеси *антропогенізації ландшафтів*. Як вже згадували, концепція натурального ландшафту не враховувала культуру людини і її діяльність. Наприкінці 40-х років ХХ сторіччя «рівноправність» антропогенного компоненту ландшафту поставили під сумнів. Криза ландшафтної ідеї, невідповідність натуралістичного погляду на територію й реальні процеси перетворення природи розв'язався шляхом формування *антропогенного ландшафтознавства*. Л.Г. Раменський вказував на те, що причиною поділу ландшафтів на натуральні й окультурені ландшафти є господарська діяльність людини [447]. Під її впливом натуральні ландшафти перетворюються в антропогенні, а фації, які їх складають, набувають рис культурної модифікації.

І.М. Забелін всі ландшафти поділяв на природні та антропогенні. Серед останніх – виділяв природно-антропогенні й культурні. Під культурними ландшафтами він розумів комплекси «*свідомо створені людиною для забезпечення тих чи інших людських потреб*» [196, с. 37].

Антропогенне ландшафтознавство запозичило з класичного ландшафтознавства термінологію, основні поняття, систему методів.

Ф.М.Мільков ототожнював поняття культурного ландшафту з антропогенним: *«Культурный ландшафт – разновидность антропогенного ландшафта, созданного человеком сознательно путем изменения природного ландшафта в нужном направлении для хозяйственных целей»* [352, с. ; 4]. До особливого типу культурного ландшафту він відніс архітектурні ландшафти.

У руській антропогеографії терміни ландшафт культурний і змінений діяльністю людини (антропогенний) розглядалися як синоніми [486]. У рамках антропогенного ландшафтознавства, у зв'язку з активним використанням терміну антропогенний ландшафт, уявлення про культурний ландшафт пройшло через ряд істотних змін: культурний ландшафт стали розуміти як «гарний» (оптимально спроектований) і протиставляти «поганому» — акультурному. Тому, важливим стало оціночне розуміння культурного ландшафту [228].

Антрополандшафтознавство Л.М. Гумільова. В 60–70-і роках ХХ сторіччя Л.М. Гумільов створив свою (ландшафтно-географічну) теорію етносу [162, 164]. Розвиваючи хоронічний принцип Л. С. Берга про вплив ландшафту на організми, він поширює його на етнічні єдності, опублікувавши в 60-і роки ХХ сторіччя серію статей «Ландшафт і етнос» [165].

Відповідно до уявлень про культурний ландшафт, Л.М. Гумільов виділяв «етноландшафтні регіони», у яких етнічні колективи є частиною природи і виступають як регулятор (через господарську діяльність) природних процесів, забезпечуючи свою життєдіяльність. Підкреслюючи залежність людського колективу від ландшафту-годувальника, автор переконливо показав наступність способів господарської діяльності й систем розселення в різних етносів, які проживали в межах одного етноландшафтного регіону в різні історичні періоди.

Етнос «виходить» за межі ландшафту, освоює нові території, які істотно відрізняються від первинних: *«Этносы всегда связаны с природными условиями, ландшафтами... Ландшафт определяет возможности этнического коллектива при возникновении, а новорожденный этнос изменяет ландшафт применительно к своим потребностям. Затем наступает привычка к создавшейся обстановке, становящаяся для потомков близкой и родной. Привязанность к ландшафту бессознательно хранится в людях»* [165, с. 330]. Л.М. Гумільов не вживав термін «культурний ландшафт», а лише «антропогенний ландшафт». Однак, з огляду на те значення, яке він надавав культурним традиціям, антропогенний ландшафт Л.М. Гумільова ототожнюється з поняттям етнокультурного ландшафту.

Наприкінці 80 – початку 90-х років ХХ сторіччя у руській географії спостерігається відродження інтересу до культурного ландшафту як окремого об'єкту спеціальних і міждисциплінарних досліджень [63, 238, 244, 530]. Можна говорити про повторне «відкриття» культурного ландшафту в руській географії. Концепція «культурного ландшафту» у руській географії розташована на стику географії й етнографії, археології, історії, етнології,

політичної географії.

Під впливом робіт Д.М. Замятіна, який заклав теоретико-методологічні основи *імажинальної географії*, виникла ситуація для розвитку образного ландшафтознавства [211]. Д. М. Замятін аналізує характер і типи географічних образів різних територій, тобто проблеми феноменології простору. Дослідник розуміє образ не просто як візуальний об'єкт, «картинку», а як внутрішньо організований, цілісний зріз інформації про місце.

Культурно-ландшафтні дослідження. Аналітичний аналіз стану досліджень культурного ландшафту в Росії представлені у працях вчених [61, 307, 446, 510], в яких виділено п'ять головних напрямів: антропогенний, естетичний, культурно-екологічний, феноменологічний й етнокультурний (табл. 2).

Таблиця 2

Напрями культурно-ландшафтних досліджень у сучасній руській географії [244]

Напрями досліджень \ Автори	В.М. Стрелецький (2004)	М.В. Рагуліна (2004)	Ю.А.Веденін, М.Е. Кулешова (2004)	Продовжувачі наукового напрямку
Антропогенне	Антропогенний		Класичний географічний	В.А. Ніколаєв, Г.А. Ісаченко, В.А. Нізовцев
Естетичне		Естетико-географічний		В.А. Ніколаєв, Є.Ю.Колбовський
Культурно-екологічне	Ноосферний	Ноосферний	Інформаційно-аксіологічний	Ю. А. Веденін, М.С.Кулешова
Феноменологічне	Феноменологічний	Феноменологічний		В. Л. Каганский
Етнокультурне	Екологічний	Середовищний	Етнологічно-географічний	М.В. Рагуліна, В.М.Калуцков

Більшість цих напрямів є новими, за винятком антропогенного. Теоретико-методологічні концепти кожного з напрямів мають свої особливості, які розглянемо детальніше.

Антропогенний напрям. Оригінальні розробки В.А. Ніколаєва присвячені моделі сільськогосподарського ландшафту, праці В.А. Нізовцева з ландшафтного антропогенезу, дослідження антропогенної трансформації ландшафтних зон Землі [227, 370].

А.Г. Ісаченко вважає термін *антропогенний ландшафт* невдалим, семантично неадекватним терміном, пропонуючи замінити його на *культурний ландшафт*. У 1980 р. він вказує, що культурному ландшафту «повинні бути притаманні дві головні якості: 1) висока продуктивність і економічна ефективність і 2) оптимальне середовище для життя людей» [цит. за 149, с. 81].

Естетичний напрям. У гуманістичній географії одним з важливих напрямів є естетичне ландшафтознавство. Воно вирішує важливу для ландшафтознавства методологічну проблему протиставлення природи й культури, де пейзаж знову стає об'єктом ландшафтного дослідження. Однією з

останніх праць напряму є «Ландшафтознавство: естетика й дизайн» [370]. Автор аналізує етнічну духовну культуру у зв'язку з природою; виділяє національні (фактично – етнокультурні) антропогенні ландшафти, у першу чергу садово-паркові як «*зеркало етнічної духовної культури*» [370, с. 106]. Цінність дослідження В. А. Ніколаєва полягає в тому, що воно відновлює зв'язки між руською антропогеографією і сучасним ландшафтознавством.

Культурно-екологічний напрям. Послідовники цього напряму називають його інформаційно-семантичним [59]. Інші вважають, що більш точно його сутність відображає назву ноосферний [446, 510]. Ключовим поняттям, що відбиває ставлення представників напряму до культурного ландшафту, є поняття *спадщини*. Для нього характерна екологічна спрямованість, комплексне охоронне науково-прикладне відношення до культурного ландшафту [301].

Культурно-екологічний напрям в організаційному плані пов'язаний з діяльністю Російського науково-дослідного інституту культурної й природної спадщини імені Д.С. Ліхачова. Роботи Ю.О. Веденіна і його учнів були одними з перших, які наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ сторіччя привнесли у ландшафтознавство оригінальні ідеї: «*Культурний ландшафт — природно-культурний територіальний комплекс, сформований у результаті еволюційного взаємодія природи і людини, його соціокультурної і господарської діяльності і складаний з характерних поєднань природних і культурних компонентів, що знаходяться в постійній взаємозв'язку і взаємозалежності*» [59]. Авторами напряму опрацьовані теоретичні розробки, включаючи уявлення про вертикальну структуру культурного ландшафту [62, 63, 64].

Завдяки працям Інституту спадщини відновлено колишній зв'язок географії й мистецтва, а також географії з мистецтвознавством, культурологією та іншими гуманітарними науками; формуються нові гуманітарно-географічні напрями – географія мистецтва, семантика культурного ландшафту [63]. Розроблено класифікацію культурних ландшафтів [530]; проведено культурно-ландшафтне районування різного рівня (від країни до регіону й конкретного національного парку) [58, 558].

Екологічний напрям гармонійно реалізує можливості ландшафтної концепції. На новому етапі її ефективність виявилася у формуванні принципово нових об'єктів спадщини, які сполучають у собі унікальні природні й культурні властивості: у Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО з'явилася нова категорія – культурні ландшафти.

Феноменологічний напрям. Цей напрям у Росії формується під впливом В.Л. Каганського. Дослідник у своїй концепції культурного ландшафту і радянського простору користується особливим розумінням та сприйняттям простору, його особливого сприйняття як частини культури і культури як частини ландшафту (культурний ландшафт). У своєму визначенні культурного ландшафту автор звертає увагу на роль людського суспільства в його створенні

й підтримці. Підкреслюється всюдність території культурного ландшафту й принципова невідповідність його до окремих феноменів, артефактів: «Культурный ландшафт – такое культурное пространство, где культура явлена телесно и сплошно, дана не множеством отдельных артефактов, а непрерывным покровом, тканью» [238, с. 60]. При такому розумінні протиставлення культури й природи в ландшафті не має сенсу.

Етнокультурний напрям. До 30-х років ХХ сторіччя в руській географії етнографічна підготовка була достатньо сильною. Головну увагу, в межах напряму, приділяють культурній (етнокультурній) своєрідності етнічних або регіонально-локальних груп у контексті їхньої взаємодії з довкіллям, зі «своїм» культурним ландшафтом. Етноландшафтні дослідження проводяться переважно у районах, слабо змінених промисловістю, з добре збереженою *традиційною культурою* — Російська Північ, Сибір, Південь Росії.

Однією з перших праць, виконаних у рамках етнокультурного напряму є «Культурный ландшафт Российской Півночі: Пинежжя, Помор'я» [244]. Для географів було новим активне застосування методів польової фольклористики й дозволяли залучати матеріал народної географії. З іншого боку, просторовий аналіз, картографічні методи, методи польової фізичної географії розширюють дослідницькі можливості етнографічних досліджень.

В.М. Калуцков виділив *три концепції культурного ландшафту* [245]: а) концепція середовища – головні зусилля в рамках напряму направлені на розробку нової методології географічного районування, заснованому на середовищному підході; б) аксіологічна концепція – розуміння культурного ландшафту розширює межі географічного аналізу, визначені технократичною концепцією; в) етнокультурна концепція – відбувається спроба відновити традиції етнокультурної географії Д.М. Анучіна. Автор звертає увагу на «натуральний» характер формування культурного ландшафту, його залежність від етнокультурного наповнення. У 2011 р. В.М. Калуцков публікує посібник «Етнокультурне ландшафтознавство» [247], у якому розкриває поняття етнокультурного ландшафтознавства, вказуючи на антропогеографічні витоки наукового напряму; серед головних понять етнокультурного ландшафтознавства автор виділяє місце, місцеве співтовариство, культурну традицію; аналізує стратифікацію культурного ландшафту регіонального та локального рівнів; аналізує культурні ландшафти на цивілізаційному та регіональному рівнях.

Важливою віхою у вивченні питання є міждисциплінарний семінар «Культурный ландшафт» [304, 305, 306], де аналізують теоретико-методологічні, регіональні та прикладні питання, пов'язані з концепцією культурного ландшафту.

Іншим значним центром етноландшафтних досліджень є Інститут географії Сибіру й Далекого Сходу, на базі якого упродовж кінця ХХ – початку ХХІ сторіч розвиваються дослідження традиційних етнічних груп населення Сибіру [340, 446]. В останні роки новий центр етноландшафтних досліджень

формується на базі Інституту географії РАН [54, 316]. У ХХІ сторіччі тема етнокультурного ландшафтознавства стає однією з пріоритетних у географів-дослідників Росії [11, 32, 188, 478]. У 2002 р. проведено конференцію, присвячену стосункам етносу та природи [441], особливу увагу приділено лісостеповим та лісовим екотонам Східної Європи, взаємодії ландшафту та етносу.

Українські географи поняття культурного ландшафту почали вивчати наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіччя.

До дослідників потрібно віднести школу антропогенного ландшафтознавства Г.І. Денисика [172, 175, 179], де культурний ландшафт розглядається як упорядковане утворення, різновид антропогенного ландшафту. Розвиваються напрями які трактують культурний ландшафт як індустріальний [534]; як гірничопромисловий, який В.Л. Казаков називає «історичним» ландшафтом [239]. Вивчаються «вернакулярні» ландшафти регіонів та України [148]. У зв'язку з необхідністю охорони культурної спадщини країни, активізувались теоретико-методологічні дослідження культурного та етнокультурного ландшафтознавства [90, 97, 103, 104, 109, 468]. Вивченням європейської та американської еволюції терміну «ландшафт» та «культурний ландшафт» займаються М.Д. Гродзинський [149], Ю.Г. Тютюнник [533]. Напрямок гуманістичної географії, який перетинається з культурною географією формується у працях В.М. Паценка [415, 416, 417]. О.О. Любіцева розглядає ландшафт як індикатор культури, виділяє узагальнену модель культурологічного підходу у географії, вказуючи, що модель діє у ландшафтознавстві, соціальній географії, етногеографії, історичній географії, географії культури [331].

У вересні жовтні 2010 року на базі кафедри фізичної географії Вінницького державного педагогічного університету проведено міжнародну науково-практичну конференцію «Культурний ландшафт: теорія і практика», де розглянуті питання формування концепції культурного ландшафту в Україні та за кордоном, спадщина у культурному ландшафті, туризм і культурний ландшафт. Культурний ландшафт з різних позицій розглядали: Г. І. Денисик (вивчення культурного ландшафту у контексті антропогенного ландшафтознавства, аналіз критеріїв до виділення культурного ландшафту) [175]; Ю.Г. Тютюнник (розуміння акультурного ландшафту, виділення «культурностного» та «красивостного» ландшафтів, антиландшафту та ландшафтоїда) [536]; О.П. Ковальов (полеміка з приводу культурного і безкультурного ландшафту) [262]; В.М. Воловик (виділення етнокультурного ландшафту, принципи і методи досліджень культурного ландшафту, аналіз містечка як культурного ландшафту) [107, 109]; С.П. Романчук (аналіз культурних ландшафтів Наддніпрянщини) [464]; А.В. Гудзевич (аналіз культурно-ландшафтної концепції кінця ХІХ – початку ХХ сторіч, розуміння природно-культурної єдності природних, антропогенних і природно-антропогенних геосистем) [153]; О.О. Любіцева (культурний ландшафт як сформований людською культурою пейзаж) [330]; В.В. Кулаков (аналіз геообразу як моделі культурного ландшафту) [300]; І.В. Кочеткова (розвиток

концепції культурного ландшафту у географії центральноєвропейських країн) [282]; О.Р. Собечко (аналіз структури культурних ландшафтів Львова) [497]; Г.В.Мудрак (регіональний аналіз культурних ландшафтів Поділля) [359].

Вивченню поняття культурного ландшафту, його типології, етнічному та сакральному ландшафту присвячена частина другого тому монографії М.Д.Гродзинського [149], який дає своє власне визначення, простежує етапи формування поняття «культурного ландшафту» у різних географічних школах, дає характеристику груп інтерпретацій культурного ландшафту. Особливу увагу автор приділяє пізнанню етнічного ландшафту, коадаптації етносу та ландшафту, аналізує відмінності між ментальністю українців та західноєвропейців, що у свою чергу впливає на формування етноландшафтів. Цікавим моментом у монографії є зворотна інтерпретація ланки «культурний ландшафт – антропогенний ландшафт». М.Д. Гродзинський вказує на появу духовної складової в антропогенному ландшафті у трактуванні Г.І. Денисика: *«...антропогенний ландшафт можна інтерпретувати як різновид культурного, якщо ця інтерпретація охоплює не тільки уречевлені результати діяльності людини у ландшафті, а й духовну основу цієї діяльності»* [149, с. 94].

У 2010 р. опубліковано міждисциплінарну монографію Ю.Г. Тютюнника [535] присвячена оспадкуванню культурного ландшафту, вивчаючи його через формування географічних образів шляхом міфопоетизації, імагіналізації, естетизації, історизації, меморіалізації, сцієнтифікації, дидактизації, аксіологізації та самоідентифікації. У праці є регіонально-краєзнавча частина, у якій проаналізовано автором південний схід Житомирської області під час експедиційних досліджень. Автор вказує на відмінності між історичним та культурним ландшафтом, дає власне визначення останнього. У 2011 р. В.М.Воловиком продовжено цикл статей присвячених аналізу етнокультурних ландшафтів містечок Поділля. Зокрема, опубліковано статтю про вірменські етноландшафти [89], де аналізується історія дослідження вірменської етнокультури від початку ХІХ до ХХІ сторіччя, особливості ландшафтної структури вірменських культурних ландшафтів; виділені загальні закономірності формування вірменських колоній (кварталів), їх етнокультурні риси та особливості господарювання (переважно у торгівлі та ремісництві). У статті «Етнокультурні ландшафти містечок Поділля» [95] розглянуто формування етнокультурних ландшафтів містечок регіону; показані особливості напівміського антропогенного класу ландшафтів, характерного тільки для окремих регіонів України; проаналізовано етнокультурний розподіл кварталів та окремих елементів у культурних ландшафтах містечок.

В умовах загострення етнічних проблем зростає інтерес суспільства до базисної регіональної культури, яка формувалась упродовж сторіч місцевими етносами. Наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіч активізується дослідження етнічних спільнот та їхній вплив на ландшафти. У руській та українській географії формується етнокультурний напрям ландшафтознавства.

ВЛАСТИВОСТІ ТА СТРУКТУРА КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ

Уявлення про ландшафт як про складний природно-культурний ландшафтний комплекс відноситься й до культурного ландшафту, який має відповідну структуру та властивості.

Культурні ландшафти мають або повинні мати певні *властивості* [263]:

- універсальність (тобто придатність для задоволення різних потреб людини – господарських, відпочинкових, естетичних, захисних);
- унікальність (кожен ландшафт є певною мірою неповторним, має лише властиві для нього риси);
- автентичність (справжність, достовірність, базованість на першооснові, на натуральному ландшафтному комплексі);
- цілісність (завершеність, єдність його складових, гармонійність, збереженість усіх матеріальних компонентів, ментальних властивостей, традицій природокористування).

В.М. Калущков виділяє такі *властивості* культурного ландшафту [245]:

- центрованість, яка є не тільки сукупністю центрів різної значимості й типу, а й різні типи світоглядів з позицій цих центрів;
- ієрархічність як багаторівнева система рівнозначних місць;
- полімасштабність, яка визначає просторову різнозначність місць культурного ландшафту;
- анізотропність – нерівнозначність напрямів культурного ландшафту у його межах.

Базові компоненти культурного ландшафту. Уявлення про базовий компонент ландшафту дозволяє по-новому вирішити питання його структури: базовий компонент задає інваріантність структури ландшафту, а варіативний набір компонентів забезпечує її модульність. Крім того, основні компоненти культурного ландшафту створюють вимоги для структури предмету етнокультурного ландшафтознавства.

Відповідно до розробок російської антропогеографії культурний ландшафт складається з двох базових компонентів – природи й культури.

Розвиток лінгвістики призвів до розуміння її особливого статусу в культурі: *«Мова може бути сприйнята як компонент культури. ... Однак мова в той же час і автономна відносно культури загалом, і її можна розглядати окремо від культури... або у порівнянні з культурою ... рівнозначним і рівноправним феноменом»* [521].

Дійсно, природа, яка оточує будь-який етнос глибоко вкорінена у своєрідності її мовної структури. Тим самим культура «говорить» на мовах природи, яка її оточує – «морській», «річковій», «лісостеповій», «степовій». З іншого боку, і природа «говорить» на різних мовах, мовах культури – топонімічній, діалектологічній, фольклорній, архітектурній. В етнолінгвістиці розробляється уявлення про мовну картину світу як своєрідне дзеркало природно-культурного середовища етносу. Тому роль мови — особлива роль:

вона є не тільки «дзеркалом» природи, але й своєрідним «напівпровідником» між двома базовими компонентами ландшафту, підсилюючи й розробляючи одні природні властивості і явища й «не помічаючи» інших. Тому мова є третім базовим компонентом етнокультурного ландшафту, її «подвійне дзеркало», у якому «відбиваються» і природа, і культура.

Компонентна (вертикальна) структура культурного ландшафту. При деталізації кожного з базових компонентів, культурний ландшафт як об'єкт етноландшафтних досліджень має складну структуру. Це залежить від позиції дослідника й обраного підходу. У культурологічному дослідженні ландшафту можна виділити два різних підходи – природоцентричний і культуроцентричний.

В першому випадку, природна основа формується в центрі дослідження, а культурна – на периферії. Відповідно детальніше досліджуються природні компоненти культурного ландшафту, а культурні компоненти з'являються в згорнутому виді й розглядаються як культурне середовище. Структура культурного ландшафту при природоцентричному підході виглядає так: гірські породи, рельєф, клімат, води, ґрунт, рослинність, тваринний світ і культурне середовище (рис. 1). Набір природних компонентів запозичений з розробки М.А. Солнцева. Прикладом використання такого підходу є розробка структури етноландшафту як основного об'єкту етнології, що включає: рельєф, клімат, води, ґрунт, рослинність, тваринний світ й етнос [135].

При етнокультуроцентричному підході, коли культурній основі ландшафту приділяється пріоритетна увага й компонентне розгортання культурного ландшафту припускає ширшу представленість культурних компонентів, природа розглядається як фізико-географічна обстановка, або природне середовище культури. При етнокультуроцентричній моделі структура етнокультурного ландшафту складається з таких компонентів, як природне середовище, суспільство, господарство, селитебні ландшафти, мова, духовна культура (рис. 1).

В.М. Калущковим запропоновано методологічну модель етнокультурного ландшафту, яка побудована на основі шестикомпонентної моделі «ромашки». У центрі – основний системоутворюючий елемент культурного ландшафту, що утримує його цілісність, - етнос (на локальному рівні – конвіксія).

Прикладне значення цієї моделі інше. Вона підкреслює той факт, що будь-який культурний ландшафт уже має свого колективного «користувача», у ролі якого виступає етнос, який створює, освоює, осмислює культурний ландшафт і «фіксує» інформацію про нього в різноманітних арте-, соціо- і ментифактах – предметах матеріальної культури, діалектах, топонімії [221, 245, 246]. Тим самим етнос в даній моделі «подвоюється», відіграючи одночасно пасивну (об'єктну) і активну ролі.

«Внутрішня» позиція дослідника може бути охарактеризована як «вбудована». Це дозволяє краще розуміти глибинні властивості культурного ландшафту, приховані при зовнішній позиції, і, зберігаючи при цьому рефлексивний погляд, виступаючи для зовнішнього світу інтерпретатором

культурних кодів етноландшафту.

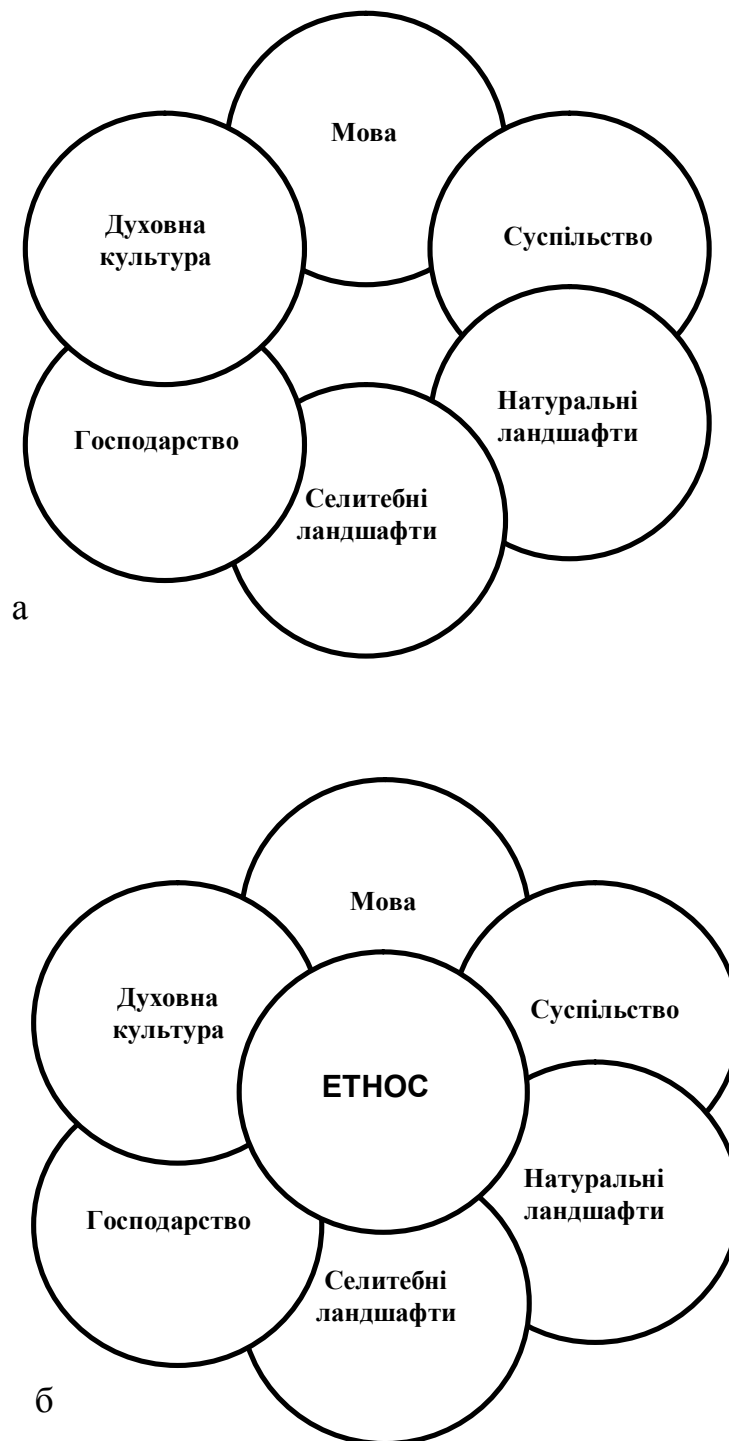

Рис. 1. Підходи у вивченні культурного ландшафту:
а – природоцентричний; б - етнокультуроцентричний [244, з доповненням автора]

У структурі етнокультурного ландшафту природне середовище через сукупність природних умов і ресурсів багато в чому відповідальне за формування певного типу традиційного господарства, а на зональному рівні —

певного господарсько-культурного типу. Збереження навіть у неповній формі традиційного господарства (землеробського, промислового, скотарського) сприяє підтримці й іншим культурним компонентам і традиційній культурі загалом. Навпаки, руйнування традиційного господарства призводить до катастрофічних наслідків всієї етнокультури.

Суспільство потрібно аналізувати в етнологічному, соціальному, сімейному, конфесіональному й іншому аспектах. Будь-який етнокультурний ландшафт має власне суспільство й сприймає ландшафтні комплекси як свої.

Селитебна система (*селитебний ландшафт*) через розселення сприяє формуванню просторової інфраструктури етнокультурних ландшафтів і може розглядатися як спосіб просторової організації/самоорганізації етносу (села заселені українцями, містечка – євреями, поляками, вірменами). Для етнокультурного ландшафтознавства важливо, що навіть невелике село або хутір є центром світосприймання й світорозуміння, джерелом формування відповідного образу ландшафту. Місцева народна географічна термінологія, топонімічна система відображає природні й культурні особливості етнокультурного ландшафту.

Духовна культура етноландшафту охоплює коло вірувань етносів, ритуальної практики, фольклору, інших видів народного мистецтва [221]. Два останніх компоненти (мова й духовна культура) є також універсальними способами опису, збереження й ретрансляції етнокультурного ландшафту в часі й просторі.

У 1987 році Ю.О. Веденін провів аналіз вертикальної структури культурного ландшафту. Культурний ландшафт автор характеризує як *«цілісно територіальну локалізовану сукупність тіл і явищ, яка сформувалась у результаті взаємодії природних процесів і різноманітної діяльності людини, при цьому результати діяльності людини втілені в об'єктах матеріальної і духовної культури, є частиною культурного ландшафту»* [60, с. 49]. До складу компонентів автор відніс духовну культуру, а в описі моделі акцентував увагу на потенціалі інтелектуально-духовної енергії культурного ландшафту. У вертикальній структурі культурного ландшафту Ю.О. Веденін виділив 2 шари — природний і культурний, хоча припускає можливість виділення самостійного технічного, або природно-технічного шару (рис. 2).

Потужність культурного шару визначається часом освоєння й властивими для нього культурними факторами. До природного шару віднесено сукупність природних компонентів. Цей шар, імовірно, маючи на увазі його «некласичну природність», Р.Ф. Туровський пропонує називати супраприродним, підкреслюючи значимість не походження й стану природних компонентів, а їхнє місце в культурному ландшафті: наприклад, рельєф міста багато в чому сформований штучно, але його роль у культурному ландшафті міста від цього не зменшується [530]. Це дозволяє частину природного шару, а саме перетвореної природи ототожнити з антропогенними ландшафтами, у межах яких формується певний культурний шар. Р.Ф. Туровський припускає виділення структурних

елементів через поняття візуальної (пейзажної) і «невидимої» (ідеальної) складових. При цьому культурний ландшафт охоплює весь спектр культурно-історичних особливостей, у тому числі і не виражених у ландшафті.

Рис. 2. Вертикальна структура культурного ландшафту [63]

У культурному шарі ландшафту виділено ще 3 компоненти:

- 1) ментифакти, які характеризують найстійкіші елементи культури (релігія, мова, фольклор, традиції мистецтва);
- 2) соціофакти, які характеризують зумовлені культурою зв'язки між людьми (структура родини, принципи виховання дітей, політичний лад);
- 3) артефакти, які опосередковано пов'язують людей з матеріальним середовищем (види виробничої діяльності, знаряддя праці, житло, одяг) [63].

Особливе місце у схемі культурного ландшафту Ю.О. Веденіна (у цьому й проявляється специфіка екологічного напрямку) відведено культурній спадщині (рис. 3).

Горизонтальна (морфологічна) структура культурного ландшафту розроблена слабо. Основою для виділення таксономічних одиниць може бути фізико-географічне районування, де найменшою одиницею буде аналог фізико-географічного району – культурно-ландшафтний (етнокультурно-ландшафтний) район. Такий район може бути представлений однорідним, територіально невеликим і компактним етнокультурним географічним утворенням, яке сформувалось на базі місцевих етносів (субетносів) та відтворює традиційну культуру в межах досліджуваного регіону.

Внутрішня неоднорідність культурно-ландшафтного району представлена культурно-природними місцевостями та культурно-природними урочищами [277, с. 12], де культурно-природну місцевість виділено як життєвий простір локальної територіально відокремленої групи етнокультурної спільноти, а культурно-природне урочище – як частину життєвого простору, освоєного місцевою спільнотою і має різне функціональне призначення (селитебні, господарські, культові, рекреаційні).

При проведенні конкретних етнокультурних ландшафтознавчих

досліджень компонентний склад ландшафту може бути ще більш деталізований: головне при цьому – додержуватися інваріантного принципу базових компонентів і уявлення про ландшафтний об'єкт як етнокультурний ландшафтний комплекс.

Часова структура культурного ландшафту представлена історичними пластами (геохронотопами), до складу яких відносять окремі споруди певних епох, рідше – архітектурні ансамблі. Деякі ансамблі можуть гармонійно включати окремі споруди різних епох.

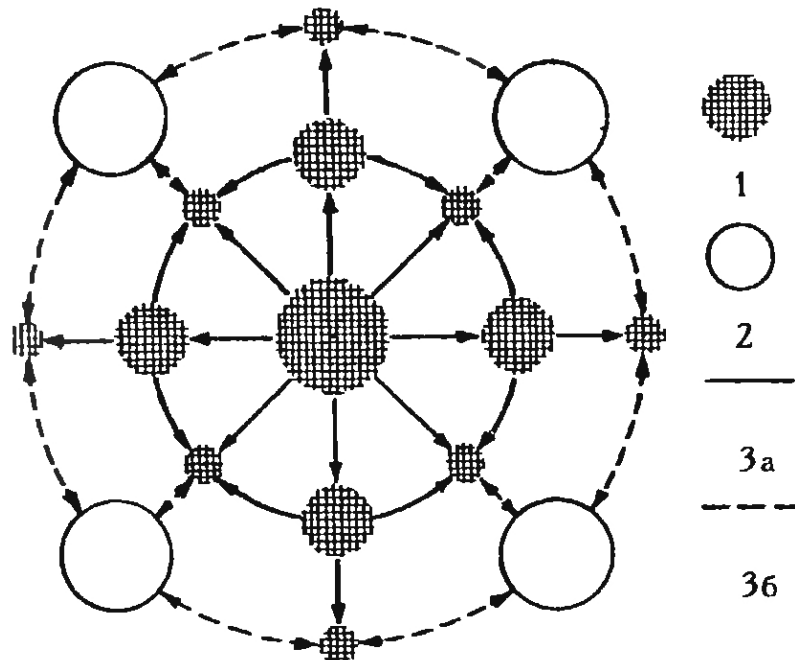

Рис. 3. Схема просторової організації культурного ландшафту [63]:

1 – центри новаційної культури, 2 – центри традиційної культури, 3 – комунікаційні лінії: 3а – між центрами новаційної культури різних ієрархічних рівнів, 3б – між центрами новаційної і традиційної культур

У духовній частині культурного ландшафту – історичні пласти представлені різними формами народної історичної пам'яті: епос, казка, легенда, переказ, пісня, історичні твори, а також сучасні дослідження, які відтворюють культурні ландшафти минулого.

Кожний геохронотоп насичений артефактами відповідної епохи, для якого існує або існувала своя система культурних ландшафтів, які територіально можуть не співпадати. Досить часто відбувається перекриття історичних пластів, іноді з повним або частковим знищенням артефактів попередніх геохронотопів: змінюються стереотипи поведінки, створюються нові архетипи, руйнуються архітектурні споруди та на їх місці створюються нові.

Перекриття попереднього геохронотопу призводить до домінування духовної частини культурного ландшафту, який залишається лише у спогадах (книгах, міфах, легендах, переказах).

Перекриття геохронотопів відбувається також через міграції етносів. Якщо населення регіону повністю змінюється, тобто змінюються носії етнокультури, необхідно говорити про закриття серії геохронотопів.

Еволюційний розвиток культурного ландшафту дозволяє говорити про трансформацію його геохронотопів. У натуральній частині ландшафту відбуваються антропогенні трансформації, змінюється клімат, рослинний світ, тваринний світ, ґрунти. В антропогенній частині ландшафту змінюється структура, трансформується зовнішній вигляд. Духовна еволюція також суттєво змінює культурний ландшафт та його доміанти. Ю. Г. Саушкін вказує, що процес реконструкції культурних ландшафтів складається у зніманні «шару за шаром» історичних пластів» [196, с. 34].

Часова структура культурного (етнокультурного) ландшафту пов'язана з його стратифікацією. Під *стратифікацією культурного ландшафту* потрібно розуміти його часову модель (перекликається з метафорою палімпсесту²), що описує його стійкі стани і представляє собою основу для географічних інтерпретацій [247, с. 52].

Стратифікація етнокультурного ландшафту як періодизація. В археології, геології й ґрунтознавстві модель стратифікації культурного ландшафту формують окремі страти або шари. Але основним критерієм виділення страт у етнокультурному ландшафті є етнічний, або етнокультурний критерій.

Страт етнокультурного ландшафту фіксує його стійкий стан, що виражається в певних ландшафтних проявах етнічної культури (або культури). Це означає, що етнос не тільки впливає на ландшафт, приводячи його в нову якість, але й інше – культурний ландшафт у його новому стані стає невід'ємною частиною етносу. У стратиграфічній колонці культурного ландшафту можна виділити натурально-ландшафтні, доетнічні та етнічні страти.

Етнічні (етночасові) страти формують верхні шари культурного ландшафту: саме вони визначають структуру, просторову організацію й сучасний вигляд культурного ландшафту (табл. 3). Культурними індикаторами таких страт є пам'ятники духовної й історико-культурної спадщини – будинки й споруди, сакральні об'єкти, топонімія, фольклор, міфологія тощо. Реконструкція нижніх етнічних страт у багатьох випадках є самостійною науковою проблемою.

Натурально-ландшафтні страти формують природний материковий шар етнокультурного ландшафту. Природний материковий шар є не тільки природною основою будь-якого культурного ландшафту, але – через геолого-геоморфологічні й геохімічні умови – може сприяти збереженню пам'яток культурної спадщини в етнокультурних стратах.

Доетнічні страти розташовані в основі культурного ландшафту. Доетнічні страти культурного ландшафту виділяють переважно на підставі археологічних знахідок. Ці матеріальні прояви культури не завжди в стані прямо відповісти на питання, які племена або народності залишили тут свої

² Палімпсест – напівстертий пергамент, який постійно оновлюється. Образ палімпсесту – один з найпоширеніших образів у сучасній західній культурній географії.

артефакти, тому що головними етнічними критеріями є мова й самосвідомість. Як правило, доетнічні страти мало впливають на сучасну структуру, функціонування і образ етнокультурного ландшафту. Тому всю систему давніх доетнічних страт можна назвати *культурним материковим шаром*.

Таблиця 3

Схематична модель стратифікації етнокультурного ландшафту
[247, з доп. автора]

Страти етнокультурного ландшафту (від давніх до сучасних)	Пам'ятки культурної спадщини у страті (культурні індикатори страту)
Моноетнічний (етносу 2)	Будинки, сакральні об'єкти, пам'ятні знаки, топонімія, міфологія
Поліетнічний (етносів 1 і 2)	Пам'ятки архітектури, історії, археології, історична топонімія, міфологія
Моноетнічний (етносу 1)	Пам'ятки археології, топонімія, міфологія
Культурний материковий шар	Пам'ятки археології
Природний материковий шар	Відсутні

Стратифікація Поділля зумовлена специфікою його заселення. Натурально-ландшафтний страт регіону (передумови заселення) розглядається у розділі «Регіональне етнокультурне ландшафтознавство». *Доетнічні страти* почали формуватись у IV тис. до н.е. (трипільська протоцивілізація), у другій половині I тис. до н.е. – першій половині I тис. етноси регіону знаходились під впливом скіфів, сарматів, кельтів, готів, гунів, авар. З VII-IX сторічч Поділля заселяється слов'янськими племенами уличів і тиверців, хорватів, дулібів, які вплинули на формування місцевого культурного материкового шару. У другій половині XIII – першій половині XIV сторічч частина регіону знаходилась під впливом монголів, що призвело до утворення «татарських сіл» [475, с. 526]. *Етнічні страти* Поділля формуються з останньої третини XIV сторіччя, коли відбулась польська експансія, формується полі етнічний страт етнокультурного ландшафту (поляки, євреї, вірмени, німці). З поділами Польщі (1772 і 1793 рр.) пов'язані різнонаправлені процеси формування етнічного страту. У західній частині (Галичина) збільшується чисельність поляків, що призвело до формування моноетнічного полонізованого страту (польські фільварки, маєткові комплекси, костели). У східній частині відбувається зменшення впливу поляків, які асимілювались в українському середовищі. Хоча й українці зазнали інтенсивної русифікації, що у свою чергу наклало відбиток на структуру страту, який залишився полі етнічним (з переважанням українського етносу), але досить чіткими етнокультурними індикаторами страту (етнічні квартали у містечках, німецькі та єврейські сільськогосподарські колонії, вірменські та польські села).

Субстрат етнокультурного ландшафту формується усередині страту під впливом неетнічних чинників, які визначають зміну геохронотопу культурного ландшафту. Серед чинників – технологічні, екологічні, політичні тощо. Субстрати етнокультурного ландшафту формуються під впливом комплексу

об'єктів історико-культурної спадщини, особливостями планування міст, містечок та сіл, регіональної топоніміки, подій місцевої історії.

Для етнічної периферії етносу стратифікація культурних ландшафтів має поліетнічний характер і формується на основі врахування вкладу всіх етносів у функціонування та еволюцію культурного ландшафту.

Стратифікації культурних ландшафтів мають свою ієрархічну структуру. Наприклад, стратифікація національного (державного) культурного ландшафту включає страти й субстрати, типові для ландшафтно-історії етносу. Регіональні й локальні стратифікації культурного ландшафту можуть змінюватись щодо стратифікації національного культурного ландшафту. Унікальні стратифікації, що формують події міської історії, будуть характерними для етнокультурних ландшафтів містечок та міст регіону.

Проблематика стратифікації етнокультурного ландшафту дозволяє аналізувати специфіку категорії культурно-ландшафтного часу, дає можливість виділяти відповідні стани (геохронотопи) культурного ландшафту.

ПРИНЦИПИ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ КУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ

Дослідження культурних та етнокультурних ландшафтів, врахувавши їх природні та соціально-історичні складові, здійснюються у першу чергу з використанням традиційних прийомів і методів: експедиційні, експериментально-стаціонарні, літературно-картографічні, суцільного знімання і натурних ділянок тощо.

Для вивчення специфічних складових культурного ландшафту потрібно виділити методи для культурних та етнокультурних досліджень. Якщо дослідження культурних ландшафтів у багатьох позиціях співпадають з вивченням антропогенних, то для етнокультурних багато спільного у методології досліджень з історичною географією, етнографією, культурологією, археологією і лише потім – антропогенним ландшафтознавством.

Принципи та методи дослідження культурних ландшафтів розглянуті у працях з антропогенного ландшафтознавства [172], гуманістичної географії [415, 416], культурної географії [303, 446].

З позицій антропогенного ландшафтознавства, коли культурний ландшафт (за Ф.М. Мільковим) є різновидом антропогенного, специфічні методи досліджень будуть подібні до вживаних в антропогенному ландшафтознавстві: історико-археологічний, метод історико-генетичних рядів, порівняльний метод натуральних аналогів, ареографічний метод, метод кінцевих результатів [172].

Руські вчені (Р.Ф. Туровський, М.Є. Кулешова) використовують принципи і методи вивчення культурних ландшафтів, розглядаючи їх через «призму» системи об'єктів культурної спадщини. Серед головних: концепція культурних шарів, культурно-географічний підхід, метод культурних ареалів, культурної топології. Врахувавши міждисциплінарність культурного ландшафту можуть

застосовуватись методи досить «далекі» від фізичної географії та ландшафтознавства. Одним з напрямів культурної географії є сакральна географія, яка вивчає сакральні-тафальні ландшафтні комплекси. Метод досліджень принципово відрізняється від звичного. Досліджується не «культура у просторі, а простір у культурі» [303, с. 46].

Головними підходами у дослідженні культурних ландшафтів є структурний, ландшафтний, динамічний та екологічний. Тобто «класичні» географічні. Найпоширенішим є структурний, який застосовується при виділенні таксономічних одиниць, культурних меж.

У вивченні етнокультурних ландшафтів можна використати широкий спектр прийомів і методів [67, 68, 244, 245]. Це визначається міждисциплінарністю етноландшафтною концепції, з одного боку, і спрямованістю конкретного дослідження, з іншого. При розробці й застосуванні методів дослідження етнокультурного ландшафту потрібно врахувати природно-культурний характер етнокультурного ландшафту.

Вибір методів істотно залежить від рівня дослідження. На регіональному рівні дослідження важливу роль відіграють методи районування й історико-географічні методи (для виділення ядер і меж регіональних етнокультурних ландшафтів), методи опитування й анкетування (для виявлення й локалізації регіональних ідентичностей).

Історико-географічний підхід дозволяє виділити окремі блоки, розглянуті як підсистеми досліджуваної історико-географічної територіальної системи; виявити внутрісистемні зв'язки й взаємодії для дослідження функціонування системи; конкретизувати результати дослідження: виявити антропогенні зміни натуральних ландшафтних комплексів у результаті ретроспективного аналізу освоєння ландшафтів під впливом етноспільнот; простежити зміну археологічних культур, на основі яких сформувалися корінні етноси регіону, охарактеризувати соціокультурний розвиток регіону; інтегрувати результати дослідження в систему тріади «ландшафт-етнос-природокористування».

В історико-ландшафтних дослідженнях виділяються наступні блоки: палеогеографічний, археологічний, історико-соціокультурний - тільки ті, які забезпечені необхідною історичною інформацією й надають дослідженню історико-географічну значимість. Причому палеогеографічна складова включає часовий відрізок, починаючи з післяльодовикового періоду. Ці інформаційні блоки забезпечені відомостями й матеріалами по окремих частинах Подільського регіону, який є полігоном для дійсного дослідження. Блоки відрізняються функціонально (рис. 4): перший, палеогеографічний, свідчить про зміну ландшафтів у відповідності зі зміною археологічних культур; другий, археологічний, вказує на частоту зміни культур, тривалість їхнього існування, наявність матеріальних слідів, залишених представниками етнокультур у ландшафтах; третій, історико-соціокультурний, на основі історичних процесів, починаючи із середньовіччя, дозволяє судити про число тимчасових зрізів, локалізацію місць, які виділяються за етно-історико-географічними критеріями.

Певні корективи у вибір методів досліджень культурних ландшафтів

Рис. 4. Структура бази даних комплексної етно-історико-географічної оцінки регіону [56, с. 10, з доп. автора]

вносить історичне ландшафтознавство [196, 463]. Врахувавши тісний зв'язок фізичної географії та історії, можна використовувати методи відмінні від історичної географії, серед яких є специфічні: ландшафтно-лексикологічні, історико-ландшафтне картування, історико-ландшафтне районування.

На регіональному і локальному рівнях використовуються методи польової етнографії й фольклористики, включаючи тематичні опитування й інтерв'ювання, методи ландшафтно-топонімічного картографування й профілювання. На всіх рівнях важливо застосовувати методи фізичної географії для виявлення природних меж і їхнього співвідношення з етнокультурними межами.

Польові культурно-ландшафтні методи відіграють важливу роль при проведенні субрегіональних і локальних досліджень. У цій області значний досвід накопичений польовою етнографією й польовою фольклористикою [221]. Серед методів польової етнографії й фольклористики виділяються метод вбудованого дослідження, методи опитування та інтерв'ювання.

Польові експериментальні методи можуть бути використані й при проведенні досліджень культурних ландшафтів. Методика польового обстеження містечкового етнокультурного ландшафту може бути побудована на шестикомпонентній моделі культурного ландшафту [244]. Вона містить у собі методи спостереження, інтерв'ювання, а також репрезентаційні методи (фотографування, аудіо- і відеофіксацію культурних пам'яток).

1. Рекогносціювання. Рекогносцирувальний обхід містечка і його околиць із фіксацією й фотографуванням культурних і етнокультурної спадщини. Виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків з натуральними та антропогенними ландшафтами й окремими природними об'єктами - рікою, ярмом, лісом тощо. Пейзажне фотографування. Фіксація характеру планування й орієнтації кварталів та будинків містечка. Первинне ситуаційне опитування жителів у ході рекогносціювання.

2. Блок «Містечко». Фіксація назви й самоназви містечка і її жителів (з варіантами), запис топонімічних переказів і переказів про його заснування. Фіксація основних віх усної історії містечка. Дослідження просторової організації містечка з виявленням назв і самоназв околиць містечка і їх картографічною фіксацією.

3. Блок «Місцеві етноси». Виявлення корінних прізвищ. Фіксація географічно орієнтованого фольклору – частівок, прислів'їв, пісень, які розкривають своєрідність містечка та його жителів.

4. Блок «Місцеве господарство». Опис основних рис традиційного господарства. Виявлення реліктів традиційного господарства (в архітектурі, у топонімії й фольклорі). Опис основних промислів. Опис традиційного домашнього господарства (кухня, город).

5. Блок «Сакральна-тафальна культура». Виявлення місцевих сакральних та тафальних ландшафтних комплексів і відношення до них місцевого населення. Запис тематичних переказів і легенд. Відвідування й фотографування сакральних і тафальних ландшафтних комплексів.

На основі зібраних матеріалів створюється культурно-ландшафтна карта

містечка, при наявності історичних карт – будується історико-генетичний ряд.

За допомогою аналітичних методів дослідження етнокультурного ландшафту у повній мірі реалізуються можливості міждисциплінарної ландшафтної концепції. Перевага аналітичних методів в тому, що вони дозволяють отримувати нові результати на порівнянні даних різних наукових дисциплін. У процесі проведення спеціальних досліджень етнокультурних ландшафтів можна застосувати методи розглянуті далі [244].

Метод ідентифікаційного картографування культурних ландшафтів. Суть розробленого методу полягає у виявленні й локалізації територіальних ідентичностей, які відповідають певним етнокультурним ландшафтам. У результаті визначаються територіальні ядра сусідніх етнокультурних ландшафтів, а потім уже проробляється питання меж між ними. Така робота може здійснюватись на будь-якому рівні – регіональному або локальному.

Ідентифікаційне картографування має гнучку технологічну схему із застосуванням методів історичної географії [56]:

- для раннього середньовіччя застосовується історичний та археологічний матеріал, опубліковані літописні дані;
- для пізнього середньовіччя, XIX – початку XX сторіч використовується фольклорно-етнографічний матеріал географічної спрямованості;
- для аналізу сучасної ситуації важливі результати етнокультурних і соціокультурних досліджень, включаючи опитування місцевого населення, картографічні, статистичні дані тощо.

Картографічні джерела XVIII-XX сторіч можна застосувати для проведення реконструкцій культурних ландшафтів. Його структура: взаємне розташування, розміри і площі окремих елементів – міст та містечок, доріг, лісів крім зв'язку з рельєфом і характером сучасного антропогенного впливу, має у собі риси, зумовлені господарською діяльністю попередніх геохронотопів [527].

Серед новітніх методів – застосування *ГІС-методу*, який інтенсивно впроваджується у європейських країнах при вивченні культурних ландшафтів [610]. За його допомогою формується база об'єктів культурної спадщини, з'являється можливість відстежити динаміку (негативну та позитивну) у ландшафтних комплексах, показати її візуально. Проводиться порівняльний аналіз космічних та аерофотознімків 60-х, 80-х років XX сторіччя – початку XXI сторіччя. За допомогою програмного забезпечення здійснюється 3-D моделювання «археологічних ландшафтів», «історико-географічних ландшафтів»³.

Питання методики дослідження культурних (етнокультурних) ландшафтів на цьому не вичерпується. Унікальність, своєрідна історія формування, особливості структури культурних ландшафтів (у т. ч. і містечкових), особливості районування привели до необхідності часткового розгляду теоретико-методологічних питань у кожному з наступних розділів.

³ Дослівний переклад термінів з джерела [Geoinformation Technologies, 2009]

РЕГІОНАЛЬНЕ ЕТНОКУЛЬТУРНЕ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО

«Ієрархію регіонів визначає тільки наукова проблема...Регіон детермінований тим питанням, вивченням якого ми займаємось»

Е. Айсерман [цит. за 372, с. 32]

ЕТНОКУЛЬТУРНЕ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО: ПРЕДМЕТ І ОБ'ЄКТ

Одним з розділів антропогенного ландшафтознавства, який вивчає культурні ландшафти, є етнокультурне ландшафтознавство. Він сформувався на перетині природничих і гуманітарних наук.

Етнокультурний напрям з'явився понад 80 років тому. До 30-х років ХХ сторіччя етнографічний напрям в географії був розроблений руськими та українськими дослідниками: Н.Д. Полонська, В.Г. Богораз-Тан, Д.М. Анучін, В.П. Семенова-Тянь-Шанський. У 60-70-і роки ХХ сторіччя Л.М. Гумільов формує свою (багато в чому ландшафтно-географічну) етноландшафтну концепцію. Розвиваючи хорономічний принцип Л.С. Берга про вплив ландшафту на організми, він поширює його на етнічні спільноти, публікуючи серію статей «Ландшафт і етнос» [165].

Наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіч у Росії, на базі етнологічного географічного напрямку (Ю.О. Веденін, М.Є. Кулешова) формується етнокультурне ландшафтознавство (М.В. Рагуліна, В.М. Калуцков). У країнах Європи та США розвитком етнокультурного ландшафтознавства займалися Дж. Б. Джексон, П. Клаваль. В Україні розвиваються подібні напрями досліджень: гуманістична географія та етнокультура (В.М. Пашенко) [415], ретроспективна географія (В.П. Круль) [292], етнологічна географія (С.П. Романчук) [466], етнічність ландшафту (О.П. Ковальов) [260]. У 2000 р. у Вінниці відбулась конференція «Ландшафти і сучасність», одним з напрямів дослідження якої був «Ландшафт і етнос». Серед публікацій заслуговують на увагу загальнотеоретичні [273, 515, 571], етноархеологічні [495].

Етнокультурне ландшафтознавство є напрямом ландшафтознавства, який вивчає формування культурних ландшафтів під впливом місцевих етноспільнот. Етнокультурний напрям є одним з напрямів реалізації ландшафтно-географічної концепції в культурній географії, гуманістичній географії та антропогенному ландшафтознавстві (поряд з культурно-екологічним, феноменологічним і естетичним напрямами). Серед головних – такі етноландшафтні концепції: а) пасіонарна теорія етнічної історії Л.М.Гумільова; б) теорія регіональних цивілізацій А. Тойнбі; в) теорія рубіжної комунікативності В.А. Дергачова [541]. Генетично етнокультурне ландшафтознавство пов'язане з антропогеографією (праці В.П. Семенова-Тянь-

Шанського, Л.С. Берга, О.О. Крубера, П.М. Савицького).

Предмет і об'єкт етнокультурного ландшафтознавства. У ландшафтному контексті взаємодія природи й культури має дві грані. З одного боку, природні властивості території відбиваються в різноманітних просторових проявах культури – особливостях етнічних спільнот (нерідко в їхній назві й самоназві), рисах їхнього традиційного господарства, побуту. Наприклад, історико-етнографічні краї Галичина та Поділля, їх міста, містечка й села під впливом місцевої етнокультури українців, поляків, євреїв формували відповідну ландшафтну структуру (містечкові штетли, польські палацово-паркові ландшафти, німецькі сільськогосподарські колонії), знаходячись у зв'язку з довкіллям, його умовами, ресурсами й відповідними обмеженнями.

З іншого боку, культурні компоненти ландшафту відбиваються в його природних компонентах. Культура формує відношення до природи, «виділяючи» ті, а не інші елементи природи; ті, а не інші ландшафтні комплекси. Очевидно, що відношення до окремих елементів довкілля й ландшафтних комплексів як до «своїх», які значимі в порівнянні з іншими, є продуктом етнокультурного розвитку народу. «Свої» ландшафти є в кожного етносу, на якому б соціально-технічному рівні він не перебував. Про предметну подібність природи й культури в 1926 році писав П.М. Савицький: *«На нашу думку, процес, що пов'язує соціально-історичне середовище з географічною обстановкою, є процесом двостороннім»* [цит. за 441]. Як вважає В.М. Калущков (2008), відповідно до уявлень про базові компоненти культурного (антропогенного) ландшафту предмет етнокультурного ландшафтознавства, врахувавши концепцію географічного детермінізму, можна було б визначити як віддзеркалення натуральних ландшафтів Землі в її культурі. Але при такому формулюванні не враховується етнокультура як активна основа, яка не тільки перетворює ландшафтні комплекси, але й задає їй певне трактування. Отже, предмет повинен бути доповнений питаннями аналізу розвитку культурних ландшафтів. З урахуванням розвитку гуманітарних наук у другій половині ХХ – початку ХХІ сторіччя й особливо етнолінгвістики, предметне поле етнокультурного ландшафтознавства стає ще ширшим.

Після обґрунтування й виділення сторін предмету етнокультурного ландшафтознавства можна дати загальну формулу предмету. Стосовно антропогеографії А. Геттнер вказує: *«Безпосереднім предметом географії людини ... є заселення й пов'язане з ним перетворення Землі»* [132], що враховує колонізаційні процеси.

Освоєння Землі етносами, створення «власних» культурних ландшафтів розглядається як складний культурний процес, що включає антропогенну зміну ландшафту. Одна сторона цього процесу пов'язана з пристосуванням до довкілля («освоєння» натурального ландшафту); господарське, побутове, архітектурне, соціальне пристосування до нових, нерідко жорстких, природних умов відбувається з накопиченням життєвого досвіду етносу й шляхом контактів з етнічними сусідами. При цьому, надбані навички закріплюються у

типах природокористування, у поведінці, фольклорі й мові. З позиції теорії етногенезу, стан етносу, при якому господарство й сам етнос пристосовуються до ландшафту, Л.М. Гумільов назвав персистентним. Друга сторона процесу полягає у формуванні антропогенних (культурних) ландшафтів – вирубці лісів, створенні полів, прокладці доріг, будівництві селищ, містечок, появі тафальних та сакральних споруд. Найважливішим результатом стає створення «свого» етнокультурного ландшафту. Пристосування вихідного ландшафту до вимог господарства, формування антропогенних компонентів й окультурення здійснюється при динамічному стані етносу.

Третя сторона стає актуальною в ХХІ сторіччі, – збереження, підтримка етнокультурного ландшафту, його регіональних і локальних традиційних форм як істотних просторових проявів етнокультури, – основи національної, регіональної й місцевої ідентичності.

Отже, предметом етнокультурного ландшафтознавства є етнокультурне освоєння ландшафтів певного регіону, включаючи питання віддзеркалення натуральних ландшафтів Землі в місцевій культурі, функціонування, динаміки та розвитку етнокультурних ландшафтів Землі.

Предмет етнокультурного ландшафтознавства перетинається з країнознавством, регіоналістикою, урбаністикою, політичною географією, археологією, історією, етнографією, етнологією. Етнокультурне ландшафтознавство й країнознавство «перетинаються» у плані підходів, дослідницьких методів. В обох випадках поняття місця є одним з базових. Етнокультурне ландшафтознавство, як і культурно-образне країнознавство, зорієнтовано на виявлення образів країн, регіонів, міст. Етнокультурне ландшафтознавство має багато спільного з етнічною екологією, етномедициною, етнометеорологією, етноботанікою, етнзоологією.

Відповідно до структури предмету етнокультурного ландшафтознавства виділено чотири дослідницьких напрями [244] (рис. 5):

- 1) *етнокультурне ландшафтознавство* у вузькому розумінні, яке розробляє теоретичні і методологічні основи наукового напрямку; напрям утримує у цілісності все етнокультурне ландшафтознавство;
- 2) *етноприродне ландшафтознавство*, яке вивчає досвід заселення натуральних ландшафтів певної етнічної території або регіону; також цей напрям можна називати *регіональне етнокультурне ландшафтознавство*; до субдисциплін відносять: етнологію ландшафту, етнологію ландшафту, етнологію ландшафту метеорологію, етнологію ландшафту, етнологію ландшафту ґрунтознавство, етнологію ландшафту біотику;
- 3) *антропологічне ландшафтознавство* аналізує формування культурних (етнокультурних) ландшафтів Землі, їх регіонально-зональні і етнокультурні особливості, тенденції змін та умови збереження; до субдисциплін відносять: традиційну економіку ландшафту, традиційну архітектуру ландшафту, етнологію ландшафту, фольклористику ландшафту, сакральне ландшафтознавство;

4) *лінгвістичне ландшафтознавство*, яке вивчає ландшафтні діалекти Землі; до субдисциплін відносять: ландшафту ономастику, ландшафту топоніміку, етноприродне і етнокультурне лінгволандшафтознавство.

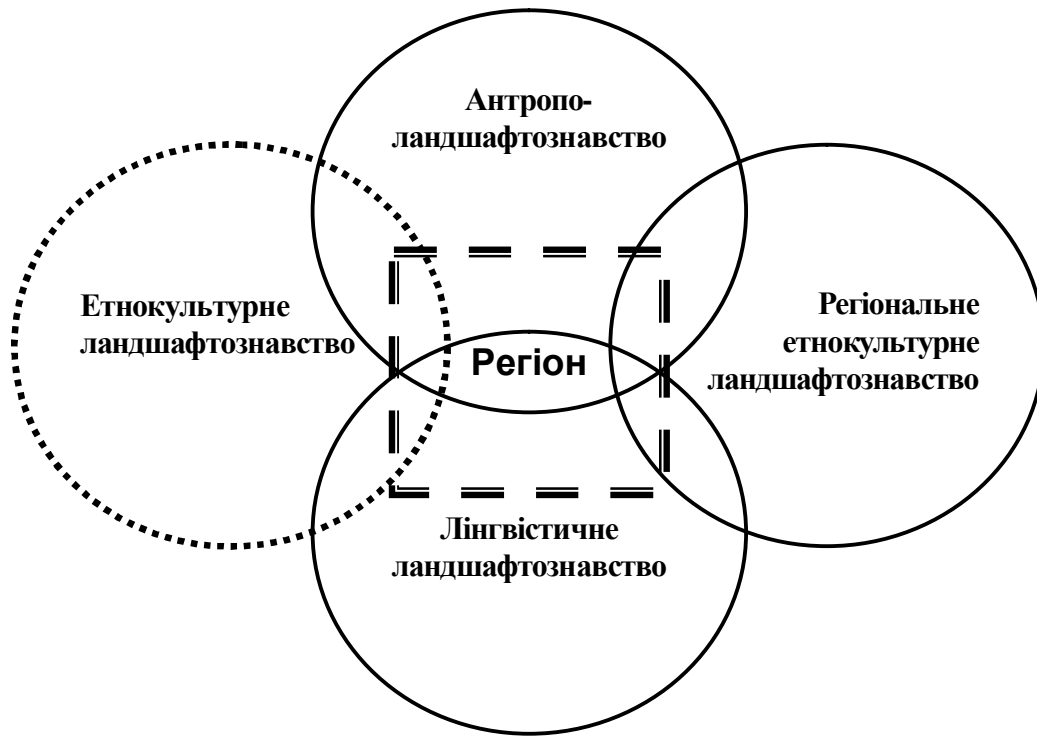

Рис. 5. Область взаємодії напрямів етнокультурного ландшафтознавства

Об'єктом етнокультурного ландшафтознавства є етнокультурний (етнічний) ландшафт. Його можна розглядати як різновид антропогенного, простір якого освоюється місцевою етноспільною (моно- або полі-) і виражається у формуванні культурної спадщини, яка зберігається у вигляді ландшафтно-історичних пам'яток (артефактів, фізеофактів) або інформації про них. Як специфічне трактування етнокультурного ландшафту можливе виділення національного та мультиетнічного ландшафтів [149].

Етнокультурне ландшафтознавство вивчає досвід адаптації етносу до природи певної території — країни, регіону, ландшафту, місцевості. Цей досвід реалізується в системі матеріальних проявів культури, або ландшафтних артефактів, які формують фізичні взаємодії між конкретною етнокультурою й місцевими ландшафтами, і ландшафтних фізеофактів, тобто природних об'єктів і урочищ, які стали в результаті освоєння органічною частиною культурної спадщини. Артефактами є архітектурні пам'ятки, способи природокористування, знаряддя праці тощо. *Сукупність ландшафтних артефактів і фізеофактів формує етнокультурний ландшафт* [94].

ЛАНДШАФТ: КУЛЬТУРНИЙ VERSUS ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ

Не зупиняючись на терміні «ландшафт», глибоко опрацьованому у географії, відмітимо що зазвичай виділяють ландшафти – натуральний, антропогенний, культурний. Розуміння «антропогенного ландшафту» пов'язане з його природною основою, у «культурного ландшафту» подібне трактування, але він виділяється наявністю культурного шару.

Перший напрям, етнокультурне ландшафтознавство, аналізує поняття культурного та етнокультурного ландшафту. Для термінів є багато спільних рис, але ряд доповнюючі критеріїв вказують на відмінності між культурним та етнокультурним ландшафтом, на що вказано нижче.

Як синонім культурного, *етнокультурний ландшафт* ґрунтується на комплексному, системному підході і включає до структури, крім компонентів природи, весь спектр матеріальних і духовно-інтелектуальних компонентів культури; пізнання культури на основі різних ландшафтних моделей, у тому числі й культурного ландшафту.

Термін «*культурний ландшафт*» з'явився в американській культурній географії, отримавши зміст, який відрізняється від інших географічних шкіл: «*Культурний ландшафт є географічним районом у кінцевому його осмисленні (Chore). Всі складові культурного ландшафту відбираються самим дослідником*» [629, с. 46]. К. Зауер сприймав культуру як діючий початок. Натуральний ландшафт є посередником, а культурний ландшафт — результатом (індикатором) контакту культури та ландшафту. Культурний ландшафт розглядався як штучний і створювався за рахунок заселення різними спільнотами і культурними групами. У такому разі «культурний ландшафт» ототожнюється з «етнокультурним ландшафтом». І хоча у роботах К. Зауера та його послідовників (Р. Хартшорн, В. Зелінські) визначення етнокультурного ландшафту відсутнє, але є аспекти наукових праць, у яких аналізуються фактори та результати трансформації натурального ландшафту етнічними групами; розглядають структуру та систему розселення, особливості землекористування, місцеву архітектуру.

Якщо американські та західноєвропейські географи надають перевагу першості у появі терміну «культурний ландшафт» американським географам [88], то російські вчені [346, 446] вважають, що Л.С. Берг у 1913 році, виступаючи з докладом у Російському географічному товаристві, виділив крім природних, – культурні ландшафти (раніше на 12 років від американських географів), до яких він відніс ті: «*в которых человек и произведения его культуры играют важную роль. Город или деревня... суть составные части культурного ландшафта*» [35, с. 471]. У 1925 р. Л.С. Бергом у визначенні географічного ландшафту було введено поняття культури людини, де всі географічні компоненти зливаються у єдине гармонійне ціле. Такий методологічний підхід поширення у ландшафтознавстві не отримав, а етнокультурні відмінності не враховувались у систематиці ландшафтів до початку ХХІ сторіччя.

У 50-х роках ХХ сторіччя В.Л. Котельников у межах «культурного» ландшафту запропонував виділяти «змінені», які стали попередником «антропогенних» ландшафтів [280]. З'являються класифікації за ступенем антропогенізації ландшафтів [224, 242], поступово з вжитку зникає «культурний ландшафт», який усе частіше замінюється на «антропогенний». У 70-х роках ХХ сторіччя, після появи праць Ф.М. Мількова, термін «культурний ландшафт» був поглинений терміном «антропогенний ландшафт». Лише наприкінці 90-х років ХХ сторіччя знову відродився інтерес до культурного ландшафту. Він не зник з наукового вжитку, а лише набув нового значення.

Є чимало трактувань терміну «культурний ландшафт» [263]:

- *ландшафтно-географічне*, де культурний ландшафт є досконалим антропогенним ландшафтом, оптимізованим діяльністю людини відповідно до певної програми має високий рівень естетичності та успішно виконує свої (заплановані людиною) функції;
- *етногеографічне (етноландшафтне) трактування*, де культурний ландшафт представлений територією, яка впродовж тривалого часу заселена етносом (етносами) з характерними рисами культури, побуту і господарювання, що сформували образ, структуру та вплинули на функціонування ландшафту;
- *духовно-інтелектуальне (інформаційно-аксіологічне) трактування*, де культурний ландшафт представлений територією, на формування і розвиток якої вплинули духовні та інтелектуальні чинники, які забезпечили передачу інформації від одного покоління до іншого і її збереження в ландшафті, незважаючи на вплив на нього ландшафтних процесів;
- *ідеалістично-футуристичне трактування*, де культурний ландшафт розглядається як ідеальна формація, природно-господарський комплекс ноосферного типу, створення якого можливе лише в майбутньому, але до цього необхідно прагнути.

Існує понад 30 визначень терміну «культурний ландшафт»: від елементарного його ототожнення з антропогенним, до розширених визначень, які мають великий розмір, займаючи до половини сторінки з виокремленням усіх його ознак, властивостей, значення [175]. Еволюція терміну «культурний ландшафт» залежить від визначення, яке дав Л. С. Берг. До цього (першого у таблиці) підходу можна віднести більшість з визначень «культурного ландшафту» (табл. 4). А.В.Любичанковський виділяє ще два підходи щодо визначення «культурного ландшафту»: а) в яких домінує зовнішня мета; б) у яких відбувається інтеграція зовнішньої мети з авторським розумінням базових понять культурного ландшафту виділеного Л. С. Бергом [329]. Останній підхід автор відносить до найперспективнішого. Застосувавши виділені підходи, можна проаналізувати визначення «культурного ландшафту». У другому, традиційному, «радянському» підході під культурним ландшафтом розуміють або штучну імітацію натурального ландшафту (створену людиною для

господарчих або відпочинкових потреб) або корисний у господарстві і естетично цінний антропогенний ландшафт.

М.Д. Гродзинський аналізує інтерпретації поняття «культурний ландшафт», виділивши групи: а) культурний ландшафт як антропогенний ландшафт; б) як оптимальний ландшафт; в) як регіон; г) як середовище; д) як зразок, спадщина [149, с. 78]. Л.К. Казаков у розуміння «культурного ландшафту» вкладає етнокультурну складову, даючи три трактування: а) культурний ландшафт як історичний або просторовий етнокультурний зріз, який знайшов відбиття у ландшафтах; б) архітектурно-художній утвір, образно представлений у садово-паркових і палацових ландшафтно-архітектурних ансамблях; в) культурно-виробниче трактування, яке підкреслює специфіку господарської діяльності [240].

«Культурний ландшафт» можна трактувати у двох напрямках. Перший, – у контексті класичного ландшафтознавства, де культурний ландшафт є комплексом, у якому діють як природні (спонтанні), так і антропогенні (контрольовані) процеси. У культурних ландшафтах є інвазії ірраціональних елементів (наприклад, духовного характеру), які зрозумілі лише у рамках певної культури. Тому, у цьому напрямі термін «культурний ландшафт» привабливіший від «антропогенного».

Таблиця 4

Визначення культурного ландшафту

Підхід	Автор, рік	Визначення
1	Д. В. Богданов, 1951	Культурний ландшафт – це результат цілеспрямованої діяльності людини [42, с. 300].
	Ю. Г. Саушкін, 2001	У культурному ландшафті взаємні зв'язки елементів природного середовища змінені людською діяльністю, але не зруйновані повністю. Сучасний культурний ландшафт містить сліди минулих епох [482, с. 169].
	В. Б. Сочава, 1978	Культурний ландшафт – результат співтворчості людини з природою. Співтворчість виражається у використанні й оптимізації потенційних можливостей і тенденцій, закладених у самій природі [505, с. 254].
	Б. Б. Родоман, 1974	Культурний ландшафт – територіальний симбіоз людини й природи, найважливіша характеристика культурного ландшафту - його краса [458, с. 150-162].
	Д. Л. Арманд, 1966	Істинно культурний ландшафт повинен бути не тільки продуктивним і здоровим, але й гарним [10, с. 224].
	В. О. Нізовцев, 1999	Ландшафтно-історичні пам'ятники – археологічні і історичні - утворюють із довкіллям єдине ціле [366].
	А. С. Кусков, Є. І. Арсеньєва, 2005	Найважливішою частиною культурного ландшафту є культурна спадщина, яка зберігається у вигляді предметів або інформації [311, с. 92].
	К. Солітер, 2001	Культурний ландшафт – це штучний ландшафт, який створює людина, перетворюючи природу, для того, щоб забезпечити себе короткотерміновими запасами продовольства, притулком, одягом і розвагами [303, с. 66].

2	Ф. М. Мільков, 1970	Культурний ландшафт – різновид антропогенного ландшафту, створеного людиною свідомо, шляхом зміни природного ландшафту у потрібному напрямі для господарських потреб [352, с. 92].
	М.Ф. Реймерс, 1990	Ландшафт культурний – цілеспрямовано створений антропогенний ландшафт, який має доцільну для людського суспільства структуру й функціональні властивості [451, с. 262].
	А. Г. Ісаченко, 2004	Структура території в культурних ландшафтах раціонально змінена й оптимізована на науковій основі в інтересах суспільства [226, с. 344].
	Б. Б. Родоман, 1980	Культурними, у широкому розумінні, називаються будь-які ландшафти, у створенні яких люди відіграли значну роль; у вузькому, позитивно-оціночному значенні – тільки сприятливі для населення антропогенні ландшафти, яким протиставляються ландшафти «акультурні», зіпсовані [459, с. 118]
	Г. І. Денисик, 2010	Культурний ландшафт – це антропогенний ландшафт, функціонування якого, упродовж необхідного часу підтримується людиною з метою створення комфортних умов життя і діяльності [175, с. 5].
3	Ю. О. Веденін, М. Є. Кулешова, 2004	У географічному сенсі культурний ландшафт – не просто результат співтворчості людини і природи, але й також природно-культурний територіальний комплекс, що направлено формується, має структурну, морфологічну і функціональну цілісність та розвивається у конкретних фізико-географічних і культурно-історичних умовах [307, с. 13].
	Р. Ф. Туровський, 1998	Культурний ландшафт включає природний і антропогенний шари... Можна виділити кілька видів культурних просторів (<i>етнічний</i> , конфесійний, історичний, лінгвістичний, професійного й народне мистецтва, побутової культури) [530, с. 127].
	М.Д.Гродзинський, 2005	Культурний ландшафт – це образ простору, освоєного духовно і матеріально певним носієм культури, значення та конфігурація місць якого закріплені на рівні колективної свідомості і підсвідомості [149, с. 91].
	Д. С. Костіна, 2006	Культурний ландшафт – духовно-інтелектуально і матеріально-практично освоєний місцевою соціо-культурною спільнотою простір з достатньо різномірною і унікальною структурою [277, с. 10].
	В. Л. Каганський, 2001	Культурний ландшафт – не просто і не тільки заселений простір земної поверхні, це простір освоєний одночасно утилітарно, ціннісно і символічно, стійке середовище (умвельт) нормального (повноцінного) тілесного, душевного і духовного життя достатньо повної великої групи людей достатньо тривалий час [238].
	О.О. Любіцева, 2010	Культурний ландшафт може розглядатися як сформований людською культурою пейзаж, в якому закарбовані найсуттєвіші її ознаки [330, с. 113].
	В.В. Кулаков, 2010	Культурний ландшафт – історично врівноважена система, в якій природні і штучні або змінені природні культурні компоненти складають єдине ціле, а не тільки є фоном або чинником дії одного елемента цієї системи по відношенню до іншого [300, с. 110].
	Ю.Г. Тютюнник, 2010	Культурний ландшафт – це такий ландшафт, який тим або іншим чином інтегрований у культуру і осмислений нею [535, с. 42].

В антропогенному ландшафтознавстві термін «культурний ландшафт» з'являється при класифікації антропогенних ландшафтних комплексів за їх господарською значимістю.

Другий напрям – міждисциплінарний, де «культурний ландшафт» мало пов'язаний з хорологічним принципом, перейшовши до методологічного поля філософів, лінгвістів, психологів, геополітиків тощо. У цій праці поняття «культурного ландшафту» вживається у контексті першого напрямку.

Щоб зрозуміти як формується поняття «культурного ландшафту» в антропогенному ландшафтознавстві необхідно врахувати що:

- культурний ландшафт – це антропогенний ландшафт, а тому будь-які спроби віднести до культурних натуральні ландшафти, що часто можуть краще виконувати необхідні для людини господарські, естетичні та інші функції, ніж антропогенні, не можуть мати наукового обґрунтування [172, с. 20]. Важливо, те, що не кожний натуральний ландшафт, як і антропогенний, придатний для життєдіяльності людей;
- «антропогенний ландшафт» значно ширший від «культурного ландшафту». Культурний ландшафт складова антропогенного, тому ототожнювати їх неможливо. Антропогенний ландшафт – це ландшафт створений людиною, *культурний* – лише та його частина, яка задовольняє відповідні «культурні» вимоги окремої особи, суспільства або *етнічного угруповання*; пізнання взаємодії культури етносу та ландшафту призводить до трактування культурного ландшафту як *етноландшафту*;
- культурні ландшафти не можуть розвиватися самостійно. Це регульовані людиною антропогенні ландшафтні комплекси, які необхідно підтримувати у оптимальному для людини стані. У їх структурі домінують ландшафтно-інженерні системи, що часто дає змогу ставити знак рівності між ними. Якщо людина перестає «підтримувати» формування культурного ландшафту, він поступово переходить у ландшафтно-техногенну систему або власне антропогенний ландшафт;
- культурний ландшафт – результат раціонального природокористування й ведення господарства незалежно від суспільного устрою. При всіх формах державного устрою і в різні історичні часи, значимість і продуктивність культурного ландшафту були вищими тих природних (натуральних, натурально-антропогенних, антропогенних) ландшафтів на місці яких вони були створені. Як приклад, польські палацово-паркові ландшафти Поділля, що були впродовж сторіч і є зараз моделлю культурного ландшафту;
- культурний ландшафт не може формуватися стихійно. Це запрограмований ландшафт і може перебудовуватися у залежності від потреб людини;
- занедбані культурні ландшафти потрібно відносити до типу акультурних ландшафтів [175].

Культурні ландшафти можна поділити на *цілеспрямовано створені* та ті, які *сформувались на основі натуральних* ландшафтів [310]. До перших відносять об'єкти ландшафтної архітектури (парки і сади), які мають відповідні регіональні етнокультурні особливості (польські маєткові комплекси, фільварки). Цілеспрямовано створені ландшафти цікаві етнокультурним наповненням, тому що їхня морфологічна структура відповідає задумам творців (тобто представників відповідних етносів).

Культурні ландшафти, які сформувались на основі натуральних, адаптуються до відповідних антропогенних впливів, формуючи ландшафтний комплекс природно-антропогенного характеру. До них можна віднести сільські культурні ландшафти або історичні індустріальні ландшафти. Як різновиди необхідно виділити: *«викопні»*, *реліктові* ландшафти та ті, які *розвиваються*. До викопних відносять пам'ятники археологічної та палеонтологічної спадщини (городища, кургани). До реліктових – *«згасаючі»* ландшафти, які знаходяться у *«меморіальній»* стадії (за Л.М. Гумільовим), де етноси – носії культури або зникли або розчинились серед інших етноспільнот, не дивлячись на зникнення носіїв культури, які сформували цей ландшафт, він сам зберігається у певних формах зусиллями представників інших етноспільнот, які використовують цей ландшафт для власних потреб [187]. Ландшафти, які розвиваються, сформовані у фазах *«обскурації»* або *«меморіальній»*, створені аборигенними етнокультурами, які знаходяться у внутрішньому *«гомеостазі»*.

Різновидом культурного ландшафту є *етнокультурний (етнічний) ландшафт*, де культурна та природна складові є рівноправними: *«Етнічний ландшафт – своєрідна «естафета» поколінь. З ним від покоління до покоління, від епохи до епохи передаються накопичені віками матеріальні і духовні багатства народу. Так етнічний ландшафт зрощує і формує свій соціум»* [370, с. 92]. До етноландшафтів відносять ландшафтні комплекси з традиційною культурою. Зокрема, В. М. Калуцков, аналізує культурний ландшафт як культуру місцевої спільноти, вміщену у певні природні умови [248]. Такий підхід до дефініції *«культурного ландшафту»* відрізняється від всіх вище згаданих. У такому контексті, культурний ландшафт представлений поєднанням культури, природи, території (місця), де етнос створює своє цілісне культурне середовище.

Ідея етнокультурного ландшафту є у працях руських (Л.М. Гумільов, 2002, 2006; В.С. Жекулін, 1972; В.М. Калуцков, 2008), українських (С.П.Романчук, 1998, 2000; В.М. Пащенко, 2000; М.Д. Гродзинський, 2005), іноземних (Meinig, 1965; Norton, 1989) дослідників. Вони вважають етнокультурний ландшафт різновидом культурного, де типи природокористування є етнічними за генезисом. Тому ландшафт накопичуючи ці зміни стає етнокультурним або етнічним. Тракткування етнокультурного ландшафту пов'язані з різними критеріями, вказані у таблиці 5.

Визначення етнокультурного ландшафту

Автор, рік	Визначення
В.М. Калущков, 2000	Етнічний ландшафт – природно-культурне середовище, розвиток певного етносу або певної місцевої спільноти [245, с. 4].
М.Д. Гродзинський, 2005	Етнічний ландшафт – це образ простору, який етнос освоїв духовно та матеріально, надавши його місцям і конфігураціям стійких символічних значень [149, с. 95].
Костіна Д.С., 2006	Етнокультурний ландшафт – інтегральне геокультурне утворення, де ведучим фактором уособлення і стійкого функціонування є традиційна етнічна культура та тісно пов'язані з нею природні фактори. Визнається їх яскраво виражена культурна уособленість та інтеграція з інокультурним середовищем [277, с. 11].
Романчук С.П., 2006	Етнічні ландшафти – ландшафти чи їх сполучення в межах етнічної території, де переважно відбувався процес етногенезу даного етносу та які відіграли етнотворчу роль упродовж основних етапів його розвитку [466, с. 162].

Враховавши всі трактування «культурного» та «етнокультурного» ландшафтів, потрібно підкреслити їх синонімічність та враховавши загальні критерії до виділення, – дати визначення:

етнокультурний ландшафт – це регіональний культурний ландшафт, структура якого сформувалась під впливом моно- (поліетнічної) культури у різних геохронотопах і представлена історико-культурними артефактами.

Культурні та власне антропогенні ландшафти є фоновими по відношенню до впливу етносів. Ландшафти акумулюють всі впливи та зміни попередніх та сучасних етнокультур. Ландшафтно-технічні системи представлені артефактами та реліктами, які характеризують етнокультури як дискретні територіально-часові утворення. Кожний часовий зріз представлений своїми ландшафтно-технічними системами, які або повністю зруйновані або знаходяться у стані гомеостазу — структура підтримується етносом, але за функціональним призначенням не використовується. Ядрами етноландшафтів є ландшафтні комплекси, де розташовані та тривалий час існують місцеві етноси, тобто у селитебних ландшафтах.

Морфологічна структура етноландшафтів ускладнюється традиційною структурою угідь, населених пунктів, архітектурними й техногенними елементами, притаманними тільки місцевим етносам, що й робить етнічний ландшафт культурним [466]. Для кожного етносу він є еталоном комфортності, а його структура та функціонування змінюється упродовж різних геохронотопів.

На Поділлі ядрами етноландшафтів є села та містечка, для яких характерна специфічна, неповторна ландшафтна структура [105]. Краї (Галичина, Поділля), міста, містечка й села, знаходячись у зв'язку з довкіллям, його умовами та ресурсами, сформували свій життєвий уклад, особливості поведінки та типи природокористування. З іншого боку, культурні компоненти ландшафту «віддзеркалюються» в його природних компонентах. Етнокультура

формує відношення до природи, «виділяючи» необхідні елементи природи та ландшафтні комплекси.

Етнокультурний напрям є одним з пріоритетних в культурній географії та антропогенному ландшафтознавстві (поряд з культурно-екологічним, феноменологічним і естетичним). Як вважає В.М. Калуцков [245] об'єктом етнокультурного ландшафтознавства є культурний (антропогенний) ландшафт. Дослідник ототожнює етнокультурний та культурний ландшафт. Але повного перетину об'єкту та предмету не може бути. В основі етнокультурного ландшафту є антропогенний ландшафт, змінений діяльністю людини. Але не просто «людиною», а «людиною» як частини «етносу» з «традиційною» культурою, що свідчить про інший об'єкт дослідження – етнокультурний ландшафт – ландшафтний комплекс освоєний етнокультурною спільнотою, де сформувались виражені форми традиційної культури та мають культурну відокремленість і незначну інтеграцію з чужим культурним середовищем.

В антропогенного (культурного) та етнокультурного ландшафтознавства різними будуть предмет та методи досліджень, хоча існує значний перетин у методологічному полі. Зокрема, *концепція «емного» етнокультурного ландшафту* [244]. Будь-який культурний ландшафт можна розглядати дуально — «зовнішній» і «внутрішній». В американській географії «внутрішні» ландшафти називаються вернакулярними, або повсякденними [614, 645]. Досліджуючи причини дуальності ландшафтів, С. Аасбьо виділив відповідні до них позиції — внутрішню (внутріландшафтну) і зовнішню [586]. До типових «внутріландшафтних» культурних ландшафтів Норвегії він відносив фермерів, жителів місць, а до типових представників позаландшафтної позиції – керівників, учених.

На думку С. Аасбьо, у перших («внутріландшафтних») в оцінці ландшафту переважають соціальні й господарські фактори, у той час як для інших домінуюче значення мають візуальні й фізичні. Такий поділ має спрощений характер та не враховує фактори, до яких відносяться різні ціннісні установки відносно ландшафту.

Таким чином, об'єктивне існування двох позицій — усередині ландшафту і поза ландшафтом — у контексті культурного ландшафту є головною причиною існування на одній і тій же території «двох» ландшафтів – вернакулярного, або внутрішнього, і зовнішнього. Перший – живий, змістовний, міфологічний, топонімічний, етнічний. Другий – зовнішній, пейзажно-візуальний, формальний (оформлений), «управлінський», «класичний». Можливі ситуації в районах тривалого туристського освоєння, де внутрішній ландшафт майже розмитий. На Поділлі до такого можна віднести Кам'янець-Подільський, Меджибіж, Сатанів.

Ігнорування «внутрішнього» ландшафту при управлінні природоохоронними територіями може привести до стійких проблемних ситуацій у стосунках з місцевими етносами. З іншого боку, культурні ресурси «внутрішнього» культурного ландшафту (історичні, етнологічні, топонімічні) часто залишаються не використаними в працях з ландшафтного планування,

при розробці схем розвитку природоохоронних територій з причини нерозуміння, відсутності досвіду й фахівців.

Проблема «зовнішнього» і «внутрішнього» культурного ландшафту як співвідношення «етної» і «емної» засад культури. Інший аспект у дослідженні проблеми «зовнішнього» і «внутрішнього» культурного ландшафту виділив А.М. Ямсков [584]. Для цього він використав, розроблені в етнолінгвістиці К.Пайком теорію про «емні» (emic) і «етні» (etic) засади культури [633]. Етнооснова культури формується як фонетична, тобто окремі звуки будь-якої мови, однаково сприймають всі люди на Землі, тоді як емна — фонемічна (певні значення звукосполучень) — основа культури зрозуміла тільки представнику культури й носію цієї мови.

У дослідницькому плані «етні» компоненти культури іншого етносу пов'язані з розселенням, господарством і матеріальним життєзабезпеченням (їжею, одягом, житлом) може зафіксувати й адекватно пояснити зовнішній спостерігач, але при цьому мотивація дій людей залишиться для нього незрозумілою. Зрозуміти й описати «емні» явища, пов'язані з гуманітарною або соціальною складовими культури, здатний лише спеціально підготовлений дослідник або представник цього етносу.

З огляду на розробки етнокультурного ландшафтознавства й принципи американської культурної антропології за описом культури відповідно до її сприйняття місцевою спільнотою, А.М. Ямсков пропонує «внутрішній» («емний») ландшафт називати етнокультурним ландшафтом (табл. 6).

Етнокультурний ландшафт як «внутрішній» культурний ландшафт. Уперше термін був використаний етнолінгвістом М.І. Толстим у 80-х роках ХХ сторіччя. Йому ж належить перше, хоча й не «строге», визначення етнокультурного ландшафту: *«Народна мова, діалекти, народні обряди, уявлення й вся народна духовна культура разом з елементами включеної до неї матеріальної культури є єдиним цілим і з наукового погляду, і в уявленні носіїв цієї культури»* [521, с. 21].

Таблиця 6

«Зовнішній» і «внутрішній» культурний ландшафт [584]

Культурний ландшафт («зовнішній», або «етний»)	Етнокультурний ландшафт («внутрішній», або «емний»)
Віддзеркалює сприйняття культурного ландшафту зовнішнім спостерігачем	Віддзеркалює сприйняття культурного ландшафту досліджуваними етносами
Визначається дослідником, не знайомим з мовою й особливостями культури місцевого етносу	Визначається дослідником — знавцем його мови й особливостей культури

Під впливом школи М.І. Толстого під етнокультурним ландшафтом розуміють традиційний етнічний ландшафт. Критеріями етнокультурного ландшафту є: збереження традиційних форм природокористування, перевага традиційних архітектурних і планувальних форм, збереження етнографічних і фольклорно-мовних традицій, підтримка традиційних вірувань. У якості додаткового, може розглядатися критерій образу місця або краю як зберігача

культурної традиції. Зараз співіснують та розвиваються три концепції культурного ландшафту: етнокультурна, середовищна (ландшафтознавча) та аксіологічна (філософська).

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ ЯК РЕГІОН

Серед підходів у вивченні культурних ландшафтів, які розрізняються за рівнем охоплення, виділяються глобальний, регіональний і локальний підходи. Разом з тим на кожному рівні проявляється своєрідність культурно-ландшафтних (ширше – культурно-географічних) досліджень. Наприклад, якщо у фізико-географічних дослідженнях граничною таксономічною одиницею є ландшафтна сфера, то у випадку культурно-географічних досліджень це – цивілізація, яка може займати відносно невелику територію.

Формування *регіонального етнокультурного ландшафтознавства* пов'язано з хорологізацією географічних знань, розкритих у працях К. Ріттера, А. Геттнера, Е. Реклю. К. Ріттер аналізував земний простір як «вмістилище» природного і культурного субстрату, виділив просторове поєднання і зв'язки предметів та явищ, індивідуальні райони (місцевості).

Категорія «простору» стає об'єктом численних інтерпретацій у виді різних понять: «географічний простір», «територія», «район», «регіон», «місце», «місцевість», «зона», «ареал». Але необхідно враховувати, що поняття «простору» не можна сприймати тільки як тривимірне. Є ще розуміння «геохронотопу», де враховується часова складова.

Формування географічної регіоналістики. Регіональна традиція у культурній географії 60-х років ХХ сторіччя розцінювалась як рівноправна частина хорологічної парадигми. Ідеї П. Відалю де ла Блаша про створення образу регіону у точці перетину його культурної і природної специфіки отримали спрощену модель «регіонального синтезу», яка виражалась у зборі різних даних, спільних за критерієм місце розташування. Такий підхід можна відобразити графічно (рис. 6).

У цій моделі регіонального синтезу перетинається лише з поведінковою, фізичною географіями й антропологією, не маючи безпосередніх зон перетину з іншими науками. Така ситуація ставила культурну географію та етнокультурне ландшафтознавство на периферію дослідницького поля. Культурне районування в американській географії стало районуванням окремих елементів культури. Перша спроба комплексного аналізу культурних районів проведена В. Зелінські [648], який у своїй праці дослідив, яким чином конкретна конфігурація американських культурних ландшафтів формує просторові процеси і структури усередині нації. Автор виділив «вернакулярний район» як територію, яка цілісно сприймається місцевими жителями незалежно від адміністративних кордонів.

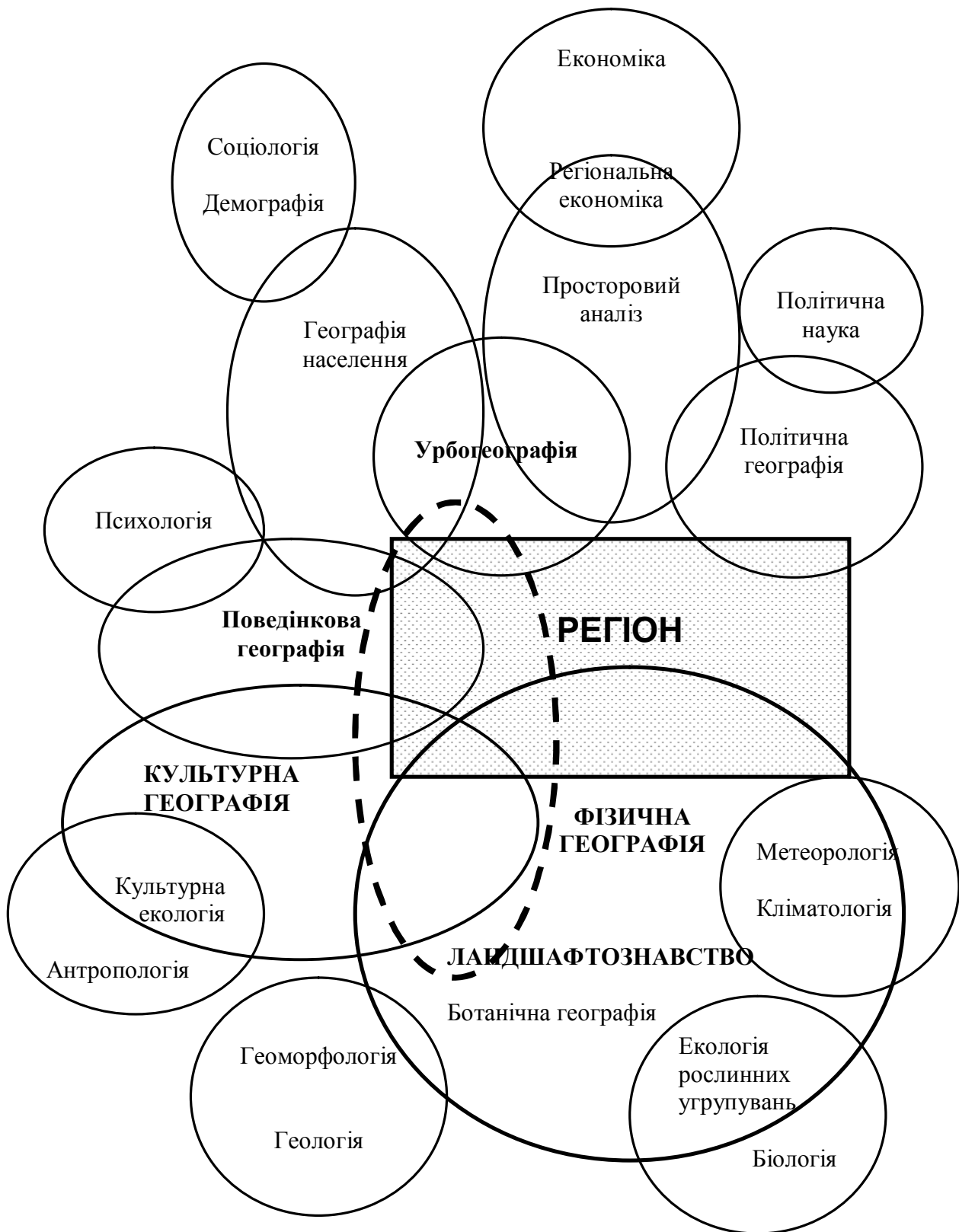

Рис. 6. Взаємозв'язки географії з іншими науками як прояв регіонально-географічного підходу [446, с. 60, з доповненням автора].

Пунктиром вказано область регіонального етнокультурного ландшафтознавства

У руській географії П.М. Савицький на початку ХХ сторіччя розвиває концепцію «місцерозвитку», у якій «ландшафт» і «регіон» розглядаються як

синоніми. Основою для розвитку власної концепції є територія Росії: «*Росія-Євразія є «місцезоривок», «єдине ціле», «географічний індивідуум», одночасно географічний, етнічний, господарський, історичний і т.д. ландшафт»* [184, с. 24]. У руській географії культурно-географічний регіоналізм формувалася у працях В. Г. Богораз-Тана (1928), В.П. Семенова-Тян-Шанського (1928). Вони вважали культуру однією з найважливіших районоформуючих факторів. У 30-х роках ХХ сторіччя культурно-географічна тематика розвивається переважно у країнознавстві. До 60-х років ХХ сторіччя спостерігається зниження уваги до вивчення етнічної специфіки населення. У наступному десятиріччі відбувається спроба відродити інтерес до етногеографічних досліджень (В.І. Козлов, В.В. Покшишевський, 1973; В.В.Покшишевський, 1978). Л.М. Гумільов у якості найбільшого етнічного угруповання виділяв суперетнос («мозаїчну цілісність»), яка формувалася з декількох етносів, які виникли одночасно в одному *ландшафтному регіоні*.

Одне з перших географічних комплексних досліджень у практиці руського регіоналізму було виконано у 1994 році [446]. Одиницею районування визнається «геоетнокультурна система», яка розглядається як «*територіальна (географічна) цілісність, локалізована в межах певного ареалу і формується взаємодією етнічних спільнот, антропогенізованих природних комплексів (ландшафтів) і особливих форм просторової організації суспільства (територіальних суспільних систем) у процесі природокористування»* [514, с. 18]. Серед праць з культурно-географічного регіоналізму початку ХХІ сторіччя необхідно відзначити регіональну класифікацію культурних ландшафтів Росії Ю.О. Веденіна [307], класифікаційні побудови етнокультурного ландшафтознавства Р.Ф. Туровського [530].

Досить цікавою є етнолінгвістична розробка просторової репрезентації регіональних культурних традицій. Її автори, О.С. Герд та Г.С. Лебедев, розробили поняття «історико-культурної зони» (ІКЗ) і «етнокультурного діалекту» [395]. Під ІКЗ вони розуміли ареальну єдність, яка виділяється за даними археології, етнографії, антропології, мовознавства, історії, геології, палеогеографії, географії тощо. Надетнічна ІКЗ складається з певних тимчасових етноісторичних шарів (історико-культурних типів), кожний з яких пов'язаний з культурним надбанням певного етносу. Поняття культурного ландшафту регіональної розмірності співвідноситься з поняттям ІКЗ. Можна стверджувати, що ***ІКЗ – це регіональний культурний ландшафт, який аналізується з позицій історичної географії.***

А. Г. Манаков у своїх працях розробляє систему історико-географічної таксономії. Зокрема, автор пропонує таку схему: історико-етнографічна область – історико-етнографічна підобласть – історико-культурна провінція – історико-культурна земля – місцевість; додатково пропонується виділення історичних країв (під впливом політичного чинника). Власні розробки автор називає не зовсім вдало: культурне або історико-культурне районування [247].

В Україні проблеми «етноекологічного», «історико-культурного»,

«етнокультурного» районування наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіч аналізували С.П. Романчук (1995) [465], Н.Г. Осадча (1998) [392], В.П. Круль (1995, 1999) [290, 291], Я.І. Жупанський [205] та інші. Зокрема, В.П. Круль виділяє такий ряд таксонів історико-географічного краєзнавства⁴: а) суцільна українська етнічна територія (СУЕТ); б) історико-географічна зона (ІГЗ); в) історико-географічний край (ІГК); г) історико-етнографічна область (ІГО); д) історико-географічна земля (ІГЗ); найменшою ланкою є поселення (місто, містечко, село, хутір). У цій класифікації досить чітко простежується поняття культурного ландшафту різної розмірності як етнокультурного регіону. В.П.Круль територію сучасного (адміністративного) Поділля відносить до різних ІГЗ: Західної України та Південно-Західної України, взявши за критерії політико-адміністративні та історичні чинники етногенезу, одночасно розбивши на дві частини генетично споріднені ландшафти Поділля.

Терміни «етнічні території» і «еколого-етнічні території» почали активно вживати наприкінці 80-х ХХ сторіччя, завдяки дослідженням істориків, етнографів та біологів при вивченні традиційних культур.

На початку ХХІ сторіччя руські дослідники вивчають поняття «регіон» як:

- етно-екологічні території, пов'язані з проживанням малочислених народів або груп [572];
- палімпсест, у якому територіальна культурна система є сукупністю нескінченного числа автономних пластів, які мають варіативну ієрархію [353].

Географічний простір – це сукупність відносин між географічними об'єктами, які розташовані на певній території і розвиваються в часі. Як вказує Р. Ф. Туровський, що: «крім географії культури повне право на існування має дослідження географії у культурі, тобто відношення до простору, характерного для тієї або іншої культури» [303, с. 44]. У контексті дослідження простір може бути: геополітичний, культурний, традиційної культури.

Характеристика *території* є одним з головних дослідницьких завдань географії. До території відносять: натуральний та культурний ландшафти, територіальні ресурси, системи розселення.

Поняття «*місце*», також одне з домінуючих у географічних науках, вживається для прив'язки, вписування певного об'єкту у конкретний географічний простір. Поняття «*місця*» може бути ідентичним «малій батьківщині», «рідному краю».

Регіон як ціле можна розглядати у різних аспектах (фізико-географічному, історико-культурному, антропологічному). При цьому регіон можна вважати «безрозмірним» поняттям, який включає локальні випадки: «місто», «містечко», «село», які є синонімом локального розвитку етнокультури.

Для створення цілісної картини життєдіяльності окремих регіонів

⁴ Основою українського краєзнавства є територія, український етнічний простір, який складається з менших ієрархічних таксонів.

необхідні міждисциплінарні дослідження, де основою є уявлення про культуру (етнокультуру) як унікальну форму існування людини (етносу, етносів) в конкретних історико-географічних умовах. Регіональна історія складається як результат взаємодії традиційних етноспільнот, які виробляють (за тривалий період) багато спільних елементів у господарській діяльності, суспільному та сімейному побуті, культурних цінностях тощо.

Для регіонального етноландшафтознавства базовим поняттям є *регіон* (район) який *«виступає як створена силами внутрішнього тяжіння територія, яка є однорідною з погляду певних визначальних критеріїв і за цими ж критеріями відрізняється від суміжних територій»* [72, с. 61]. Регіон – складна і багаторівнева категорія. У географії виділяють такі категорії просторового розуміння регіону: абстрактне поняття *простору*, теоретичне – *території*, буденне – *місця*.

У географії *регіон* – це визначений ландшафтний комплекс відповідного ієрархічного рівня. У ландшафтознавстві до цього рівня відносять таксономічні одиниці від фізико-географічного району до фізико-географічної країни (А.Г. Ісаченко; В.О. Ніколаєв). В.О. Ніколаєв вводить поняття «регіонального ландшафтознавства» яке вивчає *«як внутрішню будову, так і зовнішні зв'язки ландшафтів...які створюють крупні єдності. При розгляді фізико-географічних регіонів – складних багатоярусних геосистем – тепер вже неможливо обмежуватись по компонентним аналізом їх структури»* [371, с. 5]. У культурології до визначення «регіону» вносять корективи, виділяючи специфічне культурне утворення, вписане у загальний «пейзаж» (ландшафтний комплекс), основу якого складає однорідне фізико-географічне середовище, відносно однорідна економіка, які складають каркас суспільного життя та загальне тло історико-етнографічного розвитку [450].

Регіон має значний ступінь стійкості: при певних коливаннях меж та кордонів, у тривалих часових інтервалах, їх досить чітко видно на галузевих та загальногеографічних картах. У межах відносно стабільних регіонів відбуваються процеси змішування і синтезу господарських, расових та етнографічних процесів. Кожний новий етнос, нова етнічна трансформація вписуються в раніше існуючу культуру. Народи змінюються, трансформуються господарські форми, зникають археологічні культури і пам'ятники, а у регіонах зберігаються стійкі характеристики (розміри, межі, імена), утворюючи стабільну структуру регіонального рівня. Досить часто, зі зміною геохронотопів, помітне збільшення стабільності та оформленості ареалу регіону (наявності стійкої межі або кордону).

Трактування *культурного ландшафту як регіону* [149] можливе у випадку його освоєння певними спільнотами (етноспільнотами), які займають відповідну територію та освоюють її, згідно до своїх культурних традицій природокористування. Подібного підходу притримується А.С. Кусков, який одне з трактувань культурного ландшафту розглядає як синонім «території», «простору», «регіону», «місця» [309]. Автор вважає, що будь-який земний простір, життєве середовище достатньо великої групи людей є культурним

ландшафтом, якщо цей простір одночасно цільний і диференційований, а спільнота освоїла цей простір утилітарно, семантично і символічно.

Регіон (культурний район) накопичуючи ці зміни, набуває типових культурно-ландшафтних рис, перетворюючись у різновид культурного ландшафту – *етноландшафту*. Його межі співпадають з ареалом проживання відповідної етнічної групи. Дослідженням цих структур займається етнокультурне ландшафтознавство.

Поняття «ландшафту», «території», «місця» у регіональному контексті не індивідуалізовані, а синтезовані зв'язками етносів і природи. Як вважає А.Шведова: «*Топос перетворюється на хронотоп. І саме цей культурний хронотоп, що поєднує географічний ландшафт з історичною пам'яттю, утворює основу для реконструкції одного з елементів національного характеру*» [72, с. 75].

Для реконструкції регіону необхідно проаналізувати системи, які накладаються: археологічна культура, мовна система, антропологічний тип населення, типи традиційно-побутової та духовної культури, ландшафтно-господарський стереотип, музикознавство, фольклористика, психологія, політична історія, рельєф, клімат, тип ландшафту, типи тварин та рослин, типи господарсько-виробничих зв'язків.

Етнологи за основу існуючих типологій взяли *історико-етнографічне районування*, тому що воно склалося історично, вплинувши на систему традиційної культури, господарювання, залишившись в історичній пам'яті людей, їх етнорегіональній свідомості – чинниках достатньо вагомих для регіоналізації. На процес утворення етнокультурних ландшафтів впливають історико-культурні особливості території, використання результатів власної господарської діяльності, специфіка етноконтактних зон.

П. Надолішній ввів поняття «етнорегіону», які розглядав як простори концентрованого вияву етнорегіональних факторів на підґрунті локальної специфіки, а Поділля відніс до західних областей [72].

Регіони, тобто ареали проживання різних етносів, можуть бути різнорідними з погляду культурного та природного наповнення. Для Поділля, яке відрізняється значним природним різноманіттям, складною історією, територіально диференційованою культурою базовою одиницею районування може бути *край (область, земля)*, який є аналогом ландшафтно-провінції. Як синоніми поняття «край» в Росії вживався термін «смуга», «простір». Поняття «район» існувало паралельно, але впродовж ХІХ сторіччя було невизначеним.

В. Горбик та П. Скрипник [72] вважають, що під поняттям «край» в історико-краєзнавчому плані потрібно розуміти певну територію, яка підлягає комплексному вивченню. Визначальними аспектами у вивченні територіальних меж кордонів краю є: 1) фізико-географічний; 2) економічний; 3) політичний; 4) етнічний.

Найпридатнішим для регіонального етнокультурного ландшафтознавства є «*етнокультурний регіон*», який виділяють за регіоноутворюючими факторами:

- природні умови, природні ресурси;
- внутрішня структура натуральних і культурних ландшафтів;
- особливість історичного розвитку (зміни відповідних геохронотопів);
- етнічний склад населення;
- специфічні риси духовної та матеріальної культури;
- регіональна ідентичність.

Ландшафт (індивідуальний) не може бути одноосібною причиною етногенезу. Лише його варіантні сполучення, врівноважені протягом тривалого періоду (з незначними флуктуаціями), при наявності інших факторів (переважно ентропійних), здатні прискорювати появу та розвиток нового етносу. Саме в таких ландшафтних комплексах, починають формуватись досить чіткі обриси регіональної структури — *етнокультурного регіону* (аналогі: історико-культурна зона (А. Гердт, Г. Лебедев), хоумленд (Д.В. Николаєнко), культурна область (А. Крубер), дас ланд (Ф. Ратцель), номос (К. Шмітт), історико-етнографічна область (Б.В. Адріанов), місцезрозвиток (П.М. Савицький) тощо), який має єдину упорядковану (самоорганізовану) територію, гомогенну за рядом ознак (клімат, рельєф, ґрунт тощо), де максимально проявляються природно-культурні особливості етносу (субетносів), особливо у взаємодії з ландшафтними комплексами, що вміщують його.

Першим чинником зародження етнокультурного регіону є пасіонарний поштовх, власне – космічне випромінювання (або вибух наднової). Створюється синергетичний ефект, – етнос, який тут народжується, знищує всі перешкоди на своєму шляху, одночасно змінюючи, а потім створюючи ландшафти. Найважливішою перешкодою якраз і є ландшафтні комплекси. Їх перетворення дозволяє трансформувати етнологію (другий ентропійний чинник) у достатню кількість матеріалу, яка з'являється за рахунок переходу на новий тип природокористування.

Особливо інтенсивно цей процес відбувається у контактних, контрастних, поліландшафтних смугах (наприклад, Головний ландшафтний рубіж Східноєвропейської рівнини, де поєднуються степова та лісова смуги, є азональні ландшафтні комплекси річкових долин на півдні (полісся) та опілля на півночі). Системні зв'язки тут досить нестійкі. З геополітичного погляду, цей приклад можна трактувати як дисбаланс між регіональними структурами — обмеженість західної цивілізації (ліс), при її прагненні до домінування супроводжується повним нерозумінням культури сходу (степ), що призводить до конфліктів та потрясінь (ентропійні явища). У даному випадку, космічна енергія є каталізатором для вивільнення біогеохімічної енергії, акумульованої у ландшафтних комплексах. Цікавим моментом є те, що лінія пасіонарного поштовху, в силу певних причин (особливості геомагнітних полів Землі) має лінійно витягнуту форму (шириною до 400 км). Більшість вивчених ліній пасіонарного поштовху співпадають з відомими етнокультурними регіонами, в окремих випадках проходячи через них декілька разів (наприклад, Поділля).

Третій чинник – термоядерна енергія Землі, яка у ландшафтних

комплексах проявляється через поля геоактивних структур регіонального рівня, розташування та локалізація яких співпадає з етнокультурними регіонами. Існує певний зв'язок між геоактивними структурами та лініями пасіонарних поштовхів, зумовлений «геометрією ліній поштовхів... які вказують на те, що центральносиметричні поля Землі мають певне відношення до явища, що описується (етногенезу – авт.)» [96].

Гіпотетично, можна припустити існування «зародкових» систем – етнопаттернів (можливий синонім Л.М. Гумільова– етноценоз), на основі яких формується етноландшафтний регіон. Кожен етнопаттерн має ландшафтну прив'язку, виникає у конкретному регіоні, поширюючись шляхом дифузії.

Етнопаттерн (з англ. pattern – зразок) — етноплацентна основа контрастних ландшафтних комплексів, з характерним набором «мемів», що зумовлює місцезрозвиток етносу. За принципом самоподібності вони можуть повторюватись у просторі, а також самоорганізовуватись під впливом вище перерахованих ентропійних чинників, утворюючи стійкі регіональні структури. Етнос, трансформуючи мему шляхом поглинання біогеохімічної енергії, може їх застосовувати при адаптації до інших ландшафтних комплексів, в яких асимілюється. Послідовність та поєднання мемів виступають «сценаріями» для розвитку етнокультурного регіону.

Домінуючий етнопаттерн виникає лише раз, під час пасіонарного поштовху, вбираючи біогеохімічну енергію з натуральних ландшафтів; надалі поширюючись – самоповторюючись – сполучаючись – дифузуючи в межах етнокультурного регіону. Результатом дифузії етнопаттернів за межі етноландшафтного регіону є утворення есклавів та анклавів, які привносять свої особливості природокористування у ландшафтні комплекси, які адаптуються під потреби етносу.

Базовою одиницею етнокультурного регіону є етнокультурний ландшафт, який можна поділити на місцевості. Вони є ділянками гомогенного культурного простору, де місцевості формуються за критерієм центрально-периферійного типу [530]. До перших відносять *вузли* – крупні селитебні пункти (міста, містечка), які є центрами інноваційної етнокультури або традиційної активності. До других – *околиці*, периферійні частини етнокультурного ландшафту, які знаходяться під безпосереднім культурним впливом вузлових центрів. Решта земель представляє *лакуни*. Р. Ф. Туровський, в межах місцевості виділяє менші гомогенні одиниці етнокультурного ландшафту – *громади* (у класичному ландшафтознавстві – урочища), які є компактними поселеннями етносів (субетносів) з включенням груп культурних і природних об'єктів. Найпоширенішими серед громад є невеликі населені пункти – села, хутори, маєтки, а містах та містечках – етноквартали. Хоча у праці Поділля розглядається як єдиний регіон (у межах територіально-адміністративного поділу), етнокультурних регіонів необхідно виділити два: Галичина (Західне Поділля) та власне Поділля, де сформувались відповідні етнокультурні геоекотони.

Регіональні етнокультурні геоекотони. Межі між етнокультурними

регіонами переважно співпадають з природними бар'єрами (крупні ріки, гірські хребти, берегова лінія морів тощо). Інколи такими межами є політико-адміністративні та державні кордони. Між регіонами, у перехідних смугах, етнопаттерни, асимілюючись з сусідніми, утворюють маргінальні структури, які супроводжується появою нових субетносів та «хімер».

Є два типи географічних меж: природні геоекотони та встановлені людиною кордони. Перші представлені лінійними структурами різної ширини, які навіть не завжди можна чітко виділити на місцевості. Але й державний кордон, зі своєю специфічною системою будови є також структурою екотонного типу.

Геоекотони регіональної розмірності супроводжують поєднання контрастних за своєю природою фізико-географічних таксонів регіональної розмірності. Для Поділля можна використати термін «зонального екотону», який має дуальну властивість: з одного боку, виступаючи у роль міжзонального континууму, з іншого – стрибкоподібного зонального рубежу. Але Поділля займає тільки західну частину лісостепової зони. Тому зональний геоекотон для досліджуваного регіону характерний тільки на півночі та півдні. Саме в зоні контактних структур відбувається взаємодія та взаємовплив відмінних прикордонних (природних та політико-адміністративних) структур, їх відповідна інтерференція [26].

З регіональними ландшафтними геоекотонами пов'язане формування етнокультурних регіонів. Геоекотони були ядром формування етносів. Л.М.Гумільов вказує, що *«утворення нових народів пов'язано з прикордонними областями»* [370]. Аналізуючи роль етноландшафтних регіонів Л.М. Гумільов пише, що не будь-яка територія може бути місце розвитком [165]. До них відносять регіони, де поєднуються два та більше ландшафтів. Тобто, автор вказує на геоекотони як території етногенезу.

В.О. Ніколаєв [369] вказує, що Л.М. Гумільов у якості ландшафтного геоекотону використовував крупні регіони⁵. Але врахувавши критерії походження пасіонарного поштовху, хочеться не погодитись з В.О. Ніколаєвим: смуги пасіонарних поштовхів не мають тісного кореляційного зв'язку з регіональними та зональними геоекотонами. Тобто зародження нових етносів відбувається у смузі (зауважу, не зоні) етногенезу, а після мутаційних процесів відбувається активне переміщення етнічних систем у регіони з контрастними природними умовами, тобто геоекотони.

Необхідна різноманітність ландшафтів – одна з умов успішного господарського освоєння регіону. Через територіальне стиснення геоекотонів, тут значно коротше «транспортне плече», що зумовило формування давнього

⁵ На картосхемі пасіонарних поштовхів [Гумільов, 2002, с. 314-317] виділено 9 смуг у межах Євразії, де одночасно і по всій лінії виникають нові суперетноси, незалежно від ландшафтних перешкод. Одна з них проходить субмеридіонально через Поділля. Ширина смуги становить 200-300 км. Автор аналізує критерії їх походження, відкидає зонально-азональні фактори, вказуючи загальнокосмічні (від розсіяних пучків енергії у Галактиці).

ядра заселення території Поділля.

Історико-культурні та адміністративні кордони є обов'язковим атрибутом регіональних структур. Кордони не тільки розділяють, а й об'єднують, роблячи прикордонні регіони зонами активної етнокультурної інтеграції [138]. Для визначення різних типів меж (кордонів) у сучасній регіоналістиці вживають різні терміни, які мають різний зміст. В англomовній регіоналістиці використовують різні варіанти: *border*, *boundary*, *frontier*, *borderland* тощо. Необхідно врахувати, що кордони (зокрема, історичні), не зникають, переходячи один в один. Виділення меж (кордонів) регіону Поділля ускладнюється тим, що Поділля розташоване на межі адміністративних та історико-культурних макрорегіональних структур Європи та Росії.

Для Поділля можна вживати термін «цивілізаційного перехрестя» між «Європою й Азією», де у **фронтирі** (прикордонній смугі, геоекотоні) формуються оригінальні етнокультурні ландшафти, відмінні від сусідніх регіонів України. Рубіжність Поділля зумовлена формуванням трьох фронтирів: західноєвропейським (Литовське князівство, Польське королівство, Австро-Угорська імперія) з XIV сторіччя; російським – з XVI сторіччя; середземноморським (південним), вплив якого – понад 2000 років. Вони наклали відбиток на історію формування та внутрішню регіональну структуру культурних ландшафтів, особливості заселення території різними етносами.

Західна частина сучасного Поділля належить до Галичини, де українські етноландшафти у XVI-XIX сторіччях займають весь чорноморський басейн, тобто системи річок Прута, Дністра, Дніпра (через Стир і Горинь). Таким чином українська етнографічна територія займала майже всю Східну Галичину. В межах території мешкало майже 5 млн. осіб, з яких українців – 67 %, поляків – 19 %, євреїв – 13 %, німців – 1 % [538]. Але у міських громадах чисельну перевагу мають євреї, поляки і найменш чисельними були українці (19,3 % у 1900 році).

Фронтир Поділля у різні історико-культурні геохронотони є етнокультурною трансграничною географічною структурою, який є частиною єдиного етнокультурного простору, розділеного державним кордоном, вміщуючи цілісні територіально-культурні спільноти місцевого населення.

Етнокультурні регіони мають високий ступінь самоорганізації та, у значній мірі, стійкості. При процесах дисипації в окремих ландшафтних комплексах, – на рівні регіону, навпаки спостерігається процес ускладнення системної організації. При флуктуаціях меж, особливо за тривалий (історичний) період, вони характеризуються відносно постійними обрисами, близькими до первинних, зберігаючи стійкі характеристики регіонів (розміри, межі, інколи назви, співвідношення площ натуральних та антропогенних ландшафтів, структуру антропогенних). Кожна нова етнічна зміна не призводить до заміни попередньо існуючого народу, а гармонійно вписуються в етнокультурний регіон, привносячи зміни як в етнічний склад, так й існуючу ландшафтну структуру.

Уявлення про етнокультурні регіони як культурний феномен є досить перспективним для розвитку постнекласичних підходів щодо трактування регіональних структур. Результатом досліджень може бути отримання моделі-образу унікального, у певній мірі самоорганізованого, але разом з тим, динамічного простору, що направлено змінюється – *етнокультурного регіону*.

ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОДІЛЛЯ ЯК ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РЕГІОНУ

*«...навстречу несутся обычныя картины
Подольской губернии: леса сменяются полями,
мелькают большія села и деревни, на горизонте
вырисовываются колокольни церквей и
попадаютъ помеищичьи усадьбы» [222, с. 178]*

Регіональна культура тісно пов'язана з етно-національними культурами і ще ширше, – з культурою всієї країни. Тому регіональна етнокультура представляє специфічний синтез елементів різних етнокультур, які освоюються ландшафти регіону.

Також, регіон може сприйматись як конкретний географічний простір, заповнений культурними ландшафтами і закріплений у свідомості людей. Поступово формується певний спосіб зв'язку з місцепроживанням, що проявляється у створенні певної картини світу і відповідного світогляду. Простір регіону має унікальні риси, які формуються за допомогою особливостей натурального ландшафту, священних місць, регіональних артефактів та реліквій, етнічних відмінностей культури.

Історія етносу розпочинається в певній хронологічній точці, коли відома та зафіксована перша подія, пов'язана з його походженням: «коріння» лежить в утворенні, міграції та поширенні певної культури, формування селитебної мережі. Цей підхід може змінюватись, коли об'єктом вивчення є формування історико-етнографічного регіону, враховуючи його фізико-географічні особливості. Він може забезпечити основу для вивчення структури та динаміки етнокультурних ландшафтів досліджуваного регіону.

Історико-географічний аналіз показує, що упродовж віків (до початку ХХ сторіччя) Поділля відігравало помітну роль у геопросторі Європи, а у ХХІ сторіччі, здебільшого України [177]. Поділля – регіон з багатою етнокультурною історією та значною кількістю етносів. Його географічне розташування між болотами річки Прип'ять і південно-східним хребтом Карпат стало міграційними «воротами» для багатьох етносів. Деякі з цих груп знайшли краще оточення, деякі, щоб збільшити їх територіальні межі, і врахувавши фізико-географічний та економічний потенціали ландшафтів, залишились тут.

Перші ознаки появи культурних ландшафтів регіону відносять до VI-V тисячоріччя до н.е. Формуються сільськогосподарські та перші селитебні

ландшафти. Природні умови Поділля на всіх етапах історичного розвитку були сприятливими для землеробського освоєння, формування селитебної мережі. На ці процеси вплинули відповідні особливості контактності регіону [118, с. 21]:

- його фізико-географічне розташування на південному заході Східноєвропейської рівнини; ландшафти регіону розташовані на крайніх межах поширення: на заході – широколистолисові Центральної Європи, на півночі – північноєвропейські, на півдні – північні степові;
- вигідне економіко-географічне розташування між західною Європою та Причорномор'ям;
- рівнинний рельєф: щільна мережа річок різних басейнів;
- помірно-континентальний вологий клімат, сприятливий для життя населення, для вирощування сільськогосподарських культур помірного поясу, для розведення худоби;
- поширення переважно лісостепових типів ландшафтів, зі значними масивами лісів і лучних степів, достатньо родючих сірих і темно-сірих лісових ґрунтів, опідзолених і типових чорноземів;
- різноманітність природних ресурсів: кліматичних, водних, рослинних, тваринних тощо;
- значна диференційованість, різноманітність і контрастність природних умов, складна хорична структура ландшафтних комплексів регіонального та локального рівнів.

Розуміння контактності регіону аналізується у праці В.А. Дергачова, який виділяє її як типологічний об'єкт при дослідженні рубіжної комунікативності. Його дослідження побудовані за принципами географічного детермінізму з врахуванням контрастності природного, соціального й економічного розвитку регіональної етнокультури [180]. Необхідною передумовою для регіонального етногенезу є контрастне ландшафтне середовище. Як вказують українські філософи В. Крисаченко та О. Мостяєв, лісостепові (у т. ч. Поділля) ландшафти є «центрального стрижнем» України: *«Сам Край за своїми еколого-географічними ознаками здебільшого репрезентований лісостеповими ландшафтами...оправлений з обох боків надзвичайно потужними і тяглими екосистемами, а саме Степом і Лісом»* [376, с. 15]. Лісостеп дискретний та контрастний (значна диференціація флювіальних ландшафтів, різні типи рельєфу) краще сприймався та освоювався українцями, ніж гомогенні ландшафти лісу та степу, що у свою чергу вплинуло на інтенсивність заселення території.

Унікальність природи і ландшафтів Поділля вплинули на історію розвитку етнологічної системи, територіальну організацію її структури, менталітет місцевих етносів (вплинули на економічну діяльність, побут звичаї, навіть фольклор) [531] та формування культурних ландшафтів. Регіон був форпостом України й українського народу: лежав на кордоні різних держав, на межах земель різних народів, *«і кожна суміжна держава, кожен*

сусідній народ закидали око на цю родючу країну» [491, с. 5].

Е. Реклю вказує, що рельєф поверхні має величезне значення для розподілу рослинного покриву, тваринного світу та історії населення, Але найважливіше – ґрунтовий покрив, який вплинув на історичну долю місцевих жителів. В етнокультурних ландшафтах рельєф визначає головні особливості та якості місцеіснування людини, а також тип розселення етносів, особливості їх міжетнічних зв'язків. З морфометричними характеристиками рельєфу пов'язана комфортність проживання населення, ефективність виробництва, стан здоров'я людини. На етогенез впливає відносна геоморфологічна ізолюваність території. На рівнинних територіях (наприклад, Поділля), коли загальний рельєф відходить на «другий» план, «бар'єрні» функції можуть виконувати: а) значні відстані; б) наявність водних перешкод на шляхах міграції етносу і ускладнення в торгівлі; в) непрохідні ліси й болота [288].

У рельєфі регіон має значні відмінності, що виражається у розподілі на Побузьку та Дністровську частини, які суттєво відрізняються за будовою. У північно-західній частині височина межує з Волинням, де починаються Медобори (Товтри), які віддалено нагадують гористі місцевості, які часто порівнюють зі Швейцарією.

Назва регіону, не означає що Поділля є нескінченною рівниною (Пониззям, Подолом). Тут є глибокі долини, почленовані річками: гористі підняття, які нагадують Швейцарію. Порівняння зі Швейцарією часто цитувалося в туристичних публікаціях Польщі і зберегло його основний опис при посиленні на долину Дністра. В. Дедлов вказує: *«Если васъ тянетъ на Рейнь или Эльбу, но Днестръ отъ васъ ближе, - поезжайте на Днестръ. Это действительно прелесть, действительно рай» [222, с. 179].*

Унікальною особливістю Поділля у геолого-геоморфологічному відношенні є те, що всі яри та річкові долини Подністер'я пролягають серед шарів третинного силурійського вапняку. За рахунок крихкості та його легкого вивітрювання спочатку з'являлись тріщини, які перетворились у природні печери. Такі відслонення розташовані на протязі середньої та нижньої течії лівих допливів Дністра. Печери були першоосновою селитебних ландшафтів, де мешкала людина, а кремій постачав їм зручний матеріал для домашнього знаряддя та зброї. Деякі з подільських печер вже давно привернули увагу дослідників XVIII сторіччя [20]. З археологічного погляду окремі Подільські печери описав В. Антонович [98].

Глибина долини Дністра, можливо є одним з пояснень зникнення найбільшого «дива» Поділля – Сарматського моря (озера), яке відповідно до обрисів повинно було знаходитись у верхній частині Збруча ще у III ст. н.е. або дещо пізніше. Аравійські мандрівники підтвердили його присутність, але його зникнення зберігає таємницю до сьогодні. Логічним поясненням, можливо, є поступове або раптове поглиблення каньйону річки, що спричинило дренаж озера до Чорного моря через Збруч та Дністер.

Аравійські описи – це тільки один з доказів історичної присутності

моря. Природа забезпечила інший доказ, залишаючи коралові рифи, які розташовані як ряд горбів у центральній частині регіону, також як і довгої лінії водоймищ і маленьких озер в депресіях, залишених зникаючим морем.

Одна з найпрекрасніших панорам – долина річки Збруч, яка проходить через плато у напрямі до каньйону Дністра. Круті схили долини, багаті рослинністю, створюють враження дивовижної «цотливої» території, де мало змінена природа домінувала до XIX сторіччя.

Річкова мережа Поділля здійснила сильний вплив на поділ народної праці за місцевими природними умовами. Великими річками як головним торговельним шляхам концентрувалось населення, яке приймало найбільш діяльну участь у торговельному русі; по них виникали торговельні осередки, найдавніші міста та містечка; населення, яке жило поза містечками, займалось хліборобством і лісовими промислами, що доставляли вивізні статті прирічковим торговцям, мед, віск. При такому впливі на народногосподарський обмін річки отримали важливе політичне значення. Річковими басейнами направлялося, географічне розміщення населення, а цим розміщенням визначався політичний розподіл регіону. Служачи готовими первісними дорогами, річкові басейни були міграційними шляхами для етносів. По басейнах розселилися слов'янські племена у IX-X сторіччі. Взаємна близькість головних річкових басейнів Поділля при сприятливому горбисто-пасмовому рельєфу не дозволяла частинам населення, що розміщалися по них, відокремлюватися один від одного, замикатися в ізольовані гідрографічні осередки і сприяла єдності етносів.

Ідея залежності етносу і ландшафту – не нова. Спостереження Геродота в V столітті до н.е. привела його до висновку, що племена ведуть спосіб життя, який вказала їм природа цього ландшафту, що хід подій підкоряється природним умовам. В цьому випадку культура і природа не протистоять одна одній, а розглядаються у взаємодії і єдності. І далі ця ідея розвивалася: Монтеस्क'є, Вольтером, Гердером, Ріттером. Цікавий погляд О. Шпенглера, який відзначає, що кожна культура знаходить символічний і майже містичний зв'язок з простором, в якому вона існує. Утворившись на тлі певного ландшафту, «душа» культури вибирає свій «прасимвол», з якого формуються потім «органи» і «тканини», і виражає себе не в науці і філософії, а в архітектурних, художніх, мовних, технічних, ідеологічних формах. Англійський історик Г. Бокль у праці «Історія цивілізації в Англії» особливого значення також надавав ландшафту або «загальному виду природи». Він виділяв основні природні чинники (клімат, ґрунт, «загальний вид природи») і простежує їх вплив на людину і суспільство. Клімат і ґрунт, наприклад, визначає характер етносу.

Розташування регіону відповідальне за його незвичайний і різноманітний клімат. Його північні і південні частини знаходяться в значному контрасті. На півдні глибока долина Дністра дозволяє теплову чорноморському повітрю глибоко сюди проникати. Ця кліматична умова сприяла розробці високого стандарту агрокультури. Через цей винятковий

клімат, родючі ґрунти, і багатий урожай, південна частина Поділля часто порівнювалася з турецькими містичними садами Меран. Тоді як південь мав теплий, м'який клімат, на півночі було досить прохолодно. Постійні холодні вітри з півночі надали клімату цієї частини регіону спорідненості з континентальними зимами. Влітку, проте, погода, компенсувалась найвищою температурою, загальною до цього клімату. У ХІХ сторіччі найхолодніший період у регіоні був нетривалий: переважно з останніх чисел грудня до половини січня, — не більше трьох тижнів [580, с. 51]. Про клімат регіону писали: *«Подолье или Русь дольная казалась для всех истинной страной солнца в сравнении с литовскими и польскими землями», через це «солнце же и признано было древними самымъ приличнымъ для нея гербом»* [489, с. 137].

Межа між землеробським лісостепом та кочовим степом упродовж тисячоліть «пульсувала», змінюючись у залежності від зволоження степу, стану духу й організованості землеробів та кочівників.

Ґрунтові смуги і зазначені властивості річкових басейнів вплинули на заселення регіону. Відмінності у складі ґрунту різних частин Поділля з неоднаковою рослинністю визначили особливості народного господарства, формувались місцеві ГКТ. Але дія цієї умови позначилося не відразу. Слов'яни при своєму розселенні у регіоні зайняли обидві суміжні смуги, лісовий суглинок і північну частину степового чорнозему. Можна було б очікувати, що лісостеповій смузі складуться різні типи народного господарства: мисливський і землеробський. Однак давній літопис не показує таких відмінностей. Правда, Кий із братами, що заснували місто Київ серед *«лісу і бора великого»*, були звіролови, *«бяху ловяща звір»*. Але всі племена південного поясу слов'янського розселення, які жили у лісах, займаючись звіроловством і платячи данину хутром київським князям або хозарам, у той же час, за літописом були землеробами.

Вигідні лісостепові ландшафти регіону, родючі ґрунти, помірний клімат створили прекрасні передумови для розвитку землеробства та формування значних площ сільськогосподарських ландшафтів. Давні літописці із захопленням пишуть про родючість ґрунтового покриву: *«Подол въ древности превосходила все соседнія въ нею страны плодородіемъ и красотою своей природы»*. Ще у ХVІ сторіччі зафіксовано, що *«край этот до того плодороденъ и изобилуетъ всемъ, что может только произрастать на земле, что пахарь, вкинувъ кое-какъ семена въ землю, всегда получаетъ стократный приплодъ»* [489]. Інші літописці описують родючість ґрунту Поділля на прикладі ввіткнутої палиці або залишеного у полі плуга, які заростали травою за три-чотири дні. Що стосується власне ґрунту, то у давні часи тут *«нередко приходилось безъ всякаго удобрення и обработки собирать даже по две жатвы съ одного посева»* [489]. Порівнюючи землі регіону з сусідніми, літописці зазначають, що за своєю родючістю – це омріяна людством *«країна сонця»* [512].

Ліс відіграв етноформуючу роль; формував для місцевих етносів передумови – господарські, політичні: надавав сосну і дуб для будівництва;

березу й осику – для опалення житла, давав домашній посуд, був надійним притулком від зовнішніх ворогів, замінюючи жителю Поділля гори і замки. Враховуючи родючий ґрунт регіону, його високі механіко-хімічні показники, особливо у давні часи, зрозуміло, що натуральна рослинність була дуже різноманітною та неповторною. Особливо регіон був відомий лісами, які займали всю північну частину регіону, у південній частині починались «*степи татарскія*» або «*подольскія пустыни*». Ще у XVI сторіччі, де розташований сучасний Кам'янець-Подільський, був непрохідний ліс, у якому полювали Коріятовичі на зубрів, оленів та диких коней. В полях та лугах зростали такі буйні трави, що в них ледве було видно роги крупного подільського вола.

Фауна Поділля, до інтенсивного використання, була багата на представників тваринного світу. Польський природознавець Гваґнін пише, що «*Stada, trzody, ptastwa y zwierstwa rozmaite tę krainę bardzo ulubity*». Особливо багатими були подільські «бори» та «пущі» на зубрів, оленів, диких кіз та диких коней [489, с. 250], бобрів. Царство земноводних також було досить різноманітним: полози, сірі та чорні гадюки, вужі, мідяниці тощо.

У ріках (особливо Дністрі та Південному Бузі) було багато видів промислової риби: форель, щука, короп, карась, сом, сичуга, в'юни тощо. Птахи, у літописний період, також було досить різноманітним: білі орли, сови, чорні ворони, галки, круки, горобці, зяблики, коноплянки, жайворонки, ластівки, голуби, куріпки, лісові кулики, дрохви, журавлі, лелеки, чайки та багато інших. У XVIII – XIX сторіччях птахи були об'єктом полювання місцевого дворянства (переважно польського походження): «...яке втішається цим, полюючи з рушницями та з гончими борзими псами, а в широких лісах - із використанням тенетів. Одних пернатих (диких гусей, качок, дрохв, диких голубів), підійшовши, вбивають; інших (куріпок, перепелів, бекасів) ловлять за допомогою нацькованих собак, яких називають лягавими, а також накривають сітками...» [378, с. 60].

Наприкінці XIX сторіччя інтенсивність природокористування зростає, що призводить до скорочення чисельності поширених видів (вовки, лисиці, зайці), а інколи і до повного їх зникнення.

З корисних, для місцевих етносів, комах були бджоли: «Бджільництвом у Подільській губернії займатися дуже вигідно, а найбільше в тепле й тихе літо, коли сама природа своїм теплим кліматом та плодовими садами й затишними гаями, оточеними з усіх боків величезною кількістю всяких зернових, соковитих злаків та квітів, сприяють цьому» [378, с. 60]. Особливо привабливими були район лісів Медобор з дикими бджолами: «Ступишь ли, бывало на землю ногой, нередко выдавишь изъ нея струю отличнаго меда: не имея где поместиться в лесу, – въ старыхъ выгнившихъ пняхъ, — пчѣлы часто роились в земле, въ прибережьяхъ рек, словомъ во всякомъ удобномъ месте» – вказує Шайноха на основі старих літописів [489]. У XIX сторіччі селяни та представники чиншової шляхти у господарстві тримали понад 50 вуликів, у багатих поміщиків пасік було декілька.

Бджоли, інколи не маючи вже можливості гніздитись у лісі відкладали свої стільники у печерах, на скелях, заплавах рік і навіть просто у ґрунті. Назви деяких звірів залишились в назвах поселень: Медведівка, Бобрик тощо.

Масштабність простору та локальність місць сформувала особливе відчуття широти, простору, нескінченності і відчуття загальності, оформило образ культурних ландшафтів Поділля. Дослідження етносами регіону спонукало до міграцій, походів, географічних досліджень.

Одним з головних системоутворюючих зв'язків етноландшафту є просторовий: *«Загальнолюдська культура, однакова для всіх народів, неможлива, оскільки всі етноси мають різний вміщуючий ландшафт і різне минуле, формуюче справжнє як в часі, так і в просторі. Культура кожного етносу своєрідна, і саме ця мозаїчність людства як додає йому пластичності...»* [164].

Регіон, так щедро наділений природними компонентами, не міг залишатись довго незаселеним, він приваблював різні етноси вже з найдавніших часів. За історичного часу через територію регіону мігрувало багато різних народів і племен, що виходили з Азії й проходили далі на захід Європи. До них можна віднести скитів, сарматів, гунів, хазарів, печенігів та готів.

Безсумнівно те, що етнос постійно пристосовується до ландшафтних комплексів та специфічної структури регіону, до її сил і способів дії, до своїх потреб, від яких не може або не хоче відмовитися, і на цій двосторонній боротьбі із самим собою і з природою виробляє свою кмітливість і свій характер, енергію, поняття, почуття і прагнення. І чим більше природа дає поштовх цим здібностям етносу, чим ширше розкриває вона його внутрішні сили, тим більше її вплив на природу та історію регіону.

ЕТНОГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОДІЛЛЯ

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОЛАНДШАФТІВ У ХІХ СТОРІЧЧІ

Специфіка досліджень Поділля з початку – середини ХІХ сторіччя полягає в тому, що ними займались переважно польські вчені. Майже в усіх публікаціях, Поділля розглядалось в контексті історії Речі Посполитої, як її невід'ємна складова частина.

У 1800 році видають топографічний і камеральний опис Подільської губернії Екстера, у 1819 р. – топографічний та статистичний опис В.Рудлицького [378], які зберігаються у картографічному фонді Хмельницького обласного державного архіву. Опис 1819 р. більший за обсягом від опису Екстера, але разом з тим його дублює: у визначенні розташування губернії по відношенню до сусідніх територій, в описі річок, флори та фауни регіону, вони є майже ідентичними. Етнокультурні особливості розкриті через характеристику різних соціальних формацій: *«Купці та міщани - це переважно євреї, яких багато проживає в усіх містах і містечках. У їхніх руках – вся торгівля закордонними товарами. Хліборобством євреї взагалі не займаються й на роботу, пов'язану із землеробством, до християн не наймаються. Купців і міщан-християн небагато: у місті Кам'яниці - вірмени, а в Могилеві - вірмени та греки»* [378, с. 44-45]. В описі губернського землеміра Екстера перераховані містечка губернії за повітами, проаналізовано господарську діяльність євреїв, вірмен та українців.

У 1809 р. С. Бредецький опублікував результати австрійської ревізії 1807 року у праці «Описание Венгрии и Галиции», аналізуючи населення Галиції за округами. Це одне з перших наукових досліджень, де були дані про населення Західного Поділля. У 1818 р. І.М. Ліхтенштерн випускає працю про чисельність та етнічний склад Угорського королівства і Галичини з Буковиною, подаючи інформацію за округами про загальну чисельність християн та євреїв, про кількість міст, сіл та містечок [237].

З етнографічного погляду, культурні особливості місцевих етносів висвітлені у працях польських етнографів Ф. Гіжицького «Щоденник подорожі з Вільно через Одесу до Стамбула» (1810), Л. Голомбйовського (1830), М.Стрийковського (1846), Ю. Крашевського (1845). Польський етнограф В.Завадський у праці «Картини Русі Червоної» дав детальний опис життя Західного Поділля [23, с. 13-14].

Історико-статистичним описом Поділля та Галичини займалась В.Марчинський «Статистично-топографічний і історичний опис Подільської губернії» (т. 1-3, 1820-1823) (рис. 7) [637], О. Пшездзецький «Поділля, Волинь, Україна. Картини місць і часу» (т. 1-2, 1840-1841) (рис. 8) [622], польські історики і археографи М. Балінський і Т. Ліпінський «Старожитна Польща під поглядом географічним, історичним і статистичним» (т. 1-3, 1843-1846) (рис. 9) [636]. Однією з перших етностатистичних праць, присвячених виключно Галичині, було дослідження М. Веселовського «Rys statistyczny-geograficzny

Galicji austriackiej» (1841), де автор дає дані про чисельність та конфесійний склад за округами на 1840 рік [237].

Проте, в окремих польських етнографічних публікаціях (Л.Голембійовський, О. Пшездзецький, В. Завадський) претензійно розглядалися питання етнічного та культурного розвитку українського етносу. У них формується думка, що українці на так званих «східних кресах» (Правобережна Україна) — специфічна група населення у складі польського етносу.

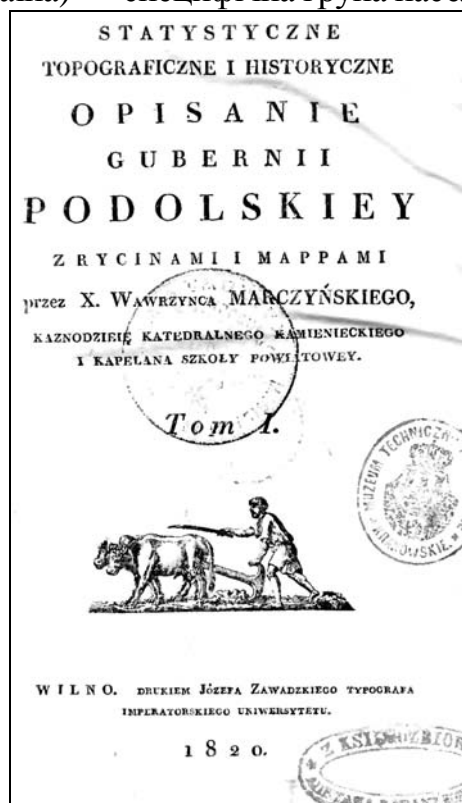

Рис. 7. В. Марчинський
«Статистично-топографічний і історичний опис Подільської губернії»

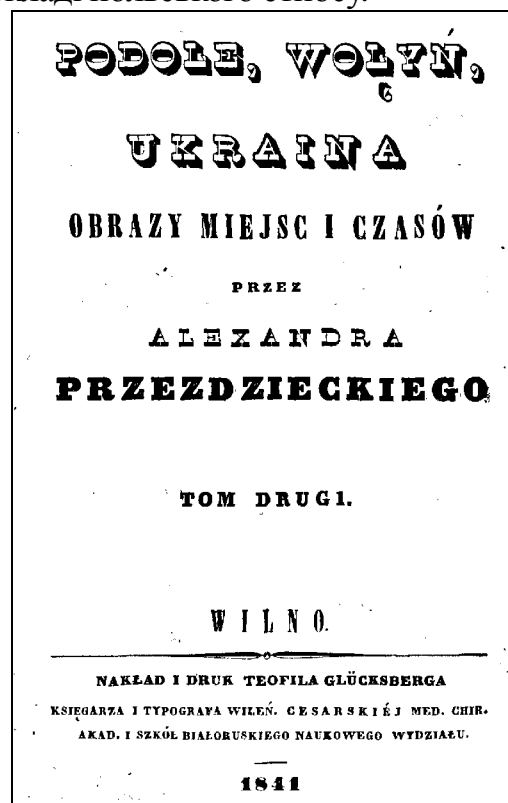

Рис. 8. О. Пшездзецький
«Поділля, Волинь, Україна. Картини місць і часу»

Дослідники у 20-50-х роках ХІХ ст. друкували історичні нариси в неофіційній частині відомчого часопису «Журнал Министерства Внутренних Дел». Серед опублікованих історико-краєзнавчих матеріалів актуальними є статті А. В. Каменського «Очерк местечек в губерниях Киевской и Подольской» (1844), В. Марчинського «Сведения о Подольской губернии» (1836), «Кременец – уездный город Волынской губернии» (1855). Крім того, «Журнал Министерства Внутренних Дел» вмістив упродовж 1853-1855 років сім оригінальних нарисів про міста і повіти Подільської губернії, з-поміж яких аналізом побуту й культури виділяються: «Историческая записка о городе Каменец-Подольском» (1853), «Ольгопольский уезд и его жители» (1853), «Литинский уезд и его жители» (1854), «Могилев-на-Днестре и жители его уезда» (1854), «Ямпольский уезд Подольской губернии и город Ямполь» (1854), «Жители Каменецкого уезда Подольской губернии» (1855).

У 1842 році Подільський губернатор К.Я. Фліче опублікував ілюстрований «Атлас Подольской губернии», у якому вміщені цінні відомості з

історії й культури регіону.

Підсумком вивчення Київської, Волинської і Подільської губерній було видання Генеральним штабом десятого тому «Военно-статистического обозрения Российской империи» (1848-1850), який підготували військові спеціалісти Фрітче і Твертинов (рис. 10) [82]. У виданні систематизовано найбільше статистичних відомостей та описів, які характеризували природні ресурси, топографію регіону, його кількісний, соціальний і національний склад населення, господарську і культурну діяльність, економічне становище міст і містечок.

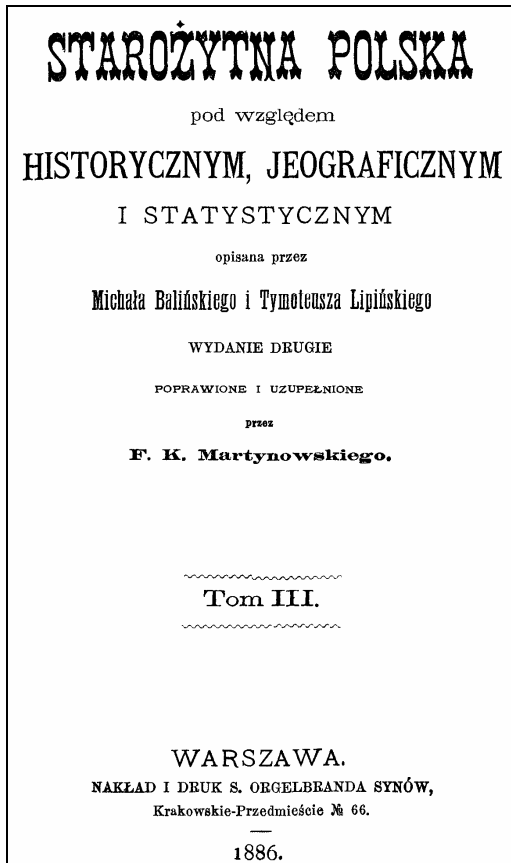

Рис. 9. М. Балінський, Т. Ліпінський «Старожитна Польща під поглядом географічним, історичним і статистичним»

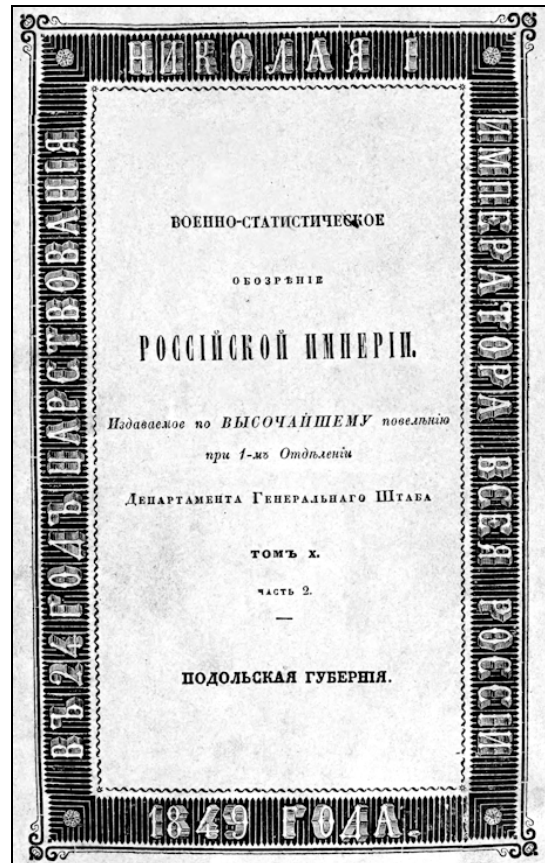

Рис. 10. «Военно-статистическое обозрение Российской империи»

У середині XIX сторіччя започатковано написання історико-статистичних описів регіону, особливо відомими стали описи під приводом Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (з 1903 р. – Подільське церковне історико-археологічне товариство). Публікації здійснювались у «Подольских Епархиальных ведомостях», «Подольских губернських відомостях» та «Трудах Подольского историко-статистического комитета». У 1855 р. Подільське єпархіальне управління зобов'язало священників зібрати, згідно розробленого зразка анкети, історико-статистичні відомості про церковні приходи та населені пункти. Лише у «Подольских Епархиальных ведомостях» упродовж XIX сторіччя опубліковано понад 100

історико-статистичних і географічних описів міст, містечок та сіл регіону. Подібна робота проводилась і Волинським історико-статистичним комітетом, який опублікував нариси про містечка Шепетівку, Славуту, Гриців, Білгородку, Городище, Ізяслав, Полонне, Городище [229-231, 379-391, 398, 445, 490, 492, 513, 528, 581]. На початку ХХ сторіччя Е. І. Вітте опублікував 25 нарисів про містечка Волинського краю, у тому числі про Ізяслав, Полонне, Кременець, Славуту. У 60-х роках ХІХ сторіччя видані триверстові карти Російської імперії, на якій були відображені населені пункти (у т. ч. містечка регіону) [83].

Завдяки праці краєзнавців під керівництвом Є.Й. Сіцинського, М.І.Яворовського на рубежі ХІХ-ХХ сторіч було зібрано понад 1,5 тисячі документальних описів міст і сіл губерній, з яких до нашого часу збереглося 600. За даними Л. В. Баженова [22] вони зберігаються вони у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника⁶. В описі – 17-25 аркушів рукопису історичної довідки, літопис села або церкви, історико-статистична анкета. Найдетальніші описи по містах і містечках Подільської губернії Літина, Летичева, Ямполь, Зінькова, Балина Кам'янецького, Вільховець Ушицького повітів. Крім цього, до описів додаються плани, карти, схеми, проекти населених пунктів.

Етногеографічні дослідження регіону проведені П.І. Кеппеном (1851), було видано етнографічну карту Росії (на 4-х листах), куди входила територія Поділля. Дані по губернії були зібрані Подільським воєнним губернатором [232, с. 42-43].

Важливим є 38-томне фольклорно-етнографічне і документальне видання «Народ польський, його звичаї, спосіб життя, мова, перекази, прислів'я, обряди, пісні, ігри, музика і танці» (Варшава-Краків, 1857-1890), яке упорядкував О. Кольберг. У праці проаналізовані матеріали про життя, побут, традиції, культуру населення Волині, Поділля й Київщини. Проте упорядник розглядав український етнос як специфічну групу польського.

У 60-х роках ХІХ сторіччя О.С. Афанасьєв-Чужбинський детально описав народний побут, окремі аспекти етнокультури подільського Подністров'я [20]. У 80-90 роках ХІХ сторіччя В.Г. Гульдманом опубліковано праці «Подільська губернія. Досвід історико-географічного опису», «Населені місця Подільської губернії», у яких висвітлені історико-географічні, культурологічні дані, дані про міста, містечка та села регіону. О.П. Крилов у 1905 р. видає «Населені місця Подільської губернії» [22].

Доповненням до історико-статистичних описів стала діяльність історико-археологічного товариства, яке очолив Ю.Й. Сіцинський. У 1895 році опубліковано історико-статистичний опис усіх церковних приходів і пов'язаних з ними населених пунктів Кам'янецького і Ушицького повітів (рис. 11) [528], а у 1901 році описані приходи і церкви Подільської єпархії [529].

Історико-статистичні описи сіл, містечок і церковних приходів

⁶ За даними автора монографії у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника вони відсутні

Старокостянтинівського, Ізяславського і частково Новоград-Волинського повітів Волинської губернії (зараз – північні райони Хмельницької області), провели В.І.Пероговський і А.І. Сендульський (1868, 1875). Підсумував і систематизував дані по Волинській губернії М. І. Теодорович у праці «Історичний опис церков і приходів Волинської єпархії» (1888-1899) [22].

Територія Західного Поділля (Східна Галичина) досліджена українськими, польськими та німецькими вченими. Серед них праці Г.Ступницького «Географо-статистичний опис Галичини» (1869), К.Оржеховського «Путівник статистично-географічних відомостей усіх місцевостей Галичини» (1872), А. Шнайдера «Енциклопедія до краєзнавства Галичини під поглядом історичним, топографічним, статистичним...» (1868-1874), К. Шмедеса «Географічний і статистичний огляд Галичини і Буковини». Наприкінці ХІХ сторіччя опубліковані описи Тернопільського (М. Новицький, 1872; В. Сатке, 1895), Тербовлянського (Ю. Байгер, 1899), Підгайського (М.Недзвецький, 1896) повітів.

Згадані історико-статистичні та географічні описи населених місць Поділля не є рівнозначними за якістю і об'єктивністю здійсненого аналізу: з одного боку в них непогано представлені статистичні дані, основні етапи розвитку селитебної мережі регіону, з іншого боку – поза увагою залишилися етнокультурні особливості місцевих спільнот.

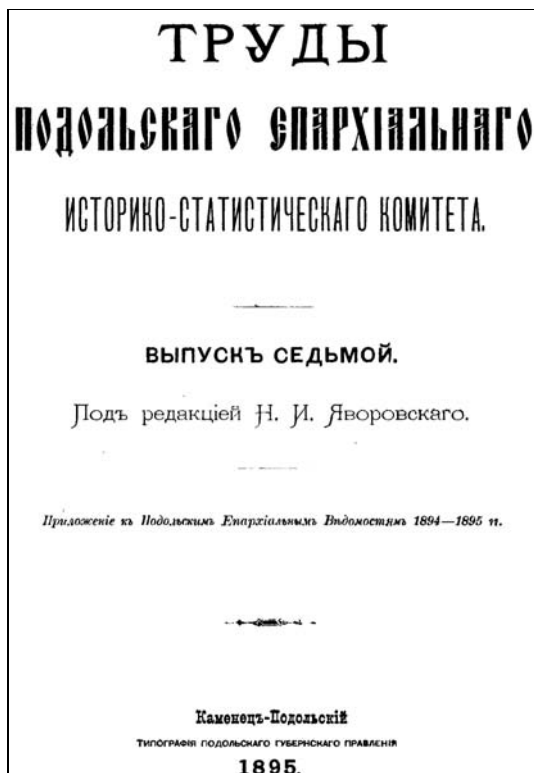

Рис. 11. Історико-статистичний опис Кам'янецького повіту

Етносоціоісторичні дані регіону проаналізовані у працях Н.В.Молчановського «Нарис історії Подільської землі до кінця 1434 р.» (1885), М.С. Грушевського «Барське староство» (1895), «Південно-руські господарські

Серед істориків і краєзнавців, які займались дослідженням Поділля необхідно відзначити М.І. Костомарова, П.О. Куліша, М.О. Максимовича, М.П.Драгоманова, О.Я. Єфименка. Питання формування етнокультури регіону та його колонізації розглядалися у працях «Польська колонізація Південно-Західного краю» П.О. Куліша, «Євреї і поляки в Південно-Західному краї» М.П.Драгоманова [22].

У 60-90-х роках ХІХ сторіччя В.Б.Антоновичем проводяться фольклорно-етнографічні і археографічні експедиції Подільської і Волинської губерній. Як результат – видання «Археологічної карти Волині» (1901), «Дорожніх нарисів Поділля» (1885), розвідок про дослідження Бакотського скельного, Сатанівського Кам'янецького повіту, монастирів.

замки в половині XVI ст.» (1890), «Опис подільських замків до 1494 р.» (1895), «Економічний огляд селян на Подністров'ю Галицьким в середині XVI ст.» (1895). У праці «Барське староство: Історичні нариси (XV-XVIII ст.)» автор використовує дані праць польських вчених, які були випущені раніше, іноді їх цитує, але загалом ставиться досить критично: *«Известны восторженные рассказы старых писателей о необыкновенных естественных богатствах Подолья, о хлебах, которые при самой плохой обработке возвращают посев в несколько сот раз; о необыкновенных пастбищах, в траве которых не видно бывало скота; об удивительном обилие диких пчель, гнездившихся в дуплах и даже в ямах; о множестве скота и дичи; в их устах этот край превращался в настоящую сказочную страну с медовыми и молочными реками...»* [151, с. 4].

Наприкінці XIX сторіччя археологічні культури Західного Поділля досліджуються польськими та українськими істориками: Ю. Пшиборовським, К. Гадачком, Б. Янушом, П. Пшибиславським. Серед краєзнавців Поділля був Й.А. Ролле, який опублікував понад 80 книг і нарисів «Історичні оповідання», у яких відтворено побут на Поділлі XVI – першої половини XIX сторіччя. З етногеографічного погляду досить цікавими є його праці «Замки подільські на кордонах Молдавських» (1880), «Побожжя в XVII і XVIII ст. (до історії польського землеволодіння в Брацлавщині)» (1890), «Статистичний опис Подільської губернії 1865 р.» (1866). Праці, у яких аналізується культурна спадщина Поділля, опубліковані В. К. Гульдманом «Помісне землеволодіння в Подільській губернії» (1903), «Пам'ятки старовини на Поділлі» (1901) [156].

У 1867 році Ю. Е. Янсон досліджуючи економічний стан південної частини губернії, *«...встретился с неблагоприятным отношением к русскому исследователю помещиков-поляков...»* [232, с. 438]. Особливу увагу дослідника привернули містечка Балта та Могилів. Серед етносів як економічних рушіїв краю він відмітив євреїв. У північній частині Поділля дослідив ринки містечок Проскурова (зараз Хмельницький) та Старокостянтинова.

За сприяння П.П. Семенова П.П. Чубинському у 1869 році доручено очолити велику комплексну етнографічну експедицію до Південно-Західного краю. Ініціаторів експедиції цікавив етнічний склад населення регіону. На весні 1869 року П.П. Чубинський здійснив етнографічну експедицію територією південно-західної частини Росії, яка включала до свого складу і Поділля. Тим більше, що до Подільської губернії було мало матеріалів [232, с. 389]. Експедиція П. П. Чубинського здійснила фольклорно-етнографічне і статистичне обстеження декількох сотень сіл, хуторів і містечок 54 повітів Київської, Волинської і Подільської губерній. Матеріали експедиції опубліковані у семитомному виданні (1872-1877), охоплюють територію Кам'янецького, Проскурівського, Летичівського, Вінницького на Поділлі, Старокостянтинівського, Заславського на Волині повітів досліджуваного регіону. У праці є детальні етнографо-статистичні описи українського, польського, єврейського і німецького етносів [561].

І. Данильченко здійснив спробу узагальнення етнографічних відомостей

Подільського регіону у праці «Етнографічні відомості про Подільську губернію» (1869). Досить відомою етногеографічною працею є «Історико-географічний і етнографічний нарис Поділля» [489].

У 1873 р. видано статистично-господарські матеріали, присвячені статистичному, етнографічному опису Подільської губернії, дано характеристику сільського господарства та промислових підприємств за повітами та окремими селами; вказується на особливості господарювання окремих етносів регіону: у Літинському повіті *«леса покупаються евреями и они же на месте торгуют лесными матеріалами, укладывая дрова въ стосы...»* [341, с. 8]; *«Здешніе плотники большею частью филипони (руськіе раскольники въ городе Литинь)»* [341, с. 14].

Системі селитебного розселення присвячені праці 80-90-х р. XIX сторіччя: І. Біберштейна (1881), С. Долінського (1885), М. Яворовського (1880), які досліджували етнокультурні особливості подільських сіл [22].

Наприкінці XIX сторіччя виходить монографія Я. Миколаєвича «Опис географічно-статистичний повіта Камянецкого» (1894) [351], де третій розділ присвячений надзвичайно деталізованій характеристиці населення повіту [299].

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОЛАНДШАФТІВ У ХХ-ХХІ СТОРІЧЧЯХ

У 1924 р. В.Д. Отамановським у Вінниці засновано Кабінет виучування Поділля, який розгорнув діяльність у таких напрямках: вивчення пам'яток старовини, мистецтва та природи; бібліотечно-бібліографічна робота; науково-освітня та методична робота. Серед праць етнокультурного спрямування опубліковано: «Вінниця, її околиці та Вінницька округа» (1927) [79], Ю.Й.Сіцинський «Матеріали до археології Західного Поділля» (1930), О.І.Баранович «Панське місто за часів польської держави (Старий Костянтинів)» (1928), І.І. Кравченко «Ямпільський маєток наприкінці XVIII та першої чверті XIX ст.» (1929), С. І. Городецький «Сільське господарство Поділля перед першою світовою війною» (1929) [22].

Індустріально-промисловий розвиток містечок регіону висвітлено у праці П.В. Клименка «Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX віку» (1927) [297]. У 20-х роках ХХ сторіччя краєзнавці провели дослідження матеріальної і духовної культури регіону. О.К. Бируля у праці «Архітектурна історія Вінниці» (1930) розглянув історію архітектури Вінниччини, Ю. Й. Сіцинський у «Мурованих церквах на Поділля» (1925) присвятив дослідження церковній архітектурі Поділля. У 1927–1931 роках видають чотири томи «Історично-географічного збірника» [279]. У ньому представлені дослідження з історичної географії Поділля, зокрема стаття М. Карачківського «Матеріали по історії міст на Поділлі в кінці XVIII в.», присвячена окремим містечкам Поділля [251]. У 1928 році В.О. Геринович публікує праці для туристів «Екскурсант Кам'яниччини» та «Порадник екскурсанта Кам'яниччини», де наведено перелік та зроблено короткий опис історико-архітектурних пам'яток міста, інших населених пунктів, подав у

стислому вигляді історію Кам'янця-Подільського. У журналі «Краєзнавство» друкуються статті В.О. Гериновича, присвячені національним меншинам краю, такі як «Вірмени в Кам'янці» та «Євреї в Кам'янці», де автор аналізує історію заселення краю та вплив цих народів на довкілля та соціально-економічний розвиток міста [267].

Дослідження Східної Галичини проводили польські краєзнавчі товариства, зусиллями яких видано краєзнавчі путівники польською мовою. До таких краєзнавців потрібно віднести Т. Кунзека, Т. Нітмана, А. Чоловського, путівники яких описують історію і природу сучасної Тернопільської області. По окремих містечках Західного Поділля видані путівники: по м. Тереховлі – М. Голубець (1926), К. Міссон (1935), по Бережанському повіту – Ф. Статнер (1937), Л. Голічер (1937), по Бучачу – В. Урбанський (1931), по Чорткову і Борщову – Ю. Опацький (1931), по Заліщиках – Ю. Шварц (1931), Ю.Кричинський (1931), В. Лентківський (1931) [23].

У 30-50-х роках ХХ сторіччя досліджують археологічні пам'ятки регіону. Наприкінці 30-х років ХХ сторіччя розвідкою пам'яток черняхівської та зарубинецької культур займалась експедиція В.П. Петрова, обстеженням Подністер'я у 1938 і 1940 роках Е.Ю. Кричевським і в 1945 р. – М.Я.Рудинським. У 1946-1950 роках у Придністер'ї дослідження проведені комплексною археологічною Південно-Подільською (Дністровською) експедицією (під керівництвом М.І. Артамонова). Експедиція виявила найдавніші на території України палеолітичні стоянки первісних людей біля с. Лука-Врублівецька Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

У 1946 році захищена історико-географічна кандидатська дисертація В.Д.Отамановського «Вінниця як тип українського міста південного Правобережжя XIV-XVI ст.» [396], а у 1956 р. – докторська дисертація «Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII ст.». У 1947 р. О. Баранович проаналізував етносоціальну структуру містечок Правобережної України. Враховуючи дані перепису 1897 р., автор у Старокостянтинові вказав на мешкаючих тут християн та євреїв. Всіх мешканців містечка він відніс до хліборобів і ремісників, наголосивши, що переважали християни [297].

У 70-х роках ХХ сторіччя видається багатотомна «Історія міст і сіл УРСР», серед них три томи присвячені Поділлю: «Хмельницька область» (1971), «Вінницька область» (1972), «Тернопільська область» (1973) [234].

Дослідження археологічних та поширення ранньослов'янських культур регіону почались з 60-х років ХХ сторіччя. Результатом роботи експедицій є публікація монографій І.С. Винокура «Історія та культура черняхівських племен» (1972), «Давні слов'яни на Дністрі» (1977), «Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя» (1985). У 1984 р. видано «Довідник з археології України», у якому систематизовані археологічні пам'ятки Хмельницької області. У Вінниці подібними дослідженнями займались П.І. Хавлюк, І.І. Заєць, які вивчали трипільську та скіфську культуру Вінницької області.

Вивченням пам'яток черняхівської культури займались

М.Ю.Брайчевський, В.Д. Баран, М.О. Тиханова, Е.О. Симонович, І.П. Герета, Б.С. Строчень. У 1983 р. Інститутом археології АН України видано науковий збірник «Археологічні пам'ятки Середнього Подністров'я», у якому опрацьовано матеріал про давніх слов'ян.

Епоху середньовіччя проаналізовано у працях українських науковців: А.В.Куза висвітлив специфіку феодального міста Давньої Русі (рис. 12), П.М.Сак [477] – кінця XV – середини XVI сторіч, О.С.Компан, Т.П.Брянцева, В.І.Тхор охарактеризували культуру міст регіону у XVIII сторіччі. У працях Р.Я.Дашкевича, Є.М.Пламеницької, О.А.Пламеницької, М.Б.Петрова проаналізовані історична топографія, особливості архітектури і містобудування, місце і роль м. Кам'янця-Подільського у контексті місцевої етнокультури. Формування вірменських колоній, їх господарську діяльність висвітлено у докторській дисертації В.Р. Григоряна «Історія вірменських поселень Поділля» (1975) [147].

Етнокультурні особливості формування селитебних ландшафтів Поділля проаналізовані у працях В. П. Самойловича «Українське народне житло (кінець XIX – поч. XX ст.» (1978), Т.В. Косміної «Сільське житло Поділля: кінець XIX-XX ст.» (1980), Л.І. Воропай, М.М. Куниці «Селитебні геосистеми фізико-географічних районів Поділля» (1982) [118].

У 80-х роках XX сторіччя з'являються публікації історико-географічного характеру: збірник наукової конференції «Проблеми історичної географії» (1982); бібліографічні покажчики «Пам'ятки історії та культури Хмельницької області» (1986), «Пам'ятки історії та культури Вінницької області» (1986), «Історія міст і сіл Тернопільської області» (1984), «Пам'ятки історії та культури Тернопільської області» (1987) [93].

Рис. 12. А. В. Куза «Малые города Древней Руси»

Серед праць кінця XX – початку XXI сторіччя, в яких аналізуються здобутки польських географів та етнографів, краєзнавців, дослідників Поділля є «Краєзнавці Вінниччини» С.Д. Гальчака [121], «Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.» Л.В. Баженова [23] та В. Колесник «Відомі поляки в історії Вінниччини» [268]. Роль польських вчених у дослідженні Поділля аналізує Л.В. Баженов у статті «Польське населення Поділля і Південно-Східної Волині в дослідженнях зарубіжних і українських вчених та краєзнавців XIX-XX ст.» [24]. Ю.М. Костиця розглядає здобутки польських дослідників

Б.Хлебовського та В.Валевського, що входили до редакційної комісії «Словника географічних крулевства польського» [278]. У 2006 році С.П. Маярчак аналізує поняття «міста» у контексті вивчення епохи Київської Русі, розглядаючи «давньоруське місто», «город», «літописне місто» [343]. У 2009 р. опубліковано

монографію О.Л. Баженова «Історія та культура Середнього Подністров'я», у якій систематизовано особливості етнокультурного розвитку Середнього Подністров'я давньоруської доби [25]. У 2009 р. виходить праця культуролога Р.Возняка «Феномен міста» [85], який аналізує місто як «машину для життя», характеризує феномен міста, морфологію міського простору, де за приклад – місто Львів, але наводиться багато прикладів для містечок Галичини. Особливу увагу автор приділяє спільному культурному спадку українців, поляків та євреїв. У 2010 р., цей же автор публікує працю «Штетли Галичини» [86]. Руська дослідниця І. Б. Михайлова аналізує формування мережі малих міст Південної Русі VIII – початку XIII сторіч, розглядаючи частину території сучасного адміністративного Поділля (міста верхньої течії річок Горинь, Случ та Південний Буг) [354].

ЕТНОЛОГІЧНА ІСТОРІЯ ЗАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ

Заселення території сучасного Поділля почалось у ранньому палеоліті, її головним заняттям було збиральництво і мисливство. Найдавніша стоянка первісних мисливців розташована біля с. Лука-Врубловецька Кам'янець-Подільського району (близько 300 тис. років тому). У середньому і пізньому палеоліті первісні мисливці почали заселяти територію сучасного Поділля. Найдавніші поселення виявлені в селах Лядова, Нагоряни, Озаринці Могилів-Подільського району; Врублівці, Калачківці, Китайгород, Стара Ушиця Кам'янець-Подільського району; Касперівці Заліщицького району [434].

Поділля було одним із регіонів найдавнішої колонізації. Археологи на південному заході регіону виділили «подільську локальну групу» підкарпатської культури, яка генетично близька до праслов'ян.

Починаючи з епохи неоліту-енеоліту, по території України в Європі проходить північно-східна межа зони ранньоземлеробських культур. У неоліті (VII-IV тис. до н.е.), коли використовується мотичне землеробство і скотарство, на Поділлі формуються поселення землеробів і скотарів (с. Скибинці Тростянецького району, м. Печера Тульчинського, м. Славута Віньковецького району). У IV-III тис. до н.е. Побужжя заселяються нащадками трипільської землеробської культури.

У процесі заселення слов'янськими предками українців території регіону головну роль відіграла їхня етнокультурна пристосованість до умов місцевих ландшафтів. Слов'янські угруповання, які склали ядро українського етносу, спочатку локалізувалися на південному краю Правобережного Полісся, на його межі з Лісостепом. У процесі розселення вони все більше переміщуються в Лісостеп. Міграційні процеси почались з першого століття н.е., коли зарубинецькі племена з Правобережного Полісся переселяються на Південну Волинь, Галичину. Це переселення, як вважає Д. Козак, було викликане природно-кліматичними змінами (підвищення чи пониження рівня ґрунтових вод, виснаження земельних ділянок) [27, с. 75]. На думку В. Барана, переселення відбулося під тиском войовничих сусідів [28].

У VII-III ст. до н.е. між Дністром і Південним Бугом мешкало близько 95 тис. скіфів-орачів [243, с. 64]. На початку I тис. н.е. Поділля заселяють ранньослов'янські племена, які входили до складу антського племінного союзу і займалися орним землеробством. Сотні поселень та могильників зарубинецької (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) і черняхівської культур (IV-V ст. н.е.) виявлено майже на всій території Поділля. Лише на південному заході, в Заліщицькому районі, жило кілька племен латиського походження.

У період формування Київської Русі (IX-XV ст.) – до її складу, на території сучасного Поділля, ввійшли племена уличів і тиверців. Їх поселення і городища знайдені на всій території Поділля.

З виникненням окремих князівств наприкінці XI ст. на Наддністрянщині формується Тербовльське князівство, а пізніше, в 1141 р., – Галицьке. У 1199 р., після об'єднання Тербовльського і Шумського князівств вся територія сучасного Поділля увійшла до Галицько-Волинського князівства. Після завоювання регіону ординськими племенами у 1246 р. Галицько-Волинське князівство визнало свою залежність від Золотої Орди. Поділля було поділено на округи, населення яких платило данину.

Поляки у 1349 р. захопили територію Галицько-Волинського князівства, а пізніше – і Східної Галичини, в тому числі, частково – територію сучасної Тернопільщини (1387), а литовські феодалі (1362) – придністрянську частину Поділля.

Внаслідок боротьби між Польщею, Литвою і Угорщиною, захоплені ними землі Західного Поділля оголошуються (1439) Подільським воєводством з адміністративним центром у Кам'янці-Подільському. До його складу ввійшли три повіти: Кам'янецький, Летичівський і Червоноградський. Східне Поділля (Брацлавщина) залишилося під владою литовських феодалів. Тут сформувалися три повіти: Брацлавський, Вінницький і Звенигородський.

Після Люблінської (1569) унії землі Брацлавщини перейшли до Польщі, внаслідок чого створюється Брацлавське воєводство. Територію заселяють поляки, у них зосереджуються значні площі земельних угідь. Наприклад, Концепольському на Побужжі належало 740 сіл, 170 міст і містечок. Величезні володіння мали Потоцькі, Тарновські, Любомирські, Синявські, Збараські, Калиновські. Повіти, які межували зі степом: Вінницький, Брацлавський, Хмельницький, Барський, Кам'янецький, Летичівський відносили до «українних» (окраїнних), власне українських [364] і колонізаційні процеси тут відрізнялись від інших регіонів України.

Війни та перерозподіл земель у XVII сторіччі вплинули на міграційні процеси. Після того як турки залишили Поділля (1699), почалося заселення регіону переважно українцями, які мігрували з території Руського (Галицького) та Волинського воєводств.

У квітні 1793 р. землі Брацлавщини і Поділля у складі Правобережної України були приєднані до Росії. На початку 1795 р. створені Волинська, Брацлавська та Подільська губернії. У 1797-1803 рр., після укрупнення повітів Подільської губернії, до її складу ввійшли 12 повітів, з яких Кам'янецький,

Летичівський, Проскурівський, Ушицький охоплювали більшу частину сучасної Хмельницької, а Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Латинський, Могилівський, Ольгопільський і Ямпільський — сучасну Вінницьку та північну частину Одеської області.

Новий адміністративний поділ було впроваджено і на Східній Галичині (сучасна Тернопільщина). Її територія ввійшла до складу Тернопільського, Заліщицького (згодом Чортківського), частково Бережанського, Станіславського та Золочівського округів. У 1809 р. частина сучасної Тернопільської області (Тернопільський край) відійшла до Російської імперії. Ця територія була поділена на два округи: Тернопільський і Заліщицький (згодом третій – Терехівський – округ). Проте за рішенням Віденського конгресу 1815 р. ця територія знову відійшла до Австрії. У 1918 р. на частині території західноукраїнських земель було проголошено Галицьку Соціалістичну Радянську республіку, до складу якої увійшло 16 повітів, в тому числі ті, які охоплювали всю сучасну Тернопільську область. У вересні 1920 р. Східна Галичина була знову окупована Польщею [434].

Складні умови історичного розвитку регіону зумовили особливості формування етнографічного складу, спрямованість міграційних процесів. Їх особливості зумовлені транскордонним розташуванням та впливом різних держав на політико-адміністративний поділ Поділля.

Загалом, у повітах Подільської губернії переважали чисельно українці, але ключові позиції в економіці були захоплені іншими етноменшинами (польські поміщики володіли великими площами орних угідь, євреї та вірмени займались торгівлею, орендою, ремісництвом). На 1 січня 1913 р. у регіоні переважали українці – 79,26 %, євреї – 13,40 %, росіяни – 3,69 %, поляки – 2,39 %, молдовани – 1,26 % [146, с. 20].

Промисловий розвиток, перша світова і громадянська війни значно вплинули на динаміку етнічного складу міського населення, мало змінили етнічну структуру сільського населення. Як і в ХІХ ст., тут чисельно переважали українці. За даними перепису населення 1926 р., українці серед сільського населення Проскурівської і Кам'янецької округ складали 80-90 %, у Вінницькому, Могилівському і Тульчинському округах — 90-95 % [434].

Формування етноспільнот Поділля відбувається таким чином: утворення етногенетичної ніші → виникнення внаслідок її дії відповідної етнічної культури, за допомогою якої дана людська популяція й пристосовується до умов ландшафту → формування під впливом етнокультури, самосвідомості, спільної для всіх членів даної спільноти і відмінної від самосвідомостей, сусідніх етносів [27] та вплив на структуру етноформуючого ландшафту. Фоновим етносом досліджуваного регіону є український.

Українці. Етноніми «руські», «русини», «руснаки», «рутени» та інші — як свідчення спільного походження східнослов'янських народів (походять від назви давньої східнослов'янської спільноти) – також упродовж тривалого часу існували поряд з новою самоназвою – «українці». У книгах до початку ХХ сторіччя вживався термін «малороси», але в історико-етнографічному

контексті це викликає неузгодження, що пов'язано з вживанням «Малоросії» (Чернігівської та Полтавської губерній). Це особливо стосується районів галицького Поділля та інших західноукраїнських земель.

Як відзначає В.Г. Балущок, природною основою української етногенетичної ніші є ландшафти, яка сформувалася 8 тисяч років тому, після відступу останнього льодовика. Північний кордон - лісисто-болотисте північне Полісся, західний – Карпатські гори і Польська рівнина, покрита широколистяними лісами, південний - степові райони, наближені до узбережжя Чорного і Азовського морів, східний - межа поширення чорноземів, а також степові райони, які на сході поширені північніше, ніж на заході. Переважаючою ландшафтною зоною вказаної території є Лісостеп [27].

Південне Полісся, ще з часів Київської Русі є включеним у загальноукраїнські етнокультурні, етнічні й історичні процеси, і у його населення було багато спільного з Поділлям. Не випадково південна межа поліського історико-етнографічного району етнологами проводиться північніше лінії, де пролягає південний кордон поліського природно-географічного регіону. Тому південне Полісся (як частина сучасного Поділля) доцільно включити до складу української етногенетичної ніші. Загалом етногенетична ніша українського етносу територіально співпадає з територією сучасного (адміністративного) Поділля.

Про лісостеповий характер культури протоукраїнців, а пізніше українців свідчать і відзначені М. Грушевським постійні міграційні процеси в межах України: з лісової зони в Лісостеп і Степ, і назад, до лісової зони під тиском кочівників [152].

Розселення слов'ян у лісостеповій зоні та асиміляція ними субстратного населення переважно закінчується в третій чверті I тисячоліття н.е. Асиміляція слов'янами субстратних етнічних угруповань, засвоєння їх культурної спадщини і формування у них відповідної етнокультури формують основу етногенезу давньослов'янських племінних етносів. Завершення формування української етногенетичної ніші припадає на кінець I тисячоліття н.е., коли виникли умови для єдності території. Це стало можливим з розвитком дорожніх ландшафтів, збільшення щільності населення та розвитку економічних, культурних зв'язків у межах природно-географічного та утвореного на його основі історико-культурного регіону Поділля. Основу українського етносу склали: дуліби, волиняни тощо.

Факторами, які гальмували процеси консолідації української народності та перетворення її в націю, було розчленування українських земель, а також вимушена асиміляція, зумовлена соціально-економічними факторами. Після Люблінської унії, поряд з польськими феодалами, збільшували площі приватних володінь на Поділлі українські магнати (Вишневецькі, Збараські, Чарторийські, Корецькі). У 1719 р. на території Східної Галичини мешкало 1081 тис. українців (83,8 %), наприкінці XVIII сторіччя їх загальна кількість зросла до 1678 тис. осіб [462, с. 61]. У XVIII сторіччі у Подільській губернії переважаючим етносом був український і кількість населення складала 978, 2

тис. осіб (81,5 %) [462, с. 42].

У 1897 році, за результатами перепису населення Російської імперії, у Подільській губернії з 3 018 299 осіб проживало 2 442 891 українців або 80,9 %. У повітах зберігалось приблизно таке ж співвідношення (табл. 7) [418]. А врахувавши, що українці є аграрним народом, існує тісна кореляція з площами домінуючих сільськогосподарських ландшафтів Поділля.

У повітах Волинської губернії, які територіально співпадають з сучасними Хмельницькою та Тернопільською областями спостерігається подібна ситуація. У Кременецькому повіті – 80,7 %, Старокостянтинівському – 76,7 % українців.

У Галичині, згідно перепису 1900 року, з 7 315 939 мешканців – 3 148 000 українців, що склало 67 % [538, с. 410]. Зі статистики видно, що питома вага українців у Подільській губернії значно вища від Галичини. Це зумовлено значною кількістю поляків (19 %) та євреїв (13 %), які проживали у Галичині. У межах сучасного Поділля кількість українців у судових округах становила: Тернопіль – 64,4 %, Бережани – 68,5 % [538, с. 411].

Таблиця 7

Кількість українців у повітах Подільської губернії (1897)

Повіти	Загальна кількість населення, осіб	Українці, осіб	Українці, у % від загальної кількості населення
Кам'янець-Подільський	266 350	210 264	78,9
Балтський	391 018	300 543	76,9
Брацлавський	241 868	199 859	82,6
Вінницький	248 314	184 847	82,6
Гайсинський	248 142	214 218	86,3
Летичівський	184 477	149 120	80,9
Літинський	210 502	175 007	83,1
Могилівський	227 672	183 353	80,5
Ольгопільський	284 253	231 991	81,7
Проскурівський	226 091	176 685	78,2
Ушицький	223 312	188 830	84,6
Ямпільський	266 300	228 102	85,7

Українці проживали переважно у містечках та селах. Низька питома вага українського етносу у містечках Поділля зумовлена переважаючим типом господарювання – землеробством. 97 % українського населення мешкало у сільській місцевості [208].

У 1910-1917 рр. в усіх повітах Східної Галичини зменшується питома вага українців. Аналіз національного складу населення свідчить, що впродовж XVIII – початку XX сторіч відбувається падіння питомої ваги українців. Одночасно зростає кількість поляків, росіян та євреїв.

Напередодні першої світової війни Поділля залишалось аграрним краєм. У промисловому виробництві найважливіше місце займала харчова

промисловість. У харчовій промисловості працювали переважно українці.

Зауважимо, що ні зростання кількості колоністів (євреїв, поляків, німців), ні потужні міграційні рухи не змінили етнічних характеристик Поділля, заселеної переважно українцями.

Росіяни. З другої половини XVIII ст. окремі села Подільської губернії були засновані російськими старообрядцями-старовірами (филипівці, пилипони), які переселялися з російських губерній, втікаючи від релігійних переслідувань: «Отъ подвольнскаго Уланова до молдаванскаго Ягорлыка, отъ надкордоннаго Збруча до гайдамацкихъ полей Гайсиницины, везде – одна и та же нація, называющая себя «люди» въ отличіе отъ «панів, жидів и ляхів» [326, с. 899]. Вони заснували села (табл. 8). Більшість переселенців були вихідцями з центральних районів Росії. У регіоні розселення російських громад було досить компактным [117]: попівці – Балтський, Вінницький, Літинський, Ушицький, Ямпільський повіти; безпопівці – Летичівський, Літинський, Брацлавський повіти. Смуга поселень розташована у вигляді «дуги» вздовж кордону з Молдовою – від Віньківецького району Хмельницької області до міста Балти Одеської області.

Таблиця 8

**Містечка та села Подільської губернії кінця XIX ст.,
де проживали пилипони [436]**

Назва	Повіт	Кількість пилипонів, осіб
Вінниця	Вінницький	300
Людавка	Вінницький	800
Ведмеже Вушко	Вінницький	150
Літин	Літинський	350
Брацлав	Брацлавський	750
Шура	Брацлавський	850
Єфимівка	Ямпільський	350
Петраші	Летичівський	2400
Чернятинська Слобода	Літинський	700
Барські Чемериси	Могилівський	100
Пилипи-Хребтнівські	Ушицький	600
Пилипи	Ямпільський	300
Бар		100
Гайсин		200

Назва «пилипони» є в матеріалах ревізії 1795 р. У пізніших ревізіях цей термін зникає, оскільки пилипонів, які займались торгівлею і промислами, включали до складу міщан та купецтва. Відомості про пилипонів є у звітах подільських губернаторів: «В Подольской губернии издавна поселились из Великороссийских губерний старообрядцы, живущие особыми селениями в старостинских и помещичьих имениях...» [434]. У 1832 р. пилипонів складає 5768 осіб. Наприкінці XIX сторіччя у Подільській губернії проживало 0,64 % старовірів [436, с. 82]. У 1891 році старообрядців приписували до міст та містечок Подільської губернії і Бессарабського краю [516].

У ХІХ сторіччі у Східній Галичині найбільше вихідців з Росії було у прикордонних: Гусятинському, Борщівському і Заліщицькому повітах. У Східній Галичині, за переписом 1897 р. їх чисельність складала 7881 осіб (по всій Галичині — 16 281 осіб); у Подільській губернії – понад 20 тис. осіб (додаток А, рис. А1) [516].

Старовіри лише у небагатьох місцях займались хліборобством. Вирощували льон, коноплю; мали городи; брали в оренду сади, стави та млини у поміщиків і селян⁷, займались різними промислами, займались кустарним виробництвом. На відміну від українців, які у господарстві користувались волами, старообрядці використовували коней.

Найбільші громади у містечках Подільської губернії (1900 р.) були у Брацлаві (939 ос.), Вінниці (588 ос.), Гайсині (306 ос.), Літині (326 ос. у 1904 р.), Цекинівці (93 ос. у 1893 р.) [516]. Розташування російських громад у містечках було компактним. Наприклад, у 1924 році, у Вінниці старовіри мешкали у кварталі «Старе місто» на вулицях: Пролетарській, Троцького, Дубовецькій слободі, Святославській.

На Поділлі мешкала незначна кількість росіян-чиновників, які служили в цивільній адміністрації, а також російських поміщиків, яким царський уряд надав значні маєтки, що раніше належали польським поміщикам. Одним з джерел збільшення постійного населення губернії з числа росіян була регулярна армія. Частина росіян представлена купцями, службовцями і робітниками.

Наприкінці ХІХ ст. кількість росіян помітно збільшується в тих галузях господарства, які мали певні традиції розвитку в Росії. Наприклад, розвиток промисловості вимагав будівництва залізниць. Перша залізниця на Україні — Балто-Одеська, збудована у 1865 р. і проходила через Поділля. Серед робітників залізничного транспорту, на будівництві і в деревообробній промисловості було найбільше росіян, що впливало на формування селитебних та дорожніх ландшафтів регіону.

На початку ХХ сторіччя росіяни проживали переважно окремими сім'ями, а інколи – окремими осадами, мало контактували з представниками інших етносів. Займались хліборобством, кустарними та відхідними (землекопи, каменярі) промислами.

Поляки. Польська етногенетична ніша утворена рівниною, включно з низовинами (Великопольською, Мазовецькою, Підляською). Вона розташована між Балтійським морем на півночі та гірськими масивами Судет і Татр на півдні, що зумовлює помірний клімат, водний режим, флору й фауну, характерні для зони мішаних і широколистих лісів [27].

Поділля активно заселялось поляками. Перша хвиля польської міграції була пов'язана з захопленням у ХІV ст. Галицько-Волинського князівства. З кінця ХІV ст. у Галичині з'являються окремі польські села, збільшується частка польського населення міст, особливо великих. Наприкінці ХІV — на початку ХV

⁷ Конкурентами старообрядців в оренді були євреї

ст. у Галичині значну кількість маєтків отримали польські шляхтичі, які витіснили українських власників. Польська колонізація продовжувалась у XIX ст., а також у період анексії західноукраїнських земель (1918-1939).

Поляки на Поділлі здебільшого були розселені спорадично, окремими локальними громадами в межах суцільного українського етнічного масиву.

Наприкінці XVIII ст. польський етнос був панівним класом, майже всі поміщики, за винятком кількох старовинних українських родин (наприклад, князів Четвертинських), були поляками. До поляків належала більшість чиншової шляхти, тобто такої, яка не мала власної землі й орендувала її у поміщиків. У 1795 р. чиншовиків було 9,3 % (0,8 % населення Подільської губернії). Частина, порівняно невелику, міщанського населення на Поділлі також складали поляки.

Поляки регіону були неоднорідними в соціально-етнічному плані. Частина з них — це так звані «мазури», у минулому — бідні селяни, переселенці з Мазовії, а також «шляхта», тобто чиншовики, — нащадки дрібної польської шляхти, яку привезли з собою магнати. Наприклад, села Шаровечка і Гречана Хмельницької області були населені «мазурами», в селі Зелене Волочиського району жили «шляхта» й «мазури». Ці дві етнографічні групи поляків інколи зустрічаються і зараз на Поділлі і мають певні відмінності в культурі та побуті.

Наприкінці XIX – початку XX сторіччя поляки складали верству великих і середніх землевласників (поміщиків), під впливом яких сформувались фільварки, заводи, маєтки з палацово-парковими комплексами, замки та фортеці.

Євреї на Поділлі за чисельністю займали третє місце після українців та поляків. Розуміння побуту, діяльності і культури євреїв на Поділлі дозволяє зрозуміти їх вплив на культурні ландшафти регіону.

Перші історичні відомості про появу євреїв (хазарів) на Русі відносяться до 987 року, до епохи Великого князя Володимира, коли іудеї «обитавшіє въ земле Козарской» [253, с. 186] прислали до Києва своїх представників для прийняття своєї віри [137]. Юдеї, які емігрували у Польщу через Поділля, з Хазарії та Русі, називали себе ашкеназами [163].

З картосхеми (рис. 13) видно, що територія Хазарського царства охоплювала частину східного Поділля. Можна стверджувати, що ще у VIII сторіччі у межах регіону проживаючі тут євреї, скористалась ним як міграційним шляхом: у VIII сторіччі – з Греції до Хазарії, у X – з Хазарії до Польщі. На картах українських істориків територія Хазарії займає лише Правобережну Україну. Хазарами здійснювались колонізаційні та завойовницькі походи у західній та південно-західній частині України.

Від початку формування мережі міст в Україні в етнічному складі міського населення спостерігаються різні етнічні включення. З кінця XIV ст. у західноукраїнські землі через Польщу емігрують євреї-ашкенази із Німеччини, Австрії та Богемії. Особливо інтенсивним їх переселення стає наприкінці XV ст., коли Польсько-Литовська держава приймає до себе колоністів,

стимулюючи економічний розвиток краю. У другій половині XVI сторіччя, у період містоутворення у Галичині, у містах одразу з'являються нові єврейські громади. Євреї емігрують із королівських міст до нових поселень, отримуючи від їх власників торгові та промислові привілеї [47]. Описуючи південно-східні землі Польщі автор «Трактату про дві Сарматії» пише про євреїв: «...иудеи – не ростовщики, как в христианских землях, а ремесленники, земледельцы или крупные купцы, часто державшие в своих руках общественные подати и налоги» [327, с. 16]. Поселялись вони переважно у містах, займаючись торгівлею та посередницькою діяльністю. У 1538 році у регіоні проживало приблизно 3,5 тис. євреїв (з них 3,1 тис. – у містечках), у 1578 році – 18 тис., у 1648 році – 54 тис. осіб [312].

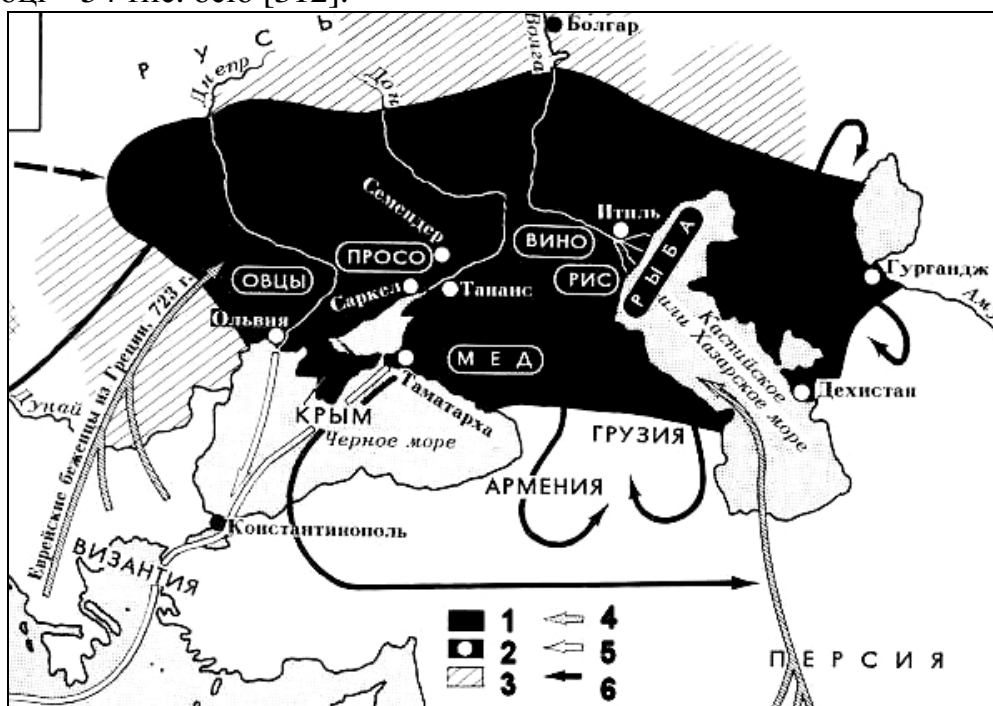

Рис. 13. Хазарське царство 700-1016 років [133]:

- 1 – Хазарське царство; 2 – хазарські міста; 3 – племена, які платили данину хазарам; 4 – шляхи переселення євреїв до Хазарії; 5 – торговельні шляхи хазар; 6 - військові походи хазар

Перша документальна згадка про євреїв на Поділлі відноситься до XIII сторіччя. В XVI – першій половині XVII сторіч у Подільському та Брацлавському воєводствах сформувалось понад 60 єврейських громад.

У Подільському воєводстві було понад 30 єврейських громад. Їх чисельність становила до 10 тисяч осіб. Найбільші громади були у Меджибожі та Барі, де у 1578 році було відповідно зафіксовано 242 та 214 осіб [327, с. 22]. У Сатанові, відповідно до податкової відомості проживало 91 євреїв, у Язлівці – 26, у Зінькові – 13 євреїв. Вінницькі євреї з 1532 року володіли землею, займались торгівлею та медициною, брали на відкуп доходи з містечок, міст і навіть усього староства. Євреї оселялись у містечках, розташованих на важливих транзитних шляхах регіону.

З 75 тисяч євреїв Польщі, наприкінці XVI сторіччя, понад третину

мешкала на українських землях. Вони оселялись у містах та містечках, які мали самоуправління на кшталт магдебурзького права. Містечка мали право проводити дві-три ярмарки на рік, а також регулярно влаштовували базари, що відповідним чином відбилось у селитебній структурі: формувалась ринкова площа та оточуючі їх торговельні квартали.

Окремі сім'ї (близько 20 %) вибрали для мешкання села. Це – орендарі корчмів, млинів, ставків, питних закладів тощо. В селах мешкало ще близько двох тисяч, а загалом євреї склали близько 3 % населення Поділля [328, с. 16]. Кількість євреїв у Брацлавському воєводстві за різними підрахунками становила від 10 до 18 тисяч осіб [327, с. 25].

Серед промислів, які найчастіше орендували євреї, були виробництво борошна, вапна, поташу, селітри, розведення риби. Шинкарі були найпоширенішими серед інших орендарів, оскільки в корчмі не тільки їли та пили, а й отримували позики, відпочивали. Тут зупинялись на постійні подорожні, які розповідали про життя в інших містах та країнах. Королівські воєводи і старости, володарі міст і містечок нерідко віддавали в оренду як окремі галузі так і цілі маєтки та іншу власність. Діяльність євреїв сприяла зростанню на Поділлі сільськогосподарського виробництва у першій половині XVII сторіччя [328, с. 28-31].

Наприкінці XVII сторіччя влада Туреччини, лояльна до євреїв та зацікавлена у відбудові міст та відновленні господарчого життя краю заохочувала їх повернення до Поділля. У подільських містечках оселились євреї з Червоної Русі, Молдови, Валахії та Туреччини. Повернулась частина біженців та полонених, яких євреї викупили у татар. Це зумовило строкатість відновлених громад Шаргороду, Меджибожу, Сатанова, Кам'янець-Подільського, Бару, Дунайгороду, Гусятин. Вихідці з різних громад принесли з собою їх звичаї, особливості світогляду, оригінальні культурні традиції. Турецький перепис населення у 1681 р. зафіксував лише 1000 євреїв на Поділлі. Найбільші громади на той час були у Меджибожі (майже 340 осіб), Кам'янці (близько 140), Жванці (близько 90), Сатанові (70), Могилеві і Язловцю (по 50 в кожному) [327, с. 36].

У вересні 1747 р. королівська комісія прийняла постанову, що у Кам'янці-Подільському для оренди необхідні лише чотири євреї, обмеживши таким чином їх кількість в місті. Євреї, яких не допускали у Кам'янець-Подільський, розгорнули свою діяльність у містечках регіону, де почали виникати нові торгові центри [449, с. 149]. Август III у 1744 р., надав містечку Гайсину привілеї, на основі магдебурзького права, що дозволило влаштовувати тут щороку чотири тижневих ярмарки. Вірогідно саме тоді в місті оселились євреї.

У 1764 р. реальна чисельність євреїв Подільського та Брацлавського воєводств наближалась до 75 тисяч. Переважна більшість єврейських сімей оселилась у невеликих містечках, де мешкало від кількох сотень до двох-трьох тисяч чоловік. Вони становили фактично абсолютну більшість міського населення Поділля. У цей період у Подільському воєводстві

відновили свою діяльність майже 70 громад (49 тисяч осіб). Найбільші з них діяли у Меджибожі (1517 осіб), Шаргороді (близько 1500), Сатанові (1369), Гусятині (1144), Жванці (1134), Дунаївцях (1129), Хмільнику (близько 1000), Барі (близько 1000), Могилеві (близько 900). Найбільші з 55 єврейських громад Брацлавщини (26 тисяч осіб) діяли у Йозефграді (Балта, 756 осіб), Гранові (662), Браїлові (642), М'ястківці (604), Немирові (602) та Чечельнику (545) [635].

За даними перепису 1765 р., коли на українських землях жило понад 25% євреїв Польщі, у Волинському воєводстві мешкало 50792 євреї, Подільському – 38384, Брацлавському – 20337, Київському – 22352, на Холмщині – 9787 [327]. Чисельність євреїв у містечках Подільської губернії наведена у таблиці 7 [327].

З аналізу концентрації єврейських громад Галичини кінця XVIII сторіччя видно, що у більшості містечок євреї проживали компактними угрупованнями, які не перевищували 500-1000 осіб. У другій половині XIX сторіччя їхня чисельність значно зросла і у великих містах єврейські громади нараховували 10-15 тис. осіб (Тернопіль), у середніх – 2-7 тис. осіб (Бережани), а у малих – від 300 - до 2000 осіб (табл. 9).

Таблиця 9

Населення євреїв у містечках Подільської губернії [434]

Назва містечка	1765 р.	1776 р.	1784 р.	1787 р.	1790 р.
Бершадь	438	267	490	650	202
Брацлав	101	83	177	178	221
Гайсин	62	54	175	143	50
Мурафа (Стара и Нова)	115	374	290	329	-
	221	(разом)			
М'ястківка	604	158	440	550	479
Піщанка	7	7	20	13	19
Томашпіль	531	265	420	390	-
Тростянець	119	122	226	188	-
Тульчин	307	370	923	859	968
Чернівці	-	-	53	64	209
Чечельник	485	183	564	613	592
Шаргород	2219	-	1202	846	-
Шпиків	21	19	29	-	-
Ямпіль	-	-	104	171	664
Яруга	-	-	63	55	-

Значну роль в етнокультурному житті євреїв Поділля у XVI-XVII сторіччях відігравали ярмарки. Зростав прошарок євреїв, які були посередниками між поміщиками та селянами. Вони брали в оренду лісові угіддя, озера, шинки, інші галузі поміщицьких господарств.

До середини XVIII сторіччя Поділля перетворилось на регіон з переважанням містечкових селитебних ландшафтів, зі структурами єврейських «штетлів». Знаходячись у постійному контакті з християнським населенням, євреї залишились ізольованими серед інших етнокультур, зберігаючи свої стереотипи поведінки та відповідний господарсько-

культурний тип природокористування.

Наприкінці XVIII ст. чисельність євреїв у Подільській губернії складала 44,1 тис. осіб (3,8 %). Основу єврейської організації становила територіальна громада (кегила), яка зосереджувалась у міських ландшафтах; у великих містах існували відокремлені єврейські квартали (гетто).

Введення царським урядом в 1796 р. «смуги осілості» (євреям дозволялося жити переважно лише в губерніях Правобережжя, у т. ч. на Поділлі) призвело до того, що більшість євреїв оселилися у містечках і містах. На Поділлі можливості вільного розселення євреїв у міських поселеннях навіть розширилися порівняно з часом польського панування. Їм дозволили постійно мешкати у адміністративному центрі губернії — Кам'янці-Подільському.

У Східній Галичині євреї селилися в містах і містечках, які належали великим феодалам. У 1807 році наказано євреїв у Подільській губернії переміщувати «*изъ селеній въ города*» [253, с. 193]. У 1835 році євреям було дозволено взятись за землеробство і оселитись на скарбових та приватних землях. Скарбову землю давали їм безстроково з певними пільгами, по 16 десятин на родину [146, с. 23]. Від того часу євреї осіли у сільськогосподарських колоніях. У 1870 році їх було 14, а населення в них 9411 осіб, займали вони 8470 десятин землі. У 1872 році землю у євреїв забрали та продали селянам, а їм залишили лише громадські вигони, - лише 80 десятин. Землю відібрали у зв'язку з тим, що сусідні селяни перешкоджали євреям хазяйнувати, випасали засіви, робили великі збитки, і тому євреї перестали засівати виділені їм угіддя. Частина євреїв покинула землеробські колонії і повернулись на старі місця; лише частина залишилась до початку XX сторіччя у Балтському повіті (частина Подільської губернії). У 1839 р. – євреї, які стали землевласниками, вважались поселеними на постійне місце проживання (за умови, якщо вони будуть мати не менше 5 десятин на особу).

Спроба перетворити євреїв на землеробів — не вдалась, уряд хотів їх повернути до рільництва шляхом введення пільг, одна з яких стосувалась рекрутської повинності. У Західному Поділлі, хоча євреї й користувались рівноправністю, але разом з тим вони мало чим відрізнялись від східноподільських: таке ж саме щільне розселення (переважно у містечках та містах).

З першої чверті XIX сторіччя проводились масові переселення євреїв до міст та містечок, тому їх число у селах суттєво скоротилось. Їх включення у міське життя здійснювалось з метою позбавлення традиційного впливу у селах, де євреї займались шинкарством та орендарством, маючи владу над українцями [250].

У 1857 році на території Східної Галичини проживало 340 819 євреїв, що становило 11,25 % від загальної кількості населення [312]. Наприкінці XIX сторіччя кількість єврейського населення збільшилась майже до 14 %,

що дає підставу стверджувати про значний вплив на структуру селитебних ландшафтів. Євреї проживали у містах та містечках, через які проходили важливі торговельні шляхи. Наприклад, у повітах Броди їх було – 21,7 %, Тернопіль – 16,8 %. Наприкінці XIX сторіччя у розселенні євреїв відбулись значні зміни, пов'язані зі зменшенням ролі торгівлі. Особливо добре ці процеси помітні у східних повітах Галичини.

На Поділлі максимум єврейського населення проживало наприкінці XIX сторіччя, особливо багато їх було у містечках. Значна міграція євреїв за кордон, перш за все до США і до країн Західної Європи, наприкінці XIX ст. змінили питому вагу єврейського населення. Якщо в 1880 р. вони склали абсолютну більшість у 47 містах і містечках Східної Галичини, то в 1910 р. — тільки у 26.

Наприкінці XIX сторіччя євреї проживали на Поділлі всюди, але найбільше по містах та містечках (табл. 10).

Таблиця 10

Кількість євреїв у містечках Поділля [157]

<i>Назва містечка</i>	<i>Кількість євреїв, %</i>	<i>Кількість євреїв-землеробів, %</i>
Кам'янець-Подільський	48,18	0,24
Проскурів	38,15	0,09
Летичів	57,23	----
Літин	28,43	0,18
Хмільник	20,1	0,23
Сальниця	17,45	----
Вінниця	58,42	0,68
Брацлав	39,24	0,39
Гайсин	55,46	----
Ольгопіль	22,96	0,66
Ямпіль	23,52	----
Могилів-Подільський	66,17	----
Бар	51,00	----
Стара Ушиця	43,96	----

У XIX – початку XX сторіч євреї займались торгівлею, ремісництвом та іншими промислами. За даними перепису 1897 року на Поділлі проживало 3018299 осіб чоловічої та жіночої статі, з них 370612 осіб євреїв, що склали 13,3 % (12,3 у 1897 р. [437, с. 647]) населення губернії, яке переважно проживало у містах та містечках, але їх було досить багато й у селах (додаток А, рис. А2). У 1913 році кількість євреїв становила 13,4 % від загальної кількості населення Поділля [146, с. 20].

У містечках найменше їх було у Хмільнику (20 %), Ольгополі (23 %) та Ямполі (24 %); середній показник (25-40 %) був у містечках Літин, Нова Ушиця, Проскурів, Брацлав; від 40 до 60 % — у Барі, Вінниці, Гайсині, Кам'янці, Летичеві, Старій Ушиці; від 60 до 80 % - у Могилеві. Лише у чотирьох містах їх було менше 4 %: Макові Кам'янецького повіту, Буцнівці Летичівського уїзду, Верхівці Могилівського повіту. У 120 містечках

Подільської губернії євреї наприкінці XIX сторіччя склали 44 % населення. Загалом євреїв було 326 тис., з них: в містах — 101 тис., містечках — 140,5 тис., селах — 84 тис. осіб (табл. 11) [436, с. 92-93].

У XIX сторіччі сформувався головний тип територіального розподілу єврейського населення у містечках Східної Галичини: концентрація у центральній частині (60-80%) виявлено у містечках, у яких відбувався економічний розвиток, або були відсутні обмеження до поселення у них євреїв. Вони мали значні права на придбання нерухомості, викупу або оренди будинків (Гусятин, Заліщики, Підгайці, Тернопіль).

Таблиця 11

Єврейське населення у складі Подільської губернії [436, с. 648]

	Число населених пунктів	Разом населення	Єврейське населення	
			загальна кількість	у %
Села	—	2313420	54847	2,4
Містечка	124	483009	212877	44,2
Міста	17	221870	102888	46,4
Разом	—	3018299	370612	12,3

За рахунок високого природного приросту (до середини 90-х років XIX сторіччя) збільшувалася доля євреїв: по всьому Поділлію – з 9,3 до 12,2%, в Подільській губернії – з 10,7 до 12,2 %, а в Тернопільському воєводстві – з 5,8 до 12,2%. Кількість єврейських переселенців за кордон наприкінці XIX — на початку XX ст. з районів, обмежених «смугою осілості», була близько 500 тис. осіб. Незважаючи на значну еміграцію єврейського населення за кордон із західноукраїнських земель, навіть за переписом 1931 р. євреї склали абсолютну більшість у містах Скала, Броди, Бучач, Чортків, Підгайці, Перемишляни, Підволочиськ, Гримайлів, Заліщики, серед східноподільських, у 1926 р., – у Проскурові, Могилеві-Подільському, Тульчині.

Євреї Подільської губернії у займали такі соціально-економічні ніші: у торгівлі (у %) – 46,74, у промисловості – 29,22, у приватній діяльності та на службі – 7,04, у державній службі – 5,86, на транспорті – 3,05, сільському господарстві – 1,94. У Східній Галичині розподіл був подібний (у %): сільське господарство – 17,7, промисловість – 26,4, торгівля – 29,4, прибутки від ренти – 7,9 [592]. Таким чином, євреями найбільший вплив здійснювався на селитебні та промислові ландшафти, менше – на сільськогосподарські. Досить багато занять, хоча й займали значний відсоток у виробничій структурі етносу, але не мали безпосереднього впливу на ландшафти регіону. Це відноситься до орендарів різних форм власності, у першу чергу – земельних угідь.

Подібні тенденції пригнічували діяльність місцевих українців-землеробів. Наприкінці XIX сторіччя: «...Євреї наповнили собою тотъ огромный промежуткъ, который отделялъ въ Речи Посполитой полнуювластную шляхту отъ бесправныхъ хлопъ и, такимъ образомъ,

исчезла всякая возможность рассчитывать въ будущемъ на образование средняго сословія, которое было бы въ состояніи положить съ одной стороны — преграду шляхетскому господству, съ другой — оказать помощь крестьянамъ для выхода ихъ изъ тяжелаго положенія» [9, с. 85-92].

На початку ХХ сторіччя у Східній Галичині національність (за австрійськими переписами 1900 року) визначали за мовою, причому більшість євреїв записувало як головну – польську. За переписом було зафіксовано 811 183 особи іудейського сповідання (понад 11 % від загального населення регіону) [335, с. 35]; у 1910 році серед поляків було записано 12,8 % євреїв [509]. Євреї переважали у більшості таких містечок як Заліщики, Підгайці, Гусятин, Скалат, Чортків [509].

У 1926 р. у Подільській губернії питома вага євреїв знизилася – з 12,2 до 7,6 %. Причина такого скорочення – міграційні процеси.

За підрахунками В. Кубійовича, у 1939 році на території Галичини мешкало 569 400 євреїв (9,8 %). Різке зменшення населення, а й відповідно зниження культурного впливу на ландшафтні комплекси відбувалось внаслідок репресій німецьких окупантів, внаслідок чого багато євреїв під час перепису записалось українцями або поляками.

У роки другої світової війни єврейське населення Поділля майже повністю винищено.

Вірмени. Перші вірменські поселення у правобережній Україні виникли в період Київського та Галицько-Волинського князівств після завоювання Вірменської метрополії арабами і турками-сельджуками. Найдавніші вірменські колонії з'явилися в ХІ сторіччі.

У період ХІІІ-ХVІІІ сторіч на Поділлі було понад 20 вірменських колоній, а загальна кількість поселень, в яких жили вірмени, сягнула 70. Відомими були колонії у Кам'янці-Подільському і Могилеві-Подільському.

У період Київського і Галицько-Волинського князівств і в часи пізнього середньовіччя вірмени відіграли помітну роль в економічному і культурному житті Поділля. Значний відсоток - купці та ремісники.

Найбільшого розвитку вірменські колонії та квартали у містечках досягли у ХV-ХVІІ сторіччях. Під впливом польської громади заможні вірмени отримували шляхетство, відбувалась полонізація вірменського населення. Економічні проблеми України, з'єднання вірменської церкви з католицькою, турецька експансія регіону у другій половині ХVІІ ст. призвели до масової еміграції вірмен. У ХІХ сторіччі вірменські колонії регіону зникають. Незначна кількість вірмен розселена дисперсно, переважно в містах. Згідно з австрійським переписом 1851 р., у Галичині мешкало 2733 осіб вірменської національності [434].

Молдавани. У південно-східному Поділлі з ХVІ сторіччя проживали молдавани. Вони, рятуючись від місцевих феодалів і турецько-татарських завойовників, сім'ями втікали з Бессарабії до України. Стихійне переселення до Поділля відбувалось майже до середини ХVІІІ сторіччя, у південні частини Брацлавського і Київського воєводств.

Поляки, після Карловицького миру 1699 р., всіляко заохочували молдаван переселятися на спустошені землі – слободи, де переселенці отримували пільги. Особливо багато молдаван переселялося в поселення Подністер'я. Про етнічний склад цих поселень наприкінці XVIII ст. дають уявлення статистичні дані про населення величезного маєтку князів Любомирських «Побережжя»: зі 100 тис. осіб - молдаван було приблизно 13 тисяч [434].

Особливо багато молдаван поселилося в містечку Могилеві після турецько-татарських набігів. У Подільській губернії молдавські поселення були невеликі, змішані з українськими. Лише в південних повітах, які прилягали до Новоросії, молдавани на 1796 р. склали значний прошарок: в Ольгопільському – 9,4%, Балтському та Ямпільському – по 6%. Наприкінці XIX сторіччя чисельність їх зросла. Лише в Балтському повіті, за переписом 1897 р., було 17,6 тис. молдаван.

Молдавани за господарським користуванням були багато у чому подібні до українців: працелюбством та максимальним використанням ресурсів вміщую чого ландшафту: *«Он (молдаванин – авт.) обзаводился садами вблизи лесовъ и въ техъ местахъ, где природа сама помогала ему въ этомъ, безъ затраты особенного труда...»* [293, с. 321].

Німці. Перше німецьке поселення Михалин у Правобережній Україні з'явилося у 1791 році поблизу с. Махнівка Бердичівського повіту на землях графа Потоцького. Німецькі колонії в Східній Галичині з'явилися наприкінці XVIII сторіччя. З 1791 по 1840 р. на Поділлі та Волині було створено 14 німецьких колоній, де мешкало 840 переселенців [487]. Колонізація заохочувалася урядовим фінансуванням і різними пільгами і продовжувалася у XIX сторіччя. Хоча німців в цих районах було мало (за переписом 1931 р., у Тернопільському воєводстві їх зафіксовано лише 841 особа), австрійці як пануюча нація всіма засобами впроваджували політику онімечення місцевих етносів. У Подільській губернії німецькі землеробські поселення з'явилися у: а) 20-х рр. XIX сторіччя в маєтку князя Вітгенштейна поблизу містечка Кам'янка Ольгопільського повіту; б) 1852 р. на вільних казенних землях біля с. Кісниця Ямпільського повіту [334].

Подільська губернія не потрапила в сферу дії царських постанов, якими стимулювалася іноземна колонізація, оскільки більшість земель тут була зайнята місцевим населенням. У другій половині XIX ст. на Поділлі створені підприємства, засновані німцями.

Загалом, питома вага німецького населення у Подільській губернії була вищою, ніж у Східній Галичині. За переписом 1926 р., найбільше німців було зафіксовано у Вінницькому (704 особи) і Кам'янецькому (373 особи) округах. Німці були розселені разом з українцями в етнічно-змішаних поселеннях.

Чехи. В межах Поділля було засноване лише одне чеське село — Миколаївка Козятинського району Вінницької області. Останніми роками це село стає більш етнічно-змішаним, крім чехів в ньому живуть українці

та представники інших національностей.

Цигани. Вивчення циганського етносу, його історико-культурних особливостей займались І.М.Андронников, О.П.Баранніков, М.Защук, Н.О.Зіневич [219].

Перші цигани мігрували до Поділля в XV-XVI сторіч із сусідньої Бессарабії, можливо Балкан, оскільки північні, так звані російські, цигани називали їх «сербами». Григорєв-Наш вказує на інший час заселення – середина XVIII сторіччя [146, с. 24]. Місцеві жителі називали їх «лісовими циганами».

У XIX сторіччі вони оселялись на панських землях, де формувались слободи: Стасів Майдан Літинського повіту, Циганський яр та Малий Жванчик Ушицького повіту, Лука Мовчанська Ямпільського повіту, Слобода Цапівка Брацлавського повіту, Немиринці Проскурівського повіту. Їх слободи складались з тісних, вогких землянок, які називались «бурдеями» [146]. «Бурдеї» створювали на основі чотирьох стовпів, які обкладались жердинами та обмащували глиною, зверху клали хмиз та накладали землю. Циганське житло було без підлоги та вікон, з вогнищем посеред землянки, з вузькою щілиною замість дверей. Житла були сезонні, де циганські сім'ї проживали упродовж зими. Але більшість циган жили упродовж року у шатрах, які ставили у місцях захищених від вітрів, зазвичай на лісовій галявині [363].

У містечках цигани жили поруч на одній вулиці чи на одному кутку. Усі «циганські» вулиці, як правило, розташовувались на околиці міста, а хати будували там, де раніш стояли їх шатра [220].

Жили цигани надзвичайно бідно, сільськогосподарських угідь не мали, мали лише городи. Циганський етнос займався кустарними промислами (ковальство, ложкарство). Циган спробували залучити до хліборобства, але етносу притаманні страшні лінощі: *«В українських селах та містах вони влітку цілими днями лежать у холодку і своїм безтурботним виглядом обурюють людність»* [29, с. 20], тому ця спроба зазнала невдачі. За даними перепису населення 1925 р., на Правобережжі мешкало 6534 осіб циганської національності.

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА СТРУКТУРА ЕТНОЛАНДШАФТІВ МІСТЕЧОК ПОДІЛЛЯ

*«Головні типи містечкових будівель... -
ратуша, торгові ряди, окремі лавки,
заїзди, житлові будинки, промислові
будівлі, а потім, звичайно – культові –
костьоли, синагоги, церкви, каплиці, нарешті,
іноді фортеця, що має захищати все містечко»
[274, с. 193]*

Особливий інтерес для геокультурних досліджень представляють розробки етнографів і культурологів з проблем локальних (регіональних) культур. Регіональний підхід у вивченні культури дозволяє пояснити причини її утворення та різноманітності. Взаємодія суспільства з ландшафтними комплексами, які накладаються на етнокультуру, з одного боку, та його освоєнням, з іншого боку, призводить до утворення визначених історичних типів культури. Перефразовуючи М. П. Крилова [295, с. 37], простір, з яким ідентифікують себе індивіди – це селитебні ландшафти і регіон, у якому вони сформувались.

Особливістю етнокультури є її регіональність, пов'язана з просторово-часовою локалізацією процесів. Одним з найпродуктивніших напрямів, вивчаючих взаємодію етносу та культури є ландшафтознавство. А врахувавши особливості впливу людини на ландшафтні комплекси, найактуальнішим є антропогенне ландшафтознавство, концепція якого базується на вивченні антропогенних (культурних) ландшафтів. З різноманітного спектру культурних ландшафтів детальних досліджень вимагають «вміщуючі», тобто селитебні. На Поділлі виділяють підкласи: міські та сільські [172], але поза увагою залишаються специфічні, «містечкові», які можна виокремити до третього підкласу і характеризується неповторною ландшафтною структурою та специфічним етнокультурним наповненням. Саме в містечкових селитебних ландшафтах формується простір освоєний місцевою етнокультурною спільнотою, де склалися яскраво виражені форми традиційної культури, мають культурну відокремленість і незначну інтеграцію з інокультурним середовищем.

Структура селитебних ландшафтів підпорядкована антропогенному чиннику, але разом з тим як міський, так і сільський підкласи у різних країнах, а інколи і у їх частинах відрізняються. Це пов'язано з особливостями структури антропосфери, в якій необхідно виділяють етносферу, як сукупність всіх етносів та їх етноценозів.

В антропогенному ландшафтознавстві проблеми стосунків етноспільнот та ландшафтів майже не аналізуються (через специфіку наукового напрямку). Етноландшафтознавство має аналогічний об'єкт вивчення, що й антропогенне

ландшафтознавство, але різний предмет: замість вивчення «суб'єкту-об'єкту антропогенних процесів у природі» мова йде про «специфічні соціальні-біологічні угруповання різного рангу» (етноси та їх складові), які формують раціональну структуру культурного ландшафту.

Культурний ландшафт містечка як ландшафтний комплекс розглядається у контексті значної за площею диференційованої території, складеної зі значної кількості «комірок»: будинки, вулиці, парки, ринкові площі тощо.

Культура кожного етносу настільки унікальна, що дослідники замість поняття «етнос» використовують «культура», інколи ці терміни об'єднуються в «етнокультуру». В американській соціології при вивченні основ теорії суспільства перевагу надають терміну «культура», а термін «етнос» практично не вживається.

Враховавши ці твердження, можна говорити про існування «ландшафтної сфери» у ландшафтознавстві, яка «наповнена» антропогенними ландшафтами та «етносфери», яка складається з «етноландшафтів». Кожній структурній частині етносфери відповідає підсистема, яка входить в етнос як систему. Усі підсистеми пов'язані визначеними стосунками, які характеризують етнос як єдине ціле. Етнічна ієрархія в загальному виді може складатись з певних таксонів (табл. 12) [164].

Таблиця 12

Ієрархія етносфери

Таксон	Гібрид	Напрямок розвитку	Межа формоутворення
Консорція	Нестійке утворення	Субетнічне самоствердження	Субетнос
Конвіксія	Деформовані сполучення	Створення територіальної громади	Субетнос
Субетнос	Симбіози	Етнічне самоствердження	Етнос
Етнос	Ксенії	Створення соціального інституту	Ведуча роль у суперетносі
Суперетнос	Химера	Анігіляція	Релікт

Таксономічні одиниці нижчого порядку: *консорція* - група людей, об'єднаних однією історичною долею; або розпадається, або переходить у конвіксію. *Конвіксія* – група особин з одноманітним побутом та сімейними зв'язками, найнижчий таксон етнічної ієрархії. Вона мало резистентна, її руйнує екзогамія і перетворює в сукцесія, враховуючи різку зміну історичного оточення. Збережені конвіксії виростають у субетноси: «...на межі міста та села завжди виникали субетноси найчастіше ефемерні, іноді стійкі, але завжди з оригінальними, неповторними стереотипами поведінки, обов'язковими для всіх її членів» [164, с. 197]. Це твердження може бути застосоване при вивченні етнокультурних ландшафтів містечок Поділля [101].

Власне антропогенні ландшафти є фоновими по відношенню до впливу етносів. Вони акумулюють всі впливи та зміни попередніх та сучасних етнокультур. Ландшафтно-технічні системи представлені артефактами та реліктами, які характеризують етнокультури як дискретні територіально-

часові утворення. Кожний часовий зріз представлений своїми ландшафтно-технічними системами, які або повністю зруйновані або знаходяться у стані гомеостазу — структура підтримується людиною, але за функціональним призначенням не використовується.

Сприйняття населенням містечка свого місцеперебування включає функціональні особливості: забезпеченість роботою, житлом, безпекою, і етнологічні механізми проживання саме в цьому ландшафті, також задоволення естетичних потреб - все це складається у відповіді до відношення до згаданого класу ландшафтів. Для більшості людей рішення тут оселитися найменше пов'язано з прагненням взяти участь у культурогенезі. Селитебні ландшафтні комплекси мають здатність формувати шар «культурогенезу», і навіть надавати йому особливих якостей, що дозволяють відрізнити його від аналогічного шару, який виник в інших класах ландшафтів.

Ядрами культурних ландшафтів є ландшафтні комплекси, де формуються та існують конвіксії (у певному історичному зрізі – субетноси), а саме у селитебних ландшафтах. Хоча конвіксії виділяються не за етнічними відмінностями, але саме останні призводять до строкатої структури культурних ландшафтів містечок, інколи навіть інверсійних (не типових) для певного історико-культурного регіону. На Поділлі різні конвіксії та їх співвідношення призвело до формування різних типів селитебних етноландшафтів: міський, місько-сільський, сільсько-міський (містечковий), сільський, фільварковий тощо. Для конвіксій поняття компліментарності виражено не менш гостро (село-місто), ніж для етносів.

Для сільської конвіксії (еволюціонувала з консорції землеробів, переважно, українців) характерний одноманітний етнічний склад та дисперсна селитебна структура, прив'язана до «відносно натуральних» сільськогосподарських та лісових ландшафтів. Для конвіксій «село-місто» (цехова консорція – євреї, вірмени, німці; консорція українців-землеробів у передмісті) та «місто-село» (консорція робітників – українці, росіяни, німці) характерна різноманітна селитебна структура, що виражається у досить чіткому розподілі на окремі квартали за етноознакою, архітектурним плануванням та функціональним призначенням [108].

До ландшафтів, де відбувається активний культурогенез відносяться й селитебні, у яких формується місцевий (за походженням) «культурний шар». До цього причетні наявність (відсутність) статусу поселення та матеріальні багатства надбані етносом. При наявності цих ознак — «шар» може прогресувати, поширюватись в інші підкласи та типи селитебних ландшафтів. Але в будь-якому випадку цей шар активний, і розташований поза прямою залежністю від накопиченої культурної спадщини. Як наслідок, у ландшафтах містечок виникають / зникають культурні інновації, які формують культурну специфічність регіону і вимагають дослідження як передумов формування селитебної мережі, так і сучасного стану (ландшафтної структури містечок, культурної спадщини).

ФОРМУВАННЯ СЕЛИТЕБНОЇ МЕРЕЖІ РЕГІОНУ

Довкілля є однією з передумов існування і розвитку селитебної мережі. Геолого-геоморфологічні умови, корисні копалини, клімат, внутрішні води, ґрунти, рослинність впливають на розташування, конфігурацію, величину і функції селитебних ландшафтів. Селитебна мережа з матеріальним наповненням: житловими кварталами, промисловими об'єктами, садово-парковими комплексами є носієм духовної культури [411].

Як свідчать дослідження С. Круковського, Е. Полянського, В.Ляскоронського, Н. Молчановського, М. Корочківського, С. Гуменюка, Є.Сіцинського, Поділля було заселене вже у палеоліті. Археологічні дослідження свідчать про численні сліди поселень палеолітичної людини. Перші селитебні ландшафти, за даними історико-археологічної карти Є. Сіцинського (1927 р.), сформувались в урочищах р. Смотрич (9 місцевостей), р. Збруча (2), р. Дністер (11), на захід від Жмеринки поблизу сіл Токарівка, Северинівка, Чернятин (7), по одному в селах Попівка на р. Соб поблизу Гайсина та Колибабинці (межіріччя Сниво́да – Буг).

Дотрипільська епоха Поділля представлена стоянками біля села Лука-Врублевецька у долині р. Дністер; у м. Вінниці, великим городищем поблизу Сабарова Вінницької області. Трипільська археологічна культура існувала з кінця IV до середини III ст. до н. е. Поява трипільських протоміст зумовлена двома причинами: історичною та економічною. Історична, пов'язана з загрозою з боку степового населення та споріднених трипільських племен. У ранньому Трипіллі відбулось збільшення площі (до 20-25 га) трипільських протоміст. Населення окремих поселень було до декількох тисяч осіб. З'являються поселення площею понад 100 га, а Буго-Дніпровському межиріччі – 200-450 га, де концентрувалось землеробське населення [77].

Пам'ятки цього періоду на території Вінниці та її околиць (Шкуринці, Лука-Мелешківська) мали важливе значення в історії трипільських племен. Тут знайдено поселення — ранньотрипільське (перша половина IV тис. до н. е.); на місці забудови Вінницького замку на лівому березі Бугу; на правому березі р. Вишенька при її впадінні у р. Південний Буг; на околиці житлового масиву «Вишенька» м. Вінниця [189].

Для трипільської культури характерні значні поселення з 30-40 осель з населенням до 500 осіб (протоміста), з одно-, двоповерховою забудовою; будинками, розташованими по колу на високих річкових терасах. Забудова трипільських поселень складалася з великих (20x5 м, 17x18 м) осель, які всередині розділялися перегородками, з 4-5 печами. Поблизу с. Кліщів Тиврівського району Вінницької області виявлено поселення площею 7 га, де розташовано 46 осель і 17 господарських споруд.

У III-II тис. до н. е. формуються малі городища на Дністрі та Південному Бугу з глинобитними, глино-плетеними, кам'яними та сирцево-цегельними стінами. Наземний тип житла мав дерев'яний каркас, заповнений хмизом, глиною.

Скіфсько-сарматські поселення – Лучанське, Якушинецьке і Переорське городища (VII ст. до н. е.) мають складну структуру земляних укріплень. Городище Переорське є центром Південнобузької групи скіфських племен у VII-IV ст. до н. е. У ранньому середньовіччі найбільша кількість селитебних ландшафтів зафіксована на узбережжі Дністра, Південного Бугу та Смотрича (рис. 14). Розташування селищ в басейнах великих рік не є доказом того, що у цей період етноспільнота надавала їм перевагу у розселенні. Це можна пояснити кращою освоєністю великих річкових долин регіону.

Рис. 14. Селитебна мережа Поділля VI-VII сторіччя [442, с. 12-13]

Селитебна мережа Поділля VI-VII сторіччя формувалась переважно на перших терасах річкових долин, з чорноземними ґрунтами та луками. З усіх сторін вони обмежені природними захисними рубежами – річками, струмками, болотами, скелями. Наприклад, селище поблизу Городка зі сходу омивається водами Смотрича, з півдня – безіменним струмком із заболоченим руслом, із заходу та півночі прикрите високими пагорбами, які зараз вкриті лісом. Селище поблизу с. Бакоти обмежувалося з усіх сторін глибокими ярами та руслом р. Дністер. На такі ландшафтні особливості вказують і автори раннього середньовіччя. Як вказує Маврикій: «*Місцевості зайняті слов'янами і антами розташовані вздовж річок...біля них знаходяться ліси, болота або ж хаці очерету*» [356, с. 256].

Археологічні дослідження спадковості етнокультурного розвитку регіону виявляють, незважаючи на асиміляцію етносів, сліди попередніх культур у типах житлових і господарських споруд. У першу чергу це виражено у пам'ятках зарубинецької культури. До неї відносяться городища у Переорках, Северинівці, Братищеві, де були знайдені удосконалені типи житла, споруд. Поселення площею від 0,1-2,0 га, мали «гніздову» планувальну схему (з 10-15 оселями у кожному «гнізді»).

Селитебні ландшафти пшеворської культури мали розмір 1,2-1,4 га, групувались поблизу річок та струмків на південних експозиційних схилах. Оселі, переважно напівземляночного типу, розташовані вздовж річок на відстані 10-20 метрів одне від одного. Ці етапи формування і розвитку етнокультури археологічного етапу сприяли виникненню белігеративних, сакральних-тафальних та селитебних ландшафтів Поділля.

Перші письмові згадки про заселення Поділля є у творах Геродота: понад верхнім Бугом жило плем'я скитів, а південніше — між Дністром і Гіпанісом (Бугом) — плем'я алмазенів, які жили осіло, займалися хліборобством і торгівлею. Саме звідси, через Ольвію у гирлі Південного Бугу йшли торговельні шляхи до Греції [474].

Міські селитебні ландшафти на Поділлі почали формуватись ще у IX сторіччі: уличі на Дністрянсько-Дунайському межиріччі мали 318 міст [197, с. 270]. В другій половині XII сторіччя верхнє Побужжя має заселені території, бо Київська Русь розширювала своє володіння за рахунок приєднання територій лісостепового і степового етносів — торків, кувуїв, «чорних клобуків».

У регіоні територія осілої представлений прикордонними, Болохівськими землями, південна межа яких співпадала з басейном Згару (на південь від сучасного Літина). Ця архаїчна смуга землеробських околів, сконцентрованих навколо невеликих укріплених поселень, розділяла Галичину і Подніпров'я. За своїм суспільним устроєм ці землі були слабо інтегрованою системою з рівномірно розподіленими населеними пунктами, де відбувалось взаємопроникнення кочової та осілої етнокультури. З міст Болохівської землі відомі Деревич, Губин, Кобуд, Бозький, Дядьків.

Побужжя було слабо забезпечене великими водними шляхами і віддалене від великих міст і сформувалося впродовж сторіч за рахунок новоприбулих етносів зі степу, при переході їх до осілого способу життя.

Заселення Болохівських земель у XII столітті складало значний масив осілої цивілізації. Формуються міста Меджибож, Божьке та Прилуки. Поступовий рух на південь відбувається як шляхом витіснення кочівників з кращих земель, так і шляхом їх союзу та асиміляції. Назви багатьох містечок Поділля мають тюркську генезу: Бершадь, Теплик, Гайсин, Липовець (Айсин), Козятин, Уланів тощо.

В цей період побузькі землі були щільно заселені і формували Бузький клин осілої, виділений між трьома річками: Дніпром, Бугом, Дністром. Бузький середній клин менш від інших заселений, можливо, через недостатню повноводність Південного Бугу. За припущенням В. Отамановського можливі напрями колонізації середнього Побужжя за передісторичних часів розвивалися або тільки на заході (Придністрянщина), або ще й на півночі (верхнє Побужжя), а вже звідти перші селитебні ландшафти ведуть правим берегом Південного Бугу на південний схід.

У XII сторіччі на південно-східних кордонах Галицько-Волинського князівства на Подністер'ї формується щільна мережа з невеликих міст-

фортець – Хотин, Калюс, Ушиця, Бакота.

До найдавніших селитебних осередків, які існували в середині XII сторіччя, відносяться села Микулинці, Борків, Новоселиця, Ріг, Почапінці, осади Супрунів, Міз'яків, Янів, Літин. Темпи колонізації прискорюються на початку XVI сторіччі. Формування землеволодінь відбувалося повільно, а в 1-й чверті XVII сторіччя ще уповільнилося через брак зручних для заселення територій. Вперше згадуються в літописних даних 1393 р. укріплені осади («города») — Брацлав, Сокилець, Вінниця.

Внаслідок готської, варязької і литовської експансії, зони осілости були значно розширені на південь і південний схід. Формування селитебних ландшафтів Побужжя почалися лише на початку XIV ст., під час литовської експансії на південь і захоплення послаблених татарськими набігами західних князівств колишньої Київської держави. У цей період були засновані містечка Брацлав, Вінниця, Смотрич, Кам'янець, Межибож, Хмільник.

Спроба встановити межу перших поселень, що існували у XIV сторіччі на Поділлі, приводить до аналізу географічного розташування давніх осад і процесу формування землеволодінь на межі осілости і степу. Весь хід колонізації на території Поділля у XIV-XV сторіч відбувається в період боротьби з татарами. Для мало заселеного Побужжя, поразка на р. Ворскла (1399) привела до часткової затримки колонізаційного процесу, зміни її характеру і поширення у глиб регіону. У 1430 р. татари зруйнували Вінницьку волость, захопили і спалили Вінницький замок. Ці і пізніші руйнування (1541-75 рр.) південноукраїнських земель продовжувалися, хоча й рідше, до першої половини XVII сторіччя.

У Західному Поділлі селитебні ландшафти почали інтенсивно формуватись у XV-XVI сторіччях. Розбудова селитебної мережі відбувалась шляхом розширення маєтків, землеволодінь, освоєння нових земель на основі замків, займанщини, пасік, слобід та осад, фільварків. Так, маєтки Шендерів, Тростянець, Тиврів розширювались за рахунок «пасік». Шляхом поширення займанщини, слобід, осад формуються нові і збільшуються старі села — Слободи, Цвіжин, Медвідка, Сальник, Вишенька, Микулинці, Калітинці тощо. У 1500 р. у Руському воєводстві було 93 міста, Подольському – 15. Але врахувавши, що міста 1-ї категорії на території регіону були відсутні, а до 2-ї категорії відносився лише Кам'янець-Подільський, решта – були містечками. Наприкінці XVI сторіччя на Поділлі вже нараховують 37 містечок. Після 1569 р. активізується процес польської колонізації. Урбанізаційні процеси сповільнюються у другій половині XVII сторіччя, коли 80 % міст та містечок Червоної Русі було знищено [587, с. 16].

Східне Поділля заселяється пізніше, у XVII-XVIII ст., що пов'язано з прикордонним положенням регіону. Мережа розвивалась відповідно до змін у політико-адміністративному поділі Поділля, залежачи від «реліктових» кордонів, які припиняли своє існування, але залишали зміни в культурних ландшафтах.

Формування сучасних селитебних ландшафтів Поділля пов'язане з

колонізаційними процесами та фізико-географічними факторами. Формування селитебної мережі регіону представлено геохронологічними схемами. М.А. Рожков виділяє п'ять періодів [460, с. 2] в історії міської та сільської селитебних мереж Росії, але схема не враховує особливості формування Поділля. Н.В. Бжезовська виділяє чотири етапи: 1) середина X ст. – середина XIII ст. (період формування мережі населених місць на Пониззі, що входило в Галицько-Волинське князівство); 2) середина XIII ст. – кінець XIV ст. (період татаро-монгольської навали); 3) кінець XIV ст. – XVIII ст. (період, коли Поділля було під владою Польщі); 4) кінець XVIII ст. – XX ст. (період, коли Поділля було у складі Росії, Австро-Угорщини, України) [37, с. 61]. Л.І. Воропай виділила епохи (феодалізму, капіталізму, соціалізму), а у їх складі - періоди та етапи [118].

Шляхи та способи поширення етнокультури можуть бути досить різноманітними, набіги й завоювання регіонів та країн прийшлими народами (військова колонізація), місіонерство або проповідування, торгівельні стосунки й обмін товарами. Найпродуктивнішим напрямом є мирна колонізація, яка пов'язана з імміграцією цивілізованих переселенців на вільні землі.

Колонізаційні процеси. Для Поділля характерні кілька напрямів колонізації, пов'язаних з подальшим формуванням етноландшафтів, а саме військова та мирна, з місцевими особливостями.

Військова колонізація як тип поширення культури надто дорогий, часто дає нестійкі результати (бо штучно нав'язані матеріальні та духовні аспекти культури не прищеплюються й швидко зникають) і місцева етнокультура через це не отримує додаткових переваг. На Поділлі цей тип формування етноландшафтів пов'язаний з транскордонним та прикордонним положенням регіону, який завжди знаходився у «фокусі» інтересів завойовників. Таке розташування призвело до формування міських селитебних ландшафтів белігеративного типу.

Заселення (колонізація) північно-західного регіону Брацлавщини, частково території історичної Болохівської землі XIII сторіччя, відбувалась досить активно, особливо у межиріччі Бугу – Сниводи, Постолової, Згару, Жерді, Гнилоп'яті, Десни. По південно-східному периметру регіону, для оборони сільських та містечкових ландшафтів були збудовані замки. Навколо них були малозаселені лісостепові та степові ландшафти Побужжя та Придністер'я, де пересувались кочівники. Військові, які відносились до соціального блоку воєнно-фортифікаційних ландшафтно-технічних систем, були ще занадто далекі від інших типів господарювання. Але для забезпечення власних потреб, вони поступово змінювали військовий профіль на землеробський. Польські дослідники писали, що Казимир Я. та Ягайло були колонізаторами Поділля, де останній *«признавая необхідність колонізації, отдавалъ заслуженнымъ людямъ урочища и речные прибережья»* [14].

Колонізаційний процес у регіоні був перерваний наприкінці XV сторіччя нападами кримських татар. Після цього міста та містечка почали

відновлюватись лише з XVI сторіччя вже у складі Польщі, коли внаслідок нової колонізації заходами польської влади і магнатів відновлено багато зруйнованих запустілих містечок та замків і засновані нові: «...первой заботой каждого пана было устроить укрепленный двор, «замечек», непременно каменный, обведенный валом и насыпью, с подъемным мостом... Старались устроить такой «замечек» на возвышенности...» [461, с. 409]. У XVI сторіччі почалось будівництво більшості міст та містечок регіону, коли історичні особливості його розвитку відобразились у структурі й розмірах міських селитебних ландшафтів, де переважали невеликі містечка, які знаходились в приватному володінні. Наприклад, 1579 року Стефан Баторій дозволив князеві Замойському заснувати на річці Мурафі місто Шаргород (з умовою збудувати замок), а щоб привабити нове населення, на 20 років звільнив мешканців від будь-яких податків [455, с. 20]. Тією ж вимогою зумовлено створення містечок Фельштина, Копайгорода, Уланова, Вербівця. Якщо у XV сторіччі в Подільському воєводстві було 216 поселень, то у середині XVI – 650.

З етнокультурного погляду, визначну роль у створенні мережі міст та містечок Поділля відіграли окремі магнатські родини – як українські (руські), так, пізніше, і польські. Польські магнати, отримавши від короля нові землі, відроджували старі поселення, створюючи тут воєнно-фортифікаційні ландшафти, залучаючи до цього польських переселенців, які поселялись у «слободах» [55]. Представник династії Острозьких – литовський гетьман Костянтин Іванович на початку XVI сторіччя створив у своїх володіннях мережу укріплених містечок: 1510 – Полонне, 1517 – Красилів⁸. До міст з перевагою белігеративно-фортифікаційної функції у XVI-XVIII сторіччях можна віднести: Брацлав, Меджибіж, Смотрич, Бар, Шаргород, Летичів, Жванець. Як згадує У. Вердум, міцні самостійні укріплення мали також Немирів, Тернопіль [455, с. 20].

Міста та містечка Західного Поділля мали форму чотирикутника, оточеного високими і грубими мурами зі стрільницями і оборонними баштами та брамами. Це стосувалось лише великих міст. Решта замків були незначними за розмірами і не завжди достатньо надійними. Їх формування пов'язано з геоморфологічними особливостями ландшафтних комплексів: розташовувались на мисах, урвищах, підвищених місцевостях. Уже з XV сторіччя відоме широке застосування ставів з господарською та оборонною функціями.

Процес формування містечок Поділля прискорився у першій половині XVII сторіччя. У Брацлавському воєводстві створено 122 містечка (1 містечко на 218 км²), у Подільському – 111 (1 містечко на 217 км²) [118, с. 33]. Навколо замків та під їх захистом формувались міські селитебні ландшафти, які заселялись промисловцями (ремісниками, у подальшому - міщанами). У центральній частині міст був чотирикутний ринок з ратушею, де сходилась регулярна мережа вулиць. Переважали міські селитебні ландшафти

⁸ Містечка відносяться до Поділля у контексті сучасного адміністративного поділу.

малоповерхового типу: вулиці були вузькі, забудова щільна, муровані будинки дво- і триповерхові. За мурами формувалось передмістя – підгороддя або підзамчя. На період XVI-XVII сторіччя формується мережа населених пунктів, майже ідентична розташуванню сучасних сіл та містечок.

У 40-і р. XVII – середині XVIII сторіччя відбувається послаблення інтенсивності формування селитебної мережі Поділля. Причинами послужила окупації частини Поділля Туреччиною, набіги татар, стихійні лиха. Це призвело до скорочення населення. Наприклад, Вінницю декілька разів руйнували, Ямпіль з містечка перетворився у невелике село. Турки розселяють татар, створюючи етноквартали – поселення Карвасари, Татараски поблизу Кам'янця. Виключенням була територія Брацлавського воєводства, яка з 1686 р. до 1711 р. була оголошена нейтральною зоною між Польщею та Росією. Це прискорило імміграцію до регіону, збільшило кількість населених пунктів. У цей період на території Південного Поділля сформувалось 45 % сучасних селитебних ландшафтів [118, с. 35].

Військова колонізація призвела до початку *міської промислової (мирної) колонізації*. Поселення навколо замку оточувалось острогом.

У XVIII сторіччі нові міські укріплення майже не будували, що зумовлено зменшенням белігеративної функції міст-фортець. Подільські міста, здебільшого, формувались по мірі заселення, а не на основі детального планування, їхня структура залежала від роду занять жителів, що в певній мірі визначалось національним складом, який у більшості подільських міст був строкатим. В їхній структурі відбилосся прагнення окремих національних груп до поквартального розселення у визначених частинах селитебних ландшафтів (наприклад, у Кам'янці-Подільському польські, українські, вірменські, єврейські квартали). У другій половині XVIII – середині XIX сторіччя переважна більшість містечок мала аграрний характер і знаходилась у приватній власності. Але у багатьох містечках розвивалась кустарна промисловість, будувались мануфактури. Наприклад, у м. Махнівка (зараз с. Комсомольське Козятинського району Вінницької області), яке належало С. Потоцькому, у 1798 р. працювали панчішна, суконна, каретна і крохмальна мануфактури [118, с. 37]. Частину сіл переводять у категорію містечок, що пов'язано з розвитком торгівлі та промислового виробництва (Ольгопіль, Муровані Курилівці, Джурин, Оринин).

На початку XX сторіччя відбувається укрупнення багатьох населених пунктів: села перетворюються у торговельно-промислові містечка (Жмеринка, Немирів, Гнівани, Вапнярка, Славути). Окремі села, розташовані на р. Дністер та обладнані пристанями переходять до категорії містечок: Жванець, Студениця, Калюс. У другій половині XIX – початку XX сторіччя формуються сучасні риси селитебної мережі Поділля. Але у період Першої світової війни відбувається сповільнення розвитку культурних ландшафтів містечок. Багато з них зруйновано повністю або частково, промисловість скоротилась, або не розвивалась, торгівля занепала, переважна більшість населення була зайнята у сільському господарстві.

У 20-30-х р. ХХ сторіччя на території Подільської губернії було 4403 населених пункти, з них – 95 містечок із середньою кількістю населення – 3298 осіб [118, с. 46]. У 30-х р. ХХ сторіччя збільшення промислового виробництва призводить до зміни містечкового типу на міський та поселень міського типу (Ямпіль, Козятин, Литовець, Брацлав), хоча поквартальна забудова переважно зберегла свої типові риси. Поступово поняття «містечко» замінюється на «поселення міського типу» і з географічної літератури зникає зовсім.

Села та хутори розташовані поблизу воєнно-фортифікаційних також попадали під захист останніх, об'єднуючись у повіти. Більшість з них були заселені військовими у минулому, а пізніше — землеробами. Тому, паралельно з міською промисловою, починаючи з ХV сторіччя, на Поділлі відбувалась *землеробська мирна (селянська) та монастирська колонізація*.

Результатом колонізаційних процесів у регіоні є формування відповідних культурних ландшафтів, які характеризуються чітко вираженою центричністю та ієрархічністю. У ній є центри та периферія різного рівня, які виконують функції етнокультурогенезу. У якості центрів представлені великі міста, які є основою для зародження, акумуляції, поширення новацій цих форм етнокультури. До таких міст на Поділлі можна віднести у ХІХ – початку ХХ сторіч – Кам'янець-Подільський. На противагу центрам новаційної культури можна виділити другу складову селитебної мережі – сільські селитебні ландшафти, як місце генерування традиційної етнокультури. Саме тут можна ще зафіксувати острівки народної творчості, народну архітектуру тощо. Важливу роль відіграють малі міста (містечка), які виконують функцію своєрідних «транспортних» вузлів, через які відбувається переміщення новаційної етнокультури з центру на периферію і традиційної етнокультури з периферії до центру. У ХХ-ХХІ сторіччях під впливом нових економічних процесів у СРСР відбулись масові міграції населення, що призвело до змішування різних етносів, у першу чергу у великих містах, відбулась урбанізація, індустріалізація, деаграризація, деградували етнокультурні традиції, створювались нові форми культури, які ідентифікувались не через поняття «етносу», а «соціально-економічних груп». Цей етап мало досліджувався з точки зору «етнокультури» як етнографами, так і географами.

Така ідеальна модель не завжди працює. Одне й теж саме місто може бути центром новаційної культури і джерелом традиції (Кам'янець-Подільський). Для містечок Поділля характерна певна особливість. З ХVІ сторіччя до початку ХХ сторіччя вони також були центрами традиційної культури, так як і села. Для сіл була яскраво виражена традиційна українська етнокультура, для містечок – українська, польська, єврейська, вірменська.

Часто спостерігаємо, як поляризується центр, одночасно розвиваючи нову культуру, і традиційну (відбувається внутрішня поляризація міського селитебного ландшафту), а сільська периферія перестає відтворювати зразки традиційної культури, деградує в етнокультурному відношенні. А значить це не периферія, а територія яка випала з етнокультурного процесу.

Великі етнокультурні центри зовсім не обов'язково розташовані у внутрішній частині регіону. Часто вони виникають на межі, і прикордонність є відмінною рисою. На Поділлі ця теза проявляється досить чітко, що зумовлено наявністю двох великих історико-культурних районів: Поділля та Галичини. Можна вказати на «двополюсність» регіону упродовж XV-XX сторіч. Сформувались реліктові кордони, які припинили своє існування, але залишили слід в етнокультурному ландшафті. До кордону була приурочена смуга осілості євреїв, які формували відповідну культуру та ландшафтну структуру містечок.

Культурний ландшафт – це не тільки набір численних містечок різного типу. Його нормальне функціонування і стійкий розвиток можливі тільки за умови тісних зв'язків між містечками. Каркас культурного ландшафту формують не тільки містечка з різними етокварталами, а й комунікаційні лінії, напрями взаємодії ландшафтних центрів і вектори комунікації [530, с. 34]. Тому, для Поділля виділимо соціокультурні чинники, які вплинули на формування культурних ландшафтів регіону:

- специфічне прикордонне (зручне «прохідне» — для кочівників-завойовників) географічне положення, його «двополюсність», особливо вплив західної та східної неадекватних культур, присутність «химер»;
- надзвичайна етнічна строкатість Поділля;
- різні типи колонізації, генетично та послідовно пов'язані військова, міська промислова (мирна) монастирська та землеробська мирна (селянська) з підрозділом на вільну й примусову;
- різнорідний, а іноді й протилежні результати природокористування під впливом колонізації різними етносами (українці, поляки, німці — позитивний, євреї — деструктивний);
- формування культурних ландшафтів різного ієрархічного рівня, які характеризуються специфічною структурою та функціонуванням, і характерних переважно для певного етносу (українці, німці, поляки – сільський підклас селитебного класу; поляки, євреї та вірмени – містечковий підклас селитебного класу) [100].

Фізико-географічні чинники відіграли не меншу роль, ніж соціокультурні у формуванні селитебної мережі Поділля. Чинники аналізувались у працях фізико-географів [118, 172, 178], економ-географів [485, 486], архітекторів [424, 554]. Більшість містечок Поділля виникло на основі сільських селитебних ландшафтів в процесі розвитку торгівлі, виникнення ремесел, формування дорожніх ландшафтів. Проте і чинники природно-географічні істотно вплинули на формування культурного ландшафту міст. Одним із найважливіших природних чинників для формування містечкових ландшафтів є територія, придатність якої для розселення визначається характером її природних компонентів: глибиною розчленування та формами рельєфу, що важливо для створення селитебних кварталів; наявністю

поверхневих та підземних вод для постачання споживачам [411]. Через кліматичні умови дуже поширеною на Поділлі була вільна забудова. Житлові будинки розташовувались на значній відстані від вулиці [298, с. 238].

Ґрунтовий покрив також мав значення для формування селитебної мережі. Сучасні міста і містечка Поділля розташовані на сірих лісових ґрунтах. Це означає, що відбувалось зменшення площ лісових масивів, далі цей тип ґрунтів використовували для примітивного обробітку. Після його виснаження місцеві етноспільноти стали відвойовувати родючі чорноземи у кочівників, а на місці деградованих сірих лісових ґрунтів осіло колонізаційне ядро Подільського краю: українці, поляки, євреї. У структурі містечок значну питому вагу займали присадибні земельні ділянки. Характер ґрунтового покриву впливав на структуру культурних ландшафтів, зокрема, організацію садово-паркових ландшафтів.

В Україні перед колонізацією *«открылось сказочное, богатырское раздолье трех дорог – лесной, лесостепной и степной»* [142, с. 13, жирний курсив – авт.]. Розселення слов'ян на Поділлі пов'язане з розгалуженою річковою мережею, але це стосувалось лише літописного етапу заселення регіону. У контексті землеробського характеру слов'янської колонізації, формування селитебних ландшафтів та розселення етноспільнот відбувається не тільки у долинах річок, а й на вододілах: *«...русский человек в данном случае уподобился лесу, который и на крайнем севере, и на крайнем юге Восточно-Европейской равнины жметя к речным долинам, а в средней ее полосе занимает водоразделы»* [142, с. 13, жирний курсив – авт.].

В.П. Семенов-Тянь-Шанський у праці «Город и деревня в Европейской России» селитебну мережу Поділля відніс до південного долинного типу, долинно-яружного підтипу, західної частини [142, с. 68-69]. Автор сформував свою типологію на «зональних» та «азональних» ознаках. Особливостями формування селитебної системи Поділля є: а) перевага «містечок», які ніяк не можуть досягнути рівня розвинених економічних міст, а у свою чергу виділені тут «міста» насправді не заслуговують такого статусу; б) майже однакова кількість як малих, так і середніх міст. До великих міст Поділля (за кількістю населення) автор відносить Кам'янець-Подільський, до середніх – Вінницю, Могилів, Проскурів, Старокостянтинів, Тульчин, Іллінці, Бершадь, Бар, Ялтушків, Браїлів, Гайсин, Городок, до малих – Шепетівку, Дунаївці, Чечельник, Красилів, Ободівку, Шаргород, Волочиськ, Погребище, Томашпіль, Соболівку, Сатанів, Шпиків, Джурин, Стару Синяву⁹. З містечок він виділив – Муровані Курилівці, Тростянець, Крижопіль, Вороновичі, Чорний Острів, Калинівку [142, с. 143-148].

Л.І. Воропай вказує на приуроченість селитебних ландшафтів до їх відповідних природних аналогів, виділяючи типологію за їх розташуванням у межах "певних" К. Серед типів – долинний, яружно-балковий, плакорно-міжрічковий, «контактний» (сформувався на межі різних типів).

⁹ Назви міст йдуть у порядку зменшення кількості населення

У топографічному розташуванні містечок простежується приуроченість до річкових долин, особливо до злиття двох і більше річок, річища яких лежать в глибоких долинах і мають безліч вигинів та закрутів, утворюючи численні миси, підняті на десятки метрів над заплавами річок. Наприклад, Брацлав розташований при злитті ріки Південний Буг та Пуцівки, Могилів-Подільський – річки Південний Буг, Вовк та Залетичівка, Могилів-Подільський – ріки Дністер, Немія, Дерло; Хмельницький (Проскурів) – Південний Буг та ріка Плоска. Таке розташування містечок цілком логічне, воно повинно давати захист від завойовників, а річки є частиною фортифікаційних ландшафтів натурального походження. Тип масового укріплення, отримав назву «односторонньої фортеці», він є найхарактернішим для Поділля. До нього належать замки та оборонні храми Кам'янець-Подільського, Меджибожа, Зінкова, Кудринців, Кривчого, Скали-Подільської, Сутківців, Чернокозинців, Шарівки, Буданова, Підзамочка, Бучача, Монастирка під Бучачем, Панівців, Янова, Теревовлі, Язловця, Сидорова, Червонограда, Микулинців, Висічки, Старого Збаража, Буші, Озаринців, Стіни тощо [426]. Ще у XVIII сторіччі ця функція була необхідною, але вже у XIX сторіччі поступово нівелюється. Зв'язок української архітектури з ландшафтними комплексами висвітлено у праці В. Кармазина [252], у якій акцентовано увагу на характеристиках рельєфу.

Приуроченість міст та містечок Поділля пов'язане з особливостями ландшафтною структури. С.О. Царенко виділяє 10 морфологічних типів успадкованого середовища [554, с. 8-9], де враховані ландшафтні особливості території та історичні функції селитебних ландшафтів: 1) пагорб (декілька пагорбів) для створення оборонного, адміністративного і культового центру агроторгової околиці або поселення; 2) група «мисових утворень» – природно укріплені миси з ортогонально-концентричним розплануванням використовувались для створення адміністративно-торгових та культових центрів і оборонних пунктів; 3) долини укріплені окремими мисоподібними утвореннями, з радіальним розплануванням; 4) долинні миси з переважно одноуличним розплануванням; 5) група «гористих утворень» – території давньоруських центрів, утворені як адміністративні, торгові, промислові центри в міжгір'ях; 6) пагористі річкові долини; 7) низинні, природно обмежені з суходолу річкові долини; 8) морфотип, у виділення якого відіграв провідну роль соціально-економічний чинник – група «резиденцій» – маєтки, засновані як місцеві оборонно-адміністративні і господарські центри; 9) маєтки класицистичної доби – місцеві адміністративні і господарські центри; 10) новітні містобудівні утворення – промислові центри або транспортні вузли. Ця типологія є цікавою з архітектурного погляду, а з ландшафтного має ряд недоліків: відсутність зв'язку з ландшафтною типологією, використання автором у першій частині класифікації геоморфологічних критеріїв, у другій – соціально-економічних, що робить цю типологію недосконалою та занадто «мозаїчною». Також не враховані історичні особливості міст та містечок, пов'язані з етнічними та етнологічними особливостями регіону.

ЗАГАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ МІСТЕЧОК РЕГІОНУ

«Носителями культуры и являются города» [485, с. 70]

І.М. Гревс характеризував міста у пізнанні історико-культурного минулого країни як *«...лаборатории, и преемники, хранители культуры, и высшие показатели цивилизованности. В них проходит сгущение культурных (етнокультурных – авт.) процессов, насыщение их результатов... Город – центр в одно время культурного притяжения и лучеиспускания, самое яркое и наглядное мерило уровня культуры, а история города – прекраснейший путеводитель её хода и судеб»* [цит. за 323]. Тому, збереження історичної спадщини містечок, розвитку їх етнокультурного середовища мають важливу роль у їх дослідженні.

Містечко, з погляду історичної географії та історичного ландшафтознавства, сприймається як об'єкт довкілля, в якому відбуваються різноманітні процеси. А саме формування містечкових селитебних ландшафтів у широкому сенсі: його геологічна будова, рельєф, клімат, ґрунт, флора і фауна і нарешті етнокультурологічні особливості місцевого населення [323, с. 184].

Містечка Поділля були осередком найближчих хліборобських осель. Під містечком розуміють торгово-ремісничий центр, де обслуговується сільське населення з прилягаючих територій [15]. В огляді Подільської губернії вказано: *«Каждое местечко, со своим промышленным населением и своими частыми ярмарками и базарами, служит естественным торговым центром, куда для купли и продажи стекается все окрестное крестьянское население»* [374]. Тому розташування містечка повинно мати вигідне комунікаційне розташування: на перехресті шляхів. Торговельні шляхи сприяли розвитку ярмаркової торгівлі. Тому, функція містечок – концентраційна, на відміну від сільських селитебних ландшафтів [129].

Сприйняття населенням свого місцеперебування включає функціональні особливості: забезпеченість роботою, житлом, безпекою, і етнологічні механізми проживання саме в цьому ландшафті, також задоволення естетичних потреб – все це складається у визначене відношення до культурних ландшафтів містечок. Для більшості людей рішення тут оселитися найменше пов'язано з прагненням взяти участь у культурогенезі. Селитебні ландшафтні комплекси мають здатність формувати шар «культурогенезу», і навіть надавати йому особливих якостей, що дозволяють відрізнити його від аналогічного шару, який виник в інших класах ландшафтів.

Історичними категоріями поселень на Поділлі є місто, село та *містечко*. Містечко та село – відмінні поселенські структури. Це різні системи самоорганізації етноспільнот, а конфігурації містечкового (міського) та сільського способів життя в усіх геохронотопах мали більше розбіжностей,

ніж спільних рис [69]. Для містечкової субкультури характерний потяг до інновацій, для сільської – перевага традицій. Хоча у старих містах та містечках забудова зберігала риси сільських поселенських структур [362].

Містечка Поділля – результат еволюції середньовічної урбанізації та її специфіки. У характері ландшафтної структури подільських містечок відбилися етнографічні особливості урбанізованої території. Про етнологічні особливості містечок регіону Е. Реклю пише: *«Городъ Проскуровъ, окруженный высокими холмами, лежит среди болотистой равнины... тамъ же находятся поселения поляковъ, известныхъ подъ общимъ именемъ «мазуровъ». Хмельникъ окруженъ действительно полями хмеля, а ниже въ долине Буга лежитъ богатая Винница, и еврейскій Брацлавъ – некогда главный городъ большой польской провинціи»* [452, с. 844-845].

Містечка є результатом внутрішньої колонізації регіону, розширення та укріплення феодального ладу та регіональному та локальному рівнях: *«Польсько-жидівське місто, з його никлим житєм, народією торгівлі й промислу, - на місці колишнього інтенсивного міського життя руських часів – було одним з найбільш характеристичних дарів «культурної місії» Польщі на Русі»* [152, с. 261].

Історія вивчення подільських містечок

Східнослов'янські поселення здавна були предметом вивчення не стільки істориків і етнографів, скільки географів, які це питання розглядали з різних позицій: економіко-географічної, фізико-географічної, ландшафтної. Важливою працею є «Город и деревня в Европейской России» В.П. Семенова-Тянь-Шанського, в основі якої є думка про залежність всіх особливостей поселення передусім від чисельності населення та географічного розташування. Перша спроба створити узагальнюючу працю про селитебні мережі Росії належала Н.А. Рожкову [460]. У книзі «Город и деревня в русской истории» він розглядає лише окремі аспекти взаємодії міста та села як поселень, переважно соціально-економічні і культурні напрями досліджуваної теми [578, с. 204]. Узагальнюючі статті, присвячені поселенням Давньої Русі, поселенням XIII-XV та XVI сторіч, опубліковані Н.Н. Вороніним (1933), А.В.Успенською і М.В. Фехнер (1956), А.І. Литвиновим. У них здійснена спроба об'єднати дані археологічних досліджень з матеріалами письмових джерел відповідних періодів. У 50-60-х роках XX сторіччя автори досліджували генезис та еволюцію міст давньої Русі: М. М. Тихомиров «Древнерусские города». У працях А.В. Кузи дається характеристика міст Давньої Русі, побудованої на археологічних даних. За визначеними критеріями виділено поселення X-XIII сторіч Давньоруської держави, у тому числі території сучасного Поділля (понад 30 давньоруських літописних міст та понад 80 давньоруських городищ) [296].

Містечка у структурі культурних та етнокультурних ландшафтів розглянуті у працях російських [60] та українських вчених [89, 95, 107, 114].

Особливу увагу приділено етночиннику у формуванні селитебної структури містечок регіону [105], запропоновано поняття «гафального» ландшафту, який має безпосереднє відношення до селитебних ландшафтів регіону [92, 97, 110, 111, 113].

Картографічний матеріал, де зображені містечка Поділля з'являється з початку XIX сторіччя. До нього відноситься «Атлас Російської імперії» на «Генеральній карті Подільської губернії» (1820), де умовними позначками показані міста, містечка та села. Хоча на цій карті з'являється «мале місто» (małe miasto), російською мовою – «город приписной». До таких міст віднесено Бар, Хмельник. До повітових міст віднесено Вінницю, Літин, Проскурів тощо, хоча на початку XIX сторіччя ці міста за ландшафтною структурою та типом господарювання були класичними містечками (рис. 15) [127].

У 20-40 роках XIX сторіччя видано 3-верстові топографічні карти Шуберта, де на листах XXIV-5,6,7, XXV-5,6,7, XXVI-5,6,7,8, XXVII-7,8, де зображені села та містечка Подільської губернії, з поквартальною забудовою.

Рис. 15. Фрагмент карти Подільської губернії [127].

Аналізувати структуру етнокультурних ландшафтів містечок можна за допомогою російських межових карт (плани дач, зведені плани повітів), у масштабі 1 : 8400, 1 : 42000, 1 : 84000. На планах відображали ріллю, сінокоси, болота, ліси та населені пункти. Наприклад, у «Геометричному плані» садибної землі містечка Вороновиці різними фарбами показано: будівлі, городи, фруктові сади, сінокосні левади, ріллю, стави, вигони, вулиці [527].

На початку 40-х років XIX сторіччя польським мандрівником Крашевським описано план забудови містечка Чечельника, який звернув увагу на забудову центральної частини, розташовану навколо ринку; великий плац і панський маєток поблизу православної церкви, римо-католицький костел, «...великі довгі вулиці і криві та малі хатки, що тяглися під шнур на схилі

пагорба в два ряди, торгові лавки, що втиралися в залишки муру колишнього палацу О. Любомирського» [542, с. 248].

У праці «Польща під поглядом географічним, історичним і статистичним» [636] М. Балінський та Т. Ліпінський описали містечка та села Подільського, Брацлавського воєводств та Галіції. Для кожного містечка подається історія створення, розбудови, перераховуються виробництва, лікарні, школи, дається характеристика найзначніших архітектурних пам'яток, церков, палаців і маєтків [552].

Історико-статистичні описи містечок Поділля є у працях М.Я.Орловського, який упродовж 1862-1865 рр. опублікував в «Подольских епархиальных ведомостях» описів повітових міст та містечок губернії [379-391]. Праці М. Я. Орловського підтримані Подільським епархіальним історико-статистичним комітетом, члени якого склали і розіслали на місця програму для описів приходів, церков і монастирів Подільської єпархії. Священники писали нариси, які публікувалися в газеті «Подольские епархиальные ведомости». У 1865-1875 рр. опубліковано 61 історико-географічний нарис про села і містечка Подільської єпархії. В алфавітних покажчиках, складених на її основі, значилося 21686 географічних назв поселень, урочищ Поділля [231, 398, 445, 490, 492, 513, 581].

Містечка регіону висвітлені у працях: «Военно-статистическое обозрение Российской империи», 10-ий том (2-а частина) присвячений Поділлю [82] ; «Городские поселения в Российской империи», у 1-му та 4-му томах якого є відомості про міста і містечка Волині і Подільської губернії [141]; монографія М. Столпянського «Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, географическом, статистическом и историческом отношениях» [48]; «Подолия. Историческое описание» [435]. Врахувавши відсутність чіткої диференціації міст та містечок, у праці «Городские поселения в Российской империи» (1864) до міст віднесено частину класичних містечок (крім Кам'янця-Подільського): Балту, Брацлав, Вінницю, Гайсин, Летичів, Літин, Могилів-на-Дністрі, Нову Ушицю, Ольгопіль, Проскурів, Ямпіль, Бар, Вербовець, Сальницю, Стару Ушицю, Хмільник; подано інформацію про понад 120 містечок регіону [141].

У 80-90-х роках ХІХ сторіччя В.К. Гульдман видав праці [436], в яких крім історико-географічної характеристики регіону подано довідковий матеріал про міста, містечка та села Поділля. У праці А.С. Афанасьєва-Чужбинського [20] висвітлені географічні особливості, етнографічні та культурні традиції містечок Подільського Подністер'я.

У 1890 р. М. І. Теодоровичем опубліковано церковно-історичний нарис присвячений містечку Кременець [517]. У 1896 р. опубліковано дорожні нотатки П.А. Крушевана, який описав містечка Середнього Подністров'я [293]. У 1898 р. видано «Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западнымъ казен. железн. дорогамъ», де проаналізовано соціально-економічний стан та етнографічний склад містечок регіону [222].

Доповненням до історико-статистичних описів селитебної мережі

Поділля наприкінці XIX – початку XX сторіч були праці Ю.Й. Сіцинського, присвячені історико-статистичному опису церковних приходів і пов'язаних з ними населених пунктів Кам'янецького і Ушицького повітів [230, 488, 528, 529], А. Крилова [294], В.Д. Отамановського [396]. На цей період припадають праці польських вчених, які описують містечка Поділля та окремих повітів [613, 621], подавались відомості про чисельність міст та сіл Поділля та Волині, категорії їх населення. Особливо детальний опис містечок є у «Słowniku geograficzny krolewstwa polskiego i innych krajow słowiańskich», який виходив упродовж 1880-1902 років та мав 15 томів [634]. На початку XX сторіччя А. Яблоновським видано «Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej», у якому у масштабі 1 : 200 000 показані міста та села Поділля. На картах чітко видно квартальну структуру селитебних ландшафтів, відмічені сакральні та тафальні об'єкти (рис. 16) [589].

Рис. 16. Фрагмент карти Подільської губернії [589]

Історичні відомості про містечка і села сучасних північних районів

Хмельницької області та історичні нариси про містечко Старокостянтинів і його навколишні села були опубліковані М.І. Теодоровичем у III-му томі «Історичного опису церков і приходів Волинської єпархії» [48].

У 20-х роках ХХ сторіччя розробка історико-географічних описів населених пунктів Поділля, започаткована у першій половині ХІХ століття, значно загальмувалася [65,116, 251]. М. Білінський у 1926 р. публікує нарис про Вінницький замок, вказуючи на його колонізаційну роль, навколо якого формувалось містечко Вінниця у ХVІ сторіччі [40]. Лише у 60-70-х роках ХХ сторіччя з'являються праці присвячені темі дослідження – О.С. Компан; М.П.Крачило; Г.Ю. Стельмах. В монографії Г.Ю. Стельмаха запропонована типологія українського житла кінця ХІХ сторіччя, визначено типи поселень лісостепової зони Поділля.

Розвиток пізньофеодальних містечок регіону розглянуто у 3-му томі «Історії Української РСР» (1978), проаналізовано соціально-демографічні і національно-етнічні зміни.

Особливо детальна характеристика міст, містечок та сіл Поділля є у 26-ти томній праці «Історія міст і сіл Української РСР», у тому числі томів «Хмельницька область»; «Вінницька область»; «Тернопільська область» [234]. Значні за обсягом матеріали присвячені історії містечок та міст Поділля є в державних архівах. Зокрема, у Вінницькому обласному архіві каталогізовано понад 97 тис. карток [526].

Етносоціальні аспекти населення Поділля розглянуті у працях Т.Г.Брянцевої, М. Г. Крикуна, В.І. Наулка [297]. Зокрема, Т. Г. Брянцева, одним з критеріїв виділення містечка є кількість дворів (300-400).

Наукова праця Л.І. Воропай, Н.М. Куниця [118] – є прикладом етапізації процесу формування поселенських геосистем, що присвячена території краю, який в них розглядається у фізико-географічних межах (в історико-географічному сенсі воно охоплює частини Галичини і Волині). У праці розглядається ретроспективно-географічний аспект заселення, із наголосом на міських поселеннях – на території регіону був здійснений огляд розселення від часів первіснообщинного суспільства без його часової стратифікації.

Становлення та розвиток ретроспективної екістичної географії та ретроспективної географії поселень Західної України розглянуті у працях В.П.Круля [289, 292]. У своїх працях автор аналізує поняття «населеного пункту» як природно-суспільної інтеграційної системи, виділяючи «поселенську геосистему» як аналог селитебних антропогенних ландшафтів. З погляду на культурні ландшафти містечок регіону, В.П. Круль вказує на необхідність виділення «історичних центрів заселення», на які впливало понад три культури та «історичні пункти заселення», де була лише одна культура [292, с. 317].

Значна кількість праць, присвячених містечкам Поділля, опублікована архітекторами, які аналізували типи забудови та жител [15, 46, 47, 134, 337, 342, 426, 438, 455, 499, 501, 554, 556], під впливом різних типів етнокультур. Описом містечок центральної частини Поділля займались краєзнавці А.П. Гаврищук [119], П.І. Горохов [143], С.М. Єсюнін, Г. Панчук, М.Б. Петров [193, 194, 413,

422], О.В. Когут [264], І.В. Рибак [453]. Археологом І. Винокуром опубліковано праці присвячені містечкам Полонному, Бакоті [75, 76]. Значна кількість публікацій присвячена вивченню єврейських етнокультурних ландшафтів містечок регіону [1, 523, 525].

Наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіччя історико-культурно-географічні особливості формування селитебної мережі Поділля, у тому числі культурні ландшафти містечок розглянуті у працях українських географів та істориків [357, 171, 173, 174, 176, 206, 367, 444]. Праці Д.В. Малакова присвячені історико-культурній характеристиці містечок Середнього Побужжя [336, 338]. Р.В. Низькошапка аналізує суть терміну «містечкові ландшафти», розглядаючи їх як самостійну і особливу форму територіальної організації розселення населення [368]. Н. Дністрянська аналізує підходи до понятійно-термінологічного означення селища міського типу, які автор вважає синонімом містечка [182]. О. Мальченко у праці характеризує структуру містечок як складову белігеративних ландшафтів регіону XV–XVII сторіч [339]. В окремих працях проаналізований етнологічний аспект у формуванні містечок як культурного явища регіону [327, 328]. Етнічний склад міського населення регіону проаналізовано у праці А.О. Гуменюка [159]. Цей же автор розглядає структуру селитебної мережі Поділля, виділяючи категорію «містечка» [160]. У 2009 р. опубліковано енциклопедію «Города, местечки и замки Великого княжества Литовського» [140], у якій розглянуто історію містобудівництва, проаналізовано виникнення містечок у період формування Великого князівства Литовського на території Білорусі, Литви, Латвії, Польщі, України; є статті про містечка Поділля: Брацлав, Вінниця, Кам'янець, Кременець.

Етимологія терміну «містечко»

У «Етимологічному словнику української мови» «*місто*» та «*містечко*» мають спільне походження: місто – великий населений пункт, місцевість, місце; містечко – селище міського типу. У слов'янських мовах «місто» та «містечко» мають спільний корінь, але різне трактування: давньоруське – мѣсто «місце, селище»; польське – miasto «місто, ринок»; чеське – město «місто», místo «місце»; словацьке – mesto «місто», miesto «місце»; болгарське – място «місто, місцевість». Розвиток терміну у контексті «великий населений пункт» (через проміжне «базарна площа», «ринок») відбувся очевидно під впливом польської мови [190, с. 484]. Про цей факт свідчить етимологія слова městisko, яке як похідне у сербохорватській мові трактується як «частина двору перед будинком», у верхньолужській – «*місце або місто великих розмірів*»; у польській мові maścąsce – «*маленьке, убоге містечко*» [576, с. 201-202]. У давньоруській мові є поняття «мѣстище», яке означає «*місце, ділянку землі, на якій раніше знаходилось поселення, господарські або інші споруди*» [576, с. 201-202]. У тлумачних словниках «місто» та «містечко» мають різне значення, де головним критерієм є адміністративний [66, с. 679].

Трактування «міста» та «містечка» як «місця» пов'язано з топологічними культурно-географічними дослідженнями [149, 244, 245, 400, 446]. *Місце*, ключова категорія цього дослідження, у різних підходах трактувалась по різному: як мінімальна, елементарна частина людського простору, як унікальне середовище життя, арена і сцена, процес і структура. Американський географ Ф. Вагнер писав: *«Я не вважаю наріжним каменем культурної географії ні ландшафт, ні простір, ні навіть культуру як таку, а тільки – місце»* [446, с. 46]. В. М. Калуцков вважає, що місце (на відміну від території) є базовим поняттям в етнокультурному ландшафтознавстві [245, с. 10]. У порівнянні з територією місце може трактуватись як потенційне житло для людини, стати йому притулком, а територія та район такої функції не виконують. У контексті дослідження поняття «місце» має культурно-географічну й історико-культурологічно-етнологічну інтерпретацію і близьке до гуманістично-географічного і розкривається через етноспільноти. Значення інтерпретуються як культурні функції, яке певне місце має або мало для етнічної, культурної групи чи для тієї спільноти, яка цим місцем користувалась. Найвиразнішим способом ідентифікувати себе з певною етнокультурою є вираження своєї культурної належності через певні місця ландшафту, що для Поділля виражається через місце свого проживання, з утворенням характерних містечкових кварталів, архітектурної забудови, наявності різних типів сакральних споруд тощо [149, с. 162, 324]. Провівши паралелі між поняттям «місце» (топос) та «місто» (містечко) потрібно стверджувати не тільки про етимологічну, а й культурно-географічну спільність цих понять.

У російській мові слово «місто» означає «городъ» і походить від «городити» і означає «відгороджене та укріплене місце»; слово «містечко» російською звучить майже аналогічно – «местечко». Тому більшість міст Південно-Західної Росії (у тому числі і Поділля) до XVIII сторіччя мали характер військового укріплення, у якому під час нападів рятувались сільські жителі. Такі міста, за функціональністю, подібні до західноєвропейських замків. Їх формування пов'язане з особливостями морфології ландшафтних комплексів. Для військових укріплених міст головною особливістю у розташуванні була розчленованість території та наявність водних перешкод. Сформувалось співвідношення між міськими та сільськими селитебними ландшафтами: чим більша площа розчленованого рельєфу, тим менша площа сільськогосподарських та сільських селитебних ландшафтів.

Дефініція та критерії виділення «містечка»

О.В. Коломейцева виділяє підходи до визначення «міста» як населеного пункту (що рівноцінно до поняття «містечко»): а) культур-філософський, де формування культурного ландшафту міста відбувається у свідомості людини; б) культурологічний, де одиницею просторової організації є просторове місце (топос), яке формується певними міськими (містечковими) спільнотами; в) середовищний, у якому містечко є середовищем життя і місцем концентрації

людської діяльності; г) культурно-біографічний (історико-культурний), де місто є живою істотою і концентрацією духовного життя місцевості (регіону) [269]. Більшість праць, присвячених дефініції «міста» та «містечка» у контексті культурного ландшафту застосовують культурологічний підхід.

Термінологічна диференціація між малим та великим містом з'явилась в Європі у XIII сторіччі. У західнослов'янських землях термін *civitas* вживався для всіх міст, які мали магдебурзьке право. Для малих міст (містечок) у польській мові вживали терміни *forum*, *locus forensis*, *ville forenses*, *ville fori*, які у польських актах XII-XIII сторіч означали містечка з місцевим правом; *civitas forensis*, *civitas cum foro* у польських та чеських привілеях XIII-XIV сторіч означали приватні міста [585, с. 192].

Місто – поселення замкнутого типу, з особливими (міськими) правами, з великою кількістю мешканців, зайнятих головним чином у ремісничо-промисловому виробництві, в торгівлі, а також в адміністрації та в різного роду культурних та суспільних установах і вільних професіях, а лише подекуди (в малих містах і містечках) [358, с. 1585]. П.М. Батюшков вказував, що після введення магдебурзького права, подільські міста з земських перетворились у міщанські (тобто, містечка) [435, с. 73], втративши ознаки руського міста. Морфологічна структура «городу» (міста) змінювалась, збільшувались площі селитебних ландшафтів, зменшувались – сільськогосподарських. Місцеві етноспільноти переставали займатись землеробством, переходячи на ремесла промислового характеру.

У праці «Містечка Східного Поділля» вказується на появу містечок в Україні вже в VI-VII сторіччях, які названі «градами»: «*Проте типових містечок і міст у IX-X ст. у межах Київської Русі ще не було*» [357, с. 4]. Автори вказують, що основна частина містечок Київської Русі формується впродовж IX-XIII сторіч. Такий підхід не аргументований, відсутнє визначення «містечка», критерії до його виділення, не вказана різниця між «містечком» та «містом». Врахувавши етимологію термінів, можна побачити між ними відмінності. У Київській Русі міські селитебні ландшафти мали різні назви: «мале місто» [296], «міста-держави» [546]. Аналогом «містечка» у Росії був «посад» [197, с. 271].

У праці «Містечка Східного Поділля» автори вказують: «*Чіткого визначення поняття «містечко» немає*» [357, с. 4]. Дійсно – чіткого визначення не існує. Але у працях інших авторів є різні **визначення «містечка»** (табл. 13).

Аналізуючи дефініції «містечка», визначимо головні **критерії**:

1) географічний, де містечко займає проміжне положення між міськими та сільськими селитебними ландшафтами;

2) історико-культурний та етнографічний, де містечко представлено поквартальною забудовою з етнокультурними та архітектурними традиціями (єврейські, польські, вірменські, українські квартали);

3) за видом діяльності місцевого населення, з переважанням сільськогосподарського виробництва у XVI-XVII сторіччях (тваринництво,

зернове виробництво, бджільництво) [201], у XVIII-XIX сторіччях – торгівельно-промислових занять. Іноді «містечком» вважалось те поселення, більшість мешканців якого належало до міщанського стану [206];

4) належність містечок до приватних володінь. У першій половині XIX сторіччя містечка були центрами маєтків, а з другої половини XIX сторіччя – переважає торговельно-ремісничя функція [208];

5) за кількістю населення та будинків. І.П. Крип'якевич вважав межею між містом та містечком розмір поселення у 500 будинків. За кількістю населення показники варіюються від 3 тис. до 40 тис. осіб.

Таблиця 13

Дефініції «містечка»

№	Автор, рік	Визначення
1	Владимирский-Буданов, 1888	К городским поселениям не в смысле укреплений должны быть также отнесены такие, которые носят названия – место, местечко [81].
2	Городове положення, 1892	Містечко – «щось середнє між містом і селом» [70, с. 750].
3	Енциклопедія Блокгауза та Єфрона, 1896	Містечка виділялись за своїм економічним значенням, за переважанням серед жителів (переважно євреїв) торгівельно-промислових занять, поселення наближаються до міського типу [347].
4	Живописная Россия, 1897	Поселення, які не мають значення адміністративних міст, але можуть бути поставлені у ряд не тільки з повітовими містами, деякі з них навіть <i>«и выше – по обширности и численности населения, по развитию торговой и промышленной деятельности, по относительно лучшему их устройству, по зажиточности населения, наконец – по историческому значению»</i> [197, с. 271]
5	Местечки, 1911	Містечко – поселення або селище, яке є чимось середнім між селами, з одного боку та містами, з іншого. Зазвичай поселення знаходяться на землях поміщика, але їх жителі займаються не землеробством, а торгівлею та ремеслами [348].
6	Архітектура малих міст, 1981	Містечко - торгово-ремісничий центр, де обслуговується сільське населення з прилягаючих територій [15].
7	Географія українських і суміжних земель, 2005	Містечка мали частинно міський, але ж переважно – сільський характер. Українська людність у них займалась сільським господарством, жидівська – торгівлею та ремеслом [129, с. 355].
8	Дністрянська, 2009	Селище міського типу (селище, містечко) – це мале міське поселення людністю не менше 1 тис. осіб, що має відповідну вуличну забудову і переважно вже сформовані міські традиції, на території якого розташовані значущі промислові, транспортні чи рекреаційні об'єкти, де працює не менше третини зайнятого населення, є адміністративні установи чи об'єкти соціально-культурної інфраструктури, що забезпечують обслуговування прилеглих сільських населених пунктів [182, с. 125].

Сучасні визначення «містечка» втрачають історико-культурну та етнічну складові, акцентуючи увагу тільки на кількості населення та наявності міської соціально-економічної інфраструктури. Архітектори вказують також на формування у містечку відповідного стереотипу

урбанізованого середовища (просторова захищеність, просторово-розпланувальний лад, естетичні враження, постійні комунікаційні можливості) [420].

Тісний зв'язок містечок з селами та переважно однаковий характер виробництва підтримували і розвивали культурний простір (культурний ландшафт) української самоідентичності [542]. Навіть, при переважанні впливу єврейського та польського етносів, у містечках регіону продовжувала зберігатись і розвиватись українська традиційна культура, сформована на корінних міщанах та селянах.

Але між містечками та селами регіону є критерій, запропонований В.Пернацьким [71], який їх розділяє на окремі категорійні одиниці. Автор, міський (містечковий) спосіб життя називає «вертикальним» або багаторівневим, де ландшафти на другому плані, після виробничих відносин. Для села характерний «горизонтальний» (однорівневий) спосіб життя, де переважає природний чинник (натуральний ландшафт); залежність спільнот від природи урівнює їх і зумовлює межі їх інтересів.

На початку ХІХ сторіччя містечка прирівнювали до сільських поселень, і у державних актах називались «селениями» [271]. У другій половині ХІХ сторіччя з'являється нова типологія міст, у якій «містечко» називається «*торгово-ремісничим містом*» [235, с. 613]. Як вважає А.О.Гуменюк [160], у другій половині ХІХ сторіччя – «містечко» існувало безпідставно, що пов'язано з прагненням обмежити проживання єврейського етносу у різних типах поселень. Не зважаючи на внутрішні етнокультурні відмінності, їх об'єднує переважання торгово-ремісничого сектору над промисловим. Крім торговельної функції, містечка виконували й оборонні функції (на основі створених фортифікаційних ландшафтів).

Сенатом у 1894 р. встановлено, що єдиною ознакою містечка, яка відрізняє його від села, є думка самих мешканців, які вважають його таким [206]. У Західному Поділлі критеріями містечка були: майнова належність, володіння магдебурзьким правом, наявність торгів та культових споруд, розмір поселень, просторовий розвиток [18]. Але найчастіше як критерій виділення містечка використовували демографічний показник.

Спеціальною постановою ВУЦВК від 28 жовтня 1925 р. термін «містечко» був скасований [123], як заміник було введено «*селище міського типу*» і за визначенням займає проміжне місце між сільським населеним пунктом і містом [484, с. 173]. Хоча така зміна не врахувала існуючі етнокультурні особливості Поділля, де понад 400 років існували містечка як ідентифікатор регіону.

Від початку ХХІ сторіччя в історичній та географічній літературі (Г.І.Денисик, А.І.Доценко) все частіше вживається термін «*містечко*», «*містечкові ландшафти*», «*культурні ландшафти містечок*». Подібну позицію підтримує Н. Дністрянська, яка вказує: «*Логічними є й аргументи (лексичні, етимологічні) щодо перейменування селищ міського типу в містечка. Однак, ставлячи питання про такі зміни, стратегічно важливо,*

щоб нові положення¹⁰ не вели до зниження статусу поселень, а сприяли зміцненню поселенської мережі. В цьому контексті зміна назви «селище міського типу на назву «містечко» є досить логічною» [182, с. 125].

У контексті культурної спадщини та формування культурних ландшафтів може вживатись термін «**історичне місто**» як заміник «містечка», яке зберегло упродовж сторіч традиційну поквартальну забудову, відповідне культурне, історичне та архітектурне середовище [233, с. 573]. Поняття «історичне місто» ухвалили у 1987 р. Міжнародною радою з питань пам'яток і визначних місць, що пов'язано зі зникненням у давніх містах традиційної культури. Список «історичних міст» України складено у 1993 році, до якого включено 278 міст, а також 165 селищ міського типу [539, с. 316]. В українському законі «Про охорону культурної спадщини» (2000) «історичне місто» трактують як «історичне населене місце» та «історичний ареал населеного місця». В Україні зараховують до історичних міста віком понад 300 років, а також всі обласні центри незалежно від віку [107]. За інтегральною цінністю історичні міста поділяють на чотири категорії: 1) міста з великою кількістю об'єктів культурної спадщини, які добре зберегли міське та природне середовище, основи первинної структури і наступних етапів її розвитку; 2) міста з дещо меншою збереженістю історичного міського середовища, первинної структури та кількістю і цінністю об'єктів спадщини; 3) міста з частковою збереженістю старовинної містобудівної структури і невеликою кількістю об'єктів спадщини, але таких, що не відіграють активну роль в їх структурі; 4) міста з поодинокими цінними і значними об'єктами культурної спадщини, які відчутно впливають на оточення. На Поділлі до першої категорії відноситься лише Кам'янець-Подільський, решта містечок – до другої, третьої та четвертої.

Врахувавши класифікації міст [522], містечка Поділля за особливостями функціонально-планувальної організації території необхідно віднести до моно- та поліцентричних регулярних, з правильною поквартальною забудовою.

У ландшафтно-культурологічному підході під «містечком» розуміють селитебний ландшафт, з яскраво вираженим етнокультурним (моно- або полі-) ядром, яке є носієм місцевої культури.

До сучасних великих міст застосування терміну «містечко» неприпустиме. Необхідно вживати – урболандшафт, міський селитебний ландшафт. О.П.Ковальов [260] розглядає місто як штучний ландшафт, у якому формується урбоетнос, що й сталось з подільським містечком у другій половині ХХ сторіччя, яке втратило свою неповторну мультикультурність та мультиетнічність.

¹⁰ Закон про «Адміністративно-територіальний устрій України»

Історія формування етноландшафтів містечок Поділля

Перші містечка Поділля (у межах сучасного адміністративного регіону) сформувались у XIII сторіччі, хоча В. Я. Верменич вказує на XV сторіччя, коли виникли найдавніші містечка Галичини [70]. Формування етнокультурних ландшафтів містечок відбувалось у декілька етапів.

1 етап – Велике князівство Литовське (XIV-XV ст.), переважно моноетнічний. Серед найбільших міст регіону цього періоду: Брацлав, Вінниця, Могилів, Меджибіж, Смотрич, Кам'янець, Бакота, Кременець, Полонне. Хоча приведені данні досить умовні, тому що населені пункти згадуються у письмових джерелах зі значним запізненням. Не завжди було зрозуміло, чи були міста (містечка) XV сторіччя, власне містами, чи це були «гради» (городища), тобто замки-фортеці. Швидше за все це були замки-фортеці. Тому, у цей період тільки *закладається основа для формування «класичного» містечка середньовіччя. Ядром майбутнього містечка був бelligеративний ландшафт*, навколо якого до початку XVI сторіччя почали формуватись селитебні ландшафти і переважала українська етноскладова.

2 етап – середньовіччя, поліетнічний (XVI-XVII ст.). Поява польських родів дозволила відтворити міста регіону за європейським зразком, наділивши їх магдебурзьким правом. Це право передбачало роздільне проживання різних етносів у містечках. Містечка та міста отримали мультиетнічну структуру, де кожна громада займала окремі вулиці або квартали, керуючись власним управлінням, правами, використовуючи при цьому територію містечка згідно етнічних містобудівельних традицій. У цей період відбувається формування польських, єврейських, вірменських етнокультурних ландшафтів.

На початку XVI сторіччя, після занепаду регіону, міські громади Вінницького повіту мали функцію своєрідного колонізаційного «насосу», який вбирав бродячі елементи козацьких конвіксій українського етносу. Козаки змішуючись з міщанами і виділити їх можна було лише за назвиськами.

Так, з'явилися «містечка», які зазвичай належали окремим магнатам. Зокрема, на Брацлавщині містечками володіли роди русько-литовські – князі Масальські, Сокольські, Острозькі, Корецькі, Четвертенські тощо; польські шляхетські – Язловицькі, Замойські, Синявські, Потоцькі, Калинівські, Яблоновські тощо; вінницької та брацлавської шляхти – Кміти, Черленковські, Микулинські, Оратівські, Ладжинські тощо [183]. У таблиці 14 вказані містечка, які були у власності або створені різними родами на території Брацлавщини.

Містечкам регіону була притаманна неординарність, коли відбувалось поєднання оригінальної забудови (з формуванням етнокварталів) з місцевими ландшафтами. Містечка Східного Поділля формувались навколо замку, навколо – оточено укріпленням «острогом»¹¹. Укріплення острогу рідко захищалося і населення під час набігів переселялось до замку. Етнокультурної

¹¹ Острог – вал, на який поставлена дерев'яна загорожа з певною кількістю воріт

диференціації містечкових кварталів до середини XVI сторіччя для містечок Східного Поділля не характерне. Але у цей період містечка регіону відігравали важливу колонізаційну функцію, зосереджуючи понад половину у Брацлавському та третину населення – у Вінницькому повітах [81].

Таблиця 14

**Формування містечок Брацлавщини у XVI-XVII ст.
під впливом етнокультури**

Найбільші роди	Прізвища	Містечка, якими володіли роди
Князівські русько-литовські	Острозькі	Липовець, Вінниця, Брацлав, Шпиків
	Четвертенські	Немирів, Сокілець
	Збаразькі	Погребище, Дашів, Бершадь
Польська шляхта	Замойські	Чернівці, Шпиків (з 1622), Рогізна, Томашпіль
	Калиновські	Гулівці, Тульчин, Тростянець, Янів, Івангород
	Потоцькі	Браїлів, Жмеринка
Вінницька та брацлавська шляхта	Кмітичі- Александровичі	Літин, Пиків
	Комарі	Сутиски, Янків
	Дашковичі-Клещовські	Тростянець, Тиврів
	Оратівські	Оратів

Галицькі міста XVI сторіччя були власністю короля, магнатів, дрібної шляхти та духовного кліру. Власники споруджували міста за певним ідеалістичним планом, відповідно до якого місто мало визначену форму і кожна етнічна громада: польська, вірменська, єврейська або українська – отримувала свою територію. Домінантами районів були сакральні споруди різних конфесій: костюл, церква і синагога, де костюлу виділялося найзручніше місце у міському ландшафті. У Подільській губернії такий етноландшафтний підхід був характерний для польських канцлерів Замойських, які спланували у XVI–XVII сторіччях містечка Шаргород і Томашпіль. Їх планування спочатку було зорієнтоване на палац власника, а надалі, з розвитком містечка, – на ринкову площу і будівлю магістрату й ратуші [281].

До кінця XVI сторіччя у містах та містечках з'являються вулиці, часто відділені мурами, ровами та брамами. Магдебурзьке право з XIII сторіччя на Галичині використовували вірмени, євреї, німці. Купці і ремісники цих етносів мали змогу формувати професійні спілки з автономними правами. Володимир-Буданов вказує на формування міських громад Польського Поділля за національною ознакою: *«въ Барѣ было три общины: городъ Польскій, городъ Русскій и городъ Чемерисскій, или Горный Баръ. Первые два почти равны; третій несколько меньше. Въ немъ живутъ «люди татарскаго народа». Каждая городская община сидитъ на отдельномъ месте: Польскій Баръ сидитъ на паркане; Русскій – на предместьѣ... Чемерисскій – по другой стороне р. Рва за ставомъ»* [81, с. 108]. Але не потрібно вважати, що у містечку Бар було тільки три квартали. Зокрема, у польській частині було до 20 єврейських будинків і вулиця, яка називалась «єврейською». Українська

частина містечка була спочатку сільським поселенням, але отримала права польських міщан, перейшовши до категорії містечка.

У містечку Хмільнику у 1565 р. Було до 320 будинків, з яких тільки 5 були єврейськими, а решта – українськими [81]. Відповідно до люстрацій середини XVI сторіччя в етнографічній структурі містечок Східного Поділля переважали українці (80-90 %), поляки – до 10 %, євреї – 1-2%. Збільшення чисельності єврейського населення у містечках відмічають під час перепису 1578 р., де найбільше євреїв проживало у Меджибожі, Барі та Сатанові.

У цей період з'являються торги, що було викликано необхідністю обміну сільськогосподарської продукції села на гроші, що прискорило інтенсифікацію урбаністичних процесів. У формуванні містечкових ландшафтів Поділля приймали участь різні етноспільноти: українці, євреї, поляки, росіяни, німці, чехи, молдавани. Проте можна стверджувати, що серед цих різноманітних структур у селитебних ландшафтах найбільше має вираженість єврейська забудова кварталів. Тому і вплив її на своєрідний образ містечок регіону має значну силу складового елементу цілісної структури урбаністичного ландшафту. Звідси виникло поняття містечкової єврейської культури, а у ландшафтній структурі – «штетлів» [105]: *«Российское правительство, прикрепив еврейское население к определенной территории, замкнутой пресловутой чертой оседлости, создало искусственные условия, поддерживающие существование этих многочисленных, часто совершенно не оправдываемых местными экономическими условиями торгово-ремесленных, полугородских центриков. Создалась таким образом «закупорка» неземледельческого населения в искусственно созданных условиях»* [116, с. 124]. Більшість євреїв займались торгівлею та різноманітними промислами. Наприклад, у Могилеві євреї торгували переважно з Одесою (пшениця, кукурудза, спирт, ліс, сало, шкіра). Але не в усіх містечках, де у XIX сторіччі за чисельністю переважали євреї, була їх перевага в історико-культурному та торгівельно-промисловому значенні. Серед таких містечок як Літин, Вінниця, Брацлав, Ладижин, Нова Ушиця, Ямпіль. Хоча вони мали зручне торгівельне розташування (на річках), вказані містечка не могли конкурувати зі своїми «сусідами» – Хмільником, Тульчином, Немировим, Могилевом, Старою Ушицею.

У 40-х роках XVII сторіччя, за підрахунками І. П. Крип'якевича, у Подільському воєводстві було 111 містечок, у Брацлавському – 122 [537].

Специфічні функції містечок з обслуговування локальних сільськогосподарських ринків, а також їх значна щільність, яка зумовлювала конкуренцію малих міст та містечок між собою, сповільняли їх зростання. Більшість містечок були засновані за рахунок спонтанного заселення у процесі колонізації, частина – збудована магнатами, шляхтичами та монастирями. Містечка мали по 250-300 будинків, а мешкало 1-5 тис. осіб. Наприклад, у Брацлавському воєводстві зі 117 містечок тільки 6 біли королівськими, решта – приватними.

3 період – капіталістичний, поліетнічний (XVIII – початок XX ст.). У 30-х роках XVIII сторіччя закінчується масове заселення Поділля. Наприкінці

XVIII сторіччя більшість міст та містечок Поділля були приватновласницькими: 44 міста (77,2 %) належали світським феодалам, 12 (21,1 %) – королю і одне (1,7 %) – духівництву [502, с. 65]. До містечок Придністер'я відбувається масова міграція молдован, де переважала народна колонізація найбідніших верств населення: «халупників», «коморників», ремісників [537].

Крім євреїв, у містечках проживали інші етноси, які були зайняті у сільському господарстві, формуючи відповідні культурні ландшафти. У Могилів-Подільському, наприкінці XIX сторіччя, 400 християнських сімей, які проживали у містечку, займались хліборобством, садівництвом, утримували виноградники, вирощували тутові дерева [197, с. 275].

Від середини XIX до початку XX сторіччя формування культурних ландшафтів містечок регіону є найінтенсивнішим. У цей період проявляється поліетнічний склад, що призводить до чіткого виділення історичних (етнічних) кварталів, які складають міське «ядро», оточене сільськими передмістями. Серед етнічних кварталів переважали українські, єврейські, польські, вірменські.

4-й період – радянський, поліетнічний (1917-1941 рр.). Від початку XX сторіччя, з формуванням радянської держави, відбувається формування так званого «радянського народу», де усі етноси поступово втратили ознаки самоідентифікації, а етнічні квартали поступово знівельовались, занепали або були зруйновані під впливом процесів індустріалізації. *До 30-40-х років XX сторіччя етнокультурні ландшафти містечок Поділля втратили свою структуру, де залишились тільки пам'ятки історико-культурної спадщини.*

5 період – радянський, моноетнічний (1941 – до сьогодні). Від 40-х років XX сторіччя до початку XXI сторіччя на місці етнокультурних ландшафтів містечок сформувались типові селитебні (міські або сільські) антропогенні ландшафти, заселені уніфікованими представниками нового – радянського – етносу. У цей період можна виділити **два підетапи**: формування **соціалістичного типу селитебних ландшафтів (1945-1991)** та **посткомуністичний (1991 – до сьогодні)** [601]. У цей період *відбувається майже повна втрата етнічної складової містечок регіону*: квартальна забудова зникає, залишаються тільки історико-культурні пам'ятки, які вказують на існування у минулому поліетнічної структури культурних ландшафтів. Ці артефакти (церкви, костели, синагоги, палацово-паркові комплекси, замки) є індикаторами етнокультурних ландшафтів та вимагають відповідних заходів: заповідання, музеєфікації тощо.

Етнографічна та демографічна характеристика містечок

Етнічний склад міських та містечкових етнокультурних ландшафтів завжди був складнішим порівняно з етнічним складом навколишньої сільської території. Пов'язано це з генезою міст, тобто з особливостями їх формування й розвитку. Будь-яке місто або містечко – це передусім центр

певної місцевості, певної системи розселення населення, своєрідна «фокусна точка» [325].

Етнографічна строкатість містечок характеризується певними територіальними особливостями: для західної (Галичини) частини – переважання польського та єврейського населення, центральної частини – українського, єврейського, південної – української, єврейської, молдавської. У Кам'янці-Подільському та Могилеві-Подільському у XVII-XIX сторіччях значну частину населення складали вірмени.

Для містечок XVI-XIX сторіч характерний ізольований тип етнічного розселення. Зокрема, у Барі у XVI сторіччі був Польський Бар – центральна частина з замком, де мешкали шляхта, торговці й ремісники польського походження, Руський Бар, який прилягав до замку був заселений переважно українськими міщанами. Гірський, або Чемериський, Бар, заселений татарами. Головними етнічними кварталами у Могилеві-Подільському на початку XVII сторіччя були польські, українські, єврейські, грецькі, вірменські, молдавські і сербські [434, с. 44]. Містечка південно-східної Волині у XVIII сторіччя були досить великими торговельно-ремісничими центрами. У Кременці було 607 будинків, Ізяславі – 844, Старокостянтиніві – 672, Старому Полонному – 479, Любарі – 543, Красилові – 274, Шепетівці – 241 [532, с. 140]. Населення у таких містечках складало від 1 до 8 тис. осіб.

У 1849 році на Поділлі було 112 містечок, а у них 22 579 дворів [82, с. 85]. Найбільші містечка регіону вказані у таблиці 15. За переписом 1897 року у Подільській губернії в містечках мешкало 476,8 тис. осіб, що складало 15,7 % населення губернії. Єврейського населення зі 119 містечок – 208,3 тис. осіб, що складало 43,7 % від населення містечок [116, с. 127].

У 60-70 роках XIX сторіччя відбувається трансформація містечок у залізничні міста, пов'язані з побудовою залізної дороги. До них можна віднести Жмеринку та Козятин. У 90-х роках XIX сторіччя залізницю прокладають до Могилів-Подільського, а у 20-х роках XX сторіччя – до Кам'янця-Подільського, що прискорило індустріальних розвиток цих містечок. У свою чергу селитебна структура містечкового підкласу трансформується у міський підклас з переважанням промислових ландшафтів та багатоповерхової забудови.

На початку XX сторіччя до містечок відносили населені пункти з кількістю населення до 40 тисяч осіб [192]. Етнокультурна структура населення містечок була досить неоднорідною (табл. 16), але загалом переважали українська та єврейська етнospільноти, у західній частині губернії помітно збільшується питома вага польського населення.

У 1918 році більшість населення проживала у містах та містечках – 89,5 %, серед найбільших (тис. осіб): Вінниця (58,3), Кам'янець-Подільський (58,3), Проскурів (47,4), Могилів-Подільський (40,9), Жмеринка (32,2), Бар (26,9), Хмільник (22,6), Гайсин (16,7), Літин (15,0) [146, с. 20]. Тому частина містечок XIX сторіччя перейшла у розряд промислових міст. Після Громадянської війни кількість населення у містечках Поділля суттєво скоротилась. У 1920 році у

Балті (- 21 %), Могилів-Подільському (- 11 %), Кам'янці-Подільському (- 17 %), особливо за рахунок єврейської громади [116, с. 127].

Таблиця 15

Містечка Подільської губернії у 1849 році [82, с. 85-87]

<i>Повіт</i>	<i>Назва</i>	<i>Населення, осіб</i>
Ольгопільський	Бершадь	4695
	Ободівка	3510
	Чечельник	5595
Брацлавський	Тульчин	10406
	Немирів	4374
Проскурівський	Ярмолинці	2765
	Чорний Острів	2820
Кам'янецький	Шатава	1744
	Смотрич	1718
	Оринін	2575
	Грудек	5066
Ушицький	Дунаївці	2310
	Калюс	2319
Гайсинський	Гранів	1957
	Ладижин	1759
Літинський	Янів	3405
	Новий Констянтинів	3342
Вінницький	Браїлів	1605

Таблиця 16

Етнографічна структура містечок Подільської губернії у 1904 р. [418]

Містечко	Кількість, осіб					
	Українці, росіяни	Поляки	Німці	Євреї	Чехи	Молдован и
Брацлав	4396	119	20	3275	1	---
Вінниця	16121	2173	119	11456	44	13
Гайсин	4831	167	13	4322	---	---
Летичів	2383	741	3	4105	1	1
Літин	5174	357	3	3828	16	2
Сальниця	2772	19	3	899	6	---
Хмільник	5524	150	3	5524	1	---
Могилів	9192	684	67	12188	32	9
Бар	3819	178	5	5764	10	2
Ольгопіль	5467	69	1	2463	5	1
Проскурів	7935	2824	68	11369	8	44
Нова Ушиця	3956	178	11	2214	4	---
Стара Ушиця	2532	57	2	1584	---	1
Вербовець	1319	326	---	661	---	---
Ямпіль	3557	165	21	2819	17	4

Ландшафтна структура містечок

Вивчення ландшафтної структури міст та містечок має практичне значення. Д.С. Ліхачов вказує на важливість місцевості, де формується місто,

виділяючи її головні складові: «...її геологія, рельєф і зрошення, клімат і ґрунт, флора і фауна, природні багатства, і нарешті, світ людини, антропологія і особливо етнографія населення» [323, с. 184]. При вивченні структури та динаміки селитебних ландшафтів необхідно враховувати етнокультурну складову, особливо в містечках.

У типологічних класифікаціях початку ХХ сторіччя (Х. Йєхт) [585, с. 194] мале місто (містечко) ототожнюється з аграрним типом господарювання. Воно є самостійним поселенням з малим радіусом активності. Визначення «аграрний», «селянський» як синонім неповноцінної міської структури вживається у літературі до сьогодні.

Топографічне розташування містечок ХІV-ХІVІ сторіч було результатом їх розташування у рельєфі по відношенню до природних водойм, лісових масивів та було результатом попереднього господарського освоєння регіону.

Ландшафтна структура містечок регіону пов'язана з аграрною домінантою (особливості природних умов, сприятливих для формування сільськогосподарських ландшафтів), а також потребами місцевого розвитку. Більшість містечок майже не змінювались у ландшафтній структурі, залишаючись сільським селитебним ландшафтом [486, с. 42]. Іноді населений пункт, досягнувши правової та економічної зрілості, здобував право на міське самоуправління (Немирів, Хмільник), або ж залишився у статусі села. Наприклад, на початку ХІХ сторіччя досить великим промисловим центром Поділля стає містечко Хмільник. У ньому було 38 ринкових будинків, 42 крамниці, 23 шинки, 38 млинів на р. Південний Буг, 28 млинів на ставах. Навколо Хмільника виникли поташі, скляні підприємства [502, с. 65]. Відбувалися і зворотні процеси, коли містечка ХІVІ сторіччя, наприклад Кременець, не маючи сировинної бази для розвитку промисловості, залишався невеликим торговельним містечком. У Галичині у ХІХ сторіччі було 164 містечка [15, с. 49]. Ця частина населених пунктів упродовж сторіч виконувала функцію зв'язку між розкиданими на величезній території селами-поставщиками сировини і сільськогосподарських продуктів з крупними промисловими центрами.

Ознаки містечок регіону у ХІХ сторіччі: а) етнографічна – приуроченість до смуги осілості євреїв; б) характерні для них ярмарки. У ХV сторіччі ярмарки організовувались з різною періодичністю, найчастіше – кілька разів за рік [553]. З 32 населених пунктів Подільської губернії ярмарки проводились у 10 містах, 20 містечках, 2 селах. Ярмарки поділялись на щотижневі, півмісячні, фіксовані (за датою проведення), щорічні. Останні проводились у Ярмолинцях, Жванці, Лянцкоруні [206, с. 35].

Враховавши переважання аграрної продукції у регіоні, цілком закономірним є необхідність її збуту. Тому центральним елементом у структурі містечок Подільської губернії була чотирикутна ринкова площа, на якій проводились ярмарки, з великою будівлею торгових рядів (додаток Б, рис. Б1, Б2, Б3, Б4); у Східній Галичині обов'язковим був будинок магістрату, який зводився на зразок ратуші на торговій площі; «навколо площі тісне каре

з будинків, що чільними вузькими боками повернені до площі» [274, с. 193]. Частину ратуш збудовано за принципом заїзду, з широким проїздом через всю будівлю (Озаринці), іноді поєднували з торговельними рядами (Заславль).

Але містечка не були лише аграрними. Вони були аграрно-ремісничими. Ця спеціалізація пов'язана з виробництвом продуктів та одягу: м'ясники, шевці, кравці, пекарі, пивовари, городники. Саме за цими фахами у середньовіччі формувались цехи, які у ландшафтній структурі містечка виражались у появі торговельних та ремісничих кварталів навколо ринкової площі: винокурні, ковбасні, столярні, чинбарні.

У зв'язку з переважанням землеробства у регіоні для містечок характерна фабрично-заводська промисловість (поляки, євреї, росіяни), зайнята переробкою продуктів землеробства. У містечках ХІХ сторіччя, де значна частина селян не мала своїх угідь (Славута, Тульчин, Жмеринка), вони працювали на фабриках.

Містечко входило до господарської структури округи як центр локального обміну, де формувались чітко структуровані етноландшафти: формування сільськогосподарських ландшафтів та сільських селитебних ландшафтів залежало від українських селян та литовських (польських) магнатів, містечкову структуру формували євреї (центр містечка), українці (периферія). В характері будівництва центру та периферії містечок регіону видно впливи різних етнокультур: на заході регіону - містечко імітує німецькі зразки, пристосовуючи їх до своїх потреб і зменшуючи їх розміри [274, с. 195]; на сході – українська культура вплинула на ландшафтну структуру: *«Характерной особенностью здешних населенных пунктов (Козятин – авт.) являются беляя хаты малороссовъ, по типу своей пост ройки совершенно отличныя отъ избъ крестьянь-великороссовъ»* [222, с. 145]. Передмістя містечок, заселені переважно українцями, формувались завдяки приєднанню хуторів, слобід та сіл (табл. 17).

У ХVІ сторіччі, у містечках-фортецях (Брацлав, Сатанів, Тереховля, Кременець) культурні ландшафти формувались з натуральних ландшафтів, які мали захисну функцію (висока гора, меандр річкового русла); белігеративні ландшафти, переважно польської генези (магнатський або державний замок). Під замками, у вигляді окремих секторів йшла забудова містечка. Внутрішня частина такого містечка представлена ринковою площею, від якої розходились вулиці (радіально-кільцева структура). Торгівлею займались: євреї, вірмени, перси, турки, німці, італійці, поляки, українці [506]. Таке планування зумовлено системою міських укріплень з воротами, наявністю площ та сакральних споруд у центрі містечка. Зовні від белігеративних споруд – розташовані селитебні ландшафти неукріпленого передмістя. Ця частина містечка мала неупорядковану (вільну) забудову вулиць, з врахуванням потреб жителів та особливостей ландшафту. Важливим елементом у структурі культурного ландшафту містечка ХVІ сторіччя є будинки садибного типу [479].

Передмістя містечок Подільської губернії [418]

Назва містечка	Назва передмістя	Кількість мешканців, осіб
Кам'янець-Подільський	Руські фольварки	2048
	Новий план	996
	Передмістя Баланівка	1091
	Слобода Солдатська	281
	Хутора за цвинтарем	159
	Польські фольварки	514
	Поселення Вигода (Видрівка)	337
	Поселення Кармелітанське	268
	Місцевість Карвосари	842
	Місцевість Зіньківці	1611
Брацлав	Хутора	622
Вінниця	Передмістя Садки	1615
	Передмістя Замостя	2610
	Передмістя Старе Місто	1790
	Слобода Дубовецька	959
	Великі Хутори	1680
	Малі Хутори	1743
	Село Пятничани	1598
Літин	Передмістя Скали	95
	Передмістя Звидзінці	460
	Передмістя Селище	1547
	Хутір Літин	1042
Хмільник	Слобода	1248
	Передмістя Січкарівка	245
	Передмістя Угринівка	1275
	Передмістя Глудзанівка	372
	Хутір Бутків	1354
	Село Мазурівка	614
	Село Порубинець	412
Сальниця	Передмістя Заріччя	475
	Передмістя Бурти	172
	Слобідка	404
	Передмістя Чемерисівка	738
	Передмістя Шпиль	260
Могилів	Передмістя Капцанівка	884
	Передмістя Озаринецькі гори	749
	Передмістя Налія	1195
	Передмістя Карантин	1515
	Передмістя Острів	827
	Передмістя Карповський Яр	734
	Передмістя Пологи	147
Бар	Передмістя Барська Юрідіка	291
	Передмістя Балки	552
	Передмістя Чемерис	723
Ольгопіль	Передмістя Мацьківка	578

	Передмістя Піски	1462
	Слобода Гнила	595
	Передмістя Загора	710
	Передмістя Панічна	341
Нова Ушиця	Передмістя Філянівка	635
Стара Ушиця	Передмістя Горощівка	417
	Передмістя Гнилячки	512
	Передмістя Хіб	505

Іноді зовнішня частина містечка складалась з кам'яних мурів або земляних валів, які підсилювались сакральними спорудами (оборонні церкви, костели, синагоги). Внутрішнє коло також складали сакральні оборонні споруди. Сакральні оборонні споруди розташовували на підвищених місцях, що посилювало оборонну функцію містечка-фортеці. В'їзди (брами, хвіртки) також підсилювались сакральними оборонними спорудами [319]. Руйнування значної частини містечок-фортець відбулось під час захоплення регіону Туреччиною.

У периферійній частині містечка поселялись переважно жителі навколишніх сіл (українці, поляки), тому й ландшафтна структура була максимально наближена до сільських селитебних ландшафтів. В одному з описів є характеристика містечка Ямпіль: *«По мере приближенія къ городу картина несколько изменяется – огромныя плантаціи сменяются небольшими нивами, вспаханными кое-какъ и засеянными по большей части кукурузою и житомя. Это начинаются участки ямпольскихъ крестьянъ, живущихъ на окраинахъ города»* [361, с. 642]. Містечко Ямпіль приурочене до долини ріки Дністер, що вплинуло на його ландшафтну структуру. Ямпіль витягнутий уздовж схилу долини, і як вказує автор – нагадує гарне містечко Південно-Західного краю [583]. Автор детально характеризує типову ландшафтну структуру містечок кінця ХІХ сторіччя: *«Сперва потянулись по обе стороны улицы опрятныя крестьянскія хаты, окруженныя тернистыми садами и огородами и составляющія предместья, затемъ идутъ разноцветныя домики ямпольскихъ мещанъ, желтые, зеленые, голубые, по большей части въ три окна, съ ярко окрашенными дверями и ставнями; за ними слудуютъ помещенія уездныхъ правительственныхъ учреждений, жилища местныхъ чиновниковъ, более обширныя, но за то отличающіяся более казенною наружностью»* [361, с. 644-645]. Будівлі у передмістях містечок розташовувались хаотично. Вони зберігали типову структуру садиби, – коли будинок знаходився у глибині двору. У центральній частині містечка відстань між будинками була мінімальною (1-1,5 м). Значно більше місця відводилось для ратуші і культові споруди (синагоги, церкви, костели), які оточували загорожею: *«Посреди города расположень рынокъ, слишкомъ обширный для такого городка...на нем огромный корпусъ каменныхъ лавокъ, расположенныхъ въ виде двойного квадрата... Въ промежуткахъ между лавками расположился базаръ, также состоящій изъ двухъ частей, – одна почти исключительно занята фруктами и площадь...буквально запружена продуктами местного садоводства и огородничества, въ другой производится торговля всевозможными припасами.*

Рынокъ окруженъ въ несколько рядовъ еврейскими домами, изъ которыхъ каждый есть въ то же время и «заездъ», и лавка или винный погребъ...Эта часть города ничемъ не отличается отъ того, что мы привыкли видеть во всехъ подольскихъ городахъ и местечкахъ; дома стоятъ безъ дворовъ, безъ оградъ, безъ какихъ-бы то ни было хозяйственныхъ построекъ, просто въ рядъ, въ разстояніи одного-двухъ аршинъ другъ отъ друга, лишь-бы можно было пройти; затемъ идетъ узкій, грязный переулокъ, представляющій непроходимые пески или также непроходимое болото...за нимъ параллельно первому тянется другой и третій рядъ такихъ-же заездовъ, съ тою только разницею, что те, которые выходятъ на площадь и главную улицу, опрятнее на видъ, обширнее и вообще составляютъ аристократическій еврейскій кварталъ...» [361, с. 644-645]. У цитаті висвітлені головні риси містечок Поділля кінця ХІХ сторіччя: архітектурне планування, характерні особливості місцевих етносів. Магдебурзьке право регламентувало навіть кількість вікон у будинку по периметру центральної площі та прилеглих до неї вулиць. Звідси і виникла форма споруд, побудованих вузькою стороною до вулиці, що позначилося на ландшафтній структурі центральної частини містечка.

Серед особливостей ландшафтної структури містечок Подільської губернії є полярне розташування сакральних споруд: біля церков формувався український квартал, костелів – польський, синагоги – єврейський. Для Галичини характерна дисперсна структура містечок, коли відсутні чітко виражені єврейські, польські та українські. Це помітно на карті Тернополя (рис. 17), хоча загальні особливості залишаються мало зміненими: замок (1540 р.) – ринкова площа – магістрат – синагога – костьол, які формують історичний центр містечка [625, с. 306]. Тернопіль вважався столицею Галицького Поділля, поблизу якого розташовані великі колонії польських селян, проживаючих серед українського населення [57, с. 88]. Навіть у 30-х роках ХХ сторіччя однією з головних функцій містечка була торгівля.

У центральній частині Тернополя утворилась специфічна архітектурно-планувальна забудова єврейського кварталу, характерна для більшості містечок Східної Галичини. Посередині головної осі, як правило, розташовувалась синагога. Головна вісь використовувала існуюче розпланування містечка та йшла паралельно до однієї із сторін ринку чи міських мурів, водойм, рідше до єврейського цвинтаря. Житлово-ремісничо-торгова забудова формувалась по паралельних та перпендикулярних, по відношенню до головної вулиці другорядних вулиць навколо синагоги та комплексу громадських споруд [45].

У Вінниці (рис. 18) на початку ХХ сторіччя збереглась мало змінена структура містечка з поквартальною забудовою (додаток Г, рис. Г1, рис. Г2). Біля Південного Бугу розташовувався єврейський штетл «Єрусалимка», через річку (що типово для євреїв) – єврейський цвинтар. На захід від штетлу – костел, який зберігся і використовується за призначенням. Поруч біля Хлібної площі (базар) були розташовані польський та український цвинтарі. Далі на захід – квартал «Слов'янська сторона», де судячи з назв вулиць (Сербська,

Болгарська, Чеська, Богемська, Моравська, Хорватська) проживали різні етноси зі спільним слов'янським корінням. У сучасній Вінниці цей квартал має назву «Слов'янка». Подібна ландшафтна структура характерна і для містечка Брацлав (рис. 19).

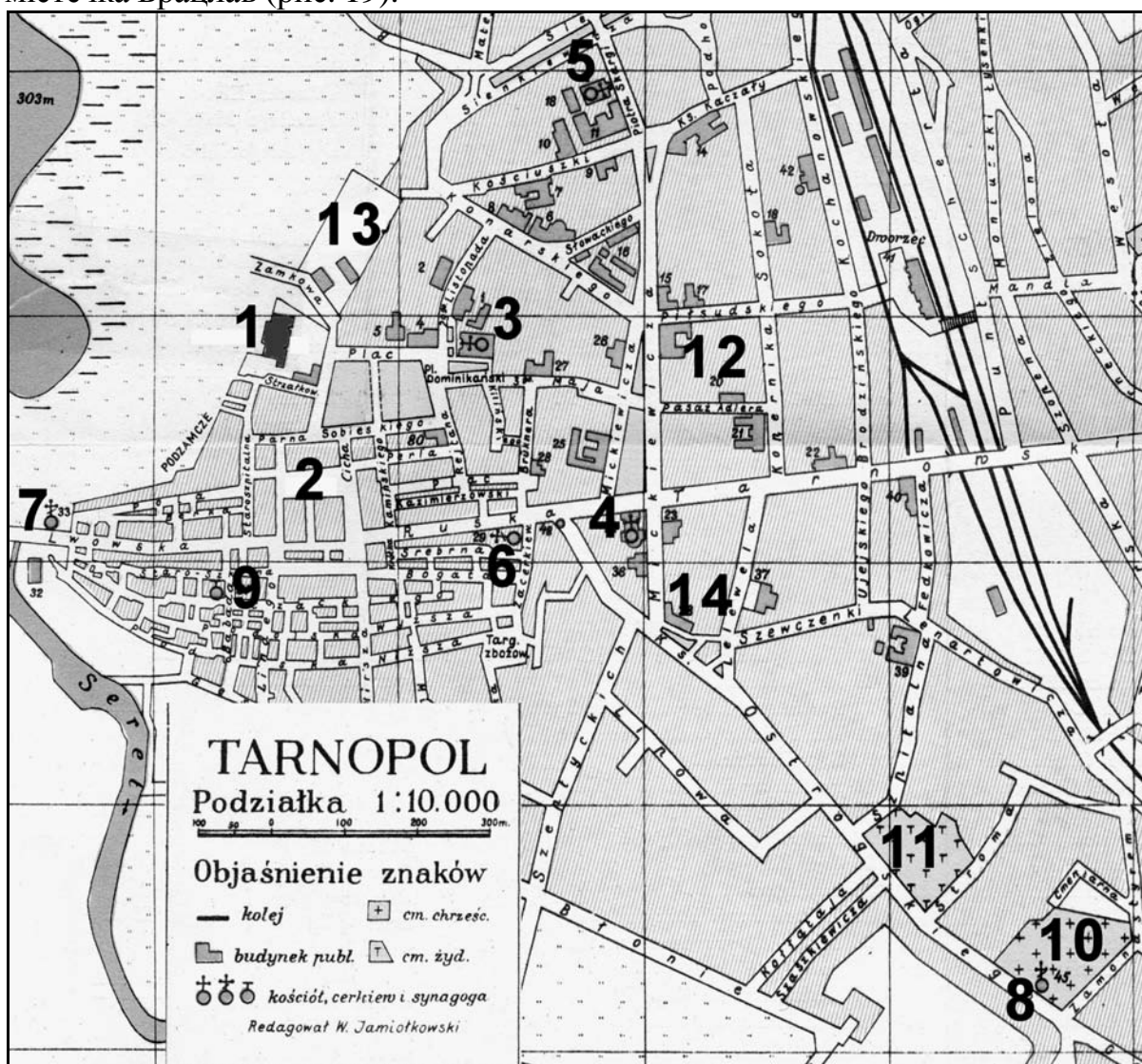

Рис. 17. Поквартальна структура Тернополя (1931).

Фрагмент карти 1 : 10 000 [625, вклейка, с. 308-309]:

1 – замок, 2 – ринкова площа, 3 – костюл домініканський, 4 – костюл парафіяльний (1910), 5 – костюл єзуїтський, 6 – церква парафіяльна, 7 – церква св. Кшижа (Христа), 8 – церква Wniebowzięcia, 9 – кам'яна синагога (XVII ст.), 10 - цвинтар християнський, 11 – цвинтар єврейський, 12 – магістрат, 13 – кошари Дж. Підсудського, 14 – єврейська лікарня

В окремих містечках (Меджибіж, Сатанів) церкви та синагоги виконували белігеративну функцію: нижній поверх використовували для молитов; на верхньому розташовували башти зі стрільницями.

Серед периферійних елементів містечка можна виділити «дворища» [355] – спільне господарство селян. На Галичині і Поділлі переважали невеликі дворища – по 1-2 лани землі, по 2-3 хати, у яких жили окремі сім'ї, але мали спільне господарство. У ландшафтній структурі «дворище» було

представлене садибою до 1 га земельних угідь. На її території були хати, сараї, стайні, комори, клуні, сад, город, іноді сінокіс. Кожне дворище було складним спільним господарством, у функціонуванні якого приймали участь декілька поколінь.

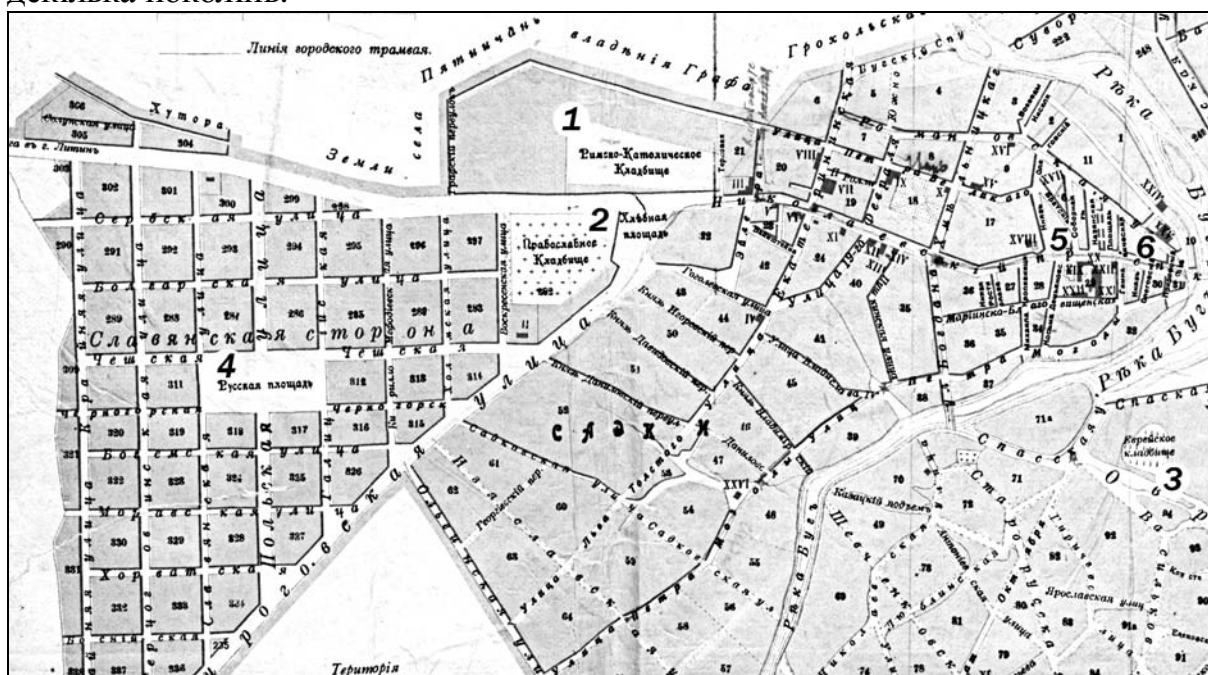

Рис. 18. Фрагмент карти містечка Вінниці (1915) [428]:

1 – католицький (польський) цвинтар, 2 – православний цвинтар, 3 – єврейський цвинтар, 4 – руська площа, 5 – костел, 6 – штетл «Єрусалимка»

Характерним елементом етнокультурного ландшафту містечок був водяний млин. Його будували на річці або спеціальному обвідному каналі. Поблизу млина була гребля або гатка та невелика водойма. Податкові документи 1530 р. свідчать, що млинарський промисел у Поділлі був найпоширенішим [315]. Наприклад, у Кам'янці у 1672 р. було чотири млини: руський, польський, вірменський і пороховий), а згодом – 5 (за іншими джерелами – 7). Наприкінці XIX сторіччя більшість млинів були у маєтках польських поміщиків або в оренді в євреїв, пізніше з'являлись всюди, де були відповідні сприятливі умови: Стара Ушиця – 2 млини, Дунаївці – 1, Муровані Курилівці – 3, Студениця – 4, Віньківці – 3, Заміхов – 2, Китайгород – 3, Кривчик – 5, Миньківці – 2, Жванчик – 1, Сокілець – 5 [315], Бар – 4 [193]. Водяні млини починають втрачати своє значення у 70-х роках XX сторіччя з появою електродвигунів, а млинові ставки – спускають [172, с. 80].

На межі XVIII – XIX сторіч у містечках починає формуватись регулярна забудова: прямі вулиці, широкі площі з казенними будівлями і палацами, торговими рядами, храмами (особливо російськими православними). Завдяки неповторній природі регіону, унікальному географічному розташуванню і тому, що православні храми будували етнічні українці, зовнішній вигляд містечок продовжував зберігатись [542]. Поява міст на противагу містечкам призвела до втрати культурної ідентифікації українського етносу та генерування російських новацій у місцевій культурі.

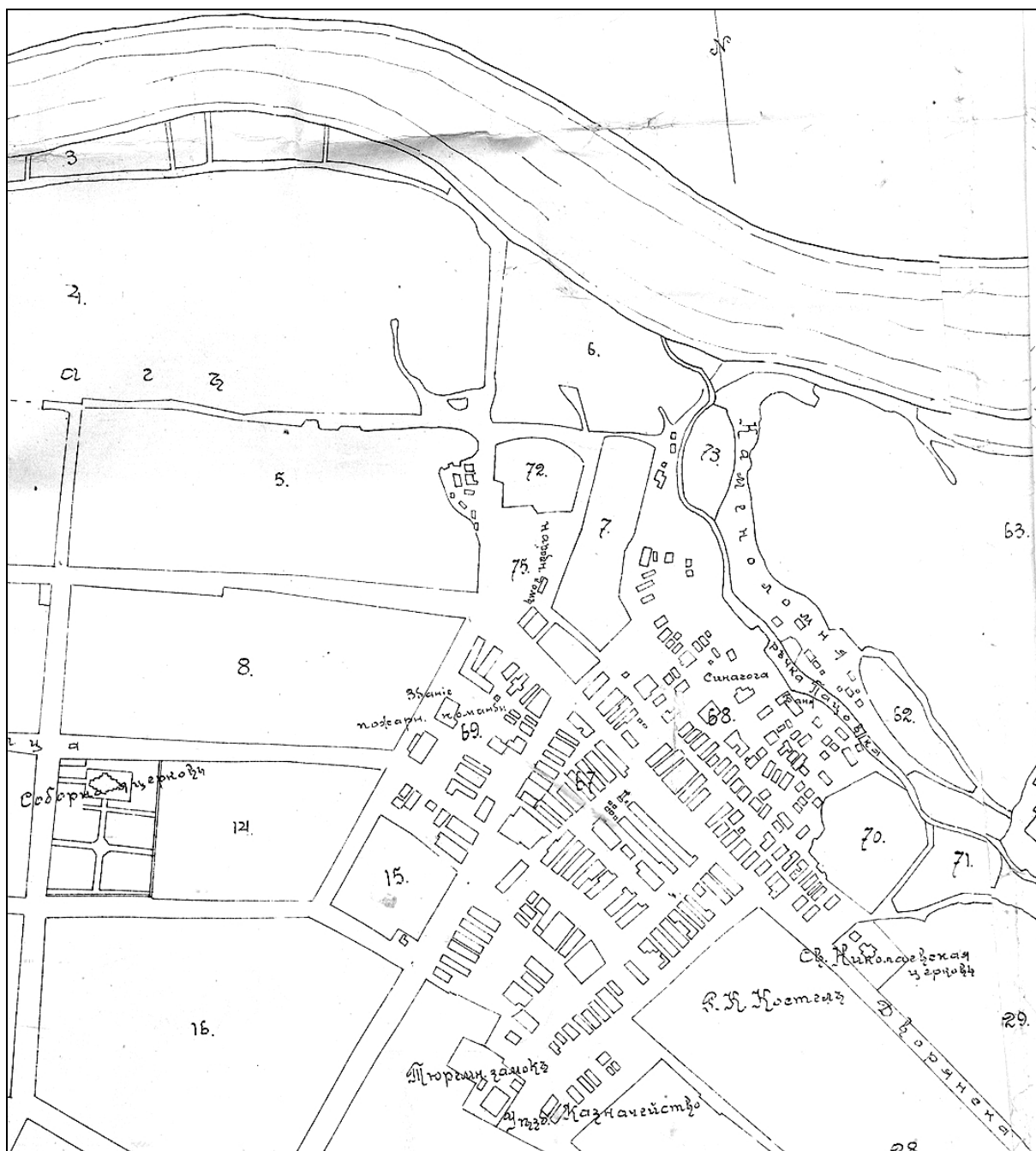

Рис. 19. Фрагмент плану містечка Брацлава (1913) [427]

А. Гетнер у 1909 році характеризував російські міста як недостатньо міські [139, с. 74]. У більшості містечок Поділля було багато сільського, не тільки генетично (за походженням з сіл), але й у зв'язку зі стійким переважанням сільських занять населення, типів будинків і садибної забудови. Після перетворення села у містечко (місто) його жителі за духом та родом занять залишились селянами. Будучи перехідною формою поселення, містечко могло трансформуватись у місто або стати селом [578, с. 208].

Сільські риси містечок – не тільки українське явище. Так звані сільські міста зустрічаються по всій Східній Європі: у Польщі, Словаччині, угорському Альфельді, Болгарії. Поява містечок пов'язана з доволі рівномірним розподілом сільських селитебних ландшафтів і незначною кількістю міських. У Західній

Європі відстань між містами була 20-30 км, інколи – 10-15 км, що дозволяло селянам за добу пройти цю відстань до міста й назад. На Поділлі цей показник вищий і був не менше 30-40 км, а врахувавши погану якість доріг перехід до міста міг бути декілька днів (до створення мережі залізних доріг у ХІХ сторіччі), ускладнюючи зв'язки міста та села [95].

Серед сакральних ландшафтів у містечках регіону домінували католицький костел або кляштор; синагога, хоча й була розташована у центральній частині містечка, але обов'язково, десь у кутку; православна розташована церква серед українських селитебних ландшафтів передмістя містечка. Дефіцит міст разом з якостями клімату і свободою промислів призвів до поширення у сільській місцевості несільських занять, до виконання інколи неформальних, а інколи офіційних функцій міста [139, с. 77]. Це було однією з передумов формування культурних ландшафтів містечок регіону.

ЛАНДШАФТНА СТРУКТУРА ШТЕТЛІВ

*«От коні влетіли в містечко, здорове, як город,
перебігли через кілька жидівських смердячих улиць,
і наш фаєтон вискочив на базарне місто, здорове,
як вигон, обставлене мурованими домами...»
«Живцем поховані», Нечуй-Левицький І.С. [365]*

У ХVІ сторіччі виникає поняття містечкової єврейської культури. Вплив єврейської забудови на образ українських містечок має вплив на цілісну структуру культурного ландшафту.

Головною відмінністю єврейського етносу від інших полягає в тому, що зазвичай етноси (українці, поляки, росіяни) починали формування з сільських культурних ландшафтів, а у євреїв Поділля сільськогосподарське природокористування ніколи не відігравало значну роль, вони були міськими жителями [472]. На початку ХХ сторіччя євреї на Поділлі були розселені у наступному співвідношенні: міста – 70072 осіб, містечках – 151124 осіб, селах – 25539 [199, с. 14] (рис. 20). У Східній Галичині відповідно: у міських гмінах – 71,18 %, у сільських – 28,82 % [335, с. 41]. У 20-30-х роках ХХ сторіччя у містечках західного Поділля переважали євреї, у східному – становили третину від населення містечок [433, с. 2142]; переважна більшість євреїв сконцентрована у містечках – 52,3 % [498] (додаток Б, рис. Б5).

Науковці по різному розглядали структуру штетлів та історію їх формування. А. Суботін у своїй праці «У смузї єврейської осілості» (Спб., ч.1-2, 1888-1890) зосередив увагу на кризових явищах у житті містечка: на соціально-економічних протиріччях, духовній відсталості. Він підкреслював, що такий стан призводив до того, що частина єврейської молоді прагнула вирватися з містечка.

Штетли Поділля описані у періодичних виданнях: «Працях

Подільського єпархіального історико-статистичного комітету», «Віснику товариства розповсюдження просвіти між євреями Росії». В останньому найчастіше згадуються містечка: Балта, Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський, Проскурів (тепер – Хмельницький), Томашпіль, Жмеринка, Браїлів, Бершадь, Вінниця [166].

Рис. 20. Найбільші містечка Поділля з переважанням єврейського етносу (1912 р.) [437]

На початку ХХ сторіччя виникло поняття, що містечка – центри культури східноєвропейського єврейства. Це знайшло відбиття в етнографічній експедиції на початку ХХ сторіччя, що очолювалася С. Анським та появою інших праць. Зі спеціальних праць можна відзначити «Єврейське містечко в революції» [186]. В СРСР у 20-30-х рр. ХХ сторіччя соціальна реконструкція містечка була важливою державною справою, тому більшість праць присвячена саме соціально-економічному аспекту містечка [255].

Із закриттям Єврейського Наукового Інституту у Києві й Мінську, наприкінці 30-х років ХХ сторіччя, з 1948 році подібні дослідження припинилися. Було видано кілька загальних робіт, де однією з перших спроб аналізу стала книга Я. Ліщинського “Дос советише иднтум” (1941), де автор дає дані по містечку, переважно взяті з радянської преси, але вони уривчасті і стосуються більше кінця 20-х - початку 30-х років ХХ сторіччя. В інших загальних працях [122, 155] єврейські квартали майже не аналізуються як історико-географічний та ландшафтний об'єкт. З цих праць можна зрозуміти історичне тло, у якому вони існували.

Лише в 90-х рр. ХХ сторіччя з'являються праці, у яких відродився науковий інтерес до вивчення містечка (а також єврейських кварталів) як

етнокультурного ландшафту, про що свідчать праці етнографів, істориків й архітекторів з Петербурзького єврейського університету [122, 185, 327, 328, 549, 570]. Ці ж питання розглядаються у працях сучасних українських та російських дослідників [438, 439, 499-501, 551]. Заселення Поділля євреями проаналізовані у працях О.В. Білецької [39], О.В. Прокоф'єва [443], М.Шестопада [565], Л.О. Щура [574]. Вивченню окремих частин єврейських штетлів присвячено праці А. Ліпської [320], А. Ківільші [254], Л.Трахтенберга [524], Г. Фільварова [543]. У 2010 р. Т. Возняком опубліковано працю «Штетли Галичини» [86], у якій автор намагається реконструювати єврейські штетли Західного Поділля, описуючи 42 містечка (з них, до десятка – подільські).

Відмінності єврейської забудови *«від житла християн ... зумовлені особливостями занять й побуту євреїв»* [561]. До особливостей традиційного побуту можна віднести те, що *«євреї зберігає характер городянина навіть там, де немає міст»* [561]. Характеризуючи забудову єврейських кварталів через призму цього твердження, можна відмітити у них риси, характерні для середньовічного європейського міста. Такий специфічний характер забудови єврейських кварталів містечка регіону знайшов своє відображення у *штетлі* (з ідиш *הַשְּׁטֵטל* – «*shtetl*» – містечко, від польського – *miasteczko*) [349, 607]. В українську та російську мови термін «штетл» прийшов з англійської, де згадується у книзі М. Зборовського і Е. Герцог «Життя серед людей: культура штетла» у 1952 р. [500, с. 38]. Автори цієї праці зібрали та проаналізували інтерв'ю з іммігрантами зі Східної Європи, на базі яких було створено модель єврейського штетлу, характерного для містечок Поділля.

За твердженнями І. Житецького: містечка розташовані на правобережжі Дніпра від звичайних міст відрізняються лише в адміністративному сенсі, а не у соціально-економічному, тому єврейські містечка правильно віднести до міських [199]; в інших джерелах [348] вказується на те, що штетли є селитебною структурою розташованою між сільськими та міськими ландшафтами. Зазвичай єврейські квартали були самоідентичними і створювались з «нуля», а інколи перебудовувались під потреби єврейського етносу. Таким прикладом може бути частина селитебних ландшафтів Кам'янця-Подільського, де штетли сформувались на місці Руських та Польських фільварків. Останні отримали вигляд типового подільського містечка [528].

Не раз виникало питання про те, які населені пункти необхідно відносити до числа містечок (з домінуючими єврейськими громадами), через те, що відповідно до затверджених тимчасових правил, — євреям було заборонено оселятись в губерніях їхньої постійної осілості, купувати й орендувати нерухомість у селах і містах. Сенатом дано з цього приводу роз'яснення (11 серпня 1894 р.) — єдиною ознакою містечка, що відрізняє його від сільського населеного пункту, є лише його офіційна назва. За роз'ясненням сенату до міст, у юридичному сенсі, належать лише ті з містечок, що мають

особливе міщанське управління або ж приписані до найближчих міст. Містечка могли бути досить значних розмірів – 20-25 тисяч чоловік (штетли) і маленькими – по кілька тисяч (штетеле) [566]. Із запровадженням смуги осілості та заборонаю для євреїв мешкати поза містами та містечками, останні перетворились у штетли [208].

За своїм економічним значенням, за перевагою серед жителів (переважно євреїв) торгово-промислових занять, ці поселення у класифікації селитебних ландшафтів розташовані ближче до міського підкласу. Окремі єврейські сім'ї вибирали місцем проживання села (до 20 %). Це були орендатори корчмів, ставків тощо. У ХІХ сторіччі найбільше єврейського населення проживало у містах та містечках Поділля, що складало відповідно 44,2 та 46,4 %. Найбільшими штетлами регіону були (тис. осіб єврейської національності) (додаток, рис. А3): Кам'янець-Подільський (36), Вінниця (30,5), Балта (23,3), Проскурів (22,8), Могилів (22,3), Хмільник (11,6), Бар (10) [437].

Ландшафтна структура «штетлів». Єврейські штетли, перебуваючи усередині містечкового ландшафту, мали ще й своє внутрішнє коло організації життєвого простору. Єврейський квартал був відгороджений від іншої, чужої території. Цьому сприяла характерна тісна забудова вулиць, спорудження біля в'їзду до штетлу символічної брами – конструкції з дерев'яних стійок і поперечини, натягування мотузок уздовж кордонів штетла, а також природні перепони – ріки, струмки та яри [281].

ХVІ сторіччя — початок будівництва більшості містечок на Поділлі, коли історичні особливості розвитку регіону відобразились у структурі й розмірах селитебних ландшафтів. Більшість складали невеликі містечка, що були в приватному володінні. Важливою умовою для їх створення — було спорудження магнатом біля містечку замку [489]. Наприклад, грамотою короля Стефана Баторія 1579 р. запропоновано гетьману Замоїському заснувати на ріці Мурафі місто Шаргород із замком. Тією ж вимогою була зумовлено створення міст Фельштин, Копайгород, Уланів, Горохів, Вербоivecь.

Подільські містечка формувалися по мірі заселення, а не на основі детального планування. Євреї будували свої будинки (штіблех) на перехрестях доріг, якими проїжджали на ярмарок, до церкви, до повіту. Крім корчми, заїздів з'являлись магазинчики (клейтлех), штіблех майстрових, містечкова структура заповнювалась етноселитебними елементами досить інтенсивно, утворюючи штетл [49].

Їхня структура залежала від роду занять жителів, що визначалось національним складом, який у більшості подільських містечок був строкатим. В структурі відбилосся прагнення окремих національних груп до компактного розселення у визначених частинах культурних ландшафтів.

У ХVІ-ХVІІ сторіччях відбувались значні міграційні процеси, пов'язані з відтоком євреїв із міст Польщі на територію України, особливо Поділля (табл. 18). Як видно з таблиці, перші громади з'явилися у 1503 році у

Меджибожі (сучасна Хмельницька область), хоча існують свідчення про появу євреїв на Поділлі вже у XIII сторіччі [266], де згадується старий єврейський цвинтар у містечку Тиврові.

Таблиця 18

Поява єврейських громад на Поділлі [327, 328]

Рік	Місто	Воєводство
1503	Меджибож	Подільське
1506	Вінниця, Брацлав	Брацлавське
1525	Зіньків	Подільське
1526	Скала	Подільське
1542	Бар	Подільське
1547	Кам'янець	Подільське
1565	Сатанів, Хмільник, Шарівці	Подільське
1569	Прибужне	Подільське
1570	Стара Синява	Подільське
1578	Язлівець, Гусятин, Сидорів, Чемерівці	Подільське
1581	Летичів	Подільське
1582	Оринин	Подільське
1602	Шаргород	Подільське
1603	Немирів	Брацлавське
1605	Красне	Брацлавське
1616	Літин, Мацоха (село поблизу Брацлава)	Брацлавське
1627	Проскурів	Подільське
1630	Городок	Подільське
1637	Рашків, Медівка (село поблизу Липовця), Могилів, Дунайгород (пізніше – Дунаївці)	Брацлавське, Подільське
1640	Ладижин	Брацлавське
1647	Мурафа	Брацлавське

Відбувалась міграція також з інших європейських країн; зустрічаються повідомлення навіть про переселення окремих діаспор із Західної й Центральної Європи. На Галичині вже за Галицько-Волинської держави до міст та містечок мігрували «чужинці» – німці, вірмени, поляки, євреї, що надало містечкам українсько-польсько-єврейського характеру [358]. Євреям забороняли оселятись на Поділлі, і вони осідали тільки там, де знаходили собі сильних заступників (наприклад, князя Іллю Острозького, старосту Вінницького) або на основі договорів з магнатами, за якими євреї одержували привілеї, які визначали місця для будівництва синагоги, житлових будинків, мікви і цвинтаря; закріплювали за громадою право власності на них. Наприклад, у 1578 році королем Стефаном видано грамоту, яка дозволила «Литинському державцю Лацу» створити містечко у маєтку Літині; також він дозволив двічі на рік проводити ярмарки, на які можна приїжджати з товарами «всемъ обывателямъ страны, христіанамъ, євреямъ и иноземнымъ купцамъ» [449, с. 274]. Власники міста передавали представникам громади у користування (на основі орендних контрактів) корчми, заїзди, млини, винокурні, ставки.

Традиційно, найвпливовішими у Подільському воєводстві вважались

громади Меджибожа і Бару, де зафіксовано у 1648 р., відповідно, по 600 євреїв-домовласників. В Брацлавському воєводстві були громади Погребища, Немирова (по 800 євреїв-домовласників у кожному), Вінниці, Ладижина (по 300) тощо [287].

Культурне життя євреїв у «штетлі» обмежувалося будинком, синагогою й ринком. Часто межею штетла були аквальні ландшафтні комплекси (єврейський квартал Томашполя був обмежений з заходу струмком, а з півдня — рікою Русавою [499]). Містечко Чернівці Вінницької області теж має характерні риси у структурі селитебних ландшафтів: поселення формується на мисоподібному горбі, оточеному річкою; центральні вулиці проходячи вздовж лінії вододілу, з'єднуючись мостами через річку; єврейська забудова (власне «штетл») розташований нижче центру, охоплював як головні вулиці, так і схили горба аж до річки [551, с. 110].

Центральним типом ландшафтів штетла є сакральні — *синагоги*. Синагога – грецький відповідник гебрайському «бет гакнесет» (beth hakneset) – дім зборів – так називаються у юдеїв споруди, призначені для громадських зборів, проведення Богослужінь і тлумачення Тори. В українській мові синагога найчастіше називалася школою, що відповідало латинському «Scuola Judeorum» та юдейському «шул». Серед українців вживаним було також слово «божниця» від польського «bożnica», а серед юдеїв – вирази «бейт тфіля» (гебр. дім молитви), «клойз» та «штібл» – до невеликих синагог, найчастіше хасидських [45].

Розташування синагоги вимагало наявності водного джерела. Оскільки містечка формувались поблизу водних ландшафтів, єврейські громади прагнули розташувати свої сакральні споруди поблизу водних об'єктів.

Дослідження синагог у м. Сатанів проводилось у 1992 році [322], у м. Шаргород – у 2002 році [563], синагоги Західної України – 1997-1998 роках [283]. Синагоги будували з різного матеріалу – з дерева (колод, брусів (каркасні споруди)), а також з каменю та цегли: *«Современная синагога – четырёхугольный корпус, окруженный длинными и узкими чуланами и коридорами, в которых помещаются еврейские женщины во время общественного богослужения»* [397]. У багатьох подільських містах синагоги були не тільки будинком для молитов і богословських занять, але також виконували функції невеликої фортеці, призначеної для оборони єврейського кварталу й містечка. До числа найстаріших оборонних відносяться синагоги Сатанова (1532) та Шаргорода (1589) (рис. 21).

У Шаргороді, для будівництва будинків та синагоги Яном Замойським євреям було виділено територію на околиці, ближче до міських воріт. Таке розташування визначило єврейську спільноту як найперший об'єкт при нападі завойовників, а це у свою чергу відклало відбиток на створення синагоги оборонного типу [544, с. 81].

В інших містечках функціонувало по декілька синагог: Ямпіль – одна синагога і три молитовних будинки (у 1908 р.) [583], Могилів-Подільський –

16 синагог та молитовних будинків (у 1867 р.).

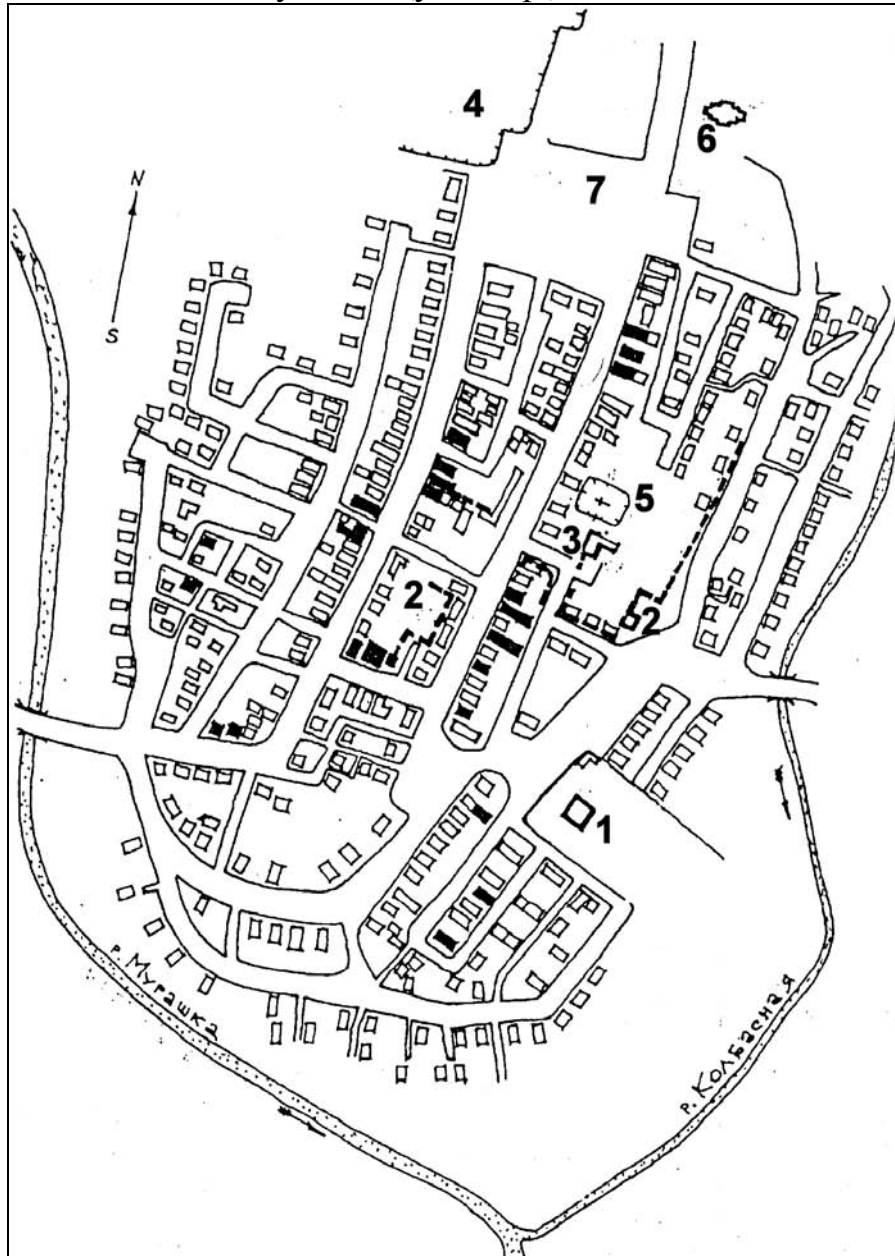

Рис. 21. План-схема містечка Шаргород [499]:

1 – синагога (XVI ст.), 2 – кам'яні фрагменти стін замку та міських стін; 3 - кам'яний двоповерховий панський будинок; 4 – Святомиколаївський міський монастир; 5 – місце православної церкви Іоанна Передтечі (не збереглась); 6 – косяол Святого Флоріана; 7 – місце головної торговельної площі (не збереглось).

Синагоги-фортеці займали пануючі висоти неподалік від найуразливіших ділянок міських укріплень. У такому випадку ландшафтна структура штетла не мала радіальної будови, а розташовувалась вздовж річки у вигляді вулиці, що вела від центра міста до синагоги [124]. Іноді їх розташовували поблизу річки, яка використовувалась як природна перепона. Їх будували з масивними стінами, обнесеними бруствером, з піднятими високо над землею вузькими вікнами-бійницями, виходом на дах, обладнували підвалами і таємними підземними ходами. У випадку небезпеки – погрому, воєнних дій – у них можна було не тільки ховатись, але й

оборонятися. У великих містечках могло бути декілька синагог або молитовних будинків (*клойз, штібл*). При тому, що євреї селилися в містечках і не могли вибирати місця для формування сакральних ландшафтів, орієнтація за сторонами світу мала в них велике значення. При будівництві синагог їх орієнтували по осі захід – схід (у напрямі Єрусалиму).

Економічному підйому містечок Поділля сприяла регіональна і транзитна торгівля, в яких євреї утримували провідну роль. Ярмарки окремих міст спеціалізувалися на торгівлі певними видами товарів (у Деражні, наприклад, закупували рибу, у Сатанові – віск і мед, у Меджибожі – хліб). Великих ярмарок у регіоні на початку XIX сторіччя не було, а у містах та містечках переважали так звані «торги», куди приїжджали з сусідніх сіл євреї та українські селяни і торгували хлібом, городиною, птицею, худобою, медом, вівсом, салом, лісом, посудом, полотном простим, сукном, коноплями, льоном, свіжими і сушеними овочами, тютюном [258, с. 1056].

Поява на міських ярмарках значної кількості людей вимагало обладнання просторих ринкових площ. Потреби торгівлі стимулювали формування *промислово-селитебного типу* з переважанням складування й продажу товарів. *Ринкові площі* облаштовувалися лотками, крамницями, магазинами, складами. У деяких містечках будували великі зерносклади (Поділля поставляло хліб у внутрішні області Польщі та країни Центральної й Західної Європи). Для збереження товарів і продуктів використовували також підвали будинків і підземні шахти (Шаргород, Сатанів).

Деякі містечка отримували від короля право складу, на підставі якого всі купці зобов'язані зупинятися в них на декілька днів і торгувати вроздріб продуктами й товарами, які провозились через місто (у Кременці, Новокопчаніві, Шаргороді — склад солі, закупленої у Червоній Русі, а в Кам'янці, Могилеві і Чечельнику — склади вина з Валахії й Молдови) [9, с. 183]. Хоча у торгівлі накладались обмеження. Зокрема, у 1619 році, у Кам'янці та його околицях на відстані 3 миль євреям було заборонено торгувати. Також вони були позбавлені права займатись виробництвом вина, пива, меду.

Ринкова площа ставала центром єврейської забудови міського типу (штетла) (рис. 22). У центрі містечка Немирів розташований квадратний ринковий майдан із кам'яними та дерев'яними «лавками», на південний схід від нього – забудова «штетлу» (єврейські будинки, розташовані щільними рядами на бічних вулицях), при в'їзді у містечко – вулиці з будинками українців, з включенням греко-католицького храму, трохи далі – палац графа Потоцького. У Гайсині, розташованому на широкому місці, ексцентриком виступала ринкова площа правильної, близької до квадрату форми. Але характерні для регіону вузькі видовжені горби, обмежені річковими руслами призводили до формування “довгих ринків”, як продовження торгівельного тракту на території штетла (Немирів, Шаргород, Чечельник). У Тростянці центром торгівлі був «Ротхойз» (ратуша), у якому було два ряди маленьких крамниць, де продавались: бакалія, галантерея, мануфактура, метизи, мука,

м'ясо. По четвергах тут відбувались ярмарки [550, с. 86].

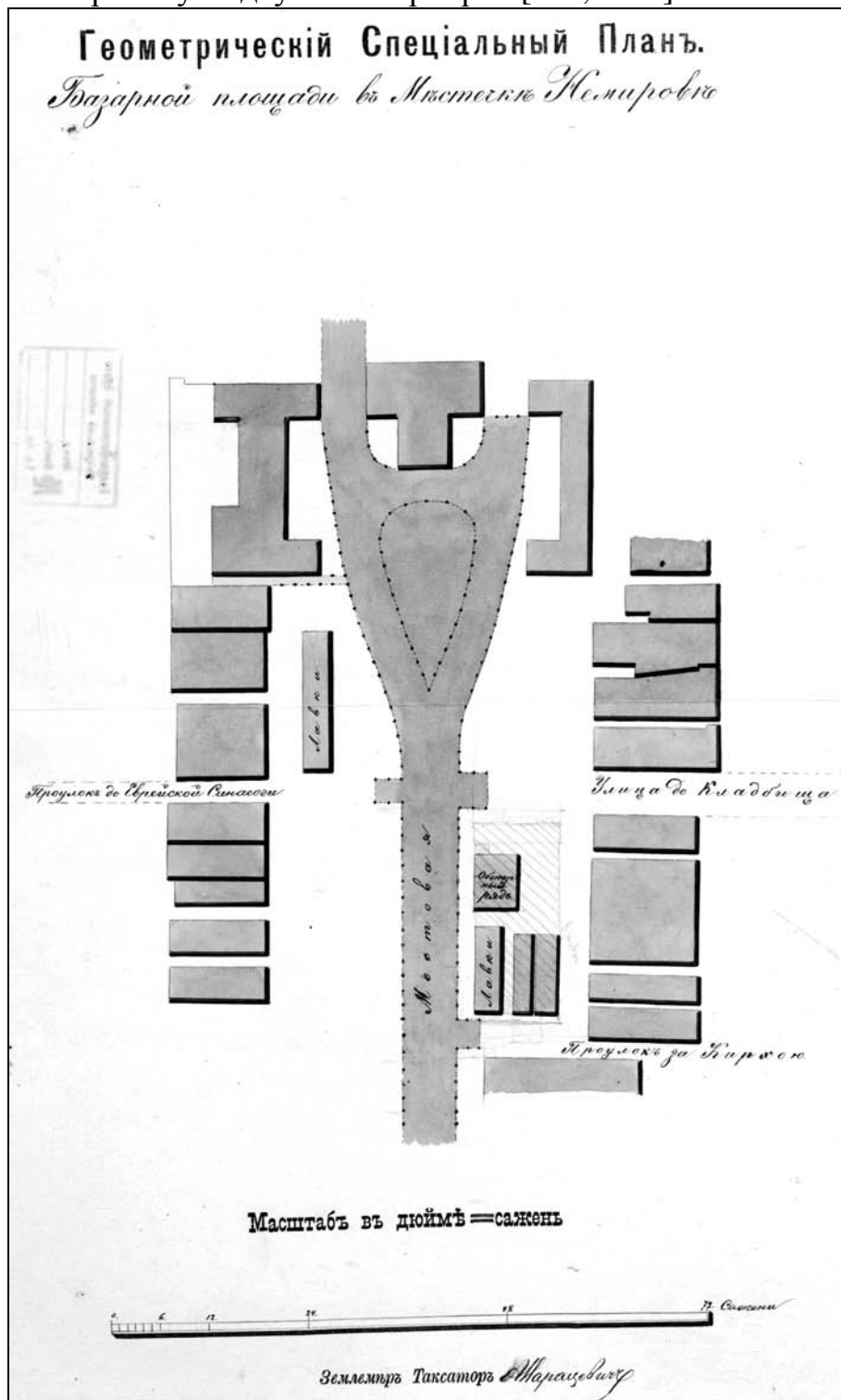

Рис. 22. Геометричний план базарної площі у Немирові [130]

У Могилеві-Подільському ринкова площа була у прирічковій частині «въ районе обширнаго рынка, кипящего евреями. Могилевский базар ... занимает довольно порядочное место близъ гостинаго двора...» [20, с. 212, 230]. Гостинний двір складався з 50 кам'яних, 66 дерев'яних лавок в яких торгували євреї, греки та вірмени [251, с. 184]. У 1885 році [332, с. 655-656] містечко мало типову структуру «штетлу»: у центрі був ринок – обширна,

продовгувата площа, оточена крамницями. У центральній частині - суцільний корпус з кам'яних крамниць, які замінювали традиційну ратушу, у ряду – два-три магазини, які зустрічаються лише у великих містах; усі інші – маленькі, темні комірчини (додаток Б, рис. Б1).

У Ямполі ринкова площа [361, с. 644], майже як у Кам'янці-Подільському; тут був великий корпус кам'яних крамниць, розташованих у виді подвійного квадрату. У проміжках між ними – базар з двох частин: перша – торгівля фруктами та овочами, друга – решта товарів.

Комерційна діяльність євреїв відобразилось у власне селитебній структурі ландшафтів, де переважав *малоповерховий тип*. У торговельній частині міста з'явилися одно- або двоповерхові будинки на високому цоколі, у яких знаходилися великі склади для продовольства й товарів. Єврейські будинки у містечках часто зовсім не мали присадибної ділянки та огорожі. У розташуванні малоповерхового типу селитебних ландшафтів Могилева є особливості пов'язані з природним (терасовим) розташуванням міста: «*въ улицах или скорее кривыхъ переулкахъ, лежащихъ на горе, несколько еврейскихъ семействъ...*» [20, с. 227] розташовувались єврейські будинки (додаток Б, рис. Б1; додаток Г, рис. Г3, Г4).

У Ямполі селитебні ландшафти малоповерхового типу ХІХ сторіччя були розташовані поблизу ринкової площі, оточеної декількома рядами єврейських будинків, де майже у кожному проводиться торгівля (розташовані заїзди, магазинчики або винні погреби). Ландшафтно-техногенні системи містечка мали спрощену структуру: біля будинків відсутні двори, огорожі, господарські споруди. Між будинками – мінімальна відстань у декілька метрів, далі розташований брудний провулок з непрохідними пісками або болотом (залежно від пори року). За ним – наступні ряди будинків, які можуть відрізнитись лише тим куди виходять їхні фасади. Розташовані ближче до ринкової площі або центральної вулиці краще доглянуті, відстань між будинками більша [361, с. 644]. Ближче до околиці селитебна структура стає менш виразною, втрачаючи впорядкованість.

На межі ХІХ-ХХ сторіч у Меджибожі головна вулиця Ді Брік (Мостова), прокладена від замкових воріт, була щільно забудована кам'яними двоповерховими будинками-магазинами. Головна вулиця та сусідні були викладені каменем. Між ринковою площею та площею ринку худоби був розташований квартал євреїв-ремісників. Їх глинобитні будинки, розділені вузькими проходами, спускались від головної вулиці до узбережжя Південного Бугу. Багатші євреї жили у північній частині містечка навколо вулиці, яка розташована у напрямі від головної до Турецького мосту через Бужок. У цьому малоповерховому типі селитебних ландшафтів ландшафтно-технічні системи представлені одно- та двоповерховими кам'яними будинками, відділені від дорожніх ландшафтів палісадниками, фруктовими садами та городами. Недалеко від Турецького мосту на початку ХХ сторіччя побудовано пивоваренний завод Штернгассера [328, с. 156].

У Вінниці, за люстрацією 1787 року, було 53 заїзди, 82 тильних

будинки, мешканці яких займались переважно продуктовою торгівлею [73]. Вінницький штетл називався Єрусалимкою, наприкінці XVIII сторіччя складався з декількох частин. Нижня розташовувалась поблизу Південного Бугу, де були синагоги – Биндюжників, Похоронного братства, Ремісників; середня розташована на території чоловічого монастиря Петра Могили XVII сторіччя [321]. У центральній частині був ринок, посеред якого розташована ратуша, а біля неї двома рядами, безладно та асиметрично – шинки та заїзди. Ратуша нагадувала заїжджу єврейську корчму, на вулицях та площах – суцільний гній [377, с. 37]. За ринком, у північно-східному напрямі якраз і розташовувалась Єрусалимка (додаток Г, рис. Г5) [78].

Структура забудови Єрусалимки склалась на межі XIX-XX сторіч, коли в архітектурі регіону поширився так званий «цегляний» стиль [Ходорковський, 1993, с. 111]. Джерела XVIII сторіччя згадують вулиці Міську (мабуть це була колишня Ринкова вулиця) та Широку, а інколи Козячу вулицю, яка знаходилась біля ринку, в єврейській частині містечка [78].

На ринковій площі або вздовж вулиць, що вели до неї, були побудовані *заїзди*, своєрідні готелі, де зупинялися на нічліг купці і були умови для стоянки обозів з кіньми й вантажем. У 1905 р. у Подільській губернії було 439 заїздів, більшість яких належала євреям [206]. Переважно, це великі довгасті будівлі з широким проїздом наскрізь через увесь будинок. Зовнішній вигляд заїзду визначався статусом населеного пункту. Наприклад, у маленькому Зінькові це була глинобитна споруда під солом'яним дахом, а у повітовому містечку Летичеві — великий кам'яний будинок. У ярмаркових містечках заїзди інколи формували структуру ринкової площі (у Новій Ушиці шість паралельно розташованих заїздів утворювали одну зі сторін площі). У Шаргороді, у Старому місті всі будинки будувались торцевими стінами до вулиці, на фасадній стороні розташовувались магазини та майстерні [544, с. 82].

Таким чином, квартали зі специфічною структурою виростали під захистом стін замку або фортеці, і потім у ряді випадків обзаводилися своїми оборонними спорудами.

Євреї приймали участь у формуванні та розвитку *промислових ландшафтів* Поділля. Це стосувалось ландшафтно-технічних систем заводів та фабрик. Переважно, ряд фабрик та заводів орендувались євреями, а будувались вони або польськими або російськими поміщиками. Як приклад, з трьох мідних заводів існуючих в регіоні у 1805 році, у містечку Зінькові належав князю Чорторийському. Завод орендував єврей Мошкович. Для забезпечення його роботи купували стару мідь на місці, сухе олово – на ярмарках у Бердичеві, вугілля – з власних гаїв або з сусідніх панських лісів; пісок та глину видобували на місці [258].

Власне промислові ландшафти під впливом євреїв розвивались слабо — у 1897 р. з 738 заводів та фабрик єврейськими були лише 157 (21,3 %); за кількістю виготовленої продукції цей показник був ще меншим — 8,2 %, що вказувало на дрібний характер виробництва. Але й тут існували особливості. Зокрема, в губернії єврейських лісопильних заводів — 8 (з 12 існуючих), 7

цегельних (з 30), 74 мукомельних, 4 маслобійних (з 6), 11 гуралень (з 79), 7 пивоварень (з 26), 11 тютюнових, 7 шкіряних тощо [437]. Серед найманих робітників на заводах та фабриках лише незначна частина була євреями. У Вінниці наприкінці XIX сторіччя 15 заводів та фабрик належали євреям, причому не всі вони були місцевими жителями. Кількість працівників коливалась від 1 до 9 осіб. Спостерігається загальна закономірність: чим більше єврейських ремісників у містечку, тим краще розвинута промисловість [208].

Цукрове виробництво. Переважна більшість матеріалів на цукрові заводи поставлялась також євреями: вапняк, майже все кісткове вугілля і крупка, ліс на зруб, дрова тощо. *Винокурень (гуралень)* в Подільській губернії було 159 (найменше у Південно-Західній частині Росії). Майже 90 % заводів знаходилось в оренді у євреїв: дерев'яна, покрита дошками винокурня у містечку Мізаків (Янкель Луцький); дерев'яна, крита соломною у селі Писарівка (Лейба Гобштіб); горілчані заводи, дерев'яні у Вінниці (Абрам Дукельський, Хуна Зехцер, Гершко Кац, Мотель Хазенс). *Млини*, яких у Подільській губернії було 2247, практично всі знаходились у євреїв. Лише 5 % знаходились у повній власності, решта — орендні. Млини орендували разом з питними закладами: *«При въезде въ Бушу замечается на Мурахве рядъ каменныхъ мельницъ, вокругъ которыхъ копошатся евреи. На противуположномъ берегу, на майдане, среди села возвышается довольно большая и повидимому богатая церковь, а противъ церкви корчма ...»* [332, с. 677]. У 1880 році у обробній промисловості, крім цукроварної та суконної промисловості участь євреїв у % становила від 73 до 100, з експлуатації лісу — 75, в землеволодінні — 22,6 [436, с. 96-97].

Окрім вище згаданих типів, у штетлах необхідно виділити *водно-рекреаційний тип*, представлених *міквами* рабинів і цадиків, які були басейнами для омивання і мали цілющу дію. Мікве – водний резервуар, який створювали у ґрунті, а її підлога та стіни не повинні пропускати воду. Загальний об'єм – до 1000 л, вода в них – переважно застійна, дощового походження або з іншого натурального джерела. Ця ландшафтно-інженерна система складалась з басейну, куди вода надходила з даху будинку і доповнювалась з водопровідної системи [350].

Тафальні ландшафти [110, 111] представлені єврейськими *цвинтарями*, які виносили за межі містечок, розташовуючи на вершині високого пагорба або його схилі, стрімкому березі річки і відокремлені від селитебного ландшафту земляним валом, стіною, рікою або озером. Тут були могили найшановніших людей, — рабинів, цадиків, на могили яких приходили молитися і які, як вірили, мали чудодійну силу [217]. На цвинтарях здійснювали різноманітні містичні ритуали (наприклад, грали весілля жебраків або сиріт під час чуми).

Появу єврейських тафальних ландшафтів можна датувати XIII сторіччям. У містечку Тиврові знайдено могильний пам'ятник, поставлений громадою своєму голові у 1240 році. В цьому на камені можна прочитати ім'я

померлого (або загиблого) голови громади – Самуїл. Дата, вибита на пам'ятнику, досить цікава. 1240 рік - це рік навали Батия на Південно-Західну Русь; і саме цим, як видно, підкреслюється трагічний тон надгробного напису. Цей напис свідчить про те, що ще до монгольської навали на території Поділля були єврейські громади, привносячи культурні особливості у етнічно «строкатий» регіон.

Ландшафти Поділля — горбисто-пасмові місцевості, почленовані ярами та балками, зі значною кількістю струмків та річок — створювали характерні особливості у розташуванні єврейських цвинтарів (місцеві жителі їх називають «окописьками»), досить часто були відокремлені від штетла річкою, розташовувалось за яром або на схилі горба (табл. 19). Існує думка про обов'язковість відокремлення містечка від цвинтаря вище згаданими ландшафтними комплексами, що підсилює символічне значення водних природних меж.

Таблиця 19

Розташування єврейських цвинтарів у містечках Поділля

Містечко	Розташування цвинтаря
Мурафа	Відділений від містечка р. Клекотиною і розташований на схилі високого східного берегу, витягнутий уздовж річища на 200 м та в ширину до 150 м. У минулому цвинтар був огорожений кам'яною стіною, окремі фрагменти якої збереглися і до сьогодні. Нова ділянка цвинтаря з похованнями 80-х – початку 90-х років XX сторіччя розташована впритул до села.
Городківка	Старий єврейський цвинтар розташований на урвистому березі р. Марківки, новий — поруч із шосе при в'їзді у селище.
Піщанка	Старий цвинтар займає частину горба на південній околиці містечка та оточений з усіх сторін селитебними ландшафтами, новий (1895 р.) — знаходиться на південь від поселення, у залісненій балці.
Тростянець	Стара частина цвинтаря знаходиться у нижній частині горба і відокремлена глибоким ровом.
Тульчин	На горбі, що називається «Білоусова гора». Найстаріша частина розміщена на схилі північної експозиції, поблизу міста, у минулому окопана неглибоким ровом.
Шпиків	Розташований на південній околиці містечка, на горбі, покритому лісом; він зберігся повністю. За свідченнями очевидців, перші поховання на цвинтарі були здійснені у 1885 році.
Меджибіж	Створений на межі XV-XVII століть, знаходився за межею міста, на невисокому горбі, поблизу від річки Бужок. Сьогодні частина ландшафтних комплексів зруйнована і поросла чагарником та високою травою. Однак, декілька десятків стел збереглося у його південно-східній частині, що прилягає до фрагменту старої кам'яної загорожі.

Досить типовим є старий єврейський цвинтар у Сатанові, який знаходиться приблизно за 500 м поза міськими воротами, на високому видовженому горбі, який піднімається над р. Збруч і тягнеться вздовж дороги на Кам'янець-Подільський. Тафальний ландшафт має протяжність майже півкілометра з півночі на південь, ширина його близько 200 м. Зберігся лише фрагмент кам'яної стіни. Тут розташовано майже 3000 надгробків кінця XIX-XX сторіччя. Найстаріша частина цвинтаря знаходиться на південно-

східному схилі горба, який виходить до Збруча.

Надгробки робили з вапняку або рожевого піщаника, рідше з дерева і прикрашали різноманітним візерунком. Найчастіше вони мали вигляд вертикальних кам'яних плит – стел, але зустрічаються і горизонтально покладені плити (додаток Г, рис. Г6). На могилах цадиків ставили особливу споруду (огель – «намет») у виді кам'яного будиночка, що захищав могилу від непогоди. Могили нерідко орієнтували на схід, але зустрічаються інші типи орієнтації.

Досить часто старі єврейські цвинтарі використовуються для різних господарських потреб. Наприклад, у Чечельнику («окописько» розташоване за 100 м на південь від основної ділянки та межує з городами) частина його розорана та перетворена на футбольне поле; у селі Чорний острів Хмельницької області на території частини старого цвинтаря влаштовано випас худоби; у селі Миколаїв Хмельницької області на місці цвинтаря розташований місцевий ринок тощо. Певним чином, цей вид тафальних ландшафтів представляв певну просторову опозицію відносно містечка.

Міфами оточені підземелля і підземні ходи, прокладені під більшістю подільських містечок. Зокрема, у містечку Меджибіж Хмельницької області у XVI сторіччі існувала розгалужена система підземних комунікацій. З підвалів будинків, у яких зберігались запаси продовольства і товарів, можна було попасти у довгі галереї та шахти. Можливо, вони були першоосною з видобутку глини для потреб господарства та гончарства. Шахти та галереї з'єднувались, укріплювались, створювались лабіринти, тупики, відстійники, схованки з запасами продовольства і води. Підземні ходи з синагоги та костелу вели на територію замку, довгий підземний хід виходив на правий берег Південного Бугу [328, с. 136].

У місцевому фольклорі розповідають про підземні міста та таємні ходи, які ведуть до Єрусалиму.

Якісні відміни структури містечок (з переважанням штетлів) на Поділлі зумовлені географічним розташуванням, історією формування та архітектурно-планувальними рішеннями, розмірами й функціями, і особливо впливом євреїв як етносу. Співвідношення між структурними частинами, висотністю забудови, етнологічними ознаками (сакральні й тафальні ландшафти) дозволили виділити певні типи у ландшафтній структурі містечок, де переважали штетли.

Для Західного Поділля (частково Східного) характерний *кільцевий (ексцентричний) тип* (рис. 23), де виділяється центральна частина містечка, або власне, саме містечко, що зосередилося поблизу стін замку або фортеці. Замок піднімався над містечком, візуально підсилюючи владу короля або магната. Структуру більшості приватних міст Поділля можна представити у виді своєрідного ексцентрика: до замку, який розташовувався на підвищеному місці, примикало містечко, обнесене валами або муром. Це були міські квартали, у яких жили як євреї, так і міщани-християни.

Прикладом такого типу є структура містечка Хмільника (Вінницька область). За люстраціями XVII сторіччя – у центральній частині був розташований замок, оточений високою загорожею; навколо нього розташовані три старовинні вежі, поруч – розташований костел. За люстрацією 1789 року єврейських будинків було майже 150 (стільки ж – християнських) і вони (єврейські) були розташовані у центральній частині містечка, а православні – у передмісті [490, с. 65, 66].

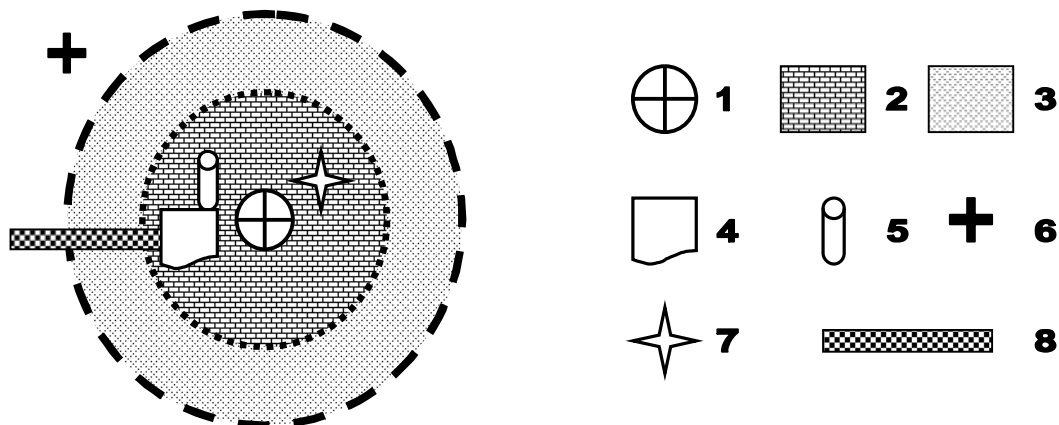

Рис. 23. Кільцевий (ексцентричний) тип:

1 – замок (фортеця), 2 – міські квартали з переважанням євреїв, 3 – християнські квартали, 4 – ринкова площа, 5 – синагога, 6 – єврейський цвинтар, 7 - костюл (церква), 8 – вулиця, що веде до ринкової площі

Структура ексцентричного типу була характерна і для Меджибожа. Велика кам'яна синагога у XVI сторіччі була розташована на підвищенні поблизу замку та головної вулиці, отримавши домінуюче місце у містечковому селитебному ландшафті. Синагогу поступово оточили селитебними ландшафтами малоповерхового типу: вся вулиця від в'їзду у замок до кам'яних воріт на заході були забудовані єврейськими магазинами. На протилежній стороні від синагоги була споруджена П-подібна будівля Торговельних рядів.

З екологічного погляду, перенаселеність єврейських містечок зумовила значне скупчення будинків на невеликій площі, а відсутність (переважно у більшості селитебних ландшафтів) садів, городів, подвір'їв при будинках, а інколи й майданів – все це спровокувало прояв антисанітарного стану і негативно впливало на епідеміологічну ситуацію [345, с. 20].

Споруди синагоги й костюлу знаходились зазвичай, у протилежних частинах поселення (рис. 24). Їх символічне протистояння було підкреслено розташуванням костюлу — у верхній, а синагоги поблизу нижньої частини містечка, досить часто поблизу його межі. Хоча, розташування шаргородської синагоги, дозволяє передбачити, що вона була винесена за межу перших міських укріплень і виконувала роль *барбакану* — оборонної споруди, що захищала підступи до міських воріт. Споруда православної церкви нерідко розташовувалась в центральній частині міста (містечка) тому, що здавна на

цьому місці, зазвичай на перетині доріг, вже стояла сільська церква або дзвіниця.

Навколо внутрішнього кільця знаходилося передмістя, що кільцем оточували єврейський центр, у якому проживало сільське населення, яке складалось переважно з українців. У містечку Піщанка Вінницької області формування селитебної ландшафтної структури відбувалось шляхом культурної колонізації та подальшого виселення на околиці містечка українського етносу. До 1820 року на місці містечка було село Рашківські хутори, де князь Любомирський побудував корчму і віддав її в оренду євреям. Після заборони проживання євреїв у селах, значна кількість переїхала жити до містечка. Євреї почали активно викупувати будинки у селян. Останні були вимушені з центру містечка (зі зручною топографією) переселитись на околиці «за двумя противоположными ярами, образовали обширную деревню въ роде предместьевъ» [229].

Рис. 24. Структура Брацлава (друга чверть XIX сторіччя):
1 - млин, 2 – городище старого замку, 3 – єврейський цвинтар, 4 – міква, 5 – річка
Пуцівка, 6 – дві синагоги, 7 – костьол, 8 – церква св. Миколая.

З розвитком містечка функції організуючого ядра переходили від замку до ринкової площі. Саме сюди, до торговельного центру міста вели вулиці, які починалися від міських воріт і формували структуру селитебного ландшафту. Наявність укріплень та ринку давало головну відмінність міста (містечка) від села.

Ландшафтний образ штетла пов'язаний з однією з єврейських традицій

про роль міських стін та особливий статус відділеного ними простору. Міські стіни або вали захищали замкнутий, «одомашнений» простір міста (містечка) від відкритого простору оточуючих ландшафтних комплексів (лісу, дороги, ріки), які несли певну небезпеку. Міські стіни служили також суботньою межею (*єрувом*), що умовно поєднувала окремі єврейські будинки і квартали в загальне володіння і від якої в суботу не можна було віддалятися більш ніж на 2000 ліктів (до одного кілометра). Після руйнування міських укріплень роль межі штетла стала виконувати річка.

У Східному Поділлі переважав *двополюсний тип* (рис. 25) – при якому навколо двох ексцентриків міста (містечка) концентрувалося єврейське й неєврейське населення. На одному полюсі виразно виділялася єврейська частина містечка – центром якої була ринкова площа, оточена крамницями і майстернями, а також синагога (рис. 26). На іншому полюсі зосереджувалася християнська частина населення, центром якої був костьол або церква. Такими були *«отдаленные улицы или, лучше сказать, места Могилева, скорее походящие на деревни, обитаемы малоросским населением, которое занимается садоводством, огородничеством и земледелием...»* [327, с. 60].

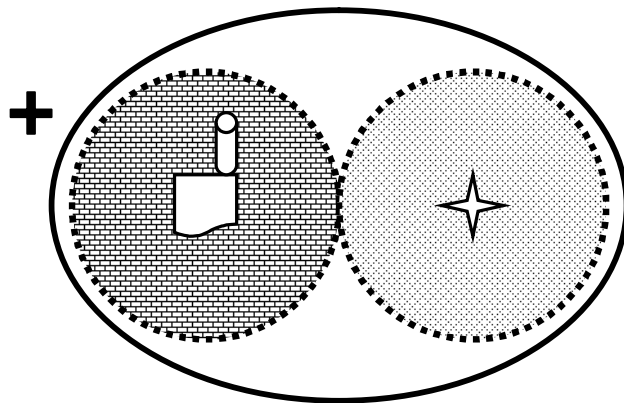

Рис. 25. Двополюсний тип
(умовні позначки див. рис. 23)

Третій тип – *поквартильний* (рис. 27), де євреї проживали досить компактно у визначеній частині містечка, за типом єврейського кварталу (гетто) у великих містах. Єврейські будинки групувалися, як правило, навколо синагоги. Такий тип був характерний для містечок Східного Поділля.

Менш своєрідними були містечка Східної Галичини, де євреї проживали переважно розсіяно серед християнського населення — *дисперсний тип* (рис. 28). Наприклад, у містечку Чортків у XVIII сторіччі житлові будинки будувались на околиці містечка, поблизу р. Серет, а крамниці – тільки у центрі, на ринковій площі [86]. У багатьох випадках єврейські квартали або вулиці будувались окремо від місць проживання українського або польського етносів [335, с. 41].

У 20-30 роках ХХ сторіччя відбулось значне погіршення економічного стану регіону, що пов'язано з певними причинами: а) втрата економічного значення; б) відсутність крупної промисловості; в) погроми 1918-1920 років.

Загалом, це призвело до зменшення чисельності населення єврейського населення (у %, 1923, 1926 роки): Деражня (86,8; 57,4), Дунаївці (78,2; 60,4), Летичів (42,9; 34,0), Меджибож (67,5; 39,7), Немирів (64,0; 57,2) [218, с. 118].

Рис. 26. Картосхема центру Томашполя:

1 – місце, де стояла велика синагога, 2 – міква, 3, 4, 5 – місце втрачених синагогальних споруд кінця XIX – початку XX сторіччя, 6, 7 – православні церкви, 8 – костел, 9 – місце старого єврейського цвинтаря

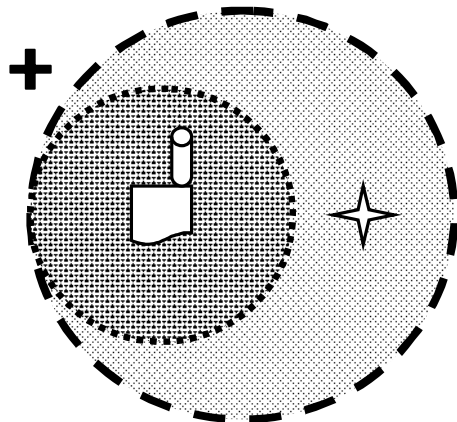

Рис. 27. Поквартальний тип

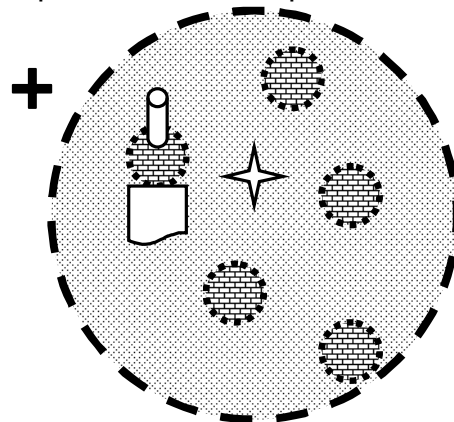

Рис. 28. Дисперсний тип

Умовні позначки див. рис. 23

Але разом з тим, містечка Поділля (особливо східного) значно менше, ніж будь-який інший регіон України, постраждали від негараздів ХХ сторіччя. Тому, можливо це останній регіон, де в окремих містечках збереглась типова ландшафтна структура «штетлів».

Важко сказати, яким був би подальший розвиток штетлів, якби вони не деградували під впливом історичних подій. При збереженні всіх факторів і тенденцій — єврейські громади чекало подальше зменшення населення, повне прийняття місцевої етнокультури та типу господарства. Але при цьому почуття належності до одного етносу, побутові традиції могли розвиватись саме тут, де з ними менше, ніж у типових міських ландшафтах, конкурували корінна культура й побут, і, де євреї проживають невеликими компактними групами.

До середини ХХ сторіччя єврейська спільнота була потужним складовим елементом в розвитку етнокультурних ландшафтів регіону і внесла значний внесок у формування сучасних селитебних ландшафтів, забудовуючи українські містечка штетлами. Сьогодні необхідно враховувати ці історичні ландшафтні структури, щоб зберегти містечка Поділля при проведенні відповідної реконструкції з метою збереження єврейської культурної спадщини.

ПОЛЬСЬКА ЕТНОКУЛЬТУРА У МІСТЕЧКАХ ПОДІЛЛЯ

Польський етнос на Поділлі з'являється ще в період раннього середньовіччя. Дослідники відмічають надзвичайно сильний вплив польської культури на українську, що виражається у формуванні етнокультурних ландшафтів регіону та їх поквартальної забудови. Культурна спадщина, яка залишилась після діяльності поляків упродовж понад 600 років вражає: замки, фортеці, костели, палаци, садово-паркові комплекси, фільварки. Така багата спадщина вимагає детального аналізу їх формування та відповідної консервації, реконструкції та охорони.

Вивченням польського етносу та впливу польської етнокультури на формування містечкових ландшафтів Поділля займались історики, краєзнавці та географи. Серед вчених були поляки та українці [24].

Перші описи містечок, які були під польською владою зустрічаємо у 70-х роках XVII сторіччя. Фризький мандрівник Ульріх фон Вердум у своєму «Щоденнику подорожі...» писав про Тернопіль: *«Це місто на Волині – спадкова власність пана Конєцпольського, Волинського старости. Лежить біля схилу згаданого пологого пагорба. З трьох боків його оточує велике озеро і розлогі болота. Четвертий бік захищений від поля досить широким ровом та обведений валом із двома масивними вежами на кутах і однією посередині, яка служить і брамою. Замок височіє з північного заходу від міста, саме посередині ставу, має великі, побудовані в італійському стилі будівлі з каменю: мури і вежі на заході й півдні боронять замок навіть там, де навколо тягнеться озеро. Від міста пролягає сухий рів із земляним валом і частоколом»* [84, с. 137].

У XIX сторіччі описи польських маєтків представлені у праці

А.Пшездецького «Podole, Wolyń, Ukraina. Obrazy miejsc i szasów» [622]. У праці «Geografia albo dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi» (1858), автори описують містечка Галичини, підкреслюючи польське право власності [609].

Роль польських маєтків та палацово-паркових комплексів Поділля висвітлена у художній літературі, поезії та музиці, живописі та декоративно-ужитковому мистецтві [457]. Першим ілюстрованим джерелом польської культурної спадщини стали праці польського художника Н. Орди. У 1872-1874 рр. художник відвідав Поділля та Волинь, де замальовує пам'ятки архітектури і садово-паркового мистецтва. У 1873-1883 рр. публікується 260 літографій у 8-ми випусках «Альбома исторических мест Польши, посвященному землякам»¹². Окрім Н. Орди, об'єкти польської культурної спадщини регіону замальовує Антоні Ланге.

В. Гульдман і Ю. Сіцинський серйозно проаналізували у працях історичні обставини виникнення, функціонування та занепаду замків на Поділлі в XII–XVII сторіччях. В. Гульдман, у 1901 р., у праці присвяченій складанню археологічної карти Поділля, дав характеристику фортець регіону [156].

В останньому розділі «Пам'ятки історичні» підручника «Географія Галиції» (1876) проаналізовані «місця, заслуговуючі на увагу з погляду на згадку або історичні пам'ятки», у т.ч. польські маєтки [623]. У 1892 р. Л. Фінкель опублікував опис містечка Тернополя у 1672 р. [619]. Автор дає характеристику, згадуючи описи попередніх дослідників про замок, розташований на північному заході міста, у самому центрі озера, «католики мають тут великий кам'яний костел...» [619, с. 6], дає характеристику етносів містечка (поляків, русинів, євреїв). А. Яблоновський здійснює опис України, у т.ч. Поділля та Брацлавщини (11 т.), Галичини (8 т., ч. 2) у XVI сторіччі, аналізує селитебну мережу, виділивши типи «осад» (села, хутори, міста тощо), аналізує структуру селитебних ландшафтів, сформованих під впливом польської етнокультури [613]. Про фортифікаційні ландшафти писали О.Чоловський, Є. Сіцинський. Спроба систематизувати інформацію про замки (у т.ч. і польської генези) належать до кінця XIX – початку XX сторіч.

Наприкінці XIX сторіччя у працях польських вчених Ч. Неймана, М.Грейма, Л. Бялковського подано відомості про подільські містечка.

На початку XX сторіччя Я. Гіжицьким видано працю «Опис найважливіших місцевостей в Старокостянтинівському повіті на Волині» (1910), де розташовано історичні нариси про містечка Старокостянтинів, Теофіополь, Волочиськ, Красилів, подано описи палацово-садибних комплексів, католицьких храмів. Однією з найвідоміших праць, присвячених вивченню селитебних ландшафтів була монографія О. Прусевича «Кам'янець-Подільський: історико-топографічний нарис» (1915) [324].

У 1926 р. А. Чоловським, Б. Янушем видано «Минуле і пам'ятки старовини Тернопільського воєводства», з детальним описом культурної спадщини, який супроводжено 160 ілюстраціями і картою пам'яток (рис. 29)

¹² Рисунки культурної спадщини містечок Поділля - у 1-му та 2-му випусках

[602]. У XX сторіччі аналізуються палацово-паркові комплекси у працях А. Урбанського (1928-1929) [642, 643, 644], де вміщено опис маєтків, є значна кількість фотографій (понад 400 у серії). Одна з книг серії присвячена палацово-парковим комплексам та маєткам Поділля [644], у якій вміщено 82 ілюстрації. І. Кравченко зробив детальну характеристику особливостей функціонування Ямпільського панського маєтку кінця XVIII – у першій третині XIX ст. [285].

Рис. 29. Карта пам'яток старовини Тернопільського воєводства [602]

Польські дослідники на початку ХХ сторіччя видавали путівники, окремі з яких стосувались території Східної Галичини. У них висвітлювалась історія регіону, особливості його заселення, етноструктура селитебних ландшафтів, аналізувались об'єкти природної та культурної спадщини.

У путівнику по Галичині (1919 р.) описані маршрути «Тернопіль – Копичинці», «Коломия – Заліщики – Чортків» тощо, розміщено багато фотографій культурних пам'яток, оглянуто їх сучасний стан (на 1919 р.). У 1937 р. видано путівник по Польщі у 4-х томах, де 2-й том присвячений південно-східній Польщі, у т.ч. Східній Галичині. У четвертій частині «Поділля і гірське Надбужжя» проаналізовані туристичні маршрути у межах сучасної Тернопільської області, охарактеризовано структуру міст та містечок, описано культурну спадщину (у т.ч. польську), розташовано детальну карту Тернополя з об'єктами культурної спадщини [625].

У другій половині ХХ сторіччя видано «Історії резиденцій на давніх кресах Речі Посполитої» Р. Афтаназі [588]. З 11 томів, території Поділля присвячені: 5-й том (Волинське воєводство), 9-й том (Подільське воєводство), 10-й том (Брацлавське воєводство). У 9 та 10 томах проаналізовано понад 180 містечок території сучасного Поділля, розміщено майже 1000 фотознімків, на яких зображено об'єкти польської культурної спадщини [265]. Р. Афтаназі, описуючи садиби давав їм історичну, архітектурну, культурологічну і паркознавчу оцінку.

Значним внеском у вивчення маєткових ландшафтів північної частини адміністративного Поділля була праця О. Барановича «Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в.», появою якої було підсумовано його дослідження соціально-економічної історії південної Волині [30]. Т.П. Брянцева встановила характерні риси розвитку міст та містечок Подільського воєводства у XVIII сторіччі [53]. В. Атаманенко аналізує особливості фільваркових комплексів південно-східної Волині [19].

Серед науковців, які у другій половині ХХ сторіччя провели архітектурно-археологічне дослідження замкових комплексів Поділля, - О.Пламеницька та Є. Лопушинська. За умови аналізу натурних і архівних даних О. Пламеницька досліджувала фортифікаційні комплекси в Кам'янці-Подільському, Сутківцях [425, 426]. Праця Є.Лопушинської є важливим дослідженням виникнення та розвитку Меджибізької фортеці [202].

З середини 80-х р. ХХ сторіччя дендрологічні особливості польських маєтків Хмельницької області досліджували В. Черняк, О. Клименко, Л.Казімірова [241]. Наприкінці ХХ сторіччя вивченням історичних і культурологічних аспектів функціонування садово-паркових комплексів займались І. Романюк [470], Р. Афтаназі [21], О.М. Пажимський [404, 406, 407], Б. Пажимський [401]; історією формування містечок під впливом польської культури: Л.Т. Олівінський [375]. У 1993 році проведено конференцію присвячену проблемам охорони фортифікаційних споруд України, окремі праці з яких стосуються території Поділля [7, 120]. У праці В.Л.Логвіна проаналізовано формування культурних ландшафтів містечок у

працях польських дослідників [324].

На початку ХХІ сторіччя з'являються публікації присвячені дослідженню польських маєтків та палацово-паркових комплексів, замків та фортець [209, 284, 202, 204, 318, 342, 419, 457, 473]. О.Я. Мацюк у праці «Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні» розробив туристично-краєзнавчі маршрути, пов'язані з польськими фортифікаційними ландшафтами [342].

У праці І.Д. Родічкіна «Старовинні маєтки України» [457] здійснено опис маєтків Поділля: Тульчинського; описані сади та парки, створені Д.Міклером (садиба у П'ятничанах, палац у Мурованих Курилівцях, парки в Ободові, Степанівцях, Стрижавці, Ковалівці, Макові, Серебринці); маєток у Немирові. У праці багато фотографій, які відображають ретроспективний ряд змін у маєтках, є плани та карти.

Історія формування Антонінського палацово-паркового комплексу Хмельницької області та проблеми його відтворення й охорони аналізуються у працях Б.О. Пажимського [402], О.М. Пажимського [405], О.В. Жукової [202]. На початку ХХІ сторіччя польські палацово-паркові ландшафтні комплекси проаналізовано у працях краєзнавців та істориків О.М. Кльоц [259], Г.Кондрова [272], С. Єсюніна [195].

У книзі «Замки та фортеці» [209] є описи польських фортифікаційних споруд, проаналізовано їх сучасний стан у 31 населеному пункті Тернопільської та Хмельницької областей.

О.С. Петренко аналізує історичні особливості формування панського маєтку у Східному Поділлі, характеризує економічне значення приватновласницьких міських поселень у ХVІІІ–ХІХ сторіччях [419]. У праці О.В. Жукової проаналізовано історичний розвиток замкових споруд Хмельницької області та виявлено їх історико-культурну цінність; досліджено стан збереження і використання замків Хмельницької області на сучасному етапі; виділено проблеми музеєфікації замкових комплексів Хмельницької області [202]. Вивченням замків в окремих містечках займався М.Ф. Кіпран [256]. Дослідженням домініканської культурної спадщини Поділля, Брацлавщини та Галичини займалась Н.О. Урсу, яка у своїй праці [539] аналізує особливості архітектури домініканців у містечках регіону (додаток Б, рис. Б6).

Аналіз заселення Поділля польською спільнотою проведено у працях А.Бурячка [55], В.В. Божевільного [44], В.В.Павлюка [399], Н. Шпичко [569].

Заселення регіону поляками відбулось у період раннього середньовіччя, за часів Київської Русі. Переважно це були купці, ремісники, а також військові переселенці, які займались сільським господарством [41, с. 21].

Перша хвиля польської колонізації пов'язана із захопленням у ХІV сторіччі Галицько-Волинського князівства, коли Польща отримала Західне Поділля та Волинь, забравши від Великого князівства Литовського. У цей період на територію Поділля переселились переважно селяни та дрібна шляхта. Великі землевласники, у власності яких були міста, містечка та села, почали

змінювати їх ландшафтну структуру, формуючи палацово-паркові комплекси, створюючи белігеративні ландшафти (замки, фортеці), розширюючи мережу фільварків. За переписом 1565 р., поляків у містечку Смотричі було 18,5 %, Меджибожі – 19 %, Синяві – 12 % [55]. У середині XVII сторіччя, 85 % містечок юридично було у власності поляків. У 1569 р. за наказом короля С. Баторія у Подільському, Брацлавському і Волинському воєводствах була проведена ревізія «пустинь», які були роздані польським магнатам та шляхті: Замойські, Калиновські, Сенявські, Яблоновські, Жолкевські, Потоцькі, Конецпольські [440, с. 2216].

У XVI-XVIII сторіччях будують численні оборонні замки й магнатські маєтки з великими палацами та садибами, які стають значними осередками польської культури. Серед відомих – Яблоновських у Ляхівцях, Потоцьких у Тульчині, Сангушків у Славуті.

Нова хвиля переселення розпочалась у XIX сторіччі. За даними перепису 1897 р. кількість поляків у містах та містечках Подільської губернії складала 10,7 тис. осіб або 4,9 % міського населення [161, с. 237]. Основна частина польського етносу проживала у містечках та селах, знаходячись на третьому місці за рівнем урбанізованості, після росіян (34 %) і євреїв (28 %). Найбільші польські громади були у п'яти містечках, у яких було 78 % від усього міського польського населення: Проскурів (зараз – Хмельницький) – 12,35 % від населення містечка, Летичів – 10,2 %, Вінниця – 7,1 %, Кам'янець-Подільський – 6 %, Могилів-на-Дністрі – 3,1 % [409, с. 11]. У решті містечок кількість поляків була незначна, становлячи до декількох сотень осіб. Міграція польського етносу зі Східної Галичини здійснювалась через містечко Проскурів, яке відіграло важливішу роль, ніж Кам'янець-Подільський. З Проскурова відбувається заселення поляками Центрального та Східного Поділля.

Після 1917 р. польський вплив на структуру культурних ландшафтів містечок припиняється, що зумовлено зміною економічної формації та втратою магнатами власності. У 20-х р. XX сторіччя більшість поляків України проживали у західних округах: Шепетівська – 18,2 % від усього польського населення країни, Проскурівська – 12,3 %, Кам'янецька – 6,3 %, Тульчинська – 2,3 % [191, с. 10]. Більшість з них проживали у сільській місцевості.

В містечках Поділля збереглися замки, панські садиби, палаци, костели, які були етнокультурних ядром ландшафтів містечок та внесли значний вклад в українську, польську та загальноєвропейську культуру. Містечка сформували селитебну мережу, яка одночасно виконувала белігеративну функцію. Наприклад, у Яна Замойського, від Павлочі до Тернополя входило до 110 містечок, майже 200 сіл, діяв сторожовий загін, який захищав від набігів татар [314].

У структурі польських етнокультурних ландшафтів містечок найпоширенішими були: маєткові, фортифікаційні, промислові.

Ландшафтна структура маєтків. Маєтки – палацово-паркові ансамблі,

є унікальним етнокультурним явищем і суттєво вплинули на соціально-економічні, історико-культурні процеси у Поділлі. Маєтки XVIII – XIX сторіч були осередками польської культури, інтенсивного сільського господарства.

У містечках та селах Поділля з XVI сторіччя, під впливом польської етнокультури, формуються маєткові ландшафти: *«Галиційський помещикъ живет по большей части очень, пышно, въ роскошныхъ палацахъ и усадьбахъ»* [57, с. 97]. Вибір їх розташування пов'язаний з пейзажною композицією: споруди та ландшафти були єдиним цілим. У маєтках та садибах переважали прості пейзажні композиції, у яких органічно поєднувались селитебні комплекси з мальовничими ландшафтами (схили пагорбів, долини річок та озер).

У 1667 році Росія та Польща підписали Андрусівський договір про перемир'я, за яким Лівобережна Україна залишалася у складі Московії, а Правобережна (крім Києва) – відходила до Польщі. Документ визначив історичні відміни в культурному розвитку правобережного регіону України. У Поділлі формується відповідний польський «образ» місця, архетип, де селитебна мережа сформувалась на основі замків, фортець, маєтків, оточених селами та містечками.

У зв'язку з переважанням натурального господарства, функціонування панського (тобто польського) містечка початку XIX сторіччя мало чим відрізнялося від сільського. Селяни були у більшості у подільських містечок і займалися рільництвом. Купецько-міщанський стан був представлений єврейськими громадами, зі сформованими «штетлами» (див. у відповідному розділі). В окремих містечках регіону (Махнівка, Могилів, Тульчин, Немирів) існували міщанські громади іноземців (греки, вірмени). Лише в Тульчині корінне українське населення користувалося міщанськими правами відповідно до наданого С.-Щ. Потоцьким привілею [419, с. 12]. Організація ремесла в панському містечку XVIII-XIX сторіч здійснювалася шляхом створення цехів (шевських, кушнірських, ткацьких, кравецьких, гончарних, полотнярських).

Особливістю етноструктури містечкових маєтків Поділля було те, що різні верстви представлені різними етно-конфесійними конвіксіями. Так, найчисельнішими були автохтони-українці, переважно селяни, які оселялись на периферії містечка. Міщанськими правами серед мешканців польських маєтків користувалися, переважно, євреї, а дворянськими – поляки, які формували квартали з відповідною ландшафтною структурою.

Типова структура маєтку (садиби): панський будинок з господарськими спорудами, впорядкований парк (або садові ландшафти), оранжереї, виноградники, городи, ставки, басейни (рис. 30, 31); іноді створювали ландшафтно-техногенні системи: водограї, водоспади, водні каскади [457, с. 7]. Садиби як правило мали декоративний елемент – став або розташовувались біля річки. Крім декоративного значення, аквальної ландшафти мали і практичне значення. У ставках розводили карпа, щуку, карася, ляща, лина, окуня, плітку.

Важливу роль у господарстві власника садиби відігравали млини. Без

них не працювали гуральні, пивоварні, ускладнювалась відгодівля худоби. Млини ставили при ставках, як правило, при боці греблі, для того, щоб млин не трусив греблю і до нього було зручніше під'їжджати. У великих млинах (Старокостянтинів, Самчики) окремі вали використовувались для сукновальні і ступи. На великих ставах і річках ставили декілька млинів. Млини були власністю поміщика, але знаходились у спадковому володінні мірошників [406].

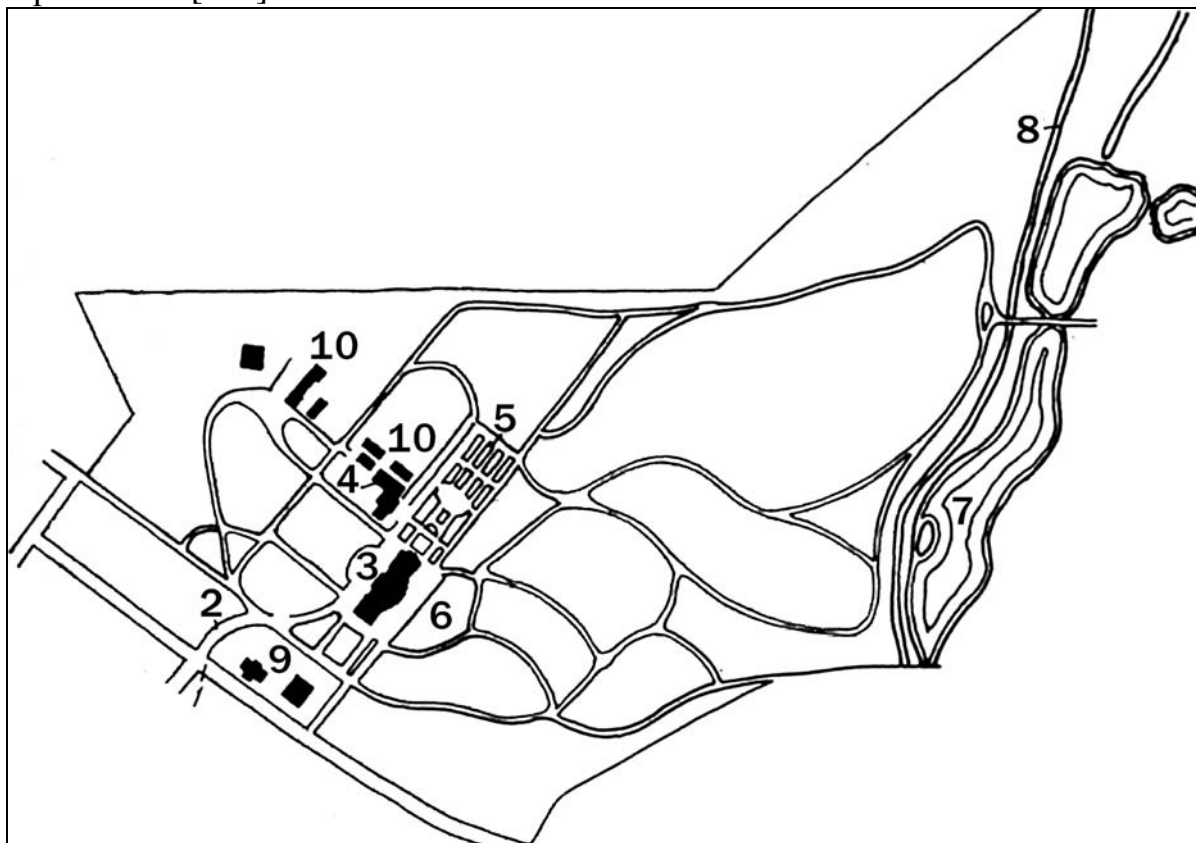

Рис. 30. План садиби у м. Немирів [410]:

1 – вхід; 2 – головна алея; 3 – палац; 4 – манеж; 5 – ділянка партеру; 6 – центральна галявина; 7 – ставок; 8 – канал; 9 – житлові будинки; 10 – господарські споруди

Садибне сільськогосподарське виробництво походить від європейської сільськогосподарської культури, де застосовувались передові технології та новітня техніка у рільництві, у стайнях маєтків вирощували високопродуктивні породи коней, створювали конезаводи [406]. Польське дворянське землеволодіння у містечках Подільської губернії складало 46,8 % від загального. Серед найбільших землевласників: О. О. Садовський (м-ко Оринин, 3037 десятин землі), Л. Л. Садовський (м-ко Балин, 1639 десятин), О. Я. Заліський (м-ко Кузьмин, 1770 десятин), Ф. Г. Грохольський (м-ко Стрижавка, 4735 десятин), К. К. Потоцький (м-ко Печара, 1482 десятини), С. Й. Холоневський (м-ко Зятківці, 3893 десятини), Ф. М. Юр'євич (м-ко Бершадь, 4920 десятин), Ф. Л. Собанський (м-ко Ободівка, 4340 десятин), Б. Е. Старжинський (м-ко Загнитків, 3563 десятини), С. і М. Хелминські (м-ко Жванчик, 3224 десятини). Якщо врахувати родинне землеволодіння, окремі польські магнати мали колосальні містечкові латифундії: Собанські – 17498 дес.

землі, Юрьєвичі – 9533 дес. тощо [270].

У XIX сторіччі, на Поділлі будівництво садиб не припинилось, але стало скромнішим і одночасно набуло інших рис, зумовлених змінами в архітектурних рішеннях. Однією з найцікавіших є садиба Комара у м. Мурованих Курилівцях Вінницької області, до якої, крім палацу, входили флігель, стайні та міст, розташовані посеред пейзажного парку, створеного Д.Міклером. Садиба збудована у 1805 р., у центральній частині триповерховий палац. З боку парку, на рівні першого поверху були влаштовані галерея на стовпах і тераса зі склепінчастим перекриттям [235, с. 468-469].

На пагорбі, посеред парку над Південним Бугом у м. Стрижавці розташований палац графа М. Грохольського — геометрично чітка двоповерхова споруда з мезоніном, перед яким був розташований шестиколонний портик, піднятий на аркаді. Значною була садиба І.Витославського у Чернятині Вінницької області, збудована 1830 р. та розташована у пейзажному парку, створеному у 1814 р. А. Міклером.

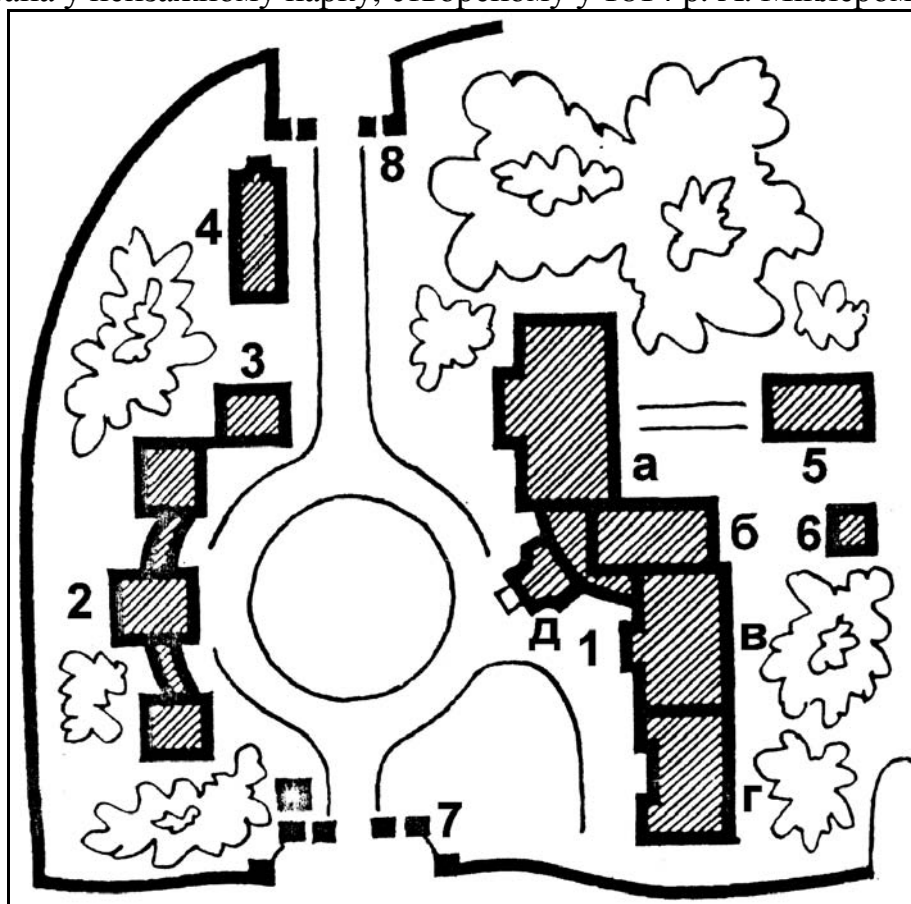

Рис. 31. Генеральний план садиби Антоніни [406, с. 95]:

1 – палац (а – палац XVIII ст.; б – книгозбірня 1803 р.; офіцина 1803 р.; г – кухня, служби 1899 р.; д – парадний під'їзд 1905-1908 рр.); 2 – стайні та офіцина; 3 – манеж; 4 – возовня; 5 – оранжерея; 6 – каплиця; 7, 8 – ворота із загорожею

Структура фортифікаційних ландшафтів. На Поділлі поширені зразки польської оборонної архітектури. Типова структура белігеративних ландшафтів представлена системою укріплених замків, які здебільшого включали систему стін з вежами і житловими приміщеннями як для власника з

родиною, так і для гарнізону. Житлові споруди на території замків здебільшого були дерев'яними.

Укріплення XVI-XVIII сторіч поділяли на: замки і фортеці, міські укріплення; монастирі-фортеці; храми з оборонною функцією. Земляні вали (земляні або дерев'яно-земляні) та рови були складовими бастионних укріплень. У Галичині були поширені репрезентативні магнатські замки, у яких головною функцією було проживання.

Фортифікаційні ландшафти Поділля були двох типів: а) замки, в яких оборонність була головною метою, а мешкання – другорядною; б) замки, які поєднували житлову й оборонну функції. Замки першого типу поширені у Вінницькій та Хмельницькій області, другого – у Тернопільській. Головне призначення замків Поділля була оборона локальних територій, на що вказує у своїй праці О. Мальченко [339]. У Поділлі, яке страждало від татарських набігів (пов'язано з Чорним та Кучманським шляхами), виник своєрідний селитебний тип – *містечко-фортеця*. За функціональністю вони подібні до фортець-міст, які будували у Палестині у XII сторіччі [319, с. 73]. Містечко-фортеця виконувало функції захисту людей як у містечках, так і селян на прилягаючих територіях.

Певну специфіку отримали оборонні споруди розташовані у Східному Поділлі, у зоні контакту з татарами. У 30-40-х роках XVI сторіччя з'являються нові дерев'яні фортеці та модернізуються муровані [235]. Будівельним матеріалом були дерево та земля, у Середньому Побужжі переважало дерево. Самі по собі недовговічні дерев'яні конструкції, ще й часто знищувалися внаслідок татарських нападів. Відбувався безперервний процес реконструкції та знищення белігеративних ландшафтів, який потребував багато деревини, що зменшувало площу лісових ландшафтів. Чимало осад на подільському кордоні уряд визнав містами, беручи до уваги наявність замку. Західна частина поселень включала Хмельницьку область та Побужжя. Стародавня осада Рів (Бар) виступає як замок на початку XV сторіччя, а місто Бар з'явилося через сторіччя після знищення містечка Рів. Польські землі Західного Поділля теж розширюються: заселяються бідною шляхтою і відбудовуються селища, замки, села і містечка. Заможні польські пани споруджують і відбудовують фортеці і замки, заселяють пустки, засновують костьоли. На засадах Магдебурзького права (1448-50 рр.) самостійність отримують містечка Чортків (1522), Бережани (1530), Тернопіль, Гусятин (1550).

Кожні десять років дерев'яні фортифікації необхідно було ремонтувати. Майже всі укріплені поселення Східного Поділля були розташовані поблизу лісових масивів, які служили природним сховищем від татаро-монгольських завойовників. До середини XVII сторіччя кількість придатної для побудови фортифікацій деревини почала зменшуватися. Темпи відновлення лісів відставали від будівельних потреб. У люстрації Уланівського староства вказувалось, що міські і замкові фортифікації були відновлені в 1615 р. і на будівництво возили деревину із загальних дібров, оскільки Уланівські були спустошені.

З середини XVI сторіччя у володіння польської родини Сенявських перейшов замок Меджибіж. Нові власники перетворили його на один з найміцніших приватних оборонних замків прикордонних воеводств Поділля. У цей період кількість королівських замків навіть зменшується. Зростання кількості замків припадає на 60-ті роки XVI сторіччя. У 1550 році Мацей Влодек побудував фортифікації у Пłosкирові (суч. Хмельницький), який отримав у спадкове володіння.

У XV-XVI сторіччях подільські містечка набули рис цілісних фортець. У виборі місця при створенні фортифікаційних споруд користувались певними вимогами:

- для замку завжди вибирали найвище місце (висока скеля, нагірна частина височини, верхня частина схилу річкової долини) по сусідству з містечком. Наприклад, у 1570 р. замок в Уланові збудовано «*na kopci suranut*» (на насипному горбі) [587, с. 70]. Іноді для створення замку за основу використовували вали старого городища;
- замки та фортеці у містечках регіону будували з врахуванням місцезрештування по відношенню до водних перешкод. Їх типологію можна простежити за картою України Г. Боплана. Найчастіше містечкові та фортифікаційні ландшафти були розташовані при злитті двох і більше річок, на островах у руслі, на високому схилі меандру річкової долини, по сусідству з озером або великим ставом (рис. 32, 33, 34). У люстрації Уланова від 1615 р. вказано про «...*стави, які місто і замок з трьох сторін обнімають...*» [587, с. 71].

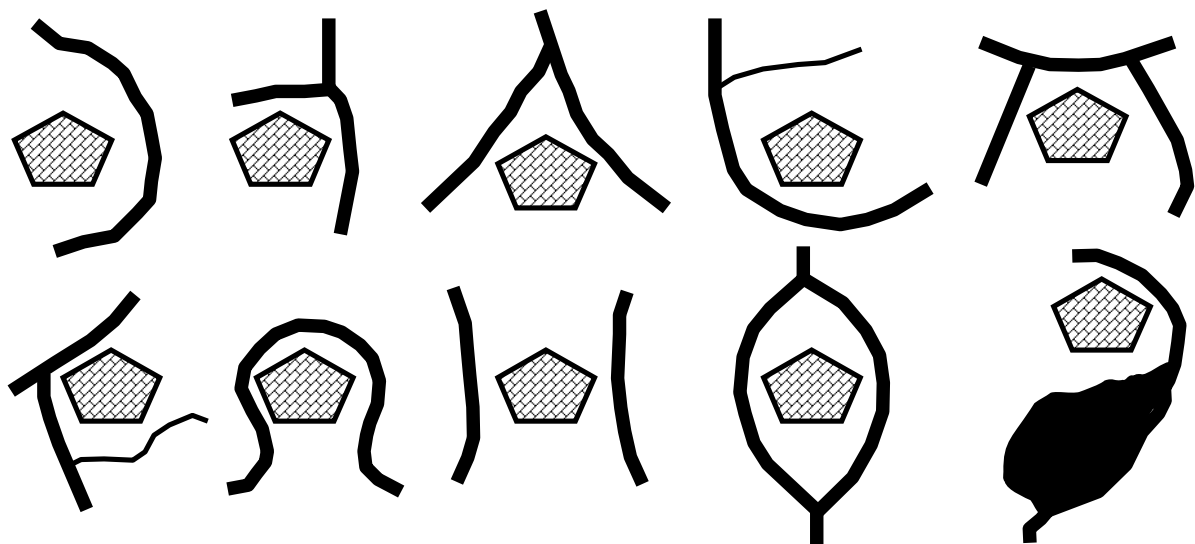

Рис. 32. Розташування фортифікаційних споруд поблизу водних комплексів

У межах Західного Поділля (Тернопільська, Хмельницька області) збереглося майже 500 середньовічних фортифікаційних споруд [473, с. 118]: фортець, замків, оборонних церков, частина з яких є результатом

діяльності польської етнокультури (табл. 20). Завдяки своїм розмірам замки та фортеці досі є етнокультурними центрами міст та містечок регіону.

Таблиця 20

Замки Тернопільської області*

Містечко	Право володіння	Характеристика та сучасний стан
Тернопіль	Гетьман Ян Тарновський	Пам'ятка архітектури національного значення. Збудований у 1540-1548 рр. на лівому березі р. Серет в урочищі Сопільче. З півночі замок та місто захищала р. Рудка з болотистою заплавою, з півдня – великий став В. Баворовського (створений у 1548 р., зараз його немає). Від міста замок був відділений сухим ровом і обнесений земляним валом із дубовим частоколом, по краях – муровані прямокутні вежі з бійницями. Головною замковою спорудою був триповерховий палац. Зараз від замку залишився лише палац [507].
Кременець		Побудовано в XII столітті. В XIII столітті колишні дерев'яні укріплення було замінено на кам'яні. До Люблінської унії замок належав литовським князям, далі - польським королям. У 1648 р. – зруйнований. З того часу замок вже не відбудовували. До наших днів збереглися башта з брамою та оборонні мури.
Вишнівець	Вишневецькі - XV ст.	Збудований у XV ст., у 1594 р. – на місці спаленого замку на стрімкому лівому березі р. Горинь збудовано новий. Збереглися оборонні вали.
Теребовля		У містечку поляки з'являються у 1341 р. У 1346 р. польський король Казимир перебудував фортецю на місці давньоруського городища. Теперішній замок збудували у 30-х р. XVI ст. на кошти каштеляна Анджея Тенчинського [518]
Бережани	Сенявські	Збудовано упродовж 1534-1554 років. Збудований разом з костелом Святої Трійці, який став родовою усипальницею Сенявських. Замок – одна з найвизначніших споруд епохи ренесансу. Збудований не як військово-оборонна споруда, а як оборонно-житлова. Розташований у глибокій заболоченій річковій долині, на острові, утвореному двома рукавами р. Золота Липа. По периметру замку були розташовані житлові будинки. З 1999 р. віднесено до переліку архітектурних об'єктів, які підлягають відновленню [36]
Збараж	Вишневецькі	Споруджено у 1626-1631 роках, на Замковій горі. Зі сходу – оточували ліси, із заходу і півночі – високі береги р. Гнізна, з півдня – крутий яр. Цоколь замку – з каменю, стіни – з цегли, обкладеної пісковиком. З 1994 р. входить до комплексу споруд Збараського державного історико-архітектурного заповідника [214].
Скала-Подільська	Звели Коріятовичі, від 1515 р. – Станіслав Лянцкоронський, від кінця XVIII ст. до 1939 р. - Голуховські	Збудований у 1331 р. Розташований на високій скелі на правому березі річки Збруч. Має витягнуту форму, що зумовлено рельєфом місцевості. З трьох боків природний захист забезпечує річка Збруч та її стрімкі скелясті береги. З єдиного доступного південного боку – глибокий рів, кам'яний мур із виступаючою напівкруглою пороховою вежею. Упоперек замкової території розташований двоповерховий палац прямокутної форми, що поділяв внутрішнє подвір'я на господарське і парадне. Пам'ятка архітектури національного значення, збереглися чотирирусна порохова вежа, частина оборонних мурів, руїни вежі над Збручем та рештки палацу [493]
Скалат	1630 р. - К. Віхровський,	Збудовано у 1630 р. З півночі та південного сходу замок оточував рів глибиною до 2 метрів, заповнений річковою водою. З двох інших

	XVII ст. – Ян Фірлей	боків доступ перекривали болота. Наприкінці XVII ст. реконструйовано і використано під житло. На замковому дворі, поблизу східної стіни, збудували палац. Зараз знаходиться у задовільному стані.
Бучач	XIII-XVI ст. – Бучацькі, потім – Творковські-Бучацькі, з XVII ст. - Потоцькі	Збудований у 1580 р. на високому скелястому місці над р. Стрипою на місці укріплень дерев'яного граду. Пам'ятка архітектури всеукраїнського значення, у поганому стані, потребує відновлення і капітального ремонту.
Язловець (Яблунівка)	Бучацькі-Язловецькі, XVII ст. – О. Конець-польський, XVIII ст. – С. Понятовський	Збудований у XV ст. Розташований на крутосхилому пагорбі, який з трьох боків охоплює р. Вільховець. Складався з двох частин: власне замок (на підвищеному місці) та нижній замок, який включав палац (XVII ст.). Зараз – руїни замку, вимагає капітального ремонту [582].
Чортків	Чартковські, 1522 - Гольські, Потоцькі	Дерев'яні укріплення збудовані в кінці XIV ст., у 1610 р. – відбудова кам'яного замку, з'являється ренесансний палац та господарські прибудови. На початку XX ст. проведено наукову консервацію замку. Зберігся майже повністю.
Золотий Потік	С. Потоцький, з XIX ст. - Ольшевські	Збудований на невисокому горбі, на лівому березі долини р. Золотий Потік. Складається з замку та палацу. До кінця XVIII століття замок був житловим. Зараз вимагає консерваційних робіт.

* Характеристика замків Хмельницької та Вінницької областей – у додатку В, табл. В1, В2

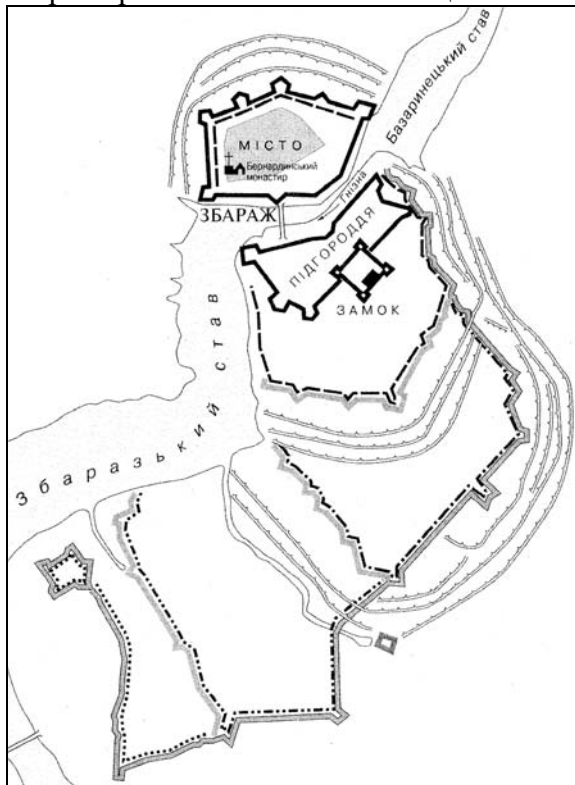

Рис. 33. Розташування містечка Збараж Тернопільської області та замку біля водних об'єктів (1649 р.) [213, с. 301]

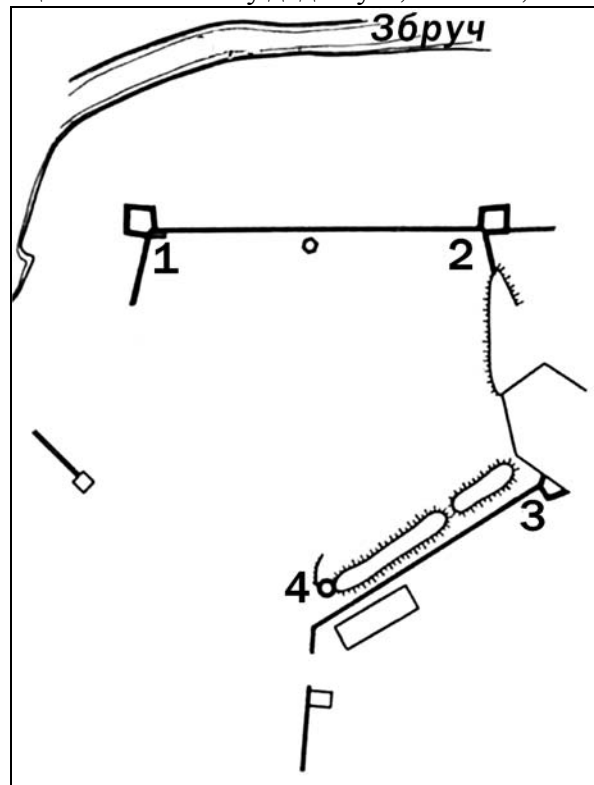

Рис. 34. План замку у м. Сатанів Хмельницької області [410]: 1 – західна башта; 2 – північна башта; 3 – східна башта; 4 – давня кругла башта

Промислові ландшафти, сформовані під впливом польської етнокультури представлені фабриками та заводами: сально-свічкові заводи, цегельні, цукрові заводи, броварні, гуральні, суконні фабрики, тютюнові фабрики. Частину заводів та фабрик польські поміщики здавали в оренду євреям. На рубежі XVIII-XIX сторіч, функціонували суконні фабрики у містечках Миньківцях (поміщика Мархоцького), Пиляві (поміщика Чернецького), Ярмолицях (поміщика Орловського), Тульчині (графа С. Потоцького) [207]. На території промислових ландшафтів, у межах польських маєтків, функціонували гуральні та броварні. Наприкінці XVIII сторіччя у Меджибожському ключі було 52 гуральні, з них 20 – у містечку Меджибожі (18 з них – в оренді у євреїв); у Летичівському старостві – 29 гуралень, з них 17 – у Летичеві [207]. Загалом, концентрація промислових ландшафтів польської генези у маєтках, вплинула й на загальну структуру етнокультурних ландшафтів містечок Поділля.

ВІРМЕНСЬКІ КУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ

Вірменські селитебні осередки ніколи не були замкненими та ізольованими від інших етноландшафтів. Вони мали вплив на культуру українців, поляків та євреїв. Вивчення історії та ландшафтної структури вірменських поселень та кварталів дозволяє краще зрозуміти розвиток регіону. Зараз вірмени Поділля є складовою частиною української нації. Необхідність наукового аналізу зумовлена відсутністю узагальнюючої праці, в якій питання етнокультурного розвитку вірменських поселень Галичини, Поділля розглядалися б у контексті культурних ландшафтів.

Найбільших успіхів у висвітленні історії вірменських колоній історіографія досягла у XIX – XX сторіччях. В її розвитку можна виділити такі періоди: 1) з початку XIX ст. до 90-х років цього ж століття; 2) з 90-х років XIX ст. до кінця 30-х років XX ст.; 3) з кінця 50-х до початку 80-х років; 4) 90-і роки XX – початок XXI сторіччя.

У XIX сторіччі вірменські, польські та російські дослідники у своїх працях здійснювали опис вірменської етнокультури Поділля. Одним з перших дослідників вірменської колонізації регіону був Степанос Гювер Агонц. У 1802 р. він публікує «Географію чотирьох сторін світу» [3], у якій є короткий опис Поділля і декількох населених пунктів, у тому числі й дані про вірмен. У 1820 р. опубліковано «Статистичний, топографічний та історичний опис Подільської губернії з ілюстраціями та картами», у якому автор згадує вірмен Поділля, особливо у Кам'янці і розглядає їх вплив на торгівлю регіону. У 1820 р. вірменський вчений М. Бжикшян здійснив поїздку країнами Східної Європи з метою ознайомлення з вірменською етнокультурою, вивченням пам'яток матеріальної культури. Автор вказує час виникнення вірменських колоній Поділля [147]. У 1841 р. з'являється праця польського історика А. Пшездецького [622], у якій автор описує вірменську діаспору у Кам'янці, вказуючи на активне економічне життя етносу. У 1863 р. А. Афанасьєв-Чужбинський згадує про

вірмен Поділля, теж звертаючи увагу на їх торгівельну діяльність [20]. У 1863 р. Г. Айвазовський здійснив поїздку вірменськими колоніями Поділля, побувавши у Жванці та Кам'янці. Вивченням історії вірмен займався С. Баронч, який у своїх працях розглядає історію вірменських колоній Поділля [147]. Дослідження А.-Ю. Ролле відносились до історії вірмен Кам'янця та пам'яток культури. У «Словнику географічному Крулевства польського» частина статей вміщує короткі дані про вірменські колонії Поділля.

Опису вірменської частини Кам'янця присвячені праці Л. Мазиряна (1889), К. Кушнеряна (1883), К. Мельник-Антонович (1885), М. Ролле (1891), Є. Сіцинського (1895) [147]. У 1868 р. український археолог І. Шараневич опублікував статтю «Вірмени на Русі і Поділлі», у якій згадується про заселення Кам'янця та аналізуючи господарську діяльність [638]. Наприкінці ХІХ сторіччя вивченням культурних пам'яток вірмен на Поділлі займався Х. Кучук-Іоаннесов [313].

На початку ХХ сторіччя у працях В.К. Гульдмана згадуються вірмени, які проживали у Кам'янці, Могилеві [156].

У 1961 р. опубліковані збірники докладів наукових сесій академій наук Вірменської та Української РСР, де є стаття В. В. Грабовецького, присвячена вірменським поселенням Західної України [145].

Поглибленому вивченню вірменських колоній Поділля присвячена праця Я.Р. Дашкевича «Розселення вірменів в Україні протягом ХІ-ХVІІІ ст.» [605]. У ній подані бібліографічні матеріали про вірменські колонії України, є перелік колоній за алфавітним списком; дата виникнення та зникнення колоній, характер самоврядування, кількість вірменського населення. З колоній Поділля¹³ вказано – Бар (1540), Бережани (1681), Чортків (1788), Кам'янець (1062), Кременець (1438), Підгайці (1657), Сатанів (1722), Язлівець (1672), Жванець (1676), Могилів (ХVІІІ ст.). Цим же автором опубліковані книги та статті [167-170] у яких дається список-словник вірменських колоній, з даними про виникнення та тривалість існування, карта з відміченими поселеннями.

У 1980 р. з'являється праця В. Р. Григоряна, у якій здійснено аналіз публікацій присвячених вивченню вірменських поселенців Поділля та проаналізовано понад 10 колоній регіону [147].

Новий етап досліджень почався з 90-х років ХХ сторіччя. В цей час з'явилися статті Я.Р. Дашкевича та В.С. Александровича, й монографію-посібник М. Б. Петрова. Наприкінці ХХ сторіччя аналізом сільського господарства вірменських колоній Поділля та Східної Галичини займалися О.Л. Осіп'ян [393], Л. О. Щур [573].

Етнокультурні ландшафти містечок регіону представлені вірменськими колоніями. Це - традиційна назва в українській історіографії для міських, містечкових кварталів та окремих сіл, де проживали угруповання вірмен-іммігрантів. У вірменській історіографії вживається – «поселення», «вогнища» [80, с. 572]. Колонії почали виникати в період Київської Русі та

¹³ У дужках – час виникнення колонії

Галицько-Волинського князівства. Як окремі національні утворення збереглись до 80-90-х років XVIII сторіччя.

Територіально, майже всі вірменські колонії (за виключенням Бару) розташовані у басейні Дністра (додаток Б, рис. Б7). До них відносяться: Бережани, Підгайці, Бучач, Язлівець, Сатанів, Малі Вірмени, Великі Вірмени, Кубачівці, Кам'янець-Подільський, Жванець, Студениця, Могилів-Подільський. Перші вірменські поселення почали формуватись у селах Великі та Малі Вірмени, розташовані у долині р. Смотрич (зараз с. Великозалісся Кам'янець-Подільського району Хмельницької області). Перші письмові свідчення про ці села з'явилися у 1493 році.

Як вважають дослідники С. Баронч, Ф. Сярчинський, колонія у Кам'янці почала формуватись з появою вірменської церкви, власне – від 1250 року. Вірмени, користуючись правами, отриманими від подільських князів і Владислава Ягелло, займалися торгівлею та ремісництвом, а також землеробством та скотарством. Кам'янець для більшості колоністів (поляків, росіян, євреїв, вірмен) був привабливим з погляду захисту від зовнішніх вторгнень, а відповідно дозволяв займатись торгівлею.

У середні віки вздовж головного напрямку транзитної торгівлі – на схід та захід від Вірменії – виникає своєрідний ланцюжок вірменських торговельно-ремісничих колоній. Галицькі, подільські та буковинські вірмени в південному та східному напрямках безпосередньо торгували в Криму, Константинополі, Малій Азії, Вірменії та на півночі Персії [393].

Загальна структура вірменських колоній мала виражену особливість: в містечку (місті) вона займала невелику територію довкола церкви та однією з вулиць, яка зазвичай називалась вірменською [80].

Особливістю ландшафтної структури міста Кам'янця-Подільського була поквартальна структура з чіткою етнографічною диференціацією. Вірменський квартал знаходився у південній частині міста (рис. 35). Разом з українським кварталом він простягався від Вірменського ринку до Руських воріт. У кварталі, як вказував С. Баронч, у 1556 р. було 900 будинків [147]. Хоча інші дослідники [168] вважають цей показник перебільшеним, посилаючись на те, що у 1570 р. загалом у Кам'янці було 645 будинків.

У кварталі були розташовані: кілька вірменських церков, двоповерховий вірменський торговельний дім (зберігся до сьогодні); будівля вірменської ратуші, яка виконувала й функції біржі, де призначались ціни на товари не тільки для міста, а й для Польщі та Росії. Церква Синана (Благовіщення св. Богородиці) розташовувалась на території вірменського цвинтаря, займаючи значну площу.

Подібна ландшафтна (поквартальна) структура характерна для інших вірменських колоній розташованих у містечках Поділля. Наприклад, у Язлівці вірменський квартал знаходився у центральній частині містечка. Будинки були великими, з погребями. Квартал представлений двома вулицями, які перехрещувались у центральній частині. На підвищенні, біля річки, була розташована вірменська кам'яна церква св. Богородиці. Цвинтар був на горбі

біля воріт, які вели до Бучачу.

У купецькому містечку, яку називали «Пальмірою Поділля» [319, с. 64], було три фортифікаційних комплекси: брами Руська, Вірменська та Жидівська. Вірменська брама збудована в ущелині у 1672 р. (зруйнована у 1800 р.). Одновірці оселялись компактно навколо белігеративного комплексу, формуючи квартал. Вірмени приймали активну участь у торгівлі, про що свідчать ярмарки, які щорічно проводились у містечку. Сюди приїжджали з Польщі, Туреччини, Молдови, Криму. Вірменська громада Язловця поступалась чисельністю лише Кам'янецькій та Львівській, хоча за кількістю населення у містечку переважали євреї [473, с. 152].

У містечку Студениці, розташованому вздовж долини р. Студениці, вірмени поселились, зважаючи на виключно зручне розташування між головними торгово-промисловими центрами Поділля, на узбережжі суднохідної річки зі зручною пристанню. У центральній частині містечка була вірменська церква. Будинки будували з каменю, двоповерхові, у східному стилі, з магазинами і підвалами. Після чуми у 1770 р. містечко стало занепадати. На зміну грекам та вірменам прийшли євреї, які поселились у Студениці [20, с. 154].

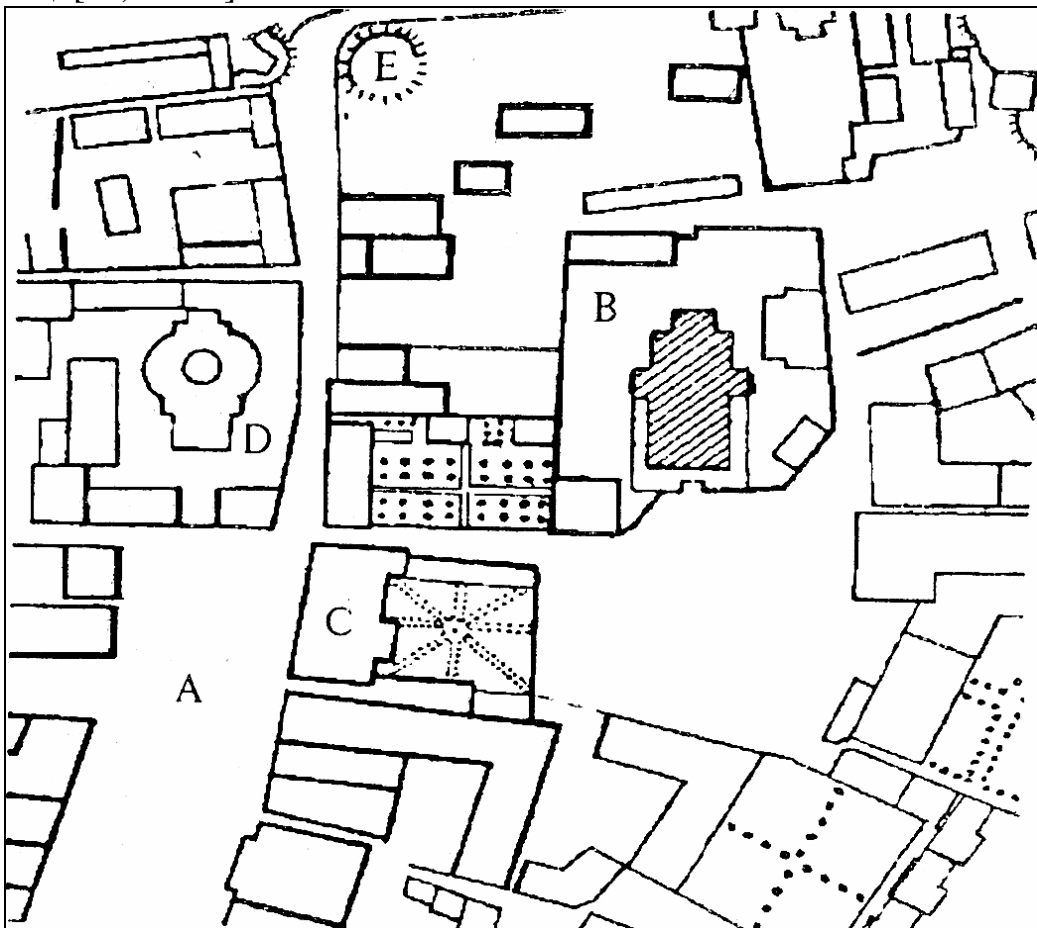

Рис. 35. Квартали, прилеглі до Вірменського ринку з південної та східної частини Кам'янця-Подільського: А – Вірменський ринок, В – погост вірменського храму св. Миколи; С – палац і садиба коменданту міста; D – храм св. Іоанна Предтечі; Е – міські укріплення [421]

У містечку проводили чотири ярмарки на рік, для купців збудували два готелі. Через Дністер існувала переправа з двох поромів. Значні доходи від торгівлі були з містечками Баром, Вінницею, Шаргородом, Сучавою, Чернівцями. Домінуючим товаром були сухофрукти. К. Мельник пише, що Студениця могла називатись фруктовим садом Поділля [332]. Сушені фрукти вивозились в усі центри Південної Русі. Містечко було добре укріпленим, мало двоє воріт: Руські та Вірменські.

Вірменська колонія у Барі проіснувала з 40-х рр. XVI сторіччя до першої чверті XVII сторіччя. Вірменські поселенці займались торгівлею, ремісництвом, приймали участь у місцевих ярмарках. Вірмени жили в етнічному кварталі «Польський Бар». На річці Рів мешканці кварталу збудували ставок, де розводили рибу [581].

У Жванці вірменські переселенці, які оселились з XV сторіччя, збудували понад 100 будинків, церкву (спочатку дерев'яна, потім кам'яна), магазини. Кам'яна церква виконувала белігеративні функції. За церковною огорожею був вірменський цвинтар. Наприкінці XVIII ст. вірменська колонія занепадає, більшість мешканців мігрують, на їхнє місце приходять євреї-купці [398].

У XVIII сторіччі вірменські колонії формуються у Сатанові, Могилів-Подільському, Чорткові та Тульчині. Найбільшою колонією, у цей час, була Могилів-Подільська (у вірменських джерелах – Мойлов, Моїлов, Мейлов). У 1743 р. вірмени офіційно виокремилися у містечку: організували власний суд з війтом, отримали окреме приміщення у ратуші. Могилів був особливо привабливим за своїм географічним розташуванням: перетин шляхів між Україною, Молдовою, далі на південь – Туреччиною. Це вплинуло на формування потужного торгового прошарку, який складався з євреїв, вірмен, греків та татар. З 1643 р. у містечку функціонує митниця, пізніше – проводились регулярні ярмарки (з 1780 р. – двічі на рік, з XIX сторіччя – 8 разів). У 1776 р. у колонії було 1167 будинків та 12 тис. населення [147, с. 160]. Вірмени склали майже половину населення Могилів-Подільського. Хоча це викликає сумнів. Як вказує М. Карачківський, наприкінці XVIII сторіччя у містечку було лише 20 вірменських дворів [251, с. 186].

Вірменський квартал був розташований у центральній частині містечка, на березі Дністра, забудований житловими будинками та магазинами [469, с. 86]. У праці Я. Р. Дашкевича і А. С. Афанасьєва-Чужбинського є опис вірменського кварталу у Могилеві: «...архітектура будь-якого будинку нагадає вам Тифліс або скоріше Єреван», а К. Мельник-Антонович вказує, що вірмени «...збудували ринок двоповерховими кам'яними будинками за східним стилем, з балконами, лавками і підвалами, які ще збереглися у Кам'яніці, Могилеві та інших містах з колоніями східних купців» (додаток Б, рис. Б1) [344, с. 80].

Квартал був розташований близько від ринку. Центральна вулиця, заселена вірменами називалась Вірменською (додаток Г, рис. Г9). Головними видами діяльності, як і в інших колоніях, були торгівля та ремісництво. С. Баронч вказує, що вірменські купці Могилева розводили у степах Бессарабії великі стада овець та корів, а м'ясо вивозили до Північної Європи, шкури – до

Литви. Наприкінці XIX сторіччя вірмени асимілювались з українцями, втративши етнокультурні традиції.

Участь вірменських поселенців у сільськогосподарському виробництві зафіксовано вже на початку існування колоній. З XIV сторіччя – до 70-х років XVIII сторіччя найпоширенішою формою землеробства було приміське господарство на міських ґрунтах. Чим менше було місто, в якому існувала вірменська громада, тим більшим було значення сільського господарства в житті міщан (наприклад, Малі та Великі Вірмени, Кубачівці). В привілеях магнатів-власників приватних містечок – вірменським громадам надавались в користування орні землі та пасовища. В приміському господарстві вірмен на Поділлі важливе місце займало розведення худоби для утримання якої вони мали сіножаті. У XVIII сторіччі, в зв'язку із занепадом міського життя, ще більше зросла вага сільського господарства в економіці вірменських колоній [393]. Найбільшого розвитку вірменські колонії та квартали у містечках Поділля досягли у XV-XVIII сторіччях. Але під впливом польської та української етнокультури і відповідних соціально-економічних чинників, відбулась колонізація вірменського етносу і поступове зникнення колоній та кварталів у містечках Поділля [89].

ПЕРСПЕКТИВИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ І ОХОРОНА ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ МІСТЕЧОК ПОДІЛЛЯ

Пам'ятки історико-культурної спадщини, до якої б вони категорії не відносилися: місцевого, національного чи всесвітнього значення – є загальнолюдським надбанням, яке формувалось багатьма поколіннями. Відношення до пам'яток історії та культури, їх охорона та збереження – показник цивілізованості кожного суспільства.

Питання охорони історико-культурної спадщини потрібно розглядати, як процес утворення і розвитку державної системи в охоронній галузі як на державному, так і на регіональному рівнях.

Охорона історико-культурного надбання – дуже складний і різнобічний процес. Чільне місце у збереженні історико-культурної спадщини займає законодавство. Одним з перших актів був Закон Української РСР «Про охорону та використання пам'яток історії та культури» 1978 року, який, незважаючи на свою недосконалість проіснував 22 роки.

З прийняттям Законів України «Про охорону культурної спадщини» (№ 1805-III від 8 червня 2000 року), «Про охорону археологічної спадщини» (№ 1626-IV від 18 березня 2003 року), «Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004 – 2010 роки» (№ 1692-IV від 20 квітня 2004 року), інших постанов та інструкцій, що регламентують облік, охорону та використання об'єктів культурної спадщини – почався новий етап охорони культурних ландшафтів.

Особливо важливим є те, що після прийняття Закону «Про охорону культурної спадщини» створено єдиний державний орган охорони пам'яток [333]. В основі збереження й використання культурної спадщини є такі принципи:

1. Широке уявлення про спадщину, що включає не тільки нерухомі або мобільні пам'ятники історії, культури й природи, але й живу традиційну культуру, традиційні культурні цінності, ремесла й промисли, історичні технології, традиційні форми природокористування, етнокультурне середовище й природне оточення.

2. Уявлення про спадщину як системне утворення, у якому окремі об'єкти не можуть бути збережені поза зв'язком одного з одним і поза довкіллям.

3. Територіальний підхід до збереження культурної спадщини. При цьому об'єктом охорони й використання стає територія з усім різноманіттям властивих їй елементів спадщини, формами збереженої традиційної культурної й господарської діяльності, історично сформованими системами розселення.

4. Аналіз діяльності з охорони й використання спадщини як частини комплексу сучасних соціокультурних і економічних процесів [Веденін, 1992].

Д. С. Ліхачов вказує, що визначаючим фактором особливого ставлення

до культурної спадщини є потужність «культурного шару», кількість пам'ятників культури, що сприяє активній діяльності у сфері збереження спадщини.

Характерну структуру етноландшафтів містечок формували впродовж сторіч сільські селитебні та фортифікаційні ландшафти, формуючи характерний образ ландшафту, в якому натуральні компоненти поступово насичуються культурними. Структурною ознакою етнокультурного ландшафту містечка є взаємні просторові співвідношення селитебних кварталів за національною ознакою. Культурна спадщина, в тому числі типової містечкової архітектури, є записом історії наступних поколінь, які проживали у регіоні і є відображенням локальних етнокультур.

У традиційний містечковий ландшафт сьогодні проникають чужі етнотрадиції, найнесподіваніші етнокультурні доміанти. Безповоротно знищуються ресурси культурного спадку. Архітектура містечка піддається деформації і уніфікації, втрачаються ознаки локальної будівельної традиції.

Відповіддю на наявні загрози для містечкових ландшафтів є сьогодні концепція сталого розвитку, заснована на засадах:

- охорони ресурсів (у тому ландшафтних і культурного спадку);
- гармонізації економічних, суспільних і екологічних цілей розвитку;
- тривалий підхід до планування розвитку регіону, не порушуючи потреби наступних поколінь.

Проблеми збереження культурних ландшафтів містечок Поділля розкриваються у працях С.О. Царенка [555], О.М. Пажимського [405], Б.О.Пажимського [403], О. Петровського [423].

Шансом для розвитку регіону, де розташовані містечка, є пошук нових, позаземлеробських та ремісничих джерел доходів. Жителям містечок необхідно усвідомити цінність ресурсів культурних ландшафтів, а також врахувати економічні вигоди, які може принести їх відповідне використання.

У програмах багатофункціонального, інтегрованого розвитку містечок (з врахуванням європейського досвіду) поширюються дії направлені на охорону культурного ландшафту. Прийнята форма активної охорони вказує на необхідність знаходження сучасного змісту для давніх форм і просторових структур, а також пристосовування архітектурної субстанції до вимог сьогодення. Традиційні форми господарювання та типової архітектури, які впродовж сторіч сформували характерний етнокультурний ландшафт, стають сьогодні привабливим елементом туристичної промоції. Програма охорони культурного спадку може бути пов'язана з програмою економічного підйому містечок Поділля.

Культурні ландшафти містечок Поділля значно диференційовані. Тут розташовані культурні ландшафти, перетворені багатовіковою діяльністю етносу, часто насичені численними пам'ятками матеріальної культури. До найцінніших пам'яток належать між маєткові і палацово-паркові, сакральнотафальні ландшафти, фортифікаційні споруди.

Приймаючи за основу ступінь перетворення, а також естетичні якості, містечковий ландшафт можна поділити на два підтипи [626]:

- гармонійний, в якому всі елементи утворюють правильні взаємні просторові співвідношення, залишаючись у згоді з локальною етнотрадицією, масштабом, формою і колоритом;
- деградує, який охоплює області, в яких вже сьогодні існує виражена деградація ландшафту, а також ті, для яких характерні тенденції розвитку можуть в найближчому майбутньому принести негативні просторові явища.

Ландшафти містечок значно перетворені і піддаються процесам деградації. Просторовий розвиток існуючих селитебних ландшафтів часто призводить до знищення історичних поселенських структур, особливо поквартальної етнозабудови, деформації історичного розпланування містечка і втрати цінних ландшафтних ознак. У зв'язку з розвитком рекреації і потребою в дачних ділянках, проводиться продаж угідь у межах містечок, у т.ч. історичної забудови, а також подальшої руйнації або реконструкції.

Для вирішення проблеми збереження етнокультурних ландшафтів регіону необхідне впровадження зміни власності, коли відбудеться зміна способу природокористування на рекреаційний. Просторова структура історичних пам'яток буде наповнюватись новим змістом, появою гармонійного культурного ландшафту, який прийде на зміну містечковим, для яких були характерні гірші просторові й архітектурні рішення (малі ділянки розташовані у вигляді «шахівниці»; безладна, тимчасова забудова, позбавлена естетичних переваг).

Найчастішим звинуваченням, які виникають при сучасній забудові містечкових ландшафтів є брак зв'язку з оточуючим ландшафтом і відірваність від місцевої будівельної традиції, що дає загалом погані функціональні і формальні рішення. Причиною є брак місцевих етнокультурних зразків, коли сучасні будівлі мають небагато спільного з місцевою традицією, часто посилаючись на чужі культурні зразки. У плакорних та схилових місцевостях, - будинки, високо винесені понад прилягаючою територію, втрачають контакт з оточуючим ландшафтом. Архітектурні деталі, як елемент культурного ландшафту, часто є невідомими наслідками народної архітектури. Відповідні технології і будматеріали роблять невідомий вплив на архітектурну форму, що погано компонується в містечковому селитебному ландшафті.

Тим часом традиційна забудова містечка піддається знищенню. Покинуті старі будинки, зруйновані двори, господарські будівлі в комплексах маєткової забудови, об'єкти промислової аграрної (млини, цукрові заводи) переробки і локальної промисловості (цегляні заводи, поташні) перетворюються в руїну. Інколи вони отримують нових власників і адаптовані до нових функцій, однак не завжди у відповідний спосіб.

На початку XXI сторіччя європейська спільнота акцентує увагу на проблемах, пов'язаних із загрозою культурному ландшафту і необхідністю його ефективної охорони. Важливим міжнародним інструментом охорони ландшафтів є Європейська Ландшафтна Конвенція, ратифікована в 2000 році через країни - члени Ради Європи. Роботи над тим, щоб сформулювати конвенцію розпочато в 1994 році за ініціативою Європейського Конгресу Локальних і Регіональних Самоврядувань CLRAE (Congress of Local and Regional Authorities of Europe). Вихідним моментом була передумова, що неоднорідність типів і форм ландшафту є важливим елементом спільного європейського спадку, а також, що необхідно прагнути до створення міжнародного юридичного інструменту для його охорони.

Найважливішим досягненням Європейської Ландшафтової Конвенції є цілісний і інтегрований підхід до проблематики охорони і формоутворення ландшафту. Конвенція відходить від загальної практики зосередження виключно на елементах (натуральних і культурних) визначних пам'яток, звертаючи увагу на вартість ландшафту як суми природно-культурних явищ, які сприймаються через громадськість з погляду різних локальних, регіональних і національних культур. Крім активної охорони ландшафту, зарезервованих для елементів і областей, визнаних особливо цінними і винятковими, Конвенція пропонує інші форми дій в ландшафті, особливо важливе і додатне в процесі його перетворень, що впроваджується через різні суспільні і економічні потреби.

Конвенція базується на передумовах сталого розвитку, охоплюючи: охорону ресурсів (у тому ландшафтних ресурсів культурного спадку), гармонізацію економічних, суспільних і екологічних цілей розвитку, а також довгоперіодичний підхід до планування розвитку культурного ландшафту.

Негативні просторові явища є ефектом багатовимірної (економічної, суспільної, культурної і екологічної) кризи, яка пригнічує містечка східноєвропейських держав. Упродовж років переважала політика індустріалізації, раптовий розвиток міст, надмірний невластивий розвиток масової рекреації, тенденція до стандартизації культурних цінностей. Реакцією на такий стан речей є виникаючі в останніх роках європейські програми дій на користь містечкової громадськості та їх середовища життя.

Однією з найбільш комплексних і універсальних концепцій є «*Стратегія для сільської Європи*» *Ecovasti*. Вона розроблена в 1994 році через експертів Європейського Руху Оновлення Сіл і Малих Міст ECOVAST (European Council for the Village and Small Town). ECOVAST є загальноєвропейським об'єднанням фізичних осіб. Організація виникла в 1984 році, діє майже у всіх європейських країнах. Головною метою діяльності ECOVAST є культурна, суспільна і господарська активізація сільської громадськості, а також охорона їх натурального і культурного спадку сіл та малих міст.

Основні елементи «Стратегії»:

- економічне підкріплення сільських областей;
- пошук нових джерел доходів у селі та малому місті;
- переорієнтація аграрної політики;
- багатоаспектна лісова політика;
- розвиток ремесел і локальної промисловості;
- сприяння ідеї агротуризму;
- поліпшення житлових умов на селі та малому місті;
- охорона довкілля;
- охорона культурної спадщини;
- охорона локальної будівельної («vernacular architecture») традиції;
- зростання відповідальності за якість простору;
- інтегрований і сталий розвиток сільських областей.

Стратегія вказує, що розвиток культурних ландшафтів містечок повинен поєднуватись із застосуванням трьох основних засад: 1) зв'язку людей з ландшафтом (натуральним та культурним); 2) інтегрованої діяльності, отже ефективного співробітництва між різними відомствами урядової і самоврядної адміністрації з місцевим населенням в процесі створення і реалізації всіх проектів, які мають на увазі локальний розвиток, 3) консультації і ангажування, що розуміється як врахування поглядів і побажань локальної громадськості в процесах їх розвитку. Отже основою передумов «Стратегії для сільської Європи» є акцентування значення місцевого розвитку, а також ролі локальної етнospільноти. Локальний розвиток здійснюється, врахувавши місцеві (природні, суспільні, господарські, культурні) ресурси.

Розглядаючи проблему охорони ландшафту, потрібно підкреслити, що всілякі програми і проекти не мають шансу на реалізацію, якщо не стануть прийнятими і схваленими через місцеву громадськість, яка проживає в цих регіонах.

У перспективі європейської інтеграції варто підкреслити, що програма ECOVAST у сфері охорони культурного ландшафту підкреслює необхідність впровадження культурного регіонального і локального виокремлення, особливо охорони місцевої архітектурної традиції. Стратегія акцентує увагу на цінність культурної спадщини Європи, а також на необхідність її охорони. Водночас пропонує новий підхід до вирішення проблеми. Дії, пов'язані з охороною культурної спадщини, концентруються головним чином на об'єктах, оточених особливою зацікавленістю, найцінніших пам'ятниках, які найкраще збереглись у старих містах та містечках. ECOVAST постулював до збереження сільських регіонів, як специфічної культурно-природно-ландшафтної єдності.

У країнах Європейського Союзу зараз реалізовується програма *LEADER*, скоординована через Європейську Комісію Землеробства. Вона направлена на сільські регіони, особливо конфліктні, які знаходяться під загрозою деградації довкілля і культурного середовища, переживаючи господарський регрес, що є особливо актуальним для України.

Суб'єктами програми LEADER є дві основні категорії бенефіціантів:

- перш за все «Локальні групи дії» («Local Action Groups»), в яких приватні і публічні партнери спільно опрацьовують стратегію і впроваджують дії на користь місцевої громади у рамках розвитку сільських (містечкових) областей;
- інші колективні організації (ремісничі, виробничі кооперативи, бізнесові групи, локальне самоврядування, некомерційні організації), гарантують, що їх діяльність сумісна з прийнятим планом локального розвитку у регіоні.

Особливі цінними у рамках програми LEADER є місцеві ініціативи на користь охорони культурного ландшафту.

Така форма активної охорони дозволить застосувати її, врахувавши сучасний зміст для культурної спадщини Поділля, а також пристосовування архітектурної субстанції місцевих пам'ятників до вимог сьогодення. У замках, маєтках, старих млинах, цукрових заводах можна створити містечкові культурні центри, пункти обслуговування туристичного руху.

Традиційні форми сільгосппродукції, які впродовж століть сформували характерний культурний ландшафт, стають привабливим елементом туристичної промоції регіону. Культурний ландшафт отримає економічну вартість. Програма охорони культурної спадщини буде пов'язана з програмою економічного підйому містечок.

Ефективним і перевіреном способом в багатьох європейських країнах є поліпшення якості архітектури в ландшафтах містечок буде промоція і популяризація зразків в сфері архітектурно-просторових рішень, а також розробка і випуск довідників. Публікації такого типу, дуже загальні в англійських країнах, перш за все доступні для читача (виразні ілюстрації, стислий текст, привабливе графічне оформлення).

Загалом, містечкова культура є більшим поняттям, ніж сума мистецтв та пам'яток культури. Це – образ життя, зумовленого місцем і часом. Культура – це духовна атмосфера, яка створюється людьми та етносами у гармонії з ландшафтом.

Для відродження містечка існує багато складових: пам'ятки історії, архітектурний стиль та архітектурна спадщина, власне ландшафти (натуральні та антропогенні), привабливість та зручність містечкового середовища, давні та сучасні етнічні традиції, місцеві товари та ремесла, торгівля, індустрія розваг і спорт, субкультури, місцеві свята та ритуали [87, с. 17].

Вивченням індустріальної спадщини міст та містечок займається Міжнародний комітет зі збереження індустріальної спадщини ТІССІН, програма якого дозволить вивчити та зберегти промислові елементи містечок Поділля: заводи та фабрики, млини тощо [212].

Існує поняття «сум нових міст», коли мешканці старих етнокультурних ландшафтів містечок переселяються до сучасних забудов, відчуваючи при цьому психологічний дискомфорт, сумуючи за попереднім звичним

середовищем. В умовах глобалізації, традиційна архітектура перестає бути престижною, зникають етнокультурні ландшафти містечок, а урболандшафти позбавляються рис етнічної індивідуальності.

Для відродження містечка Поділля етнокультурі необхідно відвести стратегічну роль. Загальна програма відродження окремого містечка може виражатись у наступних діях: перед початком досліджень провести детальний аналіз місцевих культурних ресурсів і створити детальний звіт; на карті кожного містечка вказати об'єкти культурної спадщини; отримавши результати аналізу місцевих культурних ресурсів, можна приступати до створення стратегії збереження культурної спадщини містечка.

Необхідно виділити пріоритети у заповіданні різних типів культурної спадщини. До першочергових віднесено: палацово-паркові, сакральнотафальні, белігеративні. Більшість з них мають польську генезу. Тому проведення охоронних заходів буде результативним при міжнародній співпраці з відповідними польськими службами та управліннями.

Палацово-паркові культурні ландшафти мають певні особливості, які ускладнюють їх охорону та заповідання:

- центром комплексу, який складається з різних будівель, є палац;
- палаци мають велику площу (понад декілька сотень м²);
- охорона та реконструкція здійснюється не тільки для екстер'єру, а інтер'єру палацу та інших приміщень;
- паркові комплекси мають значні площі (до 85 га – у Немирові);
- охорону палацу та інших будівель необхідно здійснювати у комплексі з парком;
- збереження палацово-паркових ландшафтів вимагає пристосування до сучасних умов господарювання [204].

Частина палаців вимагають реставрації (додаток В, табл. В1, В2), а наприклад, у Вінницькій області палацово-паркові комплекси містечок Ободівка та Андрушівка перетворені на руїни і не підлягають реставрації. Крім фізичного руйнування, існує ще одна загроза – моральне забуття. Місцеві мешканці сприймають палацово-паркові комплекси як утилітарний об'єкт. У них розташовують школи, технікуми, інтернати, санаторії, забуваючи про те, що це пам'ятка садово-паркового мистецтва та архітектурної спадщини. Якщо буде зберігатись така тенденція, без охоронних дій більшість палацово-паркових ландшафтів втратять функцію культурної спадщини, що призведе до зникнення ландшафту.

Досвід європейських країн вказує на необхідність використання палацово-паркових ландшафтів як об'єктів туризму. Наприклад, створення туристичних маршрутів, де велика кількість та компактне розташування палацово-паркових комплексів, дозволить розробити кільцеві маршрути в межах області (О. Жукова для Вінницької області пропонує «Палацове кільце Вінниччини» [204]), або регіону. Вони можуть бути різної відстані та тривалості, з врахуванням різних видів транспорту, різних за змістом: від чисто

екскурсійних до зеленого туризму. У поєднанні з відвідуванням палаців та парків, можливі радіальні маршрути з відвідуванням інших пам'яток культурної спадщини та застосуванням додаткових туристичних послуг: сплави по річках, подорожі на конях, рибалка, велосипедні маршрути тощо.

Для заповідання етнокультурних ландшафтів містечок оптимальним є створення регіональних ландшафтних парків, які є природоохоронними рекреаційними установами місцевого або регіонального значення і формуються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та історико-культурних об'єктів і забезпечення умов для організованого відпочинку населення [154].

Одним з таких парків є регіональний ландшафтний парк (РЛП) «Середнє Побужжя», для якого є наукове обґрунтування на його створення [216], проведено функціональне зонування [115], проаналізовано теоретико-методологічні засади його створення [360], а також розглянуто історико-культурні ресурси парку як загалом [99], так і окремих його частин [173, 174]. Матеріали досліджень використані при написанні монографії «Рекреаційні ландшафти Поділля» [179].

Парк затверджено у 2009 році, хоча межі дуже відрізняються від запроєктованих. Пропонуємо розширити територію діючого РЛП «Середнє Побужжя». Його межі, врахувавши наявні об'єкти ПЗФ та історико-культурні пам'ятки, провести лівим берегом Південного Бугу від дамби Сутиської ГЕС (Тиврівський район) – до с. Райгород (включно, лісовий масив 2 км на схід). Правим берегом Південного Бугу через с. Шершні Тиврівського району (включно, 1 км на південь) до с. Райгород. Загальна протяжність території, розташованої вздовж долини Південного Бугу, складає 98 км, загальна площа — 16730 га (додаток Б, рис. Б8).

У його межах виділено культурні ландшафти, які відносяться до заповідної зони. Серед них об'єкти культурної спадщини містечкових ландшафтів містечок.

До них належать культурні ландшафти, де гармонійно поєднані унікальні властивості природи, історичні події, оригінальні архітектурні або господарські споруди. Це можуть бути історико-географічні центри стародавніх міст і містечок зі старовинною архітектурою (містечка Тиврів, Брацлав, Печера, Сокілець), релігійні споруди (церкви, монастирі, костьоли) з оригінально оформленими земельними ділянками, замки з прилеглими територіями, садово-паркові ансамблі з палацами і садибами, старі водяні млини, заводи і фабрики на річках та багато інших об'єктів:

а) історико-географічні центри містечок. Вони приурочені до оригінальних природних об'єктів (меандрів річок, «мисів», крутих схилів долин тощо). Зразком у цьому відношенні є містечка Тиврів, Печера, Брацлав, Райгород. Під охорону необхідно взяти не тільки оригінальні архітектурні споруди, але і прилеглі до них ландшафтні комплекси;

б) сакральні ландшафти із земельними угіддями. Для будівництва церков, монастирів, костелів у містечках регіонального ландшафтного парку

«Середнє Побужжя», завжди вибирались найкрасивіші в природному відношенні ландшафтні комплекси. Це пагорби або підвищення, які добре помітні звідусіль (Тиврів, Печера, Брацлав);

в) млини на річках із спеціально збудованими гідротехнічними спорудами, малі гідроелектростанції, рештки фабрик і заводів, окремі ділянки старих ґрунтових або вимощених каменем доріг [115].

Найцікавішою ділянкою РЛП «Середнє Побужжя» є культурні ландшафти містечок Печера Тульчинського району та Сокілець Немирівського району Вінницької області (рис. 36). Територія багата на природні та історико-культурні ресурси, які сформувались під впливом польської та української етнокультури. Поєднання натуральних та культурних ландшафтів сприяло формуванню *парків – пам'яток садово-паркового мистецтва*. В межах ділянки розташовані 3 заповідних об'єкти, два з яких – парки (табл. 21).

Сокілецький парк був заснований наприкінці XVII – на початку XVIII сторіч. До 1964 року він був складовою частиною Печерського парку, від якого відділявся лише Південним Бугом. В парку зростають найкрупніші в Україні екземпляри ялини східної. Є насадження сосни чорної, дубу звичайного, горобини, ялини колючої, липи, клену. У 2009 р. внаслідок потужного буревію території обох парків втратили значну частину рослинного покриву, вирвано з корінням дерева діаметром понад 1 м. Сьогодні територія парків вимагає чистки та відновлення насаджень.

Таблиця 21

Природно-заповідний фонд ділянки «Печера-Сокілець»

Тип фонду	Назва	Площа, га	Характеристика
Ландшафтний заказник місцевого значення	Прибузький	62,3	Заснований згідно рішення 13 сесії облради від 26.12.1997 р. Розташований вздовж р. Південний Буг в межах Печерської сільської Ради. Долина річки з окремими виходами гранітних порід на поверхню. В трав'яному покриві переважає рослинність: горицвіт, сон-трава, котячі лапки, конюшина біла.
Парк садово-паркового мистецтва місцевого значення	Печерський парк	20,0	Заснований згідно Постанови колегії Держкомприроди з охорони природи № 49 від 17.12.1984. Розташований у с. Печера. Парк засновано в кінці XVII ст. На території зростає 60 видів і форм дерев та чагарників, які розташовані на корінних схилах р. Південний Буг, русло якої в районі паркової зони заповнене численними порогами. В парку збереглася алея 250-річних лип, а також будинок костюлу – пам'ятник архітектури.
Парк садово-паркового мистецтва місцевого значення	Сокілецький парк	26,0	Заснований згідно рішення Вінницького виконкому № 187 від 13.05.1964 р., № 335 від 22.06.1972. Розташований у с. Сокілець розташований на мальовничих кам'янистих терасах та заплаві р. Південний Буг.

Натуральні ландшафти долини р. Південного Бугу з нагромадженнями валунів, мальовничими урвищами та віковими деревами надало можливість

сформувати унікальні культурні ландшафти у Печерському парку. Для того, щоб внести елементи романтизму, характерні для ландшафтного стилю планування території, – переміщували валуни, створювали гроти та купальні. Для порушення симетрії, яка стала немодною, в регулярній частині парку підсадили нові дерева, але планування головних алей збереглося. Включивши до парку річку, будівельники пробрили вздовж схилу від палацу кам'яні сходи та прикрасили їх мармуровими статуями. Звідси відкривався мальовничий вид на Південний Буг та простори за річкою (додаток Г, рис. Г10). Сьогодні він закритий деревними насадженнями парку. Від брами до палацу веде 500-метрова алея, обсаджена чотирма рядами старих лип. Правою та лівою стороною були розташовані газони. Від головної алеї бічні відходили у різні сторони: одна – до стайні, друга – до мурованої каплиці.

Рис. 36. Фрагмент плану Печери (1862).

Зображено маєток з парком. У північній частині – р. Південний Буг [432]

У центральній частині Печерського парку була двоповерхова будівля палацу палладіанської архітектури, яка з'єднувалася галереями з флігелями, створюючи курдонер (закрите подвір'я), відкритий у бік парадної алеї від брами (додаток Г, рис. Г11). Головний фасад прикрашали портик та класичні, з фронтонами сандрики вікон другого поверху. Ліва прибудова використовувалась

як оранжерея і зимовий город, права - як стайня для 30 їздових і верхових коней та манеж. Пізніше права частина була переобладнана під житлові покої. Зараз, правий флігель та переходи до обох флігелів - відсутні.

У 1918 році будівля маєтку згоріла. Палац в Печері був розібраний в 1927 році, каміння з нього було перевезено в Тульчин, де був побудований місцевий райком партії. Від старої будівлі збереглося лише кілька господарських споруд 1912-1915 років побудови архітектора Я. Гойріха. З 1929 року територія маєтку перейшла у відання медиків. На фундаменті палацу було зведено приміщення, в якому лікувались цивільні пацієнти. У 1935-36 роках відбулось відкриття колгоспного санаторію кліматотерапевтичного напрямку лікування. Після війни на території садиби Потоцьких діяв госпіталь для реабілітації льотчиків радянських ВПС. Зараз у палаці функціонує санаторій для лікування хворих на кістковий туберкульоз (додаток Г, рис. Г12).

У печерському парку зберігся мавзолей, який зараз є каплицею.

Парк частково має регулярну структуру, частково ландшафтну. Перша – площинна, розташована перед палацом та по схилах, які спадають до Південного Бугу, друга – на крутому схилі річкової долини. Частина парку нерегулярного типу була розташована на гранітній кручі. По ній було прокладено стежку, яка переходила у сходи, декоровані скульптурами з білого мармуру, яка доходила до мурованого містка (не зберігся) і до русла Південного Бугу. По середині схилу було створено ще одну невелику терасу з необробленого граніту.

Сучасна структура Печерського парку регулярного типу, про що свідчить правильний геометричний план і 300-літня чотирирядна липова алея, яка веде від головних воріт до палацу. Вона є віссю симетрії й поділяє парк на дві частини. Паралельно до головної алеї, по периметру парку було створено дві бічні – дворядні алеї з липи. Головна й бічна алеї перетинались іншими, перпендикулярними і (під кутом 45° у напрямі до р. Південний Буг). Перед головним фасадом палацу з боку ріки були великі квіткові партери з фонтанами і терасами, що вели до води. Наприкінці ХІХ сторіччя парк був реконструйований у ландшафтний, для чого між паралельно розміщеними старими насадженнями, були створені вільні групи дерев одного виду або змішані. В парку росте 60 видів деревних і кущових порід. Крім типових деревних порід Поділля зустрічаються модрина європейська, дуб червоний, сосна чорна, туя західна.

З величезних валунів, якими рясно всіяний берег, майстерно створені численні гірки, гроти та ніші. В одній із тихих заводей річки був викладений білим мармуром басейн для купання. Серед чагарникових порід тут є цілі зарості по схилах берегу із бузку, барбарису, спіреї, калини.

На території натурної ділянки до нашого часу не збереглося й половини тієї кількості церковних споруд, які були тут до 1917 р. (табл. 22) (окремі з них функціонують і сьогодні), а більшість з тих, що залишилися - потребують капітального ремонту.

Культурна спадщина досліджуваної ділянки представлена

гідротехнічними спорудами. У 1926 році акціонерним товариством «Електрика» створено проект гідроелектростанції на 800 Квт у с. Сокільці. Гідроустановку розташували на відвідному каналі і оснастили трьома шлюзами для затримки води. О. Бируля пише: «Гідроелектростанція у м-ку Печарі (с. Сокілець) використовує греблю з кам'яного муру. Перепад води – близько 3,0-3,5 м. Одна турбіна біля 140 сил могутності працює на великий млин... Тепер запроєктовано збудувати велику гідроелектростанцію в місті Печарі на 600 сил» [38, с. 20-21]. У містечку Сокільці Немирівського району розташована п'ятиповерхова будівля млина (роки забудови – 1894-1898). Вона є пам'яткою архітектури і оберігається законом. Це єдиний на Вінниччині млин, що використовував енергію води Південного Бугу. Тут було чимало пристроїв, які використовувалися лише в ХІХ столітті. За невідомих причин, у 1993 році, млин згорів. Його реставрація не проводиться.

В інших містечках регіонального ландшафтного парку також є значна кількість об'єктів, які вимагають заповідання, а далі реконструкції або консервації, залежно від поставлено мети (додаток В, табл. В1).

До культурних ландшафтів містечок, які вимагають охорони та часткової музеєфікації пропонуємо віднести Шаргород та Муровані Кирилівці Вінницької області. У першому можливе створення історико-культурного заказника (додаток Б, рис. Б9), у другому часткова музеєфікація історичних кварталів.

Таблиця 22

Сакральні споруди містечка Печера (до 1917 р.)

Назва	Рік	Коментарі
Каплиця	1904	Мавзолей є каплицею, що має в плані латинський хрест. Високі щипці з трьох сторін підіймаються над абсолютно однаковими романськими порталами, з яких бічні обрамляють колись вітражні вікна, а західний - головний вхід. Використовується за призначенням.
Костел	1793	Каплиця діяла в 1850 р., приписана до костелу у Немирові. Д.В.Малаков про нього не згадує – не зберігся. На плані містечка (1862) теж не вказаний.
Церква Різдва Богородиці	1764	Церква Різдва Богородиці – дерев'яна триверха. В 1838 р. прибудовано притвор з заходу. В 1865 р. проти західних дверей збудована кам'яна дзвіниця з фундаменту колишнього палацу над скелею. В 1869 р. з півдня прибудована ризниця. Сліди валів, ровів, в'їзних воріт легко вгадуються на вершині кручі, навислої над річкою. Церква використовується за призначенням.

У містечку Муровані Кирилівці Вінницької області до часткової музеєфікації пропонується архітектурно-ландшафтний комплекс маєтку (рис. 37, 38). До свого складу включає існуючий палац з частинами замкових споруд. До складу маєтку входить пейзажний парк, створений у ХVІІІ сторіччі Д. Міклером. Також до маєтку входять: арсенал (конюшня), три флігелі, замкові фортифікації ХVІ сторіччя, міст через р. Жван. Наявність белігеративних споруд дає підстави вважати, що вже у пізньому середньовіччі сформувалась типова структура: підступи до найбільш захищеної природними оборонними рубежами ділянки на виступі надзаплавної тераси

(нижній замок) здійснювалась через ряд белігеративних споруд передової оборони (верхній замок та передзамче).

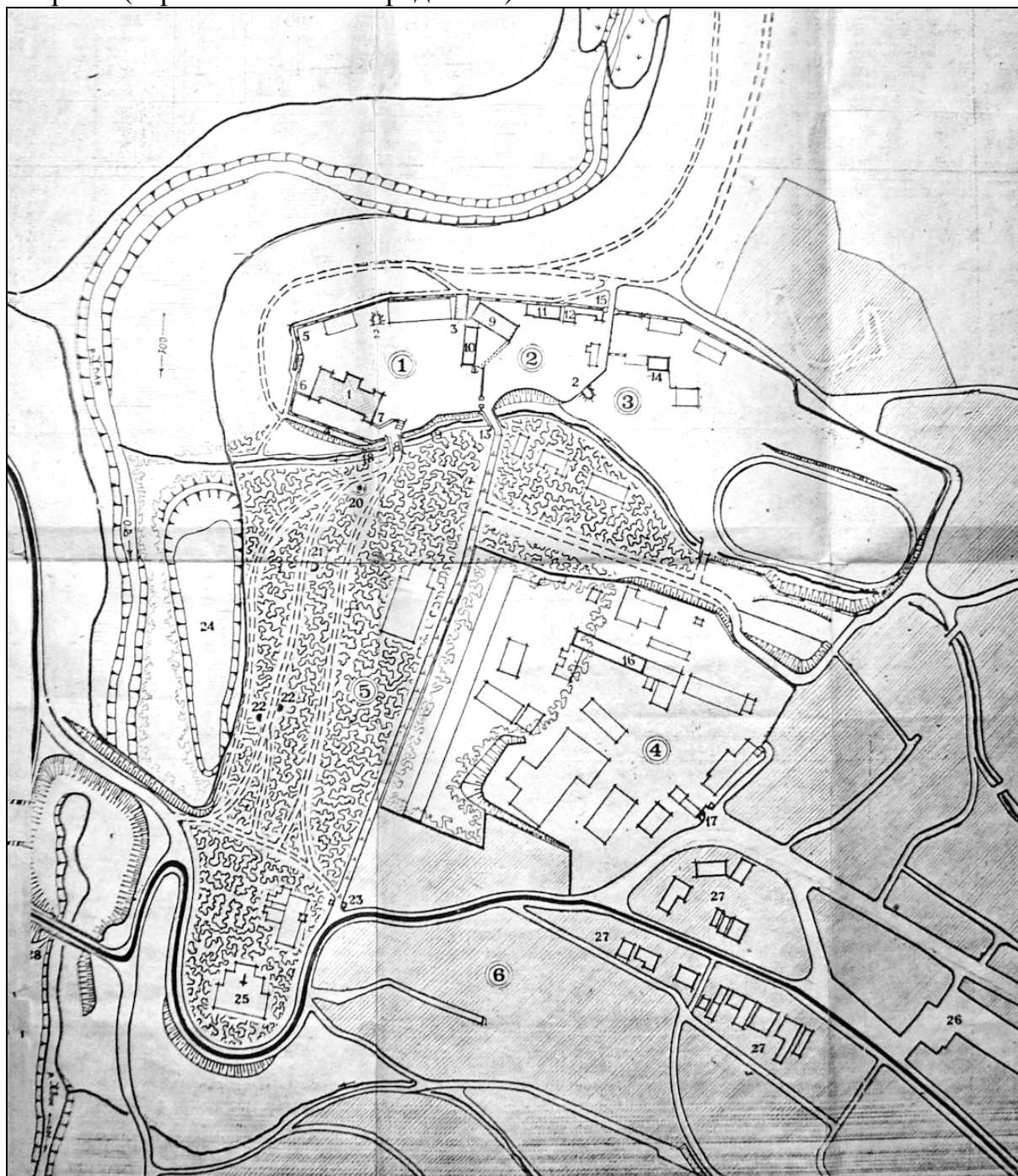

Рис. 37. Архітектурно-ландшафтний комплекс містечка Муровані Курилівці (1 : 2000) [17]:

① – нижній двір замку (1 – палац, 2 – входи в пивниці втрачених споруд, 3 – будинок управителя, 4 – оранжерея, 5 – північний бастион, 6 – південний бастион, 7 – східний бастион, 8 – нижній міст); ② – верхній вхід замку (9 – конюшня, 10 – флігель, 11 – возівня, 12 – каплиця, 13 – верхній міст); ③ – господарська територія (14 – будинок садівника, 15 – брама на околицю); ④ – фільварок (16 – конюшня, 17 – брама на фільварок); ⑤ – парк (18 – каскад, 19 – саджавка, 20 – стіл, 21 – акваріум, 22 – стілець, 23 – брама в'їзду на помістя, 24 – затоплений ставок); ⑥ – містечко (25 – церква, 26 – торговиця, 27 – єврейські квартали XVIII-XIX сторіч, 28 – міст через р. Жван)

На даний час під охороною держави знаходяться такі споруди: палац, арсенал (конюшня), флігель, укріплення замку, міст через річку Жван. Пропонуємо взяти під охорону: два флігелі XIX сторіччя і підвали втраченої забудови на нижньому дворі замку, каретна XIX сторіччя, будинок садівника на території давнього передзамча, стайні на господарському дворі, церкву XIX сторіччя. Охороні повинні підлягати також всі історичні форми благоустрою на території комплексу – огорожі, мури, в'їзні брами, мощення, малі архітектурні форми. До категорії цінної забудови потрібно віднести історичну забудову містечка, що зберегла особливості народної архітектури регіону. Предметом окремого опрацювання повинна бути забудова етнічних кварталів містечка (унікальні житлові будинки, шинки XVIII-XIX сторіч), розташованих при в'їзді на територію помістя.

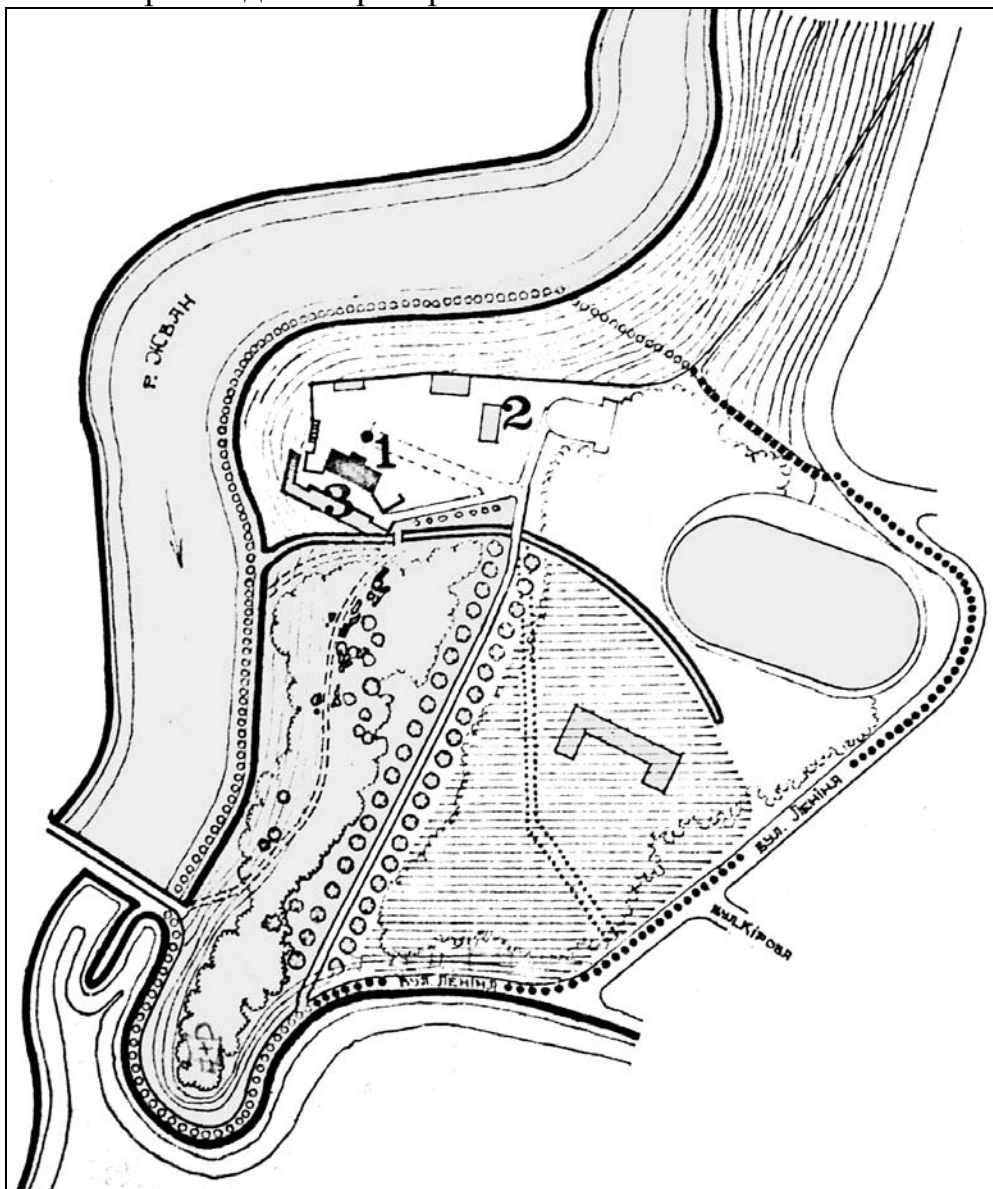

Рис. 38. Картосхема маєтку у м. Муровані Курилівці (М 1 : 5000) [414]:

1 – палац, 2 – господарський двір, 3 - тераса

При класифікації цінності культурних ландшафтів містечка виділено такі категорії:

а) маєток (території пам'яток архітектури: дитинці, оборонна система замку, церква; територія пам'ятки садово-паркового мистецтва (парк XVIII-XIX сторіч); територія деградованих ландшафтів маєтку (плодоовочевий консервний завод, стадіон, водосховище у заплаві ріки Жван);

б) околиця маєтку (територія цінних ділянок натурального ландшафту: заплава та схили долини р. Жван; територія цінної історичної забудови містечка (квартали вздовж гостинця); садибна забудова на правому березі Жвану та забудова на східній межі помістя при давньому під'їзді до замку).

Серед інших регіональних парків Поділля, цікавих для заповідання історико-культурної спадщини є Дністровський каньйон, Товтровий, Мурафський. У межах кожного з парків знаходиться велика кількість об'єктів культурної спадщини у ландшафтах містечок, частина з яких вже заповідана, а частина вимагає детального аналізу, створення бази даних та подальшого заповідання (додаток В, табл. В1, В2).

Їх належне збереження може гарантувати тільки пристосування пам'яток до сучасних потреб. Наприклад, найпоширенішим способом збереження та використання фортифікаційних споруд, маєткових комплексів, сакральних ландшафтів є їх музеєфікація (пристосування під музеї). Але цей метод можна застосовувати лише до добре збережених комплексів, на той час як більшість з них дійшли до нас у вигляді руїн. Подібні пам'ятки практично не підлягають реконструкції й тому для них є лише один вид використання – музеєфікація без пристосування під музеї, що передбачає консервацію таких решток з включенням до системи туристичних маршрутів.

Музеєфікація об'єктів етнокультурної спадщини містечок регіону сприяє перетворенню історико-культурної спадщини на туристичний продукт, що призводить до зацікавленості у збереженні пам'яток, збільшує кількість відвідувачів. Оскільки проблема музеєфікації, реставрації та заповідання культурної спадщини Поділля пов'язані з особливостями розташування пам'яток (переважно у селах та містечках), коли значна кількість об'єктів знаходиться у віддалених, малодоступних місцях і не відповідають умовам екскурсійного обслуговування. Виникає можливість для створення нових туристичних маршрутів, які охоплювали б більшість пам'яток культурної спадщини регіону, незалежно від їх розташування та стану збереженості.

Етнокультурні ландшафти є одним із об'єктів екотуризму. Їх збереження буде сприяти розвитку екотуризму, а також збереженню або підсиленню природних достоїнств ландшафту. Таким чином, культурні ландшафти сприятимуть збереженню біорізноманітності. Культурні ландшафти створюють підґрунтя для гармонійного поєднання природоохоронної і освітньої діяльності з можливістю ознайомлення з історико-культурною спадщиною регіону [412].

ПІСЛЯМОВА

Культура – є фундаментальним поняттям, яке поєднує простір, час та середовище у культурному ландшафті. Поняття культури є ключовим у предметі етнокультурного ландшафтознавства. Відповідне трактування культури визначає сутність, географічну орієнтацію і перспективи прикладних досліджень.

Етимологія та географічне трактування терміну «культура» зумовлені концепціями: суперорганічною, епіфеноменальною, еволюціонізму, цивілізаційного підходу, дифузійнізму, культурного релятивізму; етнокультурна - концепцією соціосферною, примордіалізму, господарсько-культурного типу.

Основою для вивчення культурного (етнокультурного) ландшафту є принцип мультикультуралізму, реалізований у культурній географії, етнокультурному ландшафтознавстві, частково антропогенному ландшафтознавстві.

Етнокультура є складовою культури, розглядається як сукупність культурних елементів і структур, які мають специфічну етнічну специфіку. Етнокультура має вплив на культурні ландшафти через відповідні функції [562]: інструментальну (перетворення натуральних та створення антропогенних / культурних ландшафтів), інкультурацію (створення і перетворення людини), нормативну (створення системи засобів впливу на ландшафтні комплекси), сигніфікативну (знакову), пізнавальну, комунікативну.

Гуманізація географії зумовлена необхідністю повернення концепції культурного ландшафту в наукову і суспільно-політичну сфери: полікультурне товариство вимагало збереження етнокультурних пам'яток. В американській та європейській школах культурної географії сформувалось розуміння ландшафту як продукту освоєння певною культурою або культурами фізичного простору (території). Ландшафтний комплекс вміщує не лише культурні елементи як свої складові, а сам є культурним артефактом, формою культури. Термін «культурний ландшафт» введений К. Зауером у 1925 році. Розвиток теорії культурної географії та поняття культурного ландшафту простежується у французькій гуманістичній географії, німецькій школі ландшафтознавства, руській антропогеографії. У французькій географії формується гуманістичне трактування культурного ландшафту як території, у межах якої взаємодіють природні, соціальні та культурні фактори та як наслідок формується характерний стиль життя людини.

Розробка проблематики культурного ландшафту в руській географії відбувається з 90-х років ХХ сторіччя. У цей період формується поняттєво-термінологічний апарат, формуються різні концепції поняття культурного ландшафту, розробляється система методів, проводяться перші польові дослідження культурних ландшафтів. У вивченні культурного ландшафту в руській географії виділяють три етапи – антропогеографічний, антропогенний і гуманітарний. Розвиваються нові ландшафтно-орієнтовані дисципліни — ландшафтна естетика (В.А. Ніколаєв), культурний ландшафт як об'єкт спадщини (Ю.А.Веденін), концепція антропогенного ландшафтогенезу

(В.А.Нізовцев), ландшафтне планування (Е.Ю.Колбовський, А.В.Дроздов), етнокультурне ландшафтознавство (В.М.Калуцков). Теоретико-методологічна база концепції культурного ландшафту формується на міждисциплінарному семінарі «Культурний ландшафт».

В українській географії вивчення «культурного ландшафту» знаходяться у зародковому стані. Сучасні дослідження культурного ландшафту пов'язані з необхідністю збереження культурної спадщини.

Поняття «культурного» та «антропогенного» ландшафту можуть вживатись як синоніми, якщо у їх вивченні переважає вивчення змін у ландшафтному комплексі, які відбуваються під впливом антропогенного чинника, без поглибленого аналізу культурного шару (компоненту).

У визначенні культурного ландшафту можна виділити три підходи: а) похідне від визначення Л. С. Берга, б) у якому домінує зовнішня мета; в) в якому відбувається інтеграція зовнішньої мети з авторським розумінням базових понять культурного ландшафту за Бергом.

Поняття стратифікації культурного ландшафту, культурного страту (моноетнічного страту, поліетнічного страту, материкового культурного шару, материкового природного шару) і культурного субстрату необхідні при розробці теоретичних проблем етнокультурного ландшафтознавства, а також при вирішенні прикладних питань, пов'язаних зі збереженням культурної спадщини етносів регіону.

Принципи та методи дослідження культурних (етнокультурних) ландшафтів, завдяки міждисциплінарності об'єкту дослідження застосовують елементи методології історичної географії, етнографії, антропогенного ландшафтознавства, гуманістичної географії, культурної географії.

Етнокультурний ландшафт вживається як синонім культурного (антропогенного) ландшафту, який можна визначити як форму самовираження етнокультур місцевих спільнот у конкретних умовах довкілля або як ландшафтний комплекс, де відбувається взаємодія локального етнокультурного середовища та антропогенного (культурного) ландшафту. Самостійного значення термін «етнокультурний ландшафт» набуває у випадках: при дослідженні «неіндустріальних» етнічних спільнот [446]; якщо необхідно підкреслити етнічний аспект культурного ландшафту [245]; при методологічній установці на «вбудований» характер дослідження, при вивченні «внутрішнього» культурного ландшафту етнічної спільноти [584].

Поняття етнокультурного ландшафту близьке за змістом до еколого-господарсько-культурних комплексів, локальних культурних комплексів, концепції господарсько-культурного типу, історико-етнографічних областей та культурного ландшафту.

Врахувавши предмет етнокультурного ландшафтознавства, можна стверджувати, що частина теоретико-методологічних положень мають спірний характер. Необхідна розробка методології, у першу чергу доопрацювання термінологічного апарату.

Регіональне етнокультурне ландшафтознавство є перспективним

напрямом реалізації ландшафтної концепції в культурній географії. Предмет регіонального етнокультурного ландшафтознавства охоплює коло питань культурного освоєння ландшафтів регіону під впливом етносів. Об'єктом є культурний (етнокультурний) ландшафт як складне динамічне утворення з натуральних й антропогенних ландшафтів та впливу на них місцевої етнокультури. Результатом їх взаємодії є формування етнокультурного регіону, який має єдину упорядковану (самоорганізовану) територію, гомогенну за рядом ознак (клімат, рельєф, ґрунт тощо), де максимально проявляються природно-культурні особливості етносу (субетносів), особливо у взаємодії з ландшафтними комплексами, які вміщують його.

Формування етнокультурних ландшафтів зумовлено етносередовищем, яке їх формує. Власне антропогенні ландшафти є фоновими по відношенню до впливу етносів. Вони акумулюють всі впливи та зміни попередніх та сучасних етнокультур. Ландшафтно-технічні системи представлені артефактами та реліктами, які характеризують етнокультури як дискретні територіально-часові утворення. Кожний часовий зріз представлений своїми ландшафтно-технічними системами, які або повністю зруйновані або знаходяться у стані гомеостазу — структура підтримується людиною, але за функціональним призначенням не використовується. Ядрами етноландшафтів є ландшафтні комплекси, де розташовані та тривалий час перебувають місцеві етноси, а саме у селитебних ландшафтах; «коридори» з'єднуючі їх — дорожні ландшафти.

Розуміння цінності ландшафту можна аналізувати через «призму» різних культур. Це дозволяє виділити такі *типи ландшафтів*:

- сільський або архаїчний;
- міський (у регіоні до середини ХІХ сторіччя до міських ландшафтів можна було віднести тільки Кам'янець-Подільський);
- містечковий (історичні квартали);
- палацово-парковий або садибний;
- сакрально-тафальний (церкви, костели, синагоги, монастирі, цвинтарі тощо);
- белігеративний або військово-історичний (військові споруди та ландшафтні комплекси районів військових дій);
- промисловий (на Поділлі до початку ХХ сторіччя виражений досить слабо).

У загальнокультурному контексті процеси взаємодії у ланці «етнос — ландшафт» можна характеризувати двома моделями, які функціонують у селитебних ландшафтах Поділля: а) взаємодія локальних етнічних культур, що призвело до формування сільських та містечкових селитебних ландшафтів; б) взаємодія місцевих етнокультур із загальною індустріальною міською культурою, що виражається у формуванні сучасних міських селитебних ландшафтів, без чіткої поквартальної (етнічної) структури.

Формування селитебної мережі Поділля та її диференціація, пов'язана з

фізико-географічними чинниками та різними видами колонізації, привела до утворення трьох підкласів селитебних ландшафтів: міського, містечкового, сільського.

Початок формування етнокультурних ландшафтів містечок Поділля обмежено середньовічним періодом (за різними даними XIII або XVI сторіччя), їх максимальний розвиток припадає на XVIII-XIX сторіччя, втрата етнокультурної цілісності відбувається у 20-30-х роках XX сторіччя.

Найповніше етнокультурний вплив проявляється у культурних ландшафтах містечок, що зумовлено мультинаціональним складом регіону. Виділення містечкового підкласу зумовлено відмінностями від інших підкласів: а) містечкові ландшафти – перехідна структура між міськими та сільськими; б) присутність багатьох етносів, які впливають на ландшафтну структуру через власні культурні особливості; в) формування поквартальної структури, кожному з яких відповідав певний етнос (єврейський штетл, руські (українські) квартали, вірменські колонії тощо); г) переважання ядра, навколо якої формувалось містечко; до них відносять литовські та польські фортифікаційні ландшафти та польські маєтки; д) особливості соціально-економічної діяльності – торговельно-ремісничий напрям.

Тісний зв'язок містечок з сільською культурою об'єктивно зумовлював традиційність і мінливість української культури. Не зважаючи на значний вплив єврейської, польської, а пізніше – російської культур, у містечках регіону до початку XX сторіччя збереглися типові риси поквартальної забудови, з вираженою українською культурною складовою.

Для містечок XVI-XIX сторіч характерний перехідний тип селитебних ландшафтів, який можна назвати напівміським, що визначається домінуючим впливом єврейської етнокультури, коли штетл мав характерні риси міського підкласу, а неєврейська частина – сільського.

Містечка, де переважав штетл, був торговельною ланкою між містом і селом, центром регіональної й транзитної торгівлі. Значну частину населення складала єврейська громада. Такі містечка відрізняли особливий спосіб життя, культура, традиції, що створювала громада.

У таких містечок простежується досить чітка (специфічна) ландшафтна структура, де ядром були сакральний (синагога) і промислово-селитебний малоповерховий (ринкова площа, склади, заїзди) типи ландшафтів.

Для різних частин регіону також існує певна закономірність у типах етноландшафтної структури містечок: Західне Поділля (частково, Східне) – кільцевий (ексцентричний) і дисперсний, Східне Поділля – двополюсний і поквартальний.

Мережа польських маєткових комплексів формувалася як під впливом природно-географічних і урбаністичних, так і суспільно-економічних чинників. Більшість садибно-паркових комплексів формувалася у подібних природних умовах, переважно на слабкопогорованих ландшафтах [503].

Різноманітність маєткових комплексів зумовлена наявністю двох шляхів

розвитку: 1) (з кінця XVIII сторіччя) відбувалась реконструкція комплексів оборонного типу у тип репрезентативної садиби і закладенням садів; 2) (перша половина XIX ст.) полягав у формуванні садибно-паркового комплексу як якісно нового типу житла заможних родин.

Польські маєтки склались з трьох частин: житлової, господарської та ландшафтної (паркової). Природним каркасом маєтку був рельєф: слабо розчленований – житлова та господарська частини; слабо- та середньорозчленований – паркова частина.

У східній Галичині, у великих маєтках (площею понад 21 га) парк створювався як пейзажний, у середніх (10-21 га) – парк був пейзажним або комбінованим, у малих (до 10 га) – комбінований парк, дрібні садиби (до 0,5 га) мали лише окремі елементи озеленення ландшафту.

Особливою цінністю культурних ландшафтів Поділля є «меморіальність» польських маєтків, садиб, палацово-паркових комплексів, пов'язаних з відомими представниками локальної культури. Садибні ландшафти (як тип етнокультурних ландшафтів) відігравали значну роль у житті її власника, пов'язуючи його з малою Батьківщиною. Садиба садово-паркові ландшафти відбивали історію формування родини, а сакральні ландшафти (садибна церква з спеціальним мавзолеєм) – історію роду. Фортифікаційні ландшафти мають не лише мистецьку та наукову цінність, оскільки відображають розвиток польського оборонного будівництва, а й історичне та історико-меморіальне значення.

Польські садибні та фортифікаційні комплекси регіону мають значний культурний потенціал і можуть бути основою для створення історико-культурних та архітектурних заповідників, художніх та народних музеїв.

Музеєфікація замкових та садибних комплексів у містечках Поділля є найефективнішим методом збереження культурної спадщини. Музеєфікація дозволяє включати історико-культурні пам'ятки до туристичних маршрутів. Роботи з музеєфікації об'єктів польської культурної спадщини стимулюють розвиток туризму в регіоні.

Сучасні культурні ландшафти містечок не відповідають ознакам їх максимального прояву: мультикультурності, поквартальній забудові з етнічною диференціацією. З культурних елементів залишились архітектурні споруди, які можна диференціювати за етноознаками. Частина з них знаходиться у нормальному або задовільному стані і використовуються за призначенням, решта – руїни, які не підлягають реставрації. Врахувавши державну програму зі збереження культурної спадщини, культурні ландшафти містечок можна віднести до об'єктів антропогенної культурної спадщини; їх елементи (церкви, костели, синагоги, палацово-паркові комплекси тощо) – до нерухомих об'єктів культурної спадщини.

Для консервації та музеєфікації етноландшафтів містечок регіону доцільно формувати мережу регіональних ландшафтних парків на базі вже існуючої. Це дозволить розвинути індустрію туризму в економічно відсталих регіонах, одночасно зберігаючи надбання культурної спадщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авербух, С. Деражня: история, люди, события [Текст] / С. Авербух, И. Крайзман // «Штетл» як феномен єврейської історії [зб. наук. пр.]. Матеріали IV міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи» 30 серпня - 3 вересня 1998 р. – К., 1999. – С. 118-122.
2. Аверкиєва, Ю. П. История теоретической мысли в американской географии [Текст] / Ю. П. Аверкиєва. – М. : Издательство «Наука», 1979. – 289 с.
3. Агонц, С. Г. География четырех сторон света: Азии, Европы, Африки и Америки [Текст] / Степанос Гювер Агонц. – Ч. II. Европа. Т. II. – Венеция, 1802. – С. 144-147.
4. Александренков, Э. Г. Диффузионизм в зарубежной западной географии [Текст] / Э. Г. Александренков // Концепции зарубежной этнологии. Критические этюды. – М. : Издательство «Наука», 1976. – С. 26-67.
5. Алексеев, В. П. Этногенез [Текст] / В. П. Алексеев. - М. Высшая школа, 1986. – 176 с.
6. Андрианов, Б. В. Хозяйственно-культурные типы и проблема их картографирования [Текст] / Б. В. Андрианов, Н. Н. Чебоксаров // Советская этнография. - 1972. - № 2. - С. 3-16.
7. Андрушко, І. Сучасний стан збереженості замків на Поділлі та проблеми їх реставрації [Текст] / Ігор Андрушко // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 18-22 жовтня 1993 р. – Кам.-Под. : Кам'янець-Подільська міська друкарня, 1993. – С. 29-31.
8. Анненков, В. В. География и культурология [Текст] / В. В. Анненков // Изв. РАН. Сер. геогр. – 1998. - № 4. – С. 134-136.
9. Антонович, В. Б. Исследование о городах в юго-западной России по актам 1432-1798 годов [Текст] / В. Б. Антонович. – К., 1870. – С. 26.
10. Арманд, Д. Л. Нам и внукам. [Изд. 2-е] [Текст] / Д. Л. Арманд. - М. : Мысль, 1966. - 252 с.
11. Арсеньева, Е. И. Культурные ландшафты Русского Севера и возможности развития эколого-культурного туризма : на примере Кенозерского национального парка [Текст] : диссертация ... кандидата культурологии : 24.00.01 / Арсеньева Елена Ивановна. - Саранск, 2008. - 181 с. : ил. РГБ ОД, 61:08-24/40.
12. Арутюнов, С. А. Народы и культуры. Развитие и взаимодействие [Текст] / С. А. Арутюнов. - М., 1989. - С. 49.
13. Арутюнов, С. А. Проблемы типологического исследования механизмов жизнеобеспечения в этнической культуре [Текст] / С. А. Арутюнов, Ю. И. Мкртумян // Типология основных элементов традиционной культуры. - М., 1984. - С.19-34.
14. Архивъ Юго-Западной России издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевском, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторе [Текст]. – Ч. VIII. – Т. 1. Акты о заселении Юго-Западной России. – К. : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайловская ул., соб. домъ, 1886. – 778 с.
15. Архітектура малих міст Галичини та Поділля в ХІХ - на поч. ХХ ст. [Текст] // Народна творчість та етнографія. - 1981. - № 6. - Листопад-грудень. - С. 48-54.
16. Архітектурні та природні пам'ятки України [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://ukraine.kingdom.kiev.ua/reestr/index.php>. - Назва з екрану.
17. Архітектурно-ландшафтний комплекс помістя в м. Муровані Курилівці Вінницької області. Територія комплексу. Історико-архітектурний опорний план. Проект зон охорони [Текст]. – Т. II. – Книга I. – Б.в. – 1996.
18. Атаманенко, В. Б. Типологія приватних міст Волині другої половини ХVІ ст. (на основі факторного аналізу [Текст] / В. Б. Атаманенко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Серія: історичні науки. - 2009. – № 13. - С. 120-132.
19. Атаманенко, В. Фільваркові комплекси (двори) південно-східної Волині першої половини ХVІІ ст. [Текст] / Віктор Атаманенко // Маєток. Науково-краєзнавчий збірник.

- Випуск 1. [Матеріали науково-краєзнавчої конференції «Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми, вивчення, збереження й використання», 14 вересня 2007 року]. – Самчики, 2007. – С. 87-95.
20. Афанасьєв-Чужбинській, А. С. Поездка въ южную Россию. Очерки Днестра [Текст] / А. С. Афанасьєв-Чужбинській. - СПб. : Издание книгопродавца А. Ф. Баунова, 1863. - 438 с.
 21. Афтаназі, Р. Садибні ансамблі Старосинявщини [Текст] / Р. Афтаназі, Б. О. Пажимський // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки : Зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). - Хмельницький, 1999. - С. 471-480.
 22. Баженов, Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія [Текст] / Л. В. Баженов; [НАН України; Інститут історії України та ін.]. – Хмельницький : Доля, 1995. – 255 с. - ISBN 5-7707-8023-1.
 23. Баженов, Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. Історіографія, бібліографія, матеріали [Текст] / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с. – ISBN 5-7707-3426-8.
 24. Баженов, Л. В. Польське населення Поділля й Південно-східної Волині в дослідженнях зарубіжних і українських вчених та краєзнавців XIX-XX ст. [Текст] / Л. В. Баженов // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки : Зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). - Хмельницький, 1999. - С. 31-42.
 25. Баженов, О. Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX-XIII століть. [Монографія] [Текст] / О. Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2009. – 304 с. – ISBN 978-966-1638-29-6.
 26. Бакланов, П. Я. Трансграничные территории: проблемы устойчивого природопользования [Текст] / П. Я. Бакланов, С. С. Ганзей. – Владивосток : Дальнаука, 2008. – 216 с. – ISBN 978-5-8044-0955-6.
 27. Балушок, В. Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія [Текст] / В. Г. Балушок. - Біла Церква : Вид. Пшонківський О. В., 2008. - 304 с. : іл. - Рез. парал. англ. - ISBN 978-966-8545-78-8.
 28. Баран, В. Д. Давні слов'яни [Текст] / В. Д. Баран. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 336 с. – («Україна крізь віки», Т. 3). - ISBN 966-7217-41-8 (Т. 3).
 29. Баранніков, О. П. Українські цигани [Текст] О. П. Баранніков; ВАН: Етнографічна комісія. – Кабінет нацменшин. – К., 1931. – 59 с.
 30. Баранович, А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в [Текст] / А. И. Баранович. – М. : Издательство АН СССР, 1955. – 179 с.
 31. Беленький, И. Л. Роль географического фактора в отечественном историческом процессе: аналитический обзор [Текст] / И. Л. Беленький; [РАН; Институт научной информации по общественным наукам. Фундаментальная библиотека. Отдел научно-библиографической информации / В.М. Шевырин (отв. ред.)]. — М., 2000. — С. 69-70. – ISBN 5-248-01377-1.
 32. Белокуров, А. А. Традиционный культурный ландшафт: структура, факторы формирования и развития [Текст] : диссертация ... кандидата философских наук : 24.00.01 / Белокуров Александр Александрович; [Место защиты : Алт. гос. ун-т]. - Барнаул, 2007. - 150 с. : ил. РГБ ОД, 61 07-9/798.
 33. Берг, Л. С. География [Текст] / Л. С. Берг // БСЭ. — М.: Советская энциклопедия, 1929. — Т. 15. — С. 254–264.
 34. Берг, Л. С. Ландшафтно-географические зоны СССР. Ч. 1. [Текст] / Л. С. Берг. — М.; Л. : Сельхозгиз, 1931. — 401 с.
 35. Берг, Л. С. Предмет и задачи географии [Текст] / Л. С. Берг // Изв. РГО. – 1915. – Т. 51. – Вып. 9. – С. 354.
 36. Бережанський замок [Електронний ресурс] / Режим доступу:

- http://uk.wikipedia.org/wiki/Бережанський_замок. - Назва з екрану.
37. Бжезовська, Н. В. Історико-географічні особливості формування мережі населених місць Поділля в період Х-XX століть [Текст] / Н. В. Бжезовська // Сучасні проблеми архітектури та містобудування : науково-технічний збірник. Випуск 4. – К. : КНУБА, 1999. – С. 55-61.
 38. Бируля, О. Ріка Бог та її сточище. Матеріали до гідрології ріки та використання її енергії [Текст] / О. Бируля. - Вінниця, 1928. – С. 20-21.
 39. Білецька, О. В. Єврейське населення на Поділлі в другій половині XIV – першій половині XV ст. [Текст] / О. В. Білецька // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. [Ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відповід. редактор) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – С. 235-243.
 40. Білінський, М. Вінницький замок. Історичний нарис з доби 16-18 століть [Текст] / М. Білінський. – Вінниця : Філія Всенародної бібліотеки України, 1926. - 18 с.
 41. Блажевич, Ю. І. Формування етнічного складу населення і сучасні етнокультурні процеси на Хмельниччині [Текст] / Ю. І. Блажевич // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки : зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). - Хмельницький, 1999. - С. 19-31.
 42. Богданов, Д. В. Культурные ландшафты долины северо-западного Памира и возможности их преобразования [Текст] / Д. В. Богданов // Вопросы географии, 1951. – М. : Мысль, 1951. – Сб. 24. – С. 300-321.
 43. Богораз-Тан, В. Г. Распространение культуры на Земле. Основы этногеографии. [С десятью этногеографическими картами] [Текст] / В. Г. Богораз-Тан; [предисловие С. И. Ковалева]. – М., Л. : Государственное издательство «Типография Печатный двор», 1928. – 315 с.
 44. Божевільний, В. В. Соціально-етнічний склад населення Подільської губернії в першій половині XIX століття [Текст] / В. В. Божевільний // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). - Хмельницький, 1999. - С. 138-142.
 45. Бойко, О. Синагога як невід'ємний урбаністичний елемент містечка [Електронний ресурс] / Оксана Бойко // Незалежний культурологічний часопис «І». – Число 48. – 2007 / Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/bojko1.htm>. - Назва з екрану.
 46. Бойко, Х. Вплив етнічної структури міст на зміни їх планування в XIX столітті [Текст] / Х. Бойко // Вісник ДУ «Львівська політехніка». Архітектура. № 358. - Львів, 1998. - С. 126-133.
 47. Бойко, Х. С. Архітектурно-просторовий уклад єврейських дільниць у містах та містечках Галичини у кінці XVIII- на початку XX століть [Текст] : Автореф. дис... канд. архітектури : 18.00.01 / Христина Степанівна Бойко; Національний ун-т «Львівська політехніка». - Львів, 2000. – 19 с. – укр.
 48. Борисова, О. В. Історико-географічна вивченість Поділля [Текст] / О. В. Борисова // Історична географія: початок XXI сторіччя. – Вінниця, 2007. – С. 188-195.
 49. Браверман-Горбач, Ф. Штетл - пространство и время с еврейским лицом [Текст] / Ф. Браверманн-Горбач // «Штетл» як феномен єврейської історії. Матеріали IV міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи», 30 серпня - 3 вересня 1998 р. [зб. наук. пр.]. – К., 1999. - С. 23-29.
 50. Бродель, Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII [Текст] / Ф. Бродель. - М. : Прогресс, 1986. - Т. 1: Структури повсякденності. – С. 222-224.
 51. Бромлей, Ю. В. Очерки теории этноса [Текст] / Ю. В. Бромлей; [послеслов. Н. Я. Бромлей]. Изд. 2-е, доп. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 440 с. - ISBN 978-5-382-00414-3
 52. Брук, С. И. О предметах и задачах этногеографии [Текст] / С. И. Брук, В.И. Козлов, М. Г.

- Левин // Советская этнография. -1963. - № 1. - С.11-25.
53. Брянцева, Т. П. Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст. [Текст] / Т. П. Брянцева // Вісник Київського університету. Серія : історія. – 1974. – № 16. – С. 97–104.
 54. Бубнова, А. Р. Самоорганізація традиційного сільського етнокультурного ландшафта Середнього Поволж'я [Текст] : дис. ... канд. геогр. наук : 25.00.24 / Бубнова Азіма Рашидовна. - Москва, 2007. - 215 с. - РГБ ОД, 61:07-11/87
 55. Бурячок, А. З історії розселення польської людності на Правобережній Україні (крізь призму статистики) [Текст] / А. Бурячок // Відродження. - 1994. - № 12. - С. 67-70.
 56. Вампилова, Л. Б. Региональный историко-географический анализ. Система методов исследования в исторической географии [Текст] : [монография] / Л. Б. Вампилова. – Кн. 2. – СПб. : ЛГУ им. А. С. Пушкина, 2008. – 148 с. – ISBN 978-5-8290-07-95-9.
 57. Василевскій, А. Современная Галиция [Текст] / А. Василевскій. – С.-Петербург : Тип. Т-ва «Народная польза», Коломенск. ул., соб. д., № 39, 1900. – С. 88, 97.
 58. Веденин, Ю. А. Введение в проблему культурно-ландшафтного районирования [Текст] / Ю. А. Веденин // Культурный ландшафт как объект наследия. — М. : Институт Наследия; СПб. : Дмитрий Буланин, 2004 а. — С. 335–337.
 59. Веденин, Ю. А. Информационная парадигма культурного ландшафта [Текст] / Ю. А. Веденин // Культурный ландшафт как объект наследия. — М. : Институт Наследия; СПб. : Дмитрий Буланин, 2004 б. — С. 68–81.
 60. Веденин, Ю. А. Искусство как один из факторов формирования культурного ландшафта [Текст] / Ю. А. Веденин // Известия АН СССР. Серия географическая. – 1988. - №1. – С. 49.
 61. Веденин, Ю. А. Культурные ландшафты как категория наследия [Текст] / Ю. А. Веденин, М. Е. Кулешова // Культурный ландшафт как объект наследия. — М. : Институт Наследия; СПб. : Дмитрий Буланин, 2004. — С. 13–36.
 62. Веденин, Ю. А. Новые подходы к сохранению и использованию культурного и природного наследия в России [Текст] / Ю. А. Веденин, П. М. Шульгин // Известия Академии Наук. - Сер. геогр. - № 3. - 1992. - С. 90–99.
 63. Веденин, Ю. А. Очерки по географии искусства [Текст] / Ю. А. Веденин. – М. : Российский научно-исследовательский институт культурного и природного наследия, 1997. – 224 с.; с илл. – Библиогр. : с. 215-222. – ISBN 5-86007-095-5.
 64. Веденин, Ю. А. Проблемы сохранения и развития культурного ландшафта в староосвоенных районах страны [Текст] / Ю. А. Веденин, Е. В. Середина // Географические проблемы интенсификации хозяйства в староосвоенных районах. – М., 1988. – С. 74.
 65. Вейцблит, И. Деражня: современное еврейское местечко [Текст] / И. Вейцблит. - М.-Л. : Государственное издательство, 1929. - 119 с.
 66. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [Текст] / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с. – ISBN 966-569-013-2.
 67. Веприк, Н. П. Методичні основи регіональних досліджень етнічної складової природокористування в ландшафтах [Текст] / Н. П. Веприк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2003. - Вип. 6. – С.25-30.
 68. Веприк, Н. П. Мікротопоніми як джерело історико-ландшафтознавчих досліджень (на прикладі Північної Буковини) [Текст] / Н. П. Веприк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2001. - Вип. 2. – С. 49-54.
 69. Верменич, Я. Історична локалістика у пошуках дослідницького об'єкта: міська і сільська історії [Текст] / Ярослава Верменич // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. [Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич]. – Вип. 4. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 9-26.

70. Верменич, Я. В. Містечко [Текст] / Я. В. Верменич. – Енциклопедія історії України. Т. 6. Ла-Мі. – К. : Науково-виробниче підприємство «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2009. – С. 750.
71. Верменич, Я. В. Міська історія України: проблеми початкового датування. Науково-довідкове видання [Текст] / Я. В. Верменич, В. І. Дмитрук, С. І. Архипова. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 140 с.
72. Верменич, Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні [Текст]. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
73. Винница [Текст] // Еврейская энциклопедия. Сводъ знаний о еврействе и его культуре въ прошломъ и настоящемъ. Под общей ред. док-ра Л. Каценельсона и барона Д.Г. Гинцбурга. – СПб.: Изданіе Общества для научныхъ Еврейскихъ Изданій и Издательства Брокгаузъ-Ефронъ, 1912. – Т. 5. – С. 608.
74. Винокур, И. С. Археологические культуры и этнос (по материалам юго-запада СССР) [Текст] / И. С. Винокур // Тез. докл. и сообщ. совместной школы-семинара «Этнокультурные процессы в конце I тыс. до н.э. – первой половины I тыс. н.э.». – Ужгород, 1985. – С. 11.
75. Винокур, І. С. Давньоруська Бакота [Текст] / І. С. Винокур // Культура Поділля: історія і сучасність: [матеріали наук.-практ. конф.]. – Хмельницький, 1993. – С. 129-130.
76. Винокур, І. Літописний Полонний (до 1000-ліття міста) [Текст] / Іон Винокур // Київська старовина. – 1999. – № 1. – Січень-лютий. – С. 33-39.
77. Відейко, М. Ю. Причини виникнення і розвитку трипільських протоміст [Текст] / М. Ю. Відейко // Археологія. – № 4. – 1998. – С. 145-151.
78. Вінниця : Історичний нарис [Текст]. – Вінниця : Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1964. – С. 66-67.
79. Вінниця, її околиці та Вінницька округа. Ч. 1 [Текст]. – Культура та природа. Провідник екскурсанта, проїжджаючого та краєзнавця. – Вінниця, 1927. – 33 с.
80. Вірменські колонії в Україні 16-18 століть [Текст] // Енциклопедія історії України : в 5 т. [Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2005. – ISBN 966-00-0632-2. – Т. 1. : А-В. – 2003. – С. 572-574. – ISBN 966-00-0734-5.
81. Владимирській-Будановъ, М. Передвиженіе южно-русскаго населенія въ эпоху Богдана Хмельницкаго [Текст] / М. Владимирській-Будановъ // Киевская старина. Т. XXII. – К., 1888. – С. 79-116.
82. Военно-статистическое обозреніе Россійской имперіи. Издаваемое по Высочайшему повеленію при 1-мъ Отделеніи Департамента Генеральнаго Штаба [Текст]. – Томъ X. Часть 2. Подольская губернія. – Санктпетербургъ : Въ типографіи Департамента Генеральнаго Штаба, 1849. – 282 с.
83. Военно-Топографические карты Россійской имперіи масштаба 3 версты в дюйме (1:126000), 1860 [Карты]. – Ряд XVI. – Лист 6. – г. Подольской и обл. Бессарабской.
84. Возняк, Т. Тернопільські євреї [Текст] / Тарас Возняк // Незалежний культурологічний часопис «І». 21 рік видання. – Число 63. – 2010. – С. 136-145.
85. Возняк, Т. Феномен міста [Текст] / Тарас Возняк. – Л. : Культурологічний часопис «І», 2009. – 290 с. – ISBN 978-966-7007-77-5.
86. Возняк, Т. Штетли Галичини. Інтелектуальний путівник [Текст] / Тарас Возняк. – Л. : Культурологічний часопис «І», 2010. – 444 с. – ISBN 978-966-7007-96-6.
87. Возрожденіе городов через культуру [Текст] / Чарльз Лэндри, Лесли Грин, Франсуа Матарассо, Франко Бьянчини. – СПб. : Издательство «Нотабене», 2000. – 87 с. – ISBN 5-87170-069-1.
88. Воловик, В. М. Аналіз концепцій культурного ландшафту в американській та європейській географії [Текст] / В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 19. – С. 166-175.

89. Воловик, В. М. Вірменські культурні ландшафти містечок Поділля [Текст] / Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія. – Тернопіль : СМП «Тайп». - № 1 (Випуск 29). – 2011. – С. 11-16.
90. Воловик, В. М. Географічне трактування концепції етнокультури [Текст] / В. М. Воловик // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 18-23.
91. Воловик, В. М. Географічне трактування концепції культури [Текст] / В. М. Воловик // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія. – Тернопіль : СМП «Тайп». - № 2 (Випуск 28). – 2010. – С. 45-52.
92. Воловик, В. М. До питання класифікації тафальних ландшафтів [Текст] / В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : географія. – Вінниця, 2001. – Вип. І. - С. 99-110.
93. Воловик, В. М. Етногеокультурологічні дослідження Поділля у XX-XXI сторіччях [Текст] / В. М. Воловик, А. В. Гудзевич // Актуальні питання географічних, біологічних та хімічних наук. Основні наукові проблеми та перспективи дослідження. [Збірник наукових праць ВДПУ]. - Вип. 8 (13). – Вінниця, 2011. – С. 11-13.
94. Воловик, В. М. Етнокультурне ландшафтознавство [Текст] / В. М. Воловик // Матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Географія та екологія: наука та освіта», 15-16 квітня 2010 р., Умань, Україна. - Умань, 2010. – С. 23-25.
95. Воловик, В. М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля / В. М. Воловик // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія : географія. – 2011. – № 2 [Спецвипуск] . – С. 35-40.
96. Воловик, В. М. Етноландшафтний регіон: окремі підходи до вивчення [Текст] / В. М. Воловик // Феномен ландшафту: частини-ціле-все. Філософія і географія. Проблеми постнекласичних методологій [збірник наукових праць]. – К.: Б. в., 2004. – С. 71-73.
97. Воловик, В. М. Закономерности территориальной дифференциации тафальных ландшафтов [Текст] / В. М. Воловик // Теоретические и прикладные аспекты оптимизации и рациональной организации ландшафтов: Материалы II региональной конференции, посвященной памяти профессора Ф. Н. Милькова 17-19 мая 2001 г. – Воронеж, 2001. – С. 36-37.
98. Воловик, В. М. Історико-культурні особливості освоєння печер [Текст] / В. М. Воловик // Середнє Придністров'я. – Вінниця: Видавництво «Теза», 2007. – С. 236-243.
99. Воловик, В. М. Історико-культурні ресурси перспективного регіонального ландшафтного парку «Середнє Побужжя» як об'єкта екомережі агросфери Східного Поділля [Текст] / В. М. Воловик, О. В. Мудрак // Аграрні вісті. – 2008. - № 1. – С. 31-33.
100. Воловик, В. М. Колонізація як фактор формування етноландшафтів Поділля [Текст] / В. М. Воловик // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. [Зб. наук. праць]. - В 4-х т. - К. : ВГЛ Обрії, 2004. - Т. 2. - С. 283-285.
101. Воловик, В. М. Конвіксії селитебних ландшафтів [Текст] / В. М. Воловик // Історична географія: початок XXI сторіччя. – Вінниця, 2007. – С. 136-138.
102. Воловик, В. М. Концепція культурного ландшафту у руській географії [Текст] / В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2010. – Вип. 21. – С. 29-37.
103. Воловик, В. М. Ландшафт – основа розвитку етносу [Текст] / В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2001. – Вип. 2. - С. 53-57.
104. Воловик, В. М. Ландшафт: культурний versus етнокультурний [Текст] / В. М. Воловик // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: географія. – Тернопіль : Видавництво ТНПУ. - № 2 (Випуск 26). – 2009. – С. 28-34.
105. Воловик, В. М. Ландшафтна структура «штетлів» Поділля [Текст] / В. М. Воловик //

- Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2003. – Вип. 5. – С. 48-56.
106. Воловик, В. М. Ландшафтознавство : [курс лекцій для студентів природничо-географічного факультету] [Текст] / В. М. Воловик. – Вінниця, 2011. – 208 с.
 107. Воловик, В. М. Містечко як культурний ландшафт [Текст] / В. М. Воловик, Г. С. Хаєцький // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 50-54.
 108. Воловик, В. М. Місце ландшафтної концепції в культурній географії [Текст] / В. М. Воловик, А. В. Гудзевич // Актуальні питання географічних, біологічних та хімічних наук. Основні наукові проблеми та перспективи дослідження. [Збірник наукових праць ВДПУ]. - Вип. 6 (11). – Вінниця, 2010. – С. 11-13.
 109. Воловик, В. М. Принципи і методи досліджень культурних ландшафтів [Текст] / В. М. Воловик, А. В. Воловик // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 45-50.
 110. Воловик, В. М. Тафальні ландшафти [Текст] / В. М. Воловик // Ландшафти і сучасність: Збірник наукових праць. – Київ-Вінниця. – Вінниця: Гіпаніс, 2000. – С. 197-199.
 111. Воловик, В. М. Територіальні особливості єврейських тафальних ландшафтів Поділля [Текст] / В. М. Воловик // Антропогенні географія й ландшафтознавство в XX і XXI століттях: Збірник наукових праць. – Вінниця-Воронеж. – В. : Гіпаніс, 2003. – С. 123-126.
 112. Воловик, В. М. Тріада життя (біосфера, етносфера, ноосфера) [Текст] : [навчальний посібник] / В.М. Воловик. - Вінниця : Велес, 2003. – 120 с.
 113. Воловик, В. М. Формирование тафальных ландшафтов под влиянием этнокультуры [Текст] / В. М. Воловик // Теоретические и прикладные аспекты оптимизации и рациональной организации ландшафтов : материалы II региональной конференции, посвященной памяти профессора Ф. Н. Милькова 17-19 мая 2001 г. – Воронеж, 2001. - С. 36-37.
 114. Воловик, В. М. Формування селитебних ландшафтів Могилева-Подільського під впливом єврейської культури [Текст] / В. М. Воловик, А. В. Воловик // Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – С. 356-361. – ISBN 978-966-2187-15-1.
 115. Воловик, В. М. Функціональне зонування регіонального ландшафтного парку «Середнє Побужжя» [Текст] / В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2008. – Вип. 15. – С. 91-98.
 116. Вологодцев, И. К. Особенности развития городов Украины [Текст] / И. К. Вологодцев. - К. : Господарство України, 1930. - 205 с.
 117. Волошин, Ю. Російські старообрядці на території Подільської губернії у першій половині XIX ст. [Текст] / Ю. Волошин // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 5 (7). – С. 173-179.
 118. Воропай, Л. И. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии [Текст] / Л. И. Воропай, М. Н. Куница. – Черновцы : ЧГУ, 1982. - 90 с.
 119. Гавришук, А. П. З історії містечок Дунаєвщини [Текст] / А. П. Гавришук // Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій : Матеріали наукової краєзнавчої конференції. – К. : Рідний край, 1997. – С. 52-54.
 120. Гайда, М. Оборонні замки Західного Поділля [Текст] / Микола Гайда // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 18-22 жовтня 1993 р. – Кам.-Под. : Кам'янець-Подільська міська друкарня, 1993. – С. 28-29.
 121. Гальчак, С. Д. Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія [Текст] / С. Д. Гальчак. – Вінниця : Книга-Вега, 2005. – 224 с.

122. Ганелин, Р. Ш. Проблемы историографии евреев в России. Вторая половина XIX - первая четверть XX ст. [Текст] / Р. Ш. Ганелин, В. Е. Кельнер // Евреи в России. Исторические очерки. - Москва - Иерусалим, 1994. - С. 34-36.
123. Гафурова, О. В. Сільська поселенська мережа: поняття, склад, проблеми формування [Текст] / О. В. Гафурова // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. - 2010. - Вип. 156. - С. 52.
124. Гельстон, И. Синагога - ядро пространственной структуры еврейского местечка [Текст] / И. Гельстон // «Штетл» як феномен єврейської історії. Зб. наук. пр. матеріали IV міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи» 30 серпня - 3 вересня 1998 р. - К., 1999. - С. 232-239.
125. Генинг, В. Ф. Объект и предмет науки в археологии [Текст] / В. Ф. Генинг. - К. : Наукова думка, 1983. - 220 с.
126. Генінг, В. Ф. Концепція «культури» в археологічному знанні (з історії питання) [Текст] / В. Ф. Генінг // Археологія. - № 1. - 1992. - С. 4-16.
127. Географической атласъ Россійской Имперіи, царства Польскаго и великаго княжества Финляндскаго [Карты]. Расположенный по губерніямъ на двухъ языкахъ съ означеніемъ въ оныхъ городовъ, местечекъ, селъ, деревень и всехъ примечательныхъ местъ; почтовыхъ и большихъ проезжихъ дорогъ, станцій и разстоянія между оными, и прочими селеніями въ верстахъ и миляхъ. На 70 листахъ съ генеральною картою и Таблицею разстоянія верстъ по почтовымъ дорогамъ между знатнейшими городами. Сочинень по новейшимъ и достовернымъ сведеніямъ, въ пользу обучающихся Россійской географіи и для составленія дорожниковъ путешественникамъ, Служащимъ въ Военно-топографическомъ Депо, Свиты Его Императорскаго Величества по квартирмейстерской части Подполковникомъ Пядышевымъ, 1821 года. - 70 с.
128. Географія для першої кляси середніх шкіл. Написав Юліан Левицький [Текст]. - У Львові : З друкарні наукового Товариства імені Шевченка, 1911. - С. 72.
129. Географія українських і суміжних земель [Текст]. - К. : Обереги, 2005. - Т. 1. : Загальна географія. - С. 340, 355.
130. Геометрической спеціальний планъ. Базарной площади въ местечке Немирове [Карта] // ДАВО. - Фонд № 896. - Опис № 1. - № 90.
131. Геринович, В. Основи географії. Для вжитку 3 і 4 кляси [Текст] / В. Геринович. - Кам'янець на Поділлі : Друкарня Т-ва «Дністер», 1920. - С. 46.
132. Геттнер, А. География. Ее история, сущность и методы [Текст] / А. Геттнер. — Л.; М. : ГИ, 1930. — 416 с.
133. Гилберт, М. Атлас по истории еврейского народа [Електронний ресурс] / М. Гилберт. - Б.в., 1998.
134. Гірник, Г. О. Планування, забудова та архітектура м. Проскурова в XV - I чверті XX ст. [Текст] / Г. О. Гірник // Культура Поділля: історія і сучасність: Матеріали наук.-практ. конф. - Хмельницький, 1993. - С. 9-11.
135. Гладких, М. И. К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических областей позднего палеолита [Текст] / М. И. Гладких // Палеоэкология древнего человека. - М., 1977. - С. 112-117.
136. Голд, Дж. Психология и география: Основы поведенческой географии [Текст]. — М. : Прогресс, 1990. — 304 с.
137. Гольдельман, М. Евреи в этнической истории Хозарии [Текст] / М. Гольдельман // Вестник Еврейского университета в Москве. - № 1 (8). - 1995. - С. 67.
138. Горизонтов, Л. Е. Украина в зеркале регионалистики [Текст] / Л. Е. Горизонтов // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. - М., 2005. - С. 3-13.
139. Город и деревня в Европейской России: сто лет перемен [Текст] : [монографический сборник]. - М. : ОГИ, 2001. - 560 с. (Серия ОГИ / Полит.ру). - ISBN 5-94282-030-9.
140. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: [Энциклопедия] [Текст] / ред.

- совет: Т. В. Белова (пред.) [и др.]. — Мн.: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2009. — 312 с. : ил. — ISBN 978-985-11-0432-7.
141. Городскія поселенія въ Россійской имперіи. Томъ четвертый [Текст]. – С.-Петербургъ : Въ типографіи К. Вульфа, 1864. – С. 1-131.
 142. Городъ и деревня въ Европейской Россіи [Текст]. Очеркъ по экономической географіи съ 16 картами и картограммами Веніамина Семенова-Тянь-Шанскаго, Помощника Председательствующаго Отделенія Физической Географіи Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. (Читанъ въ соединенномъ засѣденіи Отделеній Статистики, Физической и Математической Географіи И. Р. Г. О. 23 февраля 1910 г.). – С.-Петербургъ : Типографія В. Ф. Киршбаума, д. М-ва Финансовъ, на Дворц. Площ., 1910. – 212 с.
 143. Горохов, П. І. Архітектурні пам'ятки Зінькова [Текст] / П. І. Горохов // Віньковеччина: історія і сучасність. Тези науково-практич. конференції, 25 вересня 1993 р. (до 500-річчя Віньковець). [Тези доповідей та повідомлень]. – Віньківці, 1993. – С. 23-25.
 144. Гохман, В. М. Общественная география: ее сущность, структура [Текст] / В. М. Гохман // Вопр. географии. – М. : Моск. фил. геогр. общ-ва СССР, 1984. – Сб. 122 / 123. – С. 57-64.
 145. Грабовецкий, В. В. Армянские поселения на западноукраинских землях [Текст] / В. В. Грабовецкий // ИСД. – Вып. I. – 1961. - С. 92-109.
 146. Григорєв-Наш. Поділля. Географічно-історичний нарис [Текст] / Григорєв-Наш. – Кам'янець-Подільський : Видавництво Подільської губернської народної управи, 1918. - 80 с.
 147. Григорян, В. Р. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) [Текст] / В. Р. Григорян. – Ереван : Изд-во АН Армянской ССР, 1980. – 291 с.
 148. Гродзинська, О. Ю. Конструктивно-географічний аналіз сприйняття ландшафтів і регіонів України [Текст] : Автореф. дис... канд. географії : 11.00.11 / Ольга Юрійвна Гродзинська; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2009. – 20 с. – укр.
 149. Гродзинський, М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір [Текст] : [Монографія]. У 2-х т. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – Т. 1. – С. 14-15, 18-20. – ISBN 966-594-711-7 – Т. 1.; Т. 2. – С. 78-126. - ISBN 966-594-712-5.
 150. Громов, Г. Г. Сельхозтехника и этнические традиции [Текст] / Г. Г. Громов // Советская этнография. - 1976. - № 3. - С.98-113.
 151. Грушевський, М. С. Барське староство: Історичні нариси (XV-XVIII ст.) [Текст] / М. С. Грушевський. – Львів : «МІСІОНЕР», 1996. – 624 с.
 152. Грушевський, М. С. Історія України-Руси [Текст] : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – (Пам'ятки іст. думки України). – ISBN 5-12-002468-8. – Т. 5. – 1994. – 704 с. – ISBN 5-12-003310-5 (в опр.).
 153. Гудзевич, А. В. Культурний ландшафт як «продукт» найважливіших традицій географії [Текст] / А. В. Гудзевич // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 67-70.
 154. Гудзевич, А. В. Природно-заповідна Вінниччина [Текст] / А. В. Гудзевич. – Вінниця : ТОВ «Консоль», 2002. – С. 14.
 155. Гудченко, З. С. Некоторые особенности архитектуры местечек Украины (конец XVIII – начало XX вв.) [Текст] / З. С. Гудченко // Советская этнография. – 1978. - № 5. – С. 109-118.
 156. Гульдман, В. К. Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подолии) [Текст] / В. К. Гульдман. - Каменец-Подольський, 1901. - 469 с.
 157. Гульдман, В. Населенные места Подольской Губернии : Алфавитный перечень населенных пунктов с указанием справочных о них сведений [Текст] / В. Гульдман. - Издание Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольський : Типографія Подольского Губернского Правления, 1893. – 634 с.

158. Гумбольдт, А. Космос. Опыт физического мироописания [Текст] / Александр фон Гумбольдт. - М. : Изд. Николая Фролова, печ. 1857. – Т. 1. - 564 с.
159. Гуменюк, А. О. Етнічний склад міського населення Правобережної України в 60-90-х роках ХІХ ст. [Текст] / А. О. Гуменюк // Наукові праці історичного факультету. Т. І. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 106-117.
160. Гуменюк, А. О. Кількість та особливості міських поселень Правобережної України у 60-90-х роках ХІХ ст. [Текст] / А. О. Гуменюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 5 (7). – С. 189-194.
161. Гуменюк, А. О. Польське населення міст Подільської губернії на межі ХІХ-ХХ ст. (1897-1904 рр.) [Текст] / А. О. Гуменюк // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки : Зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. Конференції (23-24 червня 1999 р.). Інститут історії України НАНУ. - Хмельницький, 1999. - С. 236-239.
162. Гумилев, Л. Н. Заметки последнего евразийца [Текст] / Л. Н. Гумилев // Наше наследие. – 1991. - № 3. - С. 19-24.
163. Гумилев, Л. Н. Открытие Хазарии [Текст] / Л. Н. Гумилев. – М., 1996. – С. 524.
164. Гумилев, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли [Текст] / Л. Н. Гумилев. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2001. – 560 с. (Серия «Историческая библиотека»). – ISBN 5-17-009150-8.
165. Гумилев, Л. Н. Этносфера: история людей и история природы [Текст] / Л. Н. Гумилев. — СПб. : ООО «Издательский Дом «Кристалл», 2002. – 576 с. – (Серия «Вехи истории»). – ISBN 5-9503-0010-6.
166. Дашевская, О. Евреи Подольской губернии по материалам журнала «Вестник общества распространения просвещения между евреями России» [Текст] / О. Дашевская // История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции, памятники, находки. [Сб. науч. тр.]. – СПб., 1994. – С.129.
167. Дашкевич, Я. Р. Армянская колония в Каменец-Подольске в 50-60-х годах ХVІ в. (Половецкие акты армянского суда 1559-1567 гг. как исторический и юридический источник) [Текст] / Я. Р. Дашкевич // Документы на половецком языке ХVІ в. – М., 1967. – С. 65-96.
168. Дашкевич, Я. Р. Армянские кварталы средневековых городов Украины (ХІV-ХVІІІ вв.) [Текст] / Я. Р. Дашкевич, Е. Триярский // РВН. – 1987. - № 2. – С. 63-85.
169. Дашкевич, Я. Р. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе ХV-ХІХ веков : (Историографический очерк) [Текст] / Я. Р. Дашкевич. – Ереван : Изд-во Академии наук Армянской ССР, 1962. – 176 с.
170. Дашкевич, Я. Р. Розселення вірменів на Україні в ХІ-ХVІІІ ст. [Текст] / Я. Р. Дашкевич // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 150-181.
171. Денисик, Г. І. «Сат» - велике село [Текст] / Г. І. Денисик, В. М. Воловик // Подільські Товтри [за заг. ред. Григорія Денисика]. – Вінниця : ПП «Видавництво «Тезис», 2005. – С. 72-84. – («Земля Подільська») – ISBN 966-7699-31-5.
172. Денисик, Г. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України [Текст] : [монографія] / Г. І. Денисик. – Вінниця : Арбат, 1998. – 292 с. іл., карти. – ISBN 996-95526-5-6.
173. Денисик, Г. І. Антропогенні ландшафти Печеро-Стрільчинецького ландшафтно-рекреаційного парку [Текст] / Г. І. Денисик, В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 18. – С. 66-75.
174. Денисик, Г. І. Історико-культурні ландшафти Печеро-Стрільчинецького ландшафтно-рекреаційного парку [Текст] / Г. І. Денисик, В. М. Воловик, І. В. Кравцова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 17. – С. 50-60.
175. Денисик, Г. І. Культурний ландшафт: загальні ознаки [Текст] / Г. І. Денисик //

- Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 3-4.
176. Денисик, Г. І. Містечко-курорт Хмільник [Текст] / Г. І. Денисик, В. М. Воловик // Географія, краєзнавство, туризм. – 2000. - № 23. – С. 8-9.
177. Денисик, Г. І. Поділля у геопросторі України та Європи [Текст] / Г. І. Денисик, В. М. Воловик // Поділля у контексті української історії. – Вінниця : ВДПУ, 2001. – С. 158-160.
178. Денисик, Г. І. Природнича географія Поділля [Текст] / Г. І. Денисик. – Вінниця : ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с. іл., карти.
179. Денисик, Г. І. Рекреаційні ландшафти Поділля [Текст] / Г. І. Денисик, В. М. Воловик. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2009. – С. 80-109.
180. Дергачев, В. А. Концепция маргинальной комплиментарности [Текст] / В. А. Дергачев; [под. ред. Ченова А.И.]. – Одесса, 1995. – 48 с.
181. Дерев'яні храми України [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://derev.org.ua/>.
182. Дністрянська, Н. Проблеми понятійно-термінологічного означення селищ міського типу як окремої категорії міських поселень [Текст] / Н. Дністрянська // Вісник Львівського університету. Серія: географічна. – 2009. – Вип. 36. – С. 122-126.
183. Дорош, І. Землеволодіння української шляхти на Брацлавщині з кінця XIV до середини XVII ст. [Текст] / Ірина Дорош // Подільська старовина : науковий збірник. До 85-річчя з часу заснування Вінницького обласного краєзнавчого музею. - Вінниця, 2003. - С. 65-82.
184. Дугин, А. Г. Основы геополитики [Текст] / А. Г. Дугин. – М. : Арктогея-центр, 2000. – 928 с.
185. Дымшиц, В. Два путешествия по одной дороге [Текст] / В. Дымшиц // История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки [Сб. науч. тр.]. - СПб., 1994. - С. 6-14.
186. Еврейское местечко в революции [Текст] // Очерки под ред. В. Г. Тана-Богораза. - М.-Л., 1926. – С. 45-56.
187. Ежова, Н. А. К эволюции развития культурного ландшафта [Електронний ресурс] / Н. А. Ежова // Аналитика культурологии [электронное научное издание]. – 2007. - № 1 (7). - Режим доступу: <http://www.analiculturolog.ru/index.php?module=subjects&func=viewpage&pageid=281>. - Назва з екрану.
188. Ежова, Н. А. Терминологический анализ понятия культурного ландшафта [Електронний ресурс] / Н. А. Ежова // Аналитика культурологии [электронное научное издание]. – 2006. - № 1 (5). - Режим доступу: <http://www.analiculturolog.ru/index.php?module=subjects&func=viewpage&pageid=173>. - Назва з екрану.
189. Енциклопедія Трипільської культури [Текст] : Т. 1. Кн. 1. / Редак. колегія першого тому: М. Ю. Відейко (гол. ред.), Н. Б. Бурдо (відп. секретар). – К. : ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. – С. 303-314.
190. Етимологічний словник української мови [Текст] : в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – ISBN 5-12-001263-7. – Т. 3 : Кора – М / Укл. : Р. В. Болдирев та ін. – 1989. – 552 с. – ISBN 5-12-00163-9 (в опр.).
191. Єременко, Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ століття [Текст] / Т. І. Єременко; [НАН України; Інститут історії України]. — К., 1994. — 74 с. — (Історичні зошити).
192. Єсюнін, С. М. Динаміка чисельності міст Подільської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. [Текст] / С. М. Єсюнін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 15 : На пошану професора Л. В. Баженова. – С. 391-396.
193. Єсюнін, С. М. Місто Бар Могилівського повіту в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: соціально-економічні аспекти [Текст] / С. М. Єсюнін // Третя Могилів-Подільська

- науково-красназнична конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С. 116-124.
194. Єсюнін, С. М. Нові сторінки історії міста Хмельницького [Текст] / С. М. Єсюнін // Матеріали XI Подільської історико-красназничної конференції [Ред. кол.: Завальнюк О. М. (відповід. ред.), Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 431-436.
 195. Єсюнін, С. Маєтки Деражнянщини [Текст] / Сергій Єсюнін // Маєток. Науково-красназничний збірник. Випуск 1. Матеріали науково-красназничної конференції «Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми, вивчення, збереження й використання», 14 вересня 2007 року. – Самчики, 2007. – С. 70-73.
 196. Жекулин, В. С. Историческая география ландшафтов (курс лекций) [Текст] / В. С. Жекулин. – Новгород, 1972. – С. 66-101.
 197. Живописная Россия. Отечество наше въ его земельномъ, историческомъ, экономическомъ и бытовомъ значеніи [Текст] // Подъ общей редакціей П. П. Семенова. - Томъ 5. Малороссія. Подолія, Вольнь. - Ч. 1. - СПб., М.: Изданіе товарищества М. О. Вольфъ, 1897. - 332 с.
 198. Жиди [Текст] / Енциклопедія українознавства. Том 2. Перевидання в Україні [Репринтне відтворення видання 1955-1984 років]. – К. : Глобус, 1994. – С. 670-678.
 199. Житецкій, Ир. Евреи в южной Россіи (историко-этнографическая справка) [Текст] / Ир. Житецкій // Кіевская старина. - 1901. - Т. LXXIV. - Июль-августъ. - С. 13-14.
 200. Жук, А. В. Введение в этноархеологию : [Учебное пособие для студентов исторических факультетов высших учебных заведений] [Текст] / А. В. Жук, С. С. Тихонов, Н. А. Томилов; отв. ред. В. И. Молодин. – Омск : Издательский дом «Наука», 2003. – 72 с. – ISBN 5-8268-0765-2.
 201. Жук, О. М. Чисельність та історичні типи поселень Поділля (XV – перша половина XVI ст.) [Текст] / О. М. Жук // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. Зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 10. – С. 18-23.
 202. Жукова, О. В. Замкові комплекси XII-XVII ст. Хмельницької області на сучасному етапі: стан, проблеми збереження і використання [Текст] / Олена Вікторівна Жукова. - Автореф. дис... канд. іст. наук: 17.00.08 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Х., 2007. — 21 с.
 203. Жукова, О. В. Історична доля, сучасний стан та майбутнє палацового комплексу князів Сангушків в Ізяславі [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/arox/2006/zhukova.html>. - Назва з екрану.
 204. Жукова, О. Проблеми збереження пам'яток палацово-паркового мистецтва України (на прикладі палацово-паркових ансамблів Вінницької області) [Текст] / Олена Жукова // Маєток. Науково-красназничний збірник. Випуск 1. Матеріали науково-красназничної конференції «Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми, вивчення, збереження й використання», 14 вересня 2007 року. – Самчики, 2007. – С. 4-13.
 205. Жупанський, Я. І. Етнологічно-географічний погляд на районування українських етнічних земель [Текст] / Я. І. Жупанський, В. П. Круль // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія – Вінниця, 2003. – Вип. 6. – С.130-135.
 206. Завальнюк, О. М. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. [Текст] / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – 320 с. – ISBN 966-363-019-1.
 207. Задорожнюк, А. Б. Доля міського виробництва в економічному житті Подільської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. [Текст] / А. Б. Задорожнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т. 16 : На пошану професора А. О. Копилова. – С. 205-219.

208. Задорожнюк, А. Б. Соціально-етнічна структура міського і містечкового населення Подільської губернії та її вплив на ремісниче і промислове виробництво [Текст] / А. Б. Задорожнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 15 : На пошану професора Л. В. Баженова. – С. 340-352.
209. Замки та фортеці [Текст] : [альбом] / Вступ. сл., комент. та упорядкув. Л. Прибєги. – К. : Мистецтво, 2007. – 352 с. : іл. – (Архіт. перлини України). – Текст укр., англ.; рез. та перелік іл. рос. і фр. – ISBN 978-966-577-078-7.
210. Замки та храми України [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.castles.com.ua>
211. Замятин, Д. Н. Культура и пространство: моделирование географических образов : моделирование географических образов [Текст] : дис. ... д-ра культурологических наук : 24.00.01 / Замятин Дмитрий Николаевич. - Москва, 2005. - 435 с. - РГБ ОД, 71:05-24/22
212. Запарий, В. В. Международный комитет по сохранению индустриального наследия (ТІССІН) и его деятельность по сохранению культурного ландшафта [Текст] / В. В. Запарий // Культурный ландшафт: теория і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 10-14.
213. Збараж [Текст] // Енциклопедія історії України : в 5 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2005. – ISBN 966-00-0632-2. – Т. 3. : Е – Й. – 2005. – С. 300-301. – ISBN 966-00-0610-1.
214. Збараський замок [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Збараський_замок. - Назва з екрану.
215. Збруцький, О. Оборонна система палацового комплексу князів Сангушків у місті Заславі. Північно-західний бастион [Електронний ресурс] / Олексій Збруцький // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. – Ізяслав – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2006 / Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/izjaslav/17zbruckij.html>. - Назва з екрану.
216. Звіт з науково-дослідної роботи «Виготовлення наукового обґрунтування на створення регіонального ландшафтної парку «Середнє Побужжя» [Текст] / Наук. керівник теми та відповід. виконавець В. М. Воловик. – Вінниця, 2005. – 113 с.
217. Зелева, Ю. Еврейские кладбища как объект материальной культуры [Текст] / Ю. Зелева // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конф. Київ, 2-5 вересня 1996 р. – К., 1996. - С. 158-159.
218. Зингер, Л. Еврейское население в Советском Союзе. Статистико-экономический обзор [Текст] / Л. Зингер. - М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1932. – С. 118.
219. Зіневич, Н. Традиційне житло циган України [Текст] / Наталя Зіневич // Пам'ять століть. – 2000. – № 3. – С. 93-102.
220. Зіневич, Н. О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан [Текст] / Н. О. Зіневич // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 40-50.
221. Иванова, А. А. О комплексных методах изучения традиционного культурного ландшафта [Текст] / А. А. Иванова // Культурный ландшафт: вопросы теории и методологии исследования. Семинар «Культурный ландшафт» : второй темат. выпуск докладов. – М. – Смоленск : Изд-во СГУ, 1998. – С. 26-33.
222. Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западнымъ казен. железн. дорогамъ. Сто двадцать иллюстрацій въ тексте. Составленъ по распоряженію Г. Начальника Юго-Западной жел. дор. П. Н. Андреевымъ, заведывающимъ конторою по экономическому изслѣдованію района Ю.-З. жел. дорогъ [Текст]. – Киевъ : Тип. С. В. Кульженко, Ново-Елисава., № 4, 1898. – С. 144-564.
223. Ионин, Л. Г. Основания социокультурного анализа [Текст] / Л. Г. Ионин. - М. : Изд-во РГГУ, 1995. – 150 с.

224. Исаченко, А. Г. Основные вопросы физической географии [Текст] / А. Г. Исаченко. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1953. – 391 с.
225. Исаченко, А. Г. География сегодня : [пособие для учителей] [Текст] / А. Г. Исаченко. – М. : Просвещение, 1979. – С. 23.
226. Исаченко, А. Г. Теория и методология географической науки [Текст] : [учеб. для студ. Вузов] / А. Г. Исаченко. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 400 с. - ISBN 5-7695-1693-3.
227. Исаченко, Г. А. Культурный ландшафт и процессы запустения [Текст] / Г. А. Исаченко // Культурный ландшафт: теоретические и региональные исследования. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 2003. — С. 93–106.
228. Исаченко, А. Г. Оптимизация природной среды: географический аспект [Текст] / А. Г. Исаченко. — М. : Мысль, 1980. — 264 с.
229. Историко-статистическое описание церкви и прихода, местечка Пищанки Ольгопольского уезда, Подольской епархии [Текст] // Подольскія епархіальныя ведомости. - 1874. - С. 120.
230. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. II. Ушицкий уезд. 1 выпуск. Протоиерея Е. Сецинского [Текст]. – Каменец-Подольск, 1917. – С. 3-205.
231. Исторический очерк. Предградье г. Каменца-Подольского Русские Фольварки до XIX века [Текст] // Подольскія епархіальныя ведомости. - 1883. - № 9. - С. 180-190; № 10. - С. 211-218.
232. История полувековой деятельности императорского русского географического общества 1845-1895 / Составил по поручению совета императорского русского географического общества вице-председатель общества П. П. Семенов, при содействии действительного члена А. А. Достоевского. – Часть I-я. Отделы I, II и III. – С.-Петербург : В типографии В. Безобразова и Комп., 1896. – 468 с.
233. Историчне місто [Текст] // Енциклопедія історії України : в 5 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2005. – ISBN 966-00-0632-2. – Т. 3. : Е – Й. – 2005. – С. 573-574. – ISBN 966-00-0610-1.
234. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Вінницька область [Текст]. - К. : УРЕ АН УРСР, 1972. - 778 с.
235. Історія української культури: у п'яти томах / гол. ред. Б. Є. Патон - ISBN 966-00-0541-5. Українська культура XIII - першої половини XVII століть [Текст]. 2 том / Ред. кол. тому Я. Д. Ісаєвич (гол. ред.); В. С. Александрович, В. Г. Балущок, М. Б. Боянівська та ін. - К. : Наукова думка, 2001. - 848 с. - ISBN 966-00-0570-9; Українська культура другої половини XIX століття [Текст]. 4 том. Книга 2 / Ред. кол. тому Г. А. Скрипник (гол. ред.); М. П. Бондар, М. П. Загайкевич, Р. Я. Пилипчук, В. В. Рубан, М. Р. Селівачов, В. І. Тимофієнко. - К. : Наукова думка, 2005. - 1296 с. - ISBN 966-00-0188-6.
236. Кабо, Р. М. Природа и человек в их взаимных отношениях как предмет социально-культурной географии [Текст] / Р. М. Кабо // Вопр. Географии. – 1947. - № 5. – С. 5- 32.
237. Кабузан, В. М. Украинцы в мире : динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год : формирование этнических и политических границ украинского этноса [Текст] / В. М. Кабузан ; Ин-т рос. истории РАН. – М. : Наука, 2006.- 658 с. – ISBN 5-02-033991-1 (в пер.).
238. Каганский, В. Л. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство [Текст] / В. Л. Каганский. – М. : Новое литературное обозрение, 2001. – 576 с.
239. Казаков, В. Л. Історичні ландшафти території залізрудних рудників Тарапаківського пласта міста Кривого Рога [Текст] / В. Л. Казаков, О. О. Калініченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2007. – Вип. 14. – С. 20-28.
240. Казаков, Л. К. Ландшафтоведение (природные и природно-антропогенные ландшафты) : [учеб. пособие] [Текст] / Л. К. Казаков. – М. : Изд-во МНЭПУ, 2004. – 264

- с. – ISBN 5-7383-0258-3.
241. Казімірова, Л. П. Парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва Хмельницької області [Текст] / Л. П. Казімірова. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В.С., 2006. – 228 с. – (Серія «Terra in-cognita: Хмельниччина»). – ISBN 978-966-8848-21-6.
242. Калесник, С. В. Основы общего землеведения. [2-е изд.] [Текст] / С. В. Калесник. – М. : Учпедгиз, 1955. – 472 с.
243. Калитко, С. Л. Исторична демографія Східного Поділля [Текст] / С. Л. Калитко, О. М. Кравчук, В. В. Танцюра // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції [Ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відповід. редактор) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – С. 63-71.
244. Калущков, В. Н. Ландшафт в культурной географі [Текст]. – М. : Новый хронограф, 2008. – С. 22-33, 61-62. - ISBN 978-5-94881-062-1.
245. Калущков, В. Н. Основы этнокультурного ландшафтоведения [Текст] : учебное пособие / В. Н. Калущков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 96 с. – ISBN 5-211-04311-1.
246. Калущков, В. Н. Представления о культурном ландшафте: от профессионального до мировоззренческого [Текст] / В. Н. Калущков, Т. М. Красовская // Вестник Моск. ун-та. — Сер. 5. География. — 2000. — № 4. — С. 3–6.
247. Калущков, В. Н. Этнокультурное ландшафтоведение : учебное пособие [Текст] / В. Н. Калущков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2011. – 91 с.
248. Калущков, В. Н. Этнокультурное ландшафтоведение и концепция культурного ландшафта / В. Н. Калущков // Культурный ландшафт: вопросы теории и методологические исследования [Семинар "Культурный ландшафт" : второй тематический выпуск докладов]. – М.-Смоленск : Изд-во СГУ, 1998. – С. 6-13.
249. Каменецкий, И. С. Археологическая культура - её определение и интерпретация [Текст] / И. С. Каменецкий // Советская археология. - 1970. - № 2. - С.18-36.
250. Каппелер, Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад [Текст] / Андреас Каппелер; [перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун (Історія країн світу, 2)]. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – XII+360 с., 11 карт. – ISBN 966-8197-06-2.
251. Карачківський, М. Матеріяли до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку [Текст] / Михайло Карачківський // Історико-географічний збірник видає комісія для складання історико-географічного словника України. - К. : З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1931. - Т. 4. - С. 161-187.
252. Кармазін, В. Зв'язок української архітектури з ландшафтом [Текст] / Всеволод Кармазін // Український культурологічний альманах. - К. : Хроніка-2000, 2001. – № 41-42. – С. 14-17.
253. Кеппен, П. И. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России [Текст] / П. И. Кеппен. – Типография Императорской Академии Наук, 1861. – С. 186, 193, 211, 252.
254. Кивильша, А. Еврейские памятники Подолии [Текст] / А. Кивильша, Г. Осетрова // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ ст. Зб. наук. праць. Матеріали конф. 28-30 серпня 2001 р. - К., 2002. - С. 318-320.
255. Кипер, М. Еврейское местечко Украины [Текст] / М. Кипер. – Харьков, 1929. – С. 54-67.
256. Кіпран, М. Ф. Замок Грохольських в Грицеві [Текст] / М. Ф. Кіпран // Південно-Східна Волинь: Наука, освіта, культура. Матер. регіональної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький-Шепетівка, 1995. – С. 79-82.
257. Клейн, Л. С. Проблема определения археологической культуры [Текст] / Л. С. Клейн // Советская археология. - 1970. - № 2. - С. 37-51.
258. Клименко, П. В. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX віку [Текст] / П. В. Клименко // Юбілейний збірник на пошану Д. Й. Багалія з нагоди 70-ї річниці життя та 50-х роковин наукової діяльності. - К. : Друкарня Української Академії

- Наук, 1927. - С. 1032-1057.
259. Кльоц, О. М. Дослідження старовинних парків Хмельниччини: реальність і потреби [Текст] / О. М. Кльоц // Маєток. Науково-краєзнавчий збірник. Випуск 1. Матеріали науково-краєзнавчої конференції «Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми, вивчення, збереження й використання», 14 вересня 2007 року. – Самчики, 2007. – С. 58-63.
260. Ковалёв, А. П. Ландшафт сам по себе и для человека. [Монография] [Текст] / А. П. Ковалёв. – Харьков : «Бурун Книга», 2009. – 928 с. – ISBN 978-996-8942-36-5.
261. Ковалев, С. А. Изучение населения в географии [Текст] / С. А. Ковалев // Проблема человека в системе географических наук. – М. : Наука, 1977. – С. 31-43.
262. Ковальов, О. П. Ландшафт культурний і безкультурний [Текст] / О. П. Ковальов // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 23-27.
263. Ковальчук, І. П. Актуальні питання пізнання і конструювання культурних (окультурених) ландшафтів [Текст] / І. П. Ковальчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2010. – Вип. 21. – С. 118-125.
264. Когут, О. В. Місто Проскурів у 80-х роках ХІХ століття [Текст] / О. В. Когут, С. Ф. Руденко // Культура Поділля: історія і сучасність : [матеріали наук.-практ. конф.]. - Хмельницький, 1993. - С. 14-16.
265. Козельський, Я. Д. Поділля в «Історії резиденцій на давніх кресах Речі Посполитої» польського академіка Романа Афтаназі [Текст] / Я. Д. Козельський, Л. Д. Козельська // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки : Зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). - Хмельницький, 1999. - С. 44-46.
266. Койрость Подолія (судьбы Подоліи) и історія тамошних євреєв или матеріали для історії євреєв вь Росії [Текст]. Составиль по историческимь источникамь вь трех частяхь М.Н. Литинский. Часть 1. - Одесса, 1895. - 68 с.
267. Кокус, В. В. Внесок В. О. Геріновича у вивчення історико-культурної спадщини Поділля в 20-х – 30-х роках ХХ сторіччя [Текст] / В. В. Кокус // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 104-107.
268. Колесник, В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник [Текст] / В. Колесник. – Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с.
269. Коломейцева, О. В. Культурний ландшафт російського міста [Електронний ресурс] / О. В. Коломейцева // Матеріали юбилейної наукової конференції «Культурний ландшафт: теорія і практика» (3-11 листопада 2003 г.) / Режим доступу: <http://www.kultland2003.narod.ru/1-4.html>. - Назва з екрану.
270. Комарницький, О. Б. Польське землеволодіння в містечках Подільської губернії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст] / О. Б. Комарницький // Матеріали ХІ Подільської історико-краєзнавчої конференції [Ред. кол.: Завальнюк О. М. (відповід. ред.), Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 221-228.
271. Комарницький, О. Б. Українське містечко: поняття, демографічний склад, етнічний і конфесійний склад населення (на матеріалах Правобережної України кінця ХІХ – початку ХХ ст.) [Текст] / О. Б. Комарницький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – Т. 12. – С. 120-127.
272. Кондрова, Г. Садово-паркове мистецтво й ландшафтна архітектура Полонщини [Текст] / Ганна Кондрова // Маєток. Науково-краєзнавчий збірник. Випуск 1. Матеріали науково-краєзнавчої конференції «Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми, вивчення, збереження й використання», 14 вересня 2007 року. – Самчики, 2007. – С. 64-66.

273. Коржик, В. «Ничейные» ландшафты: к вопросу о пассионарности [Текст] / В. Коржик // Ландшафты і сучасність: Збірник наукових праць. - Київ-Вінниця. – Вінниця : Гіпаніс, 2000. – С. 164-166.
274. Короткі звітлення Всеукраїнського археологічного комітету (далі - КЗ ВУАК) за 1926 [Текст]. – Б.в. - С. 193-207.
275. Костел Святого Йосипа та монастир отців Лазаритів [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Костел_Святого_Йосипа_та_монастир_отців_Лазаритів. - Назва з екрану.
276. Костел Святого Михайла та монастир отців Бернардинів в Ізяславі [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Костел_Святого_Михайла_та_монастир_отців_Бернардинів_в_Ізяславі. - Назва з екрану.
277. Костина, Д. С. Ландшафтний аналіз геокультурного пространства и етнокультурного взаємодія в восточных районах Ставропольского края [Текст] : дис. ... канд. геогр. наук : 25.00.24 / Костина Дарья Сергеевна. - Ставрополь, 2006 - 150 с. - РГБ ОД, 61:06-11/213.
278. Костриця, М. Ю. «Словник географічни крулевства польського і інших країв слов'янських» як краєзнавче джерело дослідження Поділля [Текст] / М. Ю. Костриця // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки [Зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.)]. - Хмельницький, 1999. - С. 42-43.
279. Костриця, М. Ю. Краєзнавча діяльність Українського наукового товариства та Комісії ВУАН [Текст] / М. Ю. Костриця // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2006. – Вип. 12. - С. 227-234.
280. Котельников, В. Л. Задачи советского ландшафтоведения в связи с участием географов в выполнении сталинского плана преобразования природы [Текст] / В. Л. Котельников // Вопросы географии. – М. : Мысль, 1950. – Вып. 23. – С. 144-157.
281. Котляр, Є. Архітектура «єврейської вулиці» [Електронний ресурс] / Євген Котляр // Незалежний культурологічний часопис «І». – Число 48. – 2007 / Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/kotlar1.htm>. - Назва з екрану.
282. Кочеткова, В. В. Розвиток концепції культурного ландшафту в географії центрально-європейських країн [Текст] / В. В. Кочеткова // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 14-18.
283. Кравцов, С. Синагоги Західної України [Текст] / С. Кравцов // Хроніка-2000. - 1998. - № 21-22. - Україна-Ізраїль. - С.133-144.
284. Кравцова, І. В. Історичні особливості формування різних стилів садово-паркових ландшафтів України [Текст] / І. В. Кравцова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2007. – Вип. 14. – С. 71-79.
285. Кравченко, І. Ямпільський маєток наприкінці XVIII – та в першій чверті XIX століття [Текст] / Іван Кравченко // Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Києві. – Том другий. – К. : ДВУ, 1929. – С. 56–95.
286. Крамаржик, Я. Некоторые замечания в связи с дискуссией по аграрной этнографии [Текст] / Я. Крамаржик // Советская этнография. - 1974. - № 3. - С. 71-82.
287. Крикун, Н. Г. Населення Подільського воєводства в першій половині 17 ст. [Текст] / Н. Г. Крикун // Український історико-географічний збірник. - № 1. – 1971. – С. 115-135.
288. Кружалін, В. И. Человек, общество, рельеф: Основы социально-экономической геоморфологии [Текст] / В. И. Кружалін, Ю. Г. Симонов, Т. Ю. Симонова. – М. : Диалог культур, 2004. – 120 с., 8 с. цв. вкл. – ISBN 5-902690-01-3.
289. Круль, В. Загальні риси становлення і розвиток ретроспективної екістичної географії в Україні та Росії [Текст] / Володимир Круль, Галина Григор'єва, Світлана

- Добровольська // Історія української географії. Частина I: Збірник матеріалів Третньої Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-літньому ювілею академіка Степана Рудницького. – Тернопіль, 2007. - С. 122-125.
290. Круль, В. П. Історико-географічний край – складова суцільної української етнічної території [Текст] / В. П. Круль // Тези доп. VII з'їзду Укр. геогр. т-ва. – К., 1995. – С. 57-59.
 291. Круль, В. П. Краєзнавство: історична географія: [Конспект лекцій] [Текст] / Володимир Петрович Круль; [за ред. Я. І. Жупанського]. — Чернівці : ЧДУ, 1999. — 107с.
 292. Круль, В. П. Ретроспективна географія поселень Західної України : [монографія] [Текст] / Володимир Петрович Круль. - Чернівці : Руга, 2004. - 381 с. : рис.
 293. Крушеванъ, П. А. Что такое Россия? Путевыя заметки [Текст] / П. А. Крушеванъ. – Москва : Типо-литографія Высочайше утвержд. Т-ва И. Н. Кушнеревъ и Ко, 1896. – 374 с.
 294. Крылов, А. Населенные места Подольской губернии [Текст] / А. Крылов. - Кам.-Под. : Издательство Подольского губернского статистического комитета, 1905. - 563 с.
 295. Крылов, М. П. Региональная идентичность в Европейской России [Текст] : дис. ... доктора географических наук : 25.00.24 / Крылов Михаил Петрович. – Ин-т географии РАН. - Москва, 2007. - 381 с.: ил. - РГБ ОД, 71 07-11/38.
 296. Куза, А. В. Малые города Древней Руси [Текст] / А. В. Куза. – М. : Наука, 1989. – 168 с. – ISBN 5-02-009473-0.
 297. Кузема, Л. О. Проблема вивчення міст і містечок Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX століття в історіографії XX століття [Текст] / Л. О. Кузема // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – Т. 8 (10). – С. 60-67.
 298. Кузьмич, О. Природні характеристики у виявленні національних особливостей архітектури України [Текст] / О. Кузьмич // Архітектурна спадщина України. Вип. 2. Національні особливості архітектури народу України / За ред. В. Тимофійенка. – К., 1995. – С. 238.
 299. Кукурудза, С. Яків Миколаєвич – автор монографії «Опис географічно-статистичний повіта Кам'янецького» [Текст] / С. Кукурудза // Регіональне географічне краєзнавство: теорія і практика : Ч. 1. – Тернопіль, 2002. – С. 28-32.
 300. Кулаков, В. В. Геообраз як модель культурного ландшафту [Текст] / В. В. Кулаков // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 110-113.
 301. Кулешова, М. Е. Управление культурными ландшафтами и иными объектами историко-культурного наследия в национальных парках [Текст] / М. Е. Кулешова. — М.: Изд-во Центра охраны дикой природы, 2002. — 105 с. — [Дополнительные материалы к Стратегии управления национальными парками России; Вып. 6.]. - ISBN 5-93699-026-5.
 302. Культура и пространство. Славянский мир [Текст]. – М. : Издательство «Логос», 2004. – С. 5-16.
 303. Культурная география [Текст]. – М. : Институт Наследия, 2001. – 192 с. – ISBN 5-86443-071-4.
 304. Культурные ландшафты России и устойчивое развитие : четвертый выпуск трудов семинара «Культурный ландшафт» [Текст] / Под ред. Т. М. Красовской. - М. : Географический фак-т МГУ, 2009. – 270 с.
 305. Культурный ландшафт : вопросы теории и методологии исследований [Текст] / Семинар «Культурный ландшафт»: [второй тематический выпуск докладов]. - М.- Смоленск : Изд-во СГУ, 1998. – 104 с.
 306. Культурный ландшафт : теоретические и региональные исследования. Третий юбилейный выпуск трудов семинара «Культурный ландшафт» [Текст] / Отв. ред. В. Н. Калущков, Т. М. Красовская. - М. : Изд-во Моск. ун-та, 2003. – 172 с.
 307. Культурный ландшафт как объект наследия [Текст] / Под ред. Ю. А. Веденина, М. Е. Кулешовой. – М. : Институт Наследия; СПб. : Дм. Буланин, 2004. – 620 с., ил. - ISBN 5-

- 86443-110-9, 5-86007-463-8.
308. Культурология. История мировой культуры : [учебник для вузов] [Текст] / Под ред. проф. А. Н. Марковой. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : ЮНИТИ, 2000. — 600 с.; илл. цв. - ISBN 5-85178-043-6.
 309. Кусков, А. С. Культурные ландшафты и туризм: эволюция концепций и представлений, пространство взаимодействия [Текст] / А. С. Кусков // География и туризм: Сборник научных трудов. – Пермь : ПГУ, 2006. – С. 115-134.
 310. Кусков, А. С. Культурный ландшафт как ресурс для развития регулируемого туризма: современные представления и подходы к типологии [Текст] / А. С. Кусков, Е. И. Арсеньева // Устойчивое развитие туризма: направления, тенденции, технологии. [Сборник материалов международной научно-практической конференции]. - Улан-Удэ : БИП, 2005. – С. 15-25.
 311. Кусков, А. С. Организация и развитие экологического туризма в пространстве культурных ландшафтов российских национальных парков [Текст] / А. С. Кусков, Е. И. Арсеньева // Туризм и устойчивое развитие регионов [Материалы Второй Всероссийской научно-практической конференции]. – Тверь : ТвГУ, 2005. – С. 91-93.
 312. Кусяк, М. Національна структура населення Галичини [Текст] / М. Кусяк // Вісник Львівського університету. Серія географічна. - 2000. - Вип. 26. - С. 226-232.
 313. Кучук-Иоаннесов, Хр. Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах Юго-Западной Руси и Крыму [Текст] / Христофор Кучук-Иоаннесов // Древности восточные. – Т. II. – Вып. III. – М., 1903. – С. 33-49.
 314. Кушнір, Л. Б. Польське населення на терені Хмельниччини: сторінки історії [Текст] / Л. Б. Кушнір // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки [Зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.)]. - Хмельницький, 1999. - С. 64-71.
 315. Лаврук, В. В. Водяні млини Поділля [Текст] / В. В. Лаврук, С. В. Іванчик // Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій : [матеріали наукової краєзнавчої конференції]. – К. : Рідний край, 1997. – С. 59-61.
 316. Ландшафт и этнос [Текст] / Под ред. Кульпина Э. С. – М., 1999. – 256 с.
 317. Левин, М. Г. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области : К постановке вопроса [Текст] / М. Г. Левин, Н. Н. Чебоксаров // Советская этнография. - 1955. - № 4. - С. 3-17.
 318. Лесик, О. В. Замки та монастирі України [Текст] / О. В. Лесик. — Львів : Світ, 1993. — 176 с. - ISBN 5-7773-0140-1.
 319. Липа, К. Під захистом мурів [Текст] / К. Липа. – К. : Наш час, 2007. – 184 с. – (Сер. «Невідома Україна»). – ISBN 978-966-8174-84-1.
 320. Липська, А. Єврейські некрополі Східного Поділля [Текст] / А. Липська // Подільська старовина: [науковий збірник]. До 85-річчя з часу заснування Вінницького обласного краєзнавчого музею. – Вінниця, 2003. – С. 174-178.
 321. Липская, А. Винницкая иерусалимка в винницких музеях [Текст] / А. Липская // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ ст. Зб. наук. праць. Матеріали конф. 28-30 серпня 2001 р. - К., 2002. - С. 295-297.
 322. Лифшиц, Ю. Натурные исследования здания синагоги XVII-XIX вв. в г. Саганове Хмельницкой области [Текст] / Ю. Лифшиц // История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки: Сб. науч. тр. - СПб., 1994. - С. 120-127.
 323. Лихачев, Д. С. Образ города [Текст] / Д. С. Лихачев // Историческое краеведение в СССР : Вопросы теории и практики : [сб. науч. ст.]. - К. : Наукова думка, 1991. - С. 181-188.
 324. Логвіна, В. Л. Історія міст і сіл Поділля в дослідженнях польських учених і краєзнавців ХІХ – початку ХХ ст. [Текст] / В. Л. Логвіна // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – Т. 2 (4). – С. 32-35.
 325. Лозинський, Р. Напрямки та методи етногеографічного дослідження міського

- населення [Текст] / Роман Лозинський // Історія української географії. – Випуск 10. – 2004. – С. 76-81.
326. Лотоцький, В. Старообрядческія поселенія въ Подоліи (Историко-этнографическій очеркъ) [Текст] / В. Лотоцький, Л. Юр. // Православная Подолія. Еженедельникъ Подольской епархіи. – 30 августа 1909. – № 35. – С. 899-911.
327. Лукин, В. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель [Текст] / В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович. – Вып. 2. : Подолія. – СПб. : Издатель А. Гершт, 2000. – 704 с.
328. Лукин, В. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель [Текст] / В. Лукин, Б. Хаймович. – Вып. 1. : Подолія. – СПб. : Издатель А. Гершт, 1998. – 320 с.
329. Любичанковский, А. В. Проблема понимания культурных ландшафтов в современной отечественной науке [Текст] / А. В. Любичанковский // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2007. - № 10. – 28-34.
330. Любичева, О. О. Культурний ландшафт як конкретний об'єкт геокультурних досліджень [Текст] / О. О. Любичева // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 117-121.
331. Любичева, О. О. Культурологічний підхід в географії і ландшафт як індикатор культури [Текст] / О. О. Любичева // Людина в ландшафті ХХІ століття: Гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій. [Зб. наук. пр.]. - К., 1998. - С. 135-137.
332. М[ельник] К[атерина]. Путевые очерки Подолія [Текст] / Катерина Мельник // Киевская старина. - 1885. - Декабрь. - С. 651-683.
333. Майнгардт-Гоголь, Н. Охорона і облік культурної спадщини у Хмельницькій області: Заславщина [Електронний ресурс] / Наталія Майнгардт-Гоголь // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. – Ізяслав – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2006 / Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/izjaslav/18majngardt.html>. - Назва з екрану.
334. Макарова, О. В. Іноземні колоністи та піддані інших держав на Поділлі в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. [Текст] / О. В. Макарова // Матеріали ХІ Подільської історико-краєзнавчої конференції [Ред. кол.: Завальнюк О. М. (відповід. ред.), Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 211-220.
335. Макарчук, С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма [Текст] / С. А. Макарчук. – Львов : Вища школа, 1983. – С. 35, 41.
336. Малаков, Д. В. Минуле Немирова [Текст] / Д. В. Малаков. – К. : Оранта, 1998. – 112 с.
337. Малаков, Д. В. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина) [Текст] / Д. В. Малаков. - М. : Искусство, 1982. - 174 с.
338. Малаков, Д. В. Чехи в Немирові [Текст] / Д. В. Малаков // Хроніка-2000. – 1998. – № 25-26 [Україна-Чехія]. – С. 252-262.
339. Мальченко, О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV - середина XVII ст.) [Текст] / О. Мальченко. - К., 2001. - 380 с.
340. Мангатаева, Д. Д. Эволюция традиционных систем жизнеобеспечения коренных народов Байкальского региона [Текст] / Д. Д. Мангатаева. — Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2000. — 213 с.
341. Матеріали для изследования Подольской губерніи въ статистическомъ и хозяйственномъ отношеніяхъ [Текст]. – Каменець-Подольськ : Типографія Губернскаго Управления, 1873. – 226 с.
342. Мацюк, О. Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні [Текст] / О. Мацюк. – Львів : Центр Європи, 1997. - 160 с.
343. Маярчак, С. П. Поняття «місто» в контексті вивчення епохи Київської Русі [Текст] / С. П. Маярчак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Т. 8. «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у ХVІІІ – на початку ХХІ ст.».

- Матеріали третього круглого столу. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 305-307.
344. Мельник, Л. В. Вірменська присутність у Могилеві [Текст] / Л. В. Мельник, Ю. І. Красноштейн // Третя Могилів-Подільська науково-красознавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський: Оіом, 2009. – С. 78-84.
 345. Мерков, А. Нарис санітарного стану сучасного Поділля [Текст] / А. Мерков. – У Вінниці, 1929. – С. 20.
 346. Меркулов, П. И. Концепция культурного ландшафта и становление представлений об этнокультурном ландшафтоведении [Текст] / П. И. Меркулов // Актуальные проблемы географии и геоэкологии : электронное научное периодическое издание. – 2008. – Вып. 1 (3). – Електрон. дан. (1 файл). - Режим доступу: <http://geoeko.mrsu.ru/2008-1/pdf/01-merkulov.pdf>. - Назва з екрану.
 347. Местечка // Брокгаузъ и Ефронъ. Энциклопедический словарь [Электронный ресурс]. – Электрон. текстовые, граф., зв. дан. и прикладная прогр. – М. : ООО «ИДДК», 2002. – 3 электрон. опт. диска (CD-ROM) : зв., цв. ; 12 см. – Систем. требования: Celeron 500 или выше ; 64 Мб ОЗУ ; Windows Me или Windows XP ; SVGA 32768 и более цв. ; 800x600 ; 4x CD-ROM дисковод ; 16-бит. зв. карта ; мышь. – Загл. с экрана. – Диск и сопровод. материал помещены в контейнер 20x14 см.
 348. Местечки [Текст] // Еврейская энциклопедия. Сводъ знаний о еврействе и его культуре въ прошломъ и настоящемъ. Под общей ред. док-ра Л. Каценельсона и барона Д.Г. Гинцбурга. - СПб.: Изданіе Общества для научныхъ Еврейскихъ Изданій и Издательства Брокгаузъ-Ефронъ, 1911. - Т. 11. - С. 438-439.
 349. Местечко [Текст] // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1990. – Т. 5. – С. 314-321.
 350. Микве [Текст] // Краткая еврейская энциклопедия. - Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин. Центр по Исследованию и документации восточноевропейского еврейства. Еврейский университет в Иерусалиме, 1990. - Т. 5. Ма'аган-Михаель – Нюрбергские законы. - С. 346-347.
 351. Миколаєвич, Я. Опис географічно-статистичний повіта Кам'янецького [Текст] / Я. Миколаєвич. – Львів : НТШ, 1894. – 120 с.
 352. Мильков, Ф. Н. Словарь-справочник по физической географии [Текст] / Ф. Н. Мильков. – М. : Мысль, 1970. – С. 92.
 353. Митин, И. И. Характеристика территории в культурной географии [Текст] / И. И. Митин // Науки о культуре – шаг в XXI век: Сб. материалов ежегодной конференции-семинара молодых ученых. - Т. 6. – М. : Рос. ин-т культурологи, 2006. – С. 121-124.
 354. Михайлова, И. Б. Малые города Южной Руси в VIII – начале XIII века [Текст] / Ирина Борисовна Михайлова. – СПб. : Издательство С.-Петербургского университета, 2010. – 294 с. – ISBN 978-5-288-050070-1.
 355. Мишко, Д. Т. З історії дворища на Україні [Текст] / Д. Т. Мишко // Народна творчість та етнографія. - 1963. - № 1. - Січень-березень. - С. 62-69.
 356. Мишулин, А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в н.э. [Текст] / А. В. Мишулин // ВДИ. – 1941. - № 1. – С. 256.
 357. Містечка Східного Поділля [Текст] / Під заг. ред. Григорія Денисика. – Вінниця : Видавництво «Тезис», 2002. – 92 с. – ISBN 966-7699-33-1.
 358. Місто [Текст] // Енциклопедія українознавства. - Т. 4. - Львів, 1994. - (Репринтне відтворення видання 1955-1984 р.). - С.1585-1596.
 359. Мудрак, Г. В. Садово-паркові ландшафти Середнього Придністер'я – унікальні об'єкти культурної спадщини [Текст] / Г. В. Мудрак, І. М. Война // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 132-135.
 360. Мудрак, О. В. Теоретико-методологічні засади створення регіонального ландшафтного парку «Середнє Побужжя» як об'єкту екологічної мережі Вінницької області (1-а

- частина) [Текст] / О. В. Мудрак, В. М. Воловик, Ю. М. Шкагула // Збірник наукових праць Вінницького державного аграрного університету. - Вінниця. - 2006. - Вип. 26. - С. 35-47.
361. На Днестровском «побережи» [Текст] // Киевская старина. Т. XVIII. Июнь, июль. - К., 1887. - С. 638-675.
362. Народы Европейской части СССР. Этнографические очерки [Текст] / Под общей редакцией члена-корреспондента АН СССР С. П. Толстова. - М. : Издательство «Наука», 1964. - Т. 1. - 984 с.
363. Народы России. Живописный альбомъ [Текст]. - Санктпетербургъ : Типографія Товарищества «Общественная Польза», Большая Подъяческая, № 38, 1877. - 572 с.
364. Населеніе Юго-Западной Россіи отъ половины XV в. до Люблинской уніи (1569 г.). Соч. М. Ф. Владимірскаго-Буданова [Текст] / М. Ф. Владимірский-Буданов. - Киевъ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайловская улица, дом № 4, 1891. - 210 с.
365. Нечуй-Левицький, І. С. Живцем поховані [Текст] / І. С. Нечуй-Левицький // Зібрання творів у десяти томах. Том сьомий. Прозові твори. - Київ : Наукова думка, 1966. - С. 260-293.
366. Низовцев, В. А. Ландшафтно-исторический подход к функциональному зонированию охраняемых территорий историко-культурного назначения [Текст] / В. А. Низовцев, М. В. Онищенко, Е. В. Богданова // Ландшафтная школа Московского университета: традиции, достижения, перспективы. - М. : РУСАКИ, 1999. - 199 с. - ISBN 5-93347-011-2.
367. Низькошапка, Р. В. Історико-географічні особливості ландшафтів містечка Томашпіль [Текст] / Р. В. Низькошапка // Історична географія: початок XXI сторіччя. Збірник наукових праць. - Вінниця : ПП «Видавництво «Геза», 2007. - С. 133-136.
368. Низькошапка, Р. В. Поняття «містечкові ландшафти» та їх місце в структурі селитебних ландшафтів [Текст] / Р. В. Низькошапка // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. - Вінниця, 2010. - Вип. 20. - С. 64-70.
369. Николаев, В. А. Ландшафтные экотоны [Текст] / В. А. Николаев // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 5. География. - 2003. - № 6. - С. 3-9.
370. Николаев, В. А. Ландшафтоведение : Эстетика и дизайн ландшафта [учебное пособие] [Текст] / В. А. Николаев. — М. : Аспект-Пресс, 2003. — 176 с.
371. Николаев, В. А. Проблемы регионального ландшафтоведения [Текст] / В. А. Николаев. - М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. - 160 с.
372. Носов, А. М. Территориальные системы сельского хозяйства (экономико-географические аспекты исследования) [Текст] / А.М. Носов. - М. : Янус-К, 2001. - С. 32.
373. Ныммик, С. Я. Соотношение экономической, социальной и социально-экономической географии [Текст] / С. Я. Ныммик // Изучение проблем социально-экономической и социальной географии. - Тарту, 1979. - С. 3-18.
374. Обзор Подольской губернии за 1892 годъ [Текст]. - Б.м.: Б.в., 1892. - С. 105.
375. Олівінський, Л. Т. Місто Полонне в XVI-XIX ст. [Текст] / Л. Т. Олівінський, В. О. Камінський, П. С. Шлезингер // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки : [зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.)]. - Хмельницький, 1999. - С. 136-138.
376. Олійник, Я. Б. Природні та етнокультурні феномени України [Текст] / Я. Б. Олійник, В. В. Стецюк. - К. : Стафед-2, 2003. - 114 с.
377. Онацкий, Д. Г. Подолия. Краткий исторический очерк с указанием пунктов, важнейших в историческом отношении [Текст] / Д. Г. Онацкий. - К., 1913. - С. 37.
378. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) [Текст] / Упоряд. Ю. С. Земський, В. В. Дячок. - Хмельницький : ХНУ, 2005. - 106 с. - ISBN 966-7789-99-3.
379. Орловскій, М. Историческое описание Винницы, уездного города Подольской губернии [Текст] / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. - 1863. - № 8. - С. 299-311.

380. Орловскій, М. Историческое описание заштатного г. Смотрича, Каменецкого уезда, Подольской губернии [Текст] / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. - 1864. - № 20. - С. 693-704.
381. Орловскій, М. Историческое описание местечка Черноострова, Проскуровского уезда, Подольской губернии [Текст] / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. - 1863. - № 20. - С. 780-787.
382. Орловскій, М. Историческое описание уездного г. Гайсина, Подольской губернии [Текст] / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. - 1863. - № 23. - С. 883-888.
383. Орловскій, М. Историческое описание уездного г. Летичева Подольской губернии [Текст] / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. - 1864. - № 14. - С. 500-508.
384. Орловскій, М. Историческое описание уездного г. Литина, Подольской губернии [Текст] / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. - 1864. - № 23. - С. 780-784.
385. Орловскій, М. Историческое описание уездного г. Могилева Подольской губернии [Текст] / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. - 1864. - № 11. - С. 367-374.
386. Орловскій, М. Историческое описание уездного г. Проскурова Подольской губернии [Текст] / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. - 1863. - № 5. - С. 181-187.
387. Орловскій, М. Историческое описание уездного г. Ямполья Подольской губернии [Текст] / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. - 1864. - № 17. - С. 581-588.
388. Орловскій, М. Историческое описание уездного города Брацлава Подольской губернии [Текст] / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. - 1863. - № 1. - С. 8-25.
389. Орловскій, М. Историческое описание уездного города Ольгополя, Подольской губернии [Текст] / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. - 1864. - № 8. - С. 259-262.
390. Орловскій, М. Местечко Ладыжинъ, Гайсинскаго уезда, Подольской губернии [Текст] / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. - 1863. - № 17. - С. 659-671.
391. Орловскій, М. Местечко Шаргородъ, Могилевскаго уезда, Подольской губернии [Текст] / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. - 1863. - № 14. - С. 549-559.
392. Осадча, Н. Г. Проблеми етноекологічного районування [Текст] / Н. Г. Осадча // Людина в ландшафті ХХІ століття: Гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій. [Зб. наук. пр.]. - К., 1998. - С. 147-149.
393. Осіп'ян, О. Л. Економічний розвиток вірменських колоній в Галичині, на Поділлі та Буковині в XIV- XIX ст. : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 [Текст] / Олександр Леонідович Осіп'ян / Донецький держ. ун-т. — Донецьк, 1999. — 19 с.
394. Османов, М. О. Некоторые вопросы изучения хозяйственно-культурных типов [Текст] / М. О. Османов // СЭ. - 1991. - № 2. - С. 52-61.
395. Основания регионалистики : Формирование и эволюция историко-культурных зон Европейской России [Текст] / Под ред. А. С. Герда, Г. С. Лебедева. – СПб. : Издательство СПбГУ, 1999. - 390 с.
396. Отамановський, В. Д. Вінниця в XIV-XVII століттях. Историчне дослідження [Текст] / В. Д. Отамановський. – Вінниця : Континент-прим, 1993. - 463 с.
397. Очерки домашней и общественной жизни евреев. Их верования, богослужение, праздники, обряды, талмуд и кагал [Текст]. – С.-Петербург : Издание книгопродавца И. Л. Тузова, 1897. – С. 30.
398. Павловскій, А. Местечко Жванець Каменецкаго уезда Подольской епархії [Текст] / А. Павловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. - 1869. - № 4. - С. 157-163.
399. Павлюк, В. В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини XIX ст. [Текст] / В. В. Павлюк // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки: [Зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.)]. – Хмельницький, 1999. – С. 228-236.
400. Павлюк, С. Г. Традиционные и исторические районы как форма территориальной самоорганизации общества (на примере США и России) [Текст] / С. Г. Павлюк. -

- Диссертация на соискание учёной степени кандидата геогр. наук. - М., 2007. – 237 с.
401. Пажимський, Б. Маєтки (палацово-паркові ансамблі) Хмельниччини XVIII-XIX ст. [Текст] / Богдан Пажимський, Олександр Пажимський. – Хмельницький – Київ, 2006. – 160 с. – ISBN 966-8529-58-8.
 402. Пажимський, Б. О. Антонінський парк [Текст] / Б. О. Пажимський // Південно-Східна Волинь: Наука, освіта, культура. [Матер. регіональної наукової краєзнавчої конференції]. – Хмельницький-Шепетівка, 1995. – С. 232-235.
 403. Пажимський, Б. О. Створимо товариство прихильників український маєтків [Текст] / Б. О. Пажимський // Антонінський край у просторі і часі / Голов. ред. М. Ю. Костиця. – У 2-х тт. – Т. 1. – Житомир : В. Котвицький, 2008. – С. 171-175. – (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Вип. 39).
 404. Пажимський, О. М. Палацо-паркові ансамблі XVII-XIX ст. - осередок культури Хмельниччини [Текст] / О. М. Пажимський // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки : [Зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.)]. - Хмельницький, 1999. - С. 239-254.
 405. Пажимський, О. М. Проблеми регенерації історико-культурної спадщини містечка Антоніни [Текст] / О. М. Пажимський // Антонінський край у просторі і часі / Голов. ред. М. Ю. Костиця. – У 2-х тт. – Т. 1. – Житомир : В. Котвицький, 2008. – С. 128-141. – (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Вип. 39).
 406. Пажимський, О. М. Садибні ансамблі Подільської Волині / Олександр Пажимський. – Самчики-Хмельницький, 1997. – 216 с.
 407. Пажимський, О. М. Самчиківський парк [Текст] / О. М. Пажимський // Культура Поділля: історія і сучасність [Матеріали наук.-практ. конф.]. - Хмельницький, 1993. - С. 220-223.
 408. Палац князів Сангушків в Ізяславі [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Палац_князів_Сангушків_в_Ізяславі. - Назва з екрану.
 409. Палієнко, В. І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX-XX ст. [Текст] / В. І. Палієнко; [НАН України; Інститут історії України / С. В. Кульчицький (ред.)]. — К., 1998. — 78 с. — (Історичні зошити).
 410. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог [Текст] : В 4-х т. – Т. 2. Винницкая, Вольнская, Ворошиловградская, Днепропетровская, Донецкая, Житомирская, Закарпатская, Запорожская, Ивано-Франковская, Кировоградская, Крымская области. – К. : «Будівельник», 1985. – 336 с., ил. – Библиогр. : 334-336 с.; Т. 4. Сумская область; Тернопольская область; Хмельницкая область; Черкасская область; Черниговская область; Черновицкая область / Редкол.: Г. Н. Логвин (отв. ред.) и др. – К. : «Будівельник», 1985. – 375 с., ил.
 411. Панасенко, Т. В. Розселенська діяльність як основа формування культурного ландшафту [Текст] / Т. В. Панасенко // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 144-147.
 412. Панкратенкова, Д. О. Культурний ландшафт – основа розвитку екотуризму, проблема його збереження [Текст] / Д. О. Панкратенкова // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 147-150.
 413. Панчук, Г. Гриців та його володарі [Текст] / Г. Панчук, О. Панчук // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції [Ред. кол.: Завальнюк О. М. (відповід. ред.), Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 493-497.

414. Паспорт ландшафтного об'єкту. Парк XVIII-XIX ст. в Мурованих Курилівцях Муровано-Куриловецького району [Текст]. – Львів : Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут «Укрпроектреставрація», 1988.
415. Пащенко, В. М. Гуманізація, етнокультура й географія [Текст] / В. М. Пащенко // Людина в ландшафті XXI століття: Гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій. [Зб. наук. пр.]. - К., 1998. - С. 123-127.
416. Пащенко, В. М. Землезнання. Кн. перша. Методологія природничо-географічних наук [Текст] / В.М. Пащенко. – Київ : Б.в., 2000. – С. 29, 80-90. – Табл. 4. Іл. 4. Бібліогр. : 215 назв. - ISBN 966-02-1613-0.
417. Пащенко, В. М. Розвиток гуманістичної географії в Україні [Текст] / В.М. Пащенко // Географія в інформаційному суспільстві. [Зб. наук. праць]. У 4-х тт. – К. : ВГЛ Обрії, 2008. – Т. IV. – С. 3-4.
418. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. XXXII. Подольская губерния [Текст] / Издание центрального статистического комитета министерства внутренних дел под редакцією Н. А. Тройницкаго. – СПб. : Типографія СПб. акц. общ. печ. и писчебум. дела въ Россіи, 1904. – 285 с.
419. Петренко, О. С. Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII - у першій третині XIX ст.: соціально-економічні та етноконфесійні відносини [Текст] : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. — К., 2005. — 19 с.
420. Петришин, Г. П. Мале місто у структурі організації розвитку сучасного міста [Текст] / Г. П. Петришин // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Серія: Архітектура. – 2008. - № 632. – С. 186-193.
421. Петров, М. Б. Вірмени на Поділлі (на допомогу вчителям історії та студентам) [Текст] / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський : Центр поділлєзнавства, 1995. – 40 с.
422. Петров, М. Б. Плоскирів – старовинне містечко Поділля XV-XVIII ст. [Текст] / М. Б. Петров, О. П. Яков'юк // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції [Ред. кол.: Завальнюк О. М. (відповід. ред.), Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 419-430.
423. Петровський, О. Культурна спадщина України : Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури Тернопільської області (Тернопільський район та місто Тернопіль) [Текст] / О. Петровський. – Тернопіль : Астон, 2009. - 124 с.
424. Пламеницька, Є. Малодосліджені фортифікації містечка Жванця на Поділлі [Текст] / Євгенія Пламеницька // Пам'ятки України. Історія та культура. - 1997. - № 3 / Режим доступу: <http://tovtry.com/ua/history/statti/zhvanec/zhvanec.htm>
425. Пламеницька, О. Оборонно-гідротехнічний комплекс у Кам'янці-Подільському [Текст] / Ольга Пламеницька // Пам'ятки України: Історія та культура. - № 3-4. - 1998. - С. 88-96.
426. Пламеницька, О. Початок мурованого оборонного будівництва па Поділлі [Текст] / О. Пламеницька // Архітектурна спадщина України. - К., 1994. - Вип.1. - С.39-57.
427. Планъ г. Брацлава Подольской губернии 1913 г. [Карта] // ДАВО. - Фонд № 896. – Опис № 1. - № 15.
428. Планъ уездного города Винницы Подольской губернии 1915 г. Масштаб 1/10500 [Карта] // ДАВО. - Фонд № 896. – Опис № 1. - № 24.
429. Планъ г. Гайсин Подольской губ. 1913 г. [Карта] // ДАВО. - Фонд № 896. – Опис № 1. - № 30.
430. Планъ уездного города Могилева Подольской губ. 1913 г. [Карта] // ДАВО. - Фонд № 896. – Опис № 1. - № 76.
431. Планъ уездного города Ольгополь Подольской губ. 1913 г. [Карта] // ДАВО. - Фонд № 896. – Опис № 1. - № 101.
432. Планъ Усадебнымъ Землямъ местеч. Печары Подольской губернии Брацлавскаго уезда Вотченнаго Именія наследниковъ графини Юзефины изъ Тизенраузовъ Потоцкой. Составленъ въ 1862 году [Карта] // ДАВО. - Фонд № 896. – Опис № 1. - № 104.

433. Поділля [Текст] // Енциклопедія українознавства. - Т. 6. - Львів, 1996. - (Репринтне відтворення видання 1955-1984 р.). - С. 2142.
434. Поділля: Історико-етнографічні дослідження [Текст]. - К. : Доля, 1994. - 504 с.
435. Подолия. Историческое описание [Текст]. – С.-Петербургъ. : Типографія Высочайше утвержденного Товарищ. «Обществ. Польза», 1891. – 264 с.
436. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания В. К. Гульдмана [Текст]. – Каменец-Подольский : Типография Подольскаго губернскаго правления, 1889. – С. 13-21.
437. Подольская губернія [Текст] // Еврейская энциклопедия. Сводъ знаний о еврействе и его культуре въ прошломъ и настоящемъ. Под общей ред. док-ра Л. Каценельсона и барона Д.Г. Гинцбурга. - СПб.: Изданіе Общества для научныхъ Еврейскихъ Изданій и Издательства Брокгаузъ-Ефронъ, 1912. - Т. 12. - С. 647-651.
438. Поліщук, М. В. Архітектурно-просторова організація єврейських містобудівних комплексів XV поч. - XX ст. у структурі історичних поселень Поділля [Текст]: Дис... канд. архітектури: 18.00.01 / Поліщук Мирослава Василівна / Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. - К., 2002. - 256 арк. : іл. - Бібліогр.: арк. 228-241.
439. Поліщук, М. Єврейські містобудівні утворення в структурі історичних поселень України [Текст] / М. Поліщук // «Штетл» як феномен єврейської історії. Зб. наук. пр. Матеріали IV міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи» 30 серпня - 3 вересня 1998 р. - К., 1999. - С. 272-277.
440. Поляки на Україні [Текст] // Енциклопедія українознавства. - Т. 6. - Львів, 1996. - (Репринтне відтворення видання 1955-1984 р.). - С. 2215-2228.
441. Природа и самоорганизация общества [Текст]. – Серия «Социоестественная история. Генезис кризисов природы и общества в России» / Под ред. Кульшна Э. С. – Вып. XXII. – М. : Московский лицей, 2002. – 256 с. – ISBN 5-76-11-0362-1.
442. Приходнюк, О. П. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н.е.) [Текст] / О. П. Приходнюк. - К. : Наукова думка, 1975. - 154 с.
443. Прокоф'єв, О. В. З історії єврейського населення Гайсинщини [Текст] / О. В. Прокоф'єв // Подольский еврейский альманах. - № 2. - 2002. – Вінниця : ВГОО «Поділля-2000», 2002. – С. 41-50.
444. Проскурняк, М. М. Структура ландшафтно-архітектурних комплексів міста Кам'янця-Подільського [Текст] / М. М. Проскурняк, О. А. Скрипій // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2007. – Вип. 14. – С. 47-56.
445. Прусевич, А. Местная старина. Историко-археологическія и этнографическія заметки о м. Зинькове Летичевского уезда [Текст] / А. Прусевич // Подольскія епархіальныя ведомости. - 1905. - № 14. - С. 321-329.
446. Рагулина, М. В. Культурная география: теория, методы, региональный синтез [Текст] / М. В. Рагулина. — Иркутск : Изд-во Ин-та географии СО РАН, 2004. — 171 с.
447. Раменский, Л. Г. Введение в комплексное почвенно-геоботаническое исследование земель [Текст] / Л.Г. Раменский. — М. : Сельхозгиз, 1938. — 620 с.
448. Ратцель, Ф. Народо́веденіе [Текст] / Ф. Ратцель; переводъ со второго, совершенно переработаннаго немецкаго изданія, съ разрешенія издателей подлинника, съ библиографическимъ указателемъ и дополненіями Д. А. Коропчевскаго. Четвертое изданіе со стереотипа. – С.-Петербургъ : Книгоиздательское Т-во «Просвещеніе», 7 рота, соб. д. № 20, 1904. – Т. 1. – 764 с.; 1902. - Т. 2. — 877 с.
449. Регесты и надписи. Свод материалов для истории евреев в России (80 г. – 1800 г.) [Текст]. – СПб. : Типографія и Литографія Ц. Крейзь, 1899-1913. – Т. 1. – С. 43-44, 149, 234, 274, 277.
450. Регионоведение : [учебное пособие] [Текст]. 2-е изд., испр. и доп. / Отв. ред. профессор

- Ю. Г. Волков. – Ростов н/Д : Феникс, 2004. – 448 с. – ISBN 5-222-04815-2.
451. Реймерс, Н. Ф. Природопользование [Текст] : [словарь-справочник] / Н. Ф. Реймерс. – М. : Мысль, 1990. – С. 262. – ISBN 5-244-00450-6.
452. Реклю, Э. Земля и люди. Всеобщая география. Томъ V [Текст] / Элизе Реклю. – С.-Петербургъ : Изданіе Высочайше утвержденного Товарищества «Общественная польза» и К, 1898. – С. 844-845.
453. Рибак, І. В. Зіньків від найдавніших часів до сьогодення [Наукове видання]. [Текст] / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2010. – 160 с., іл.
454. Ричков, М. О. Археологічна культура і ландшафт [Текст] / М. О. Ричков // Археологія. - № 4. - 1995. - С. 95-111.
455. Ричков, П. Західноукраїнські міста-фортеці XVI-XVIII століть [Текст] / Петро Ричков // Пам'ятки України. - № 2. - 1990. - С.20-22.
456. Ровенчак, І. Категорія «культури» у суспільній географії [Текст] / І. Ровенчак // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2004. – Вип. 30. – С. 274-277.
457. Родічкін, І. Д. Старовинні маєтки України [Текст] : книга-альбом / І. Д. Родічкін, О. І. Родічкін. – К. : Мистецтво, 2005. – 384 с. : іл. – Текстівки англ., рез. англ. і рос.
458. Родоман, Б. Б. Поляризация ландшафта как средство сохранения биосферы и рекреационных ресурсов [Текст] / Б. Б. Родоман // Ресурсы, среда, расселение. - М.: Наука, 1974. - 271 с.
459. Родоман, Б. Б. Саморазвитие культурного ландшафта и геобионические закономерности его формирования [Текст] / Б. Б. Родоман // Географические науки и районная планировка. Сб. 11. - М., 1980. – С. 118.
460. Рожков, Н. А. Городъ и деревня въ русской исторіи (Краткій очеркъ экономической исторіи Россіи) [Текст] / Н. А. Рожков. – С.-Петербургъ : Типографія И. Н. Скороходова, 1902. – 86 с.
461. Ролле, І. Очерки исторіи правобережной Украины [Текст] / І. Ролле // Кіевская старина. - 1894. - Т. XLV. - С. 387-413.
462. Романцов, В. О. Українці на одвічних землях (XVIII – початок XXI століття) [Текст] / В. О. Романцов. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2004. – 200 с. – ISBN 966-7601-40-4.
463. Романчук, С. П. Историчне ландшафтознавство : Теретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування : [монографія] [Текст] / С. П. Романчук. - К. : ВЦ «Київський університет», 1998. - 146 с. – ISBN 966-534-065-1.
464. Романчук, С. П. Культурні ландшафти Наддніпрянщини від класичної доби українського етносу до сучасності [Текст] / С. П. Романчук // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 150-154.
465. Романчук, С. П. Ландшафтно-етногосподарське районування України (підходи, принципи, методи) [Текст] / С. П. Романчук, П. Г. Тищенко // Тези доп. VII з'їзду Укр. геогр. т-ва. – К., 1995. – С. 69-70.
466. Романчук, С. П. Основи етногеоекології : [навчальний посібник] [Текст] / С. П. Романчук. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 206 с. – ISBN 966-894-684-6.
467. Романчук, С. П. Про використання археологічних матеріалів у історико-ландшафтних дослідженнях [Текст] / С. П. Романчук // Фізична географія і геоморфологія. - К., 1976. - Вип. 16. - С. 88-94.
468. Романчук, С. П. Становлення культурного ландшафту і ландшафтне різноманіття в Україні [Текст] / С. П. Романчук // Проблеми ландшафтного різноманіття України: [Збірник наукових праць]. - К., 2000. - С. 76-79.
469. Романюк, І. М. Життя вірменської общини м. Могилева-Подільського у XVIII – кінці XIX ст. [Текст] / І. М. Романюк, Б. І. Романюк // Третя Могилів-Подільська науково-

- краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – С. 84-89.
470. Романюк, І. Описи подільських маєтків наприкінці ХІХ ст. [Текст] / І. Романюк // Тези доповідей і повідомлення вісімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, 3 лютого 1998 р. - Вінниця, 1998. - С. 38-39.
471. Росіяни на Україні [Текст] / Енциклопедія українознавства. Том 7. Перевидання в Україні [Репринтне відтворення видання 1955-1984 років]. – Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1998. – С. 2615, 2617.
472. Россия [Текст] // Еврейская энциклопедия. Сводъ знаний о еврействе и его культуре въ прошломъ и настоящемъ. Под общей ред. док-ра Л. Каценельсона и барона Д.Г. Гинцбурга. - СПб.: Изданіе Общества для научныхъ Еврейскихъ Изданій и Издательства Брокгаузъ-Ефронъ, 1912. - Т. 13. - С. 646-673.
473. Рутинський, М. Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження [Текст] : [навчальний посібник] / Михайло Йосипович Рутинський. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 432 с. – ISBN 966-364-363-3.
474. Рыбаков, Б. А. Геродотова Скифия. Историко-географический анализ [Текст] / Борис Александрович Рыбаков. – М. : Изд-во «Наука», 1979. – 242 с.
475. Савчук, Б. Українська етнологія [Текст] / Борис Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2004. – 560 с.
476. Садохин, А. П. Этнология : [ученик] [Текст] / А. П. Садохин. - М. : Гардарики, 2001. - 256 с.
477. Сак, П. М. Феодальные города Украины в конце XV - 60-х годов XVI в. [Текст] / П. М. Сак. - К. : Наукова думка, 1989. - 232 с.
478. Салпагарова, С. И. Формирование этнокультурного ландшафта Карачая (XIX - начало XX вв.) [Текст] : Дис. ... канд. геогр. наук : 25.00.24 / Салпагарова Сусурат Ильясовна. - Карачаевск, 2003 - 147 с. - РГБ ОД, 61:04-11/117.
479. Сас, П. М. Архітектурно-планувальні принципи забудови феодальних міст Поділля у середині ХVІ ст. [Текст] / П. М. Сас // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 77-79.
480. Саушкин, Ю. Г. География населения и смежные науки [Текст] / Ю. Г. Саушкин // Материалы I Междуведомственного совещания по географии населения. - М.-Л., 1961. – С. 83-84.
481. Саушкин, Ю. Г. Дифференциация и интеграция географических наук в перспективе [Текст] / Ю. Г. Саушкин, В. С. Преображенский // Вопросы географии. Сб. 100: «Перспективы географии». – М. : Мысль, 1976. – С. 16-27.
482. Саушкин, Ю. Г. Избранные труды [Текст] / Ю. Г. Саушкин. – Смоленск : Универсум, 2001. – 416 с. - ISBN 5-88984-090-8.
483. Саушкин, Ю. Г. Культурный ландшафт [Текст] / Ю. Г. Саушкин // Вопросы географии. — 1946. — № 1. — С. 97–106.
484. Селище міського типу [Текст] // Географічна енциклопедія України : в 3-х т. / Редкол. : ... О. М. Маринич (відп. ред.) та ін. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1989-1993. – Т. 3 : П-Я. – 480 с. : іл. – (В опр.). – ISBN 5-88500-020-4.
485. Семенов Тянь-Шанский, В. П. Что должен знать каждый краевед о географии человека [Текст] / В. П. Семенов Тянь-Шанский. – Л. : Издательство Брокгауз и Ефрон, 1927. – С. 70, 128.
486. Семенов-Тянь-Шанский, В. П. Район и страна [Текст] / В. П. Семенов-Тянь-Шанский. - М.; Л. : Гос. изд-во, 1928. — 312 с.
487. Сергійчук, В. Німці в Україні [Текст] / Володимир Сергійчук // Березина. – 1999. – № 2. – С. 56-63.
488. Сецинский, Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание [Текст] / Е.

- Сецинский. - К., 1895. - 247 с.
489. Симашкевич, М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии [Текст] / М. Симашкевич // Подольские епархиальные ведомости. – 1875. - № 4. – С. 137; № 6. – С. 189-190; № 8. – С. 250.
490. Симашкевич, М. Историко-статистическое описание заштатного города Хмельника (Под. губ. Лит. уезда) [Текст] / М. Симашкевич // Подольские епархиальные ведомости. - 1869. - № 10. - С. 415-432; № 11. - С. 473-481; № 12. - С. 529-544; № 13. - С. 560-577.
491. Сіцинський, Є. Нариси з історії Поділля. Частина 1 [Текст] / Є. Сіцинський. – Вінниця, 1927. – С. 5.
492. Сказаніе о подольском городе Баре и Барскомъ Свято-Покровском монастыре [Текст] // Подольские епархиальные ведомости. - 1887. - № 36-37. - С. 826-852.
493. Скала-Подільський замок [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Скала-Подільський_замок. - Назва з екрану.
494. Словарь общегеографических терминов [Текст]. – М. : Прогресс, 1976. – Т. II. – 60-61.
495. Смынтина, Е. Некоторые аспекты археологического изучения связей этноса и ландшафта [Текст] / Е. Смынтина // Ландшафти і сучасність: [Збірник наукових праць]. - Київ-Вінниця. – Вінниця : Гіпаніс, 2000. - С. 167-170.
496. Смирнов, С. В. Археологічна культура: суперечливі моменти розробки проблеми [Текст] / С. В. Смирнов // Археологія. - № 1. - 2003. - С. 7-21.
497. Собечко, О. Р. Культурні ландшафти Львова та їх трансформація [Текст] / О. Р. Собечко, І. М. Волошин // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 161-166.
498. Современное состояние еврейских местечек и перспективы их экономического оздоровления [Текст] / Составлено руководителем финансово-экономической секции Окрплана А. М. Кичаевым. – Каменец-Подольск : Издание Каменец-Под. Окрплана, 1929. – С. 1-45.
499. Соколова, А. Архитектура местечек Восточной Подолии (по результатам обмеров, выполненных в городах Шаргороде, Томашполе и Чернивцах летом 1993 г.) [Текст] / А. Соколова // Труды по иудаике. – Вып. 2: История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки. – СПб., 1994. – С. 53-82.
500. Соколова, А. В. Домостроительная традиция штетлов Подолии в памятниках и памяти [Текст] / А. В. Соколова // Этнографическое обозрение. - № 6. – 2009. – С. 38-57.
501. Соколова, А. Шаргород: некоторые принципы формирования архитектурного пространства. Местечко-улица-дом (по обмерам домов, выполненных в 1993 г.) [Текст] / А. Соколова // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конф. Київ, 2-5 вересня 1996 р. - С. 196-198.
502. Соловійова, Т. М. Розвиток міст правобережної України у першій чверті XIX ст. [Текст] / Т. М. Соловійова // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: матеріали I всеукраїнської наук. конф. - Луганськ, 8-9 лютого 2001 р. – Луганськ : СНУ, 2001. - С. 64-66.
503. Соснова, Н. С. Закономірності формування садибно-паркових комплексів сільських поселень Галичини кінця XVIII–XIX ст. [Текст] / Н. С. Соснова // Містобудування та територіальне планування [наук.-техн. збірник] / Відп. ред. М.М.Осетрін. – Київ: КНУБА, 2001. – Вип.10. – С. 184-188.
504. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках [Текст] / Редактор-координатор — академик РАН Г. В. Осипов. — М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА—ИНФРА • М), 2000. — 488 с. - ISBN 0-89123-162-X (НОРМА).
505. Сочава, В. Б. Введение в учение о геосистемах [Текст] / В. В. Сочава. – Новосибирск : Наука, 1978. – 319 с.
506. Станіславський, В. В. Міста і містечка Поділля як центри торгівлі в XVI-XVII століттях

- [Текст] / В. В. Станіславський // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 62-63.
507. Старий замок (Тернопіль) [Електронний ресурс] / Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Старий_замок_\(Тернопіль\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Старий_замок_(Тернопіль)). – Назва з екрану.
508. Старозаславський замок [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Старозаславський_замок. – Назва з екрану.
509. Стопневич, Б. Населеніє Галиції [Текст] / Б. Стопневич // Українська життя. Ежемесячный научно-литературный и общественно-политический журнал. - № 11-12. - М., 1914. - С. 44-59.
510. Стрелецкий, В. Н. Географическое пространство и культура: мировоззренческие установки и исследовательские парадигмы в культурной географии [Текст] / В. Н. Стрелецкий // Известия АН. - Серия географическая. - 2002. - № 4. - С. 18–28.
511. Стрелецкий, В. Н. Культурный ландшафт: теоретические и региональные исследования [Текст] / В. Н. Стрелецкий // Культурно-ландшафтные исследования в Германии: традиции и современность. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 2003. — С. 42–54.
512. Струманський, В. П. Народно-побутовий зміст виробничо-господарського життя подолян [Текст] / В. П. Струманський // Наукові праці історичного факультету. Т. І. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 203-217.
513. Сулковській, І. М. Китайгородъ Ушицкаго уезда [Текст] / І. М. Сулковській // Подольскія епархіальнія ведомости. - 1889. - № 28. - С. 642-652.
514. Суций, С. Я. Очерки географии русской культуры [Текст] / С. Я. Суций, А. Г. Дружнин. – Ростов н/Д. : СКНЦ ВШ, 1994. – С. 18.
515. Сюткін, С. Ландшафт і етнос: етнекологічні проблеми [Текст] / С. Сюткін, В. Єфіменко // Ландшафти і сучасність: Збірник наукових праць. - Київ-Вінниця. - Вінниця: Гіпаніс, 2000. - С. 170-173.
516. Таранец, С. В. Старообрядчество Подолии [Текст] / С. В. Таранец. – Киев, 2000. – 239 с.
517. Теодорович, Н. И. Городъ Кременецъ Волынской губернии. Церковно-историческій очеркъ [Текст] / Н. И. Теодорович. – Почаевъ : Типографія Почаево-Успенской Лавры, 1890. – 46 с.
518. Теробовлянський замок [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Теробовлянський_замок. – Назва з екрану.
519. Тойнби, А. Дж. Постижение истории [Текст] / Арнольд Джозеф Тойнби. – М. : Айрис-Пресс, 2002. – 612 с.
520. Толстов, С. П. Основные теоретические проблемы советской этнографии [Текст] / С. П. Толстов // Советская этнография. - 1960. - № 6. - С. 5-15.
521. Толстой, Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике [Текст]. [Изд. 2-е, исп.] / Н. И. Толстой. — М. : Издательство «Индрик», 1995. — 512 с. (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования). – ISBN 5-85759-025-6.
522. Топчієв, О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : [навчальний посібник] [Текст] / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – С. 272-273. – ISBN 966-318-404-3.
523. Трахтенберг, Л. Соболевка: еврейская история прошлого без будущего (XVII-XX века) [Текст] / Л. Трахтенберг // Подольский еврейский альманах. – № 2. – 2002. – Винница : ВГОО «Поділля-2000», 2002. – С. 34-40.
524. Трахтенберг, Л. Шаргородская синагога [Текст] / Л. Трахтенберг // Подольский еврейский альманах. – № 2. – 2002. – Винница : ВГОО «Поділля-2000», 2002. - С. 122-124.
525. Трахтенберг, Л. Ялтушков [Текст] / Л. Трахтенберг // Подольский еврейский альманах. – № 2. – 2002. – Винница : ВГОО «Поділля-2000», 2002. – С. 51-55.
526. Тронько, П. Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід, проблеми,

- перспективи [Текст] / П. Т. Тронько. – Київ : Рідний край, 1994. – С. 54-65.
527. Трубочанінов, С. В. Матеріали до історичної топографії Поділля XV-XIX ст. та їх використання [Текст] / С. В. Трубочанінов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 15 : На пошану професора Л. В. Баженова. – С. 366-373.
528. Труды Подольскаго Епархіального историко-статистическаго комитета. Выпускъ седьмой. Подъ редакціей Н. И. Яворовскаго. Приложение къ Подольскимъ Епархіальнымъ Ведомостямъ 1894-1895 гг. Историческія свѣденія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи. Каменецкий уезд. Священника Е. Сецинскаго [Текст]. – Каменец-Подольскій : Типографія Подольскаго губернскаго правленія, 1895. – 611 с.
529. Труды Подольскаго епархіального историко-статистическаго комитета [Текст]. Под ред. Е. Сецинскаго. - Вып. 9. Приходы и церкви Подольской епархіи. - Каменец-Подольск, 1901. - 1064 с.
530. Туровский, Р. Ф. Культурные ландшафты России [Текст] / Р. Ф. Туровский. – М. : Институт наследия, 1998. – 210 с. - ISBN 5-86443-039-0.
531. Тутковський, П. Природна районізація України [Текст] / П. Тутковський. – К., 1922. – С. 2.
532. Тхор, В. І. Соціально-економічний розвиток міст Південно-Східної Волині у XVIII ст. [Текст] / В. І. Тхор // Південно-Східна Волинь: Наука, освіта, культура. Матер. регіональної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький-Шепетівка, 1995. – С. 140-142.
533. Тютюнник, Ю. Г. О происхождении и первоначальном значении слова «ландшафт» [Текст] / Ю. Г. Тютюнник // Изв. РАН. Сер. геогр. - 2004. - № 4. - С. 116-122.
534. Тютюнник, Ю. Г. Объекты индустриальной культуры и ландшафт [Текст] / Ю. Г. Тютюнник; [предисл. В. М. Пашенко]. – К. : Издательско-печатный комплекс Университета «Украина», 2007. – 152 с. – ISBN 966-7452-39-5.
535. Тютюнник, Ю. Г. Онослєживаніє ландшафта [Текст] / Ю. Г. Тютюнник; [Послєсл. В. М. Пашенко]. – К. : Издательско-печатный комплекс Университета «Украина», 2010. – 212 с., 37 ил. – ISBN 978-966-8999-24-6.
536. Тютюнник, Ю. Г. От акультурного ландшафта к ландшафтоиду [Текст] / Ю. Г. Тютюнник // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 4-10.
537. Українська народність: Нариси соціально-економічної та етнополітичної історії [Текст]. - К. : Наукова думка, 1990. – 560 с.
538. Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ [Текст] / Подъ редакціей проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевскаго, проф. М. М. Ковалевскаго, акад. Ф. Е. Корша. – Петроградъ : Типографія т-ва «Общественная польза», Б. Подьяческая, 1916. – С. 410-411.
539. Урсу, Н. О. Мистецька спадщина домініканського ордену на території України XVIII-XIX ст. [Текст] / Н. О. Урсу. – Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2007. – 368 с. – ISBN 978-966-96776-7-9.
540. Фадієнко, С. В. Гуманістичний підхід у ландшафтознавстві [Текст] / С. В. Фадієнко // Географія в інформаційному суспільстві. [Зб. наук. праць]. У 4-х тт. – К. : ВГЛ Обрії, 2008. – Т. IV. – С. 11.
541. Федорова, Н. В. Аналитический обзор основных современных этноландшафтных концепций [Текст] / Н. В. Федорова // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «География». – Т. 14. - № 1 (2001). – С. 137-141.
542. Філінюк, А. Г. Особливості розвитку культури міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій третині XIX століття [Текст] / А. Г. Філінюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Т. 7. «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». Матеріали третього

- круглого столу. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 234-254.
543. Фильваров, Г. Синагога в современном мире. Проблемы регенерации еврейских культовых зданий в Украине [Текст] / Г. Фильваров, Е. Котляр // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ ст. [зб. наук. праць]. Матеріали конф. 28-30 серпня 2001 р. – К., 2002. – С. 329-335.
544. Фридкина, И. Шаргород - живая память веков [Текст] / И. Фридкина, Ю. Бурдынский // "Штетл" як феномен єврейської історії. Зб. наук. пр. Матеріали IV міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи», 30 серпня - 3 вересня 1998 р. - К., 1999. - С. 80-85.
545. Фролова, М. Ю. Восприятие ландшафтов и пейзажная политика во Франции [Текст] / М. Ю. Фролова // Вестник Моск. ун-та. - Сер. 5. География. - 1997. - № 2. - С. 30-33.
546. Фроянов, И. Я. Города-государства Древней Руси [Текст] / И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1988. – 269 с. – ISBN 5-288-00115-4.
547. Фундаментальные проблемы культурологии : В 4 т. Том. 1: Теория культуры [Текст] / отв. ред. Д. Л. Спивак. – СПб. : Алетейя, 2008. – 432 с. – ISBN 978-5-91419-050-4.
548. Хаггет, П. География: синтез современных знаний [Текст] / П. Хаггет. – М. : Прогресс, 1979. – С. 282.
549. Хаймович, Б. Историко-этнографические экспедиции Петербургского еврейского университета [Текст] / Б. Хаймович // История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки: [Сб. науч. тр.]. - СПб., 1994. - С. 15-43.
550. Хитерер, В. Тростянець: история одного местечка [Текст] / В. Хитерер // «Штетл» як феномен єврейської історії. Зб. наук. пр. Матеріали IV міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи» 30 серпня - 3 вересня 1998 р. - К., 1999. - С. 85-92.
551. Ходорковский, Ю. К вопросу об исследовании историко-архитектурного наследия еврейских общин Украины [Текст] / Ю. Ходорковский // Вестник еврейского университета в Москве. – 1993. - № 3. – С.108-128.
552. Холковська, Т. Ю. Культурно-ландшафтна спадщина у працях польських вчених ХІХ-ХХ сторіч [Текст] / Т. Ю. Холковська // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 183-186.
553. Хоптяр, Ю. А. Утворення та розвиток ярмарків на Поділлі [Текст] / Ю. А. Хоптяр // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – Т. 2 (4). – С. 108-113.
554. Царенко, С. О. Принципи та методи управління розвитком історичних міст на прикладі Поділля [Текст] : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури: 18.00.01 / Царенко Сергій Олександрович / Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування Державного комітету будівництва та житлової політики України. - К., 2000. - 22 с.
555. Царенко, С. О. Проблеми збереження історичної забудови в малих містах Вінниччини [Текст] / С. О. Царенко // Меджибіж: 850 років історії : [матеріали науково-практичної конференції, 17 серпня 1996 р.]. – Меджибіж, 1996. – С. 85-87.
556. Царенко, С. Сага про Подільську Гардаріку. Історико-будівне есе [Текст] / С. Царенко. - Вінниця, 2002. - 10 с.
557. Церква Святого Івана Хрестителя в Ізяславі [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Церква_Святого_Івана_Хрестителя_в_Ізяславі. - Назва з екрану.
558. Чалая, И. П. Культурно-ландшафтное районирование Тверской области [Текст] / И. П. Чалая, Ю. А. Веденин. — М. : Институт Наследия, 1997. — 286 с.

559. Чебоксаров, Н. Н. Экология и типы традиционного сельского жилища [Текст] / Н. Н. Чебоксаров, И. А. Чебоксарова // Типология основных элементов традиционной культуры. - М., 1984. - С. 34-64.
560. Чеснов, Я. В. О теории «культурных областей» в американской этнографии [Текст] / Я. В. Чеснов // Концепции зарубежной этнологии. Критические этюды. - М., 1976. - С. 82-103.
561. Чубинский, П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край [Текст] / П. П. Чубинский. - Юго-западный отдел: материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. - СПб., 1872. - Т. VII. - Вып. 1-6. - 337 с.
562. Шаваева, М. О. Этнокультура как многофункциональная система взаимодействия [Текст]: Дис. ... канд. филос. наук / Марина Олиевна Шаваева: 24.00.01 : Ростов н/Д, 2004. - 159 с. - РГБ ОД, 61:05-9/126.
563. Шаргородская синагога [Текст] // Подольский еврейский альманах. - Винница : ВГОО «Поділля-2000», 2002. - № 2. - С. 122-123.
564. Шенников, А. А. О понятии «этнографический комплекс» [Текст] / А. А. Шенников // Доклады отделений и комиссий Географического общества СССР. - Л., 1967. - Вып. 3. - С. 39-41.
565. Шестопад, М. Євреї на Україні (історична довідка) [Текст] / Матвій Шестопад // Дніпро. - 1998. - № 5-6. - С. 38-133.
566. Шиппер, И. Ранние стадии еврейской колонизации в Польше. (Сельская колонизация) [Текст] / И. Шиппер // Еврейская старина. - 1911. - № 4. - С. 161-179.
567. Шишин, М. Ю. Ноосфера, культура, культурный ландшафт [Текст] / М. Ю. Шишин. - Новосибирск : Из-дво СО РАН, 2003. - 234 с.
568. Шкляр, Л. Е. Этнос. Культура. Личность. Философско-методологические аспекты исследования [Текст] / Л. Е. Шкляр. - К. : Наукова думка, 1992. - 84 с.
569. Шпичко, Н. Поява польської національної меншини на території Поділля [Текст] / Неля Шпичко // Маеток. Науково-краєзнавчий збірник. Випуск 1. Матеріали науково-краєзнавчої конференції «Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми, вивчення, збереження й використання», 14 вересня 2007 року. - Самчики, 2007. - С. 78-86.
570. Штетл, XXI век: Полевые исследования [Текст] // Сост. В. А. Дымшиц, А. Л. Львов, А. В. Соколова. - СПб. : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. - 292 с. + [24 с.] ил. (Studia Ethnologica; Вып. 5). - ISBN 978-5-94380-076-4.
571. Штойко, П. Ландшафт і етнос: парадигми світоглядних орієнтацій [Текст] / П. Штойко // Ландшафти і сучасність: [Збірник наукових праць]. - Київ-Вінниця. - Вінниця : Гіпаніс, 2000. - С. 161-163.
572. Шульгин, П. М. Концепция культурного ландшафта и практика охраны этнографического наследия (на примере территорий российского Севера) [Текст] / П. М. Шульгин // Мир России. - 2007. - № 3. - С. 147-166.
573. Щур, Л. О. Вірменські поселення на Поділлі (XIII-XVII ст.) [Текст] / Л. О. Щур // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. - Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. - Т. 2 (4). - С. 103-108.
574. Щур, Л. О. З історії єврейських поселень на Поділлі [Текст] / Л. О. Щур // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. - Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. - Т. 5 (7). - С. 165-173.
575. Энциклопедический словарь [Текст]. - М., 1954. - С. 202.
576. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд [Текст]. Вып. 18 (*matoga - *meĵuŝka). - М. : Наука, 1993. - 255 с. - ISBN 5-02-011039-6.
577. Этнографические исследования развития культуры [Текст] / Ответственные редакторы А. И. Першиц, Н. Б. Тер-Акопян. - М. : Наука, 1985. - 263 с.

578. Этнография восточных славян : очерки традиционной культуры [Текст]. - М. : Наука, 1987. - 553 с.
579. Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы [Текст]. - М. : Наука, 1988. - 225 с.
580. Юго-западный календарь на 1873 г. [Текст]. - С. 51.
581. Яворовский, Н. Историко-статистическое описание заштатного города Бара и заштатного барского Свято-Покровского монастыря [Текст] / Н. Яворовский // Подольскія епархіальныя ведомости. - 1875. - № 12. - С. 356-369.
582. Язлівецький замок [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Язловецький_замок. - Назва з екрану.
583. Ямполь [Текст] // Еврейская энциклопедия. Сводъ знаний о еврействе и его культуре въ прошломъ и настоящемъ. Под общей ред. док-ра Л. Каценельсона и барона Д.Г. Гинцбурга. - СПб.: Издание Общества для научных Еврейскихъ Изданий и Издательства Брокгаузъ-Ефронъ, 1913. - Т. 16. - С. 401.
584. Ямсков, А. Н. Этноэкологические исследования культуры и концепция культурного ландшафта [Текст] / А. Н. Ямсков // Культурный ландшафт: теоретические и региональные исследования. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 2003. — С. 62–77.
585. Ястребицкая, А. Л. О специфике средневековой урбанизации: малые города [Текст] / А. Л. Ястребицкая // Древности славян и Руси. – М. : Наука, 1988. – С. 191-197.
586. Aasbø, S. History and Ecology in Everyday [Text] / S. Aasbø // Papers from the Department of Geography, University of Trondheim. — 1999. — № 27. – P. 35.
587. Adamczyk, J. L. Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVIII wieku [Text] / Jan Leszek Adamczyk. – Kielce : Politechnika Świętokryska, 2004. – 249 s.
588. Aftanazy Roman. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Część II. Ziemie ruskie Korony [Text]. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolinskich, 1996. - Tom IX. - Województwo podolskie. – 428 s.; Tom X. - Województwo braclawskie. – 575 s.
589. Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej wydany z zasiłkiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przelomu z wieku XVI-go na XVII-ty. Dział II-gi “Ziemie Russkie” Rzeczypospolitej. Opracował i wydał Aleksander Jabłonowski, czł. czyn. Akademii Umiejętności w Krakowie [Карты]. – Warszawa-Wiedeń, 1899-1904. – 17 s.
590. Bastian, O. Assessment and classification of landscapes — adopting and developing Neef’s landscape research in Saxony (Germany) [Text] / O. Bastian // Вісник Львів. ун-ту. — Сер. Географічна. — 2004. — Вип. 31. — С. 56–65.
591. Blache, P. Vidal de la. Principles of Human Geography [Text] / P. Vidal de la Blache. — N.Y., 1926. – 258 p.
592. Bujak, Fr. Galicya. Tom 1. Kraj. Ludność. Społeczenstwo. Rolnictwo [Text] / Fr. Bujak. – Kraków : Druk W. L. Anczyca, 1908. – S. 129.
593. Civilizations. Culture, ambition, and the transformation of nature [Text]. By Felipe Fernandez-Armesto. New-York : The Free Press, 2001. – 545 p.
594. Claval, P. Geographie culturelle. Une nouvelle approche des societes et des milieux [Text] / P. Claval. — Paris : Armand Colin, 2003. — 288 p.
595. Cosgrove, D. Author's reponse [Text] / D. Cosgrove // Progress in human geography. — 2005. — 29. — № 4. — P. 479–482.
596. Cosgrove, D. Landscape and Myths, Gods and Humans [Text] / D. Cosgrove // Landscape politics and Perspectives. — Providence : Berg Publisher Ltd., 1993. – pp. 281-305.
597. Cosgrove, D. Social formation and symbolic landscape [Text] / D. Cosgrove. — London : Croom Helm, 1984. – 293 p.
598. Cosgrove D., Jackson P. New directions of culture geography [Text] / D. Cosgrove // Area. — 1987. — 19. — P. 95–101.
599. Cosgrove, D. Towards a radical cultural geography: problems of theory [Text] / D. Cosgrove // Antipode, vol. 15, № 1, 1983, p. 1-11.

600. Cultural landscape [Text] // Encyclopedia of human geography. - SAGE Publications, 2006. – P. 75-78.
601. Czepczyński, M. Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities. Representation of Powers and Needs [Text] / Mariusz Czepczyński. – Hampshire : Ashgate Publishing Limited, 2008. – 209 p.
602. Czołowski, A. Przeszłość i zabytki wojewódstwa Tarnopolskiego. Z 160 ilustracjami na 78 tablicach i kartą zabytków [Text] / Aleksander Czołowski, Bohdan Janusz. – Tarnopol : Nakładem powiatowej organizacji narodowej, 1926. – 283 s.
603. Daniels, S. Fields of Vision: Landscape Imagery and National Identity in England and United States [Text] / S. Daniels // Polity Press, United Kingdom. — Oxford, 1993. – 266 p.
604. Daniels, S. Iconography of landscape: essays on the symbolic representation, design and use of past [Text] / S. Daniels, D. Cosgrove. — Cambridge: Cambridge University Press, 1989. – 328 p.
605. Dashkevych Y. L'elablisement des Armenies en Ukraine rendant les XI-XVIII siecles [Text] / Y. Dashkevych // Re Arm., N.S. - 1968. - Т. 6. - P. 355-371 // В кн. Дашкевич, Я. Вірменія і Україна. - Львів - Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2001. - С. 103-141.
606. Duncan, J. S. The superorganic in American cultural geography [Text] / J. S. Duncan // Annals of the Assotiation of American Geographers, vol. 70, № 2, 1980, p. 181-198.
607. Encyclopaedia judaica, second edition [Text]. – Keter Publishing House, 2007. – Vol. 18. – P. 524-527.
608. Encyclopedia of social and cultural anthropology [Text]. Edited by Alan Barnard, Jonathan Spencer. – London; New York : Routledge, 2002. – P. 206-216.
609. Geografia albo dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi. Wydanie powtórne [Text]. – We Lwowie : Nakładem Wojciecha Manieckiego, 1858. – 104 s.
610. Geoinformation Technologies for Geocultural Landscapes : European Perspectives [Text]. – London : Taylor & Francis Group, 2009. – 291 p. – ISBN 978-0-203-88161-3 (eBook).
611. Granö J. G. Geographische Ganzheiten [Text] // Petermann Mit. — 1935. — 81. — P. 295–302.
612. Harthshorne, R. The nature of geographie. A critical survey of current thogth in the lighth of the past [Text] / R. Harthshorne. — Pensilvania : Association of American Geographers, 1939. — 469 p.
613. Jabłonowski, A. Źródła dziejowe. T. XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym [Текст] / A. Jabłonowski. - Т. XI. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dz. III. - Warszawa, 1897. - 736 s.
614. Jackson, J. B. The Vernacular Landscape [Text] / J. Jackson // In : Penning-Rowse E. C., Lowenthal D. (eds.). Landscape Meanings and Values. — London : Allen and Unwin, 1986. – 212 p.
615. Jackson, J. B. Landscape as Theatre [Text] / J. B. Jackson // Landscape. - 1979. — 23. — № 1. — P. 3–7.
616. Kroeber, A. L. Culture, a critical review of concepts and definitions [Text] / A. L. Kroeber, C. Kluckhohn // Papers of the Peabody Museum of American archeology and ethnology. – Cambridge : Harvard University, 1952, vol. 47, p. 1-222.
617. Lowenthal, D. English Landscape Tastes [Text] / D. Lowenthal, H. C. Prince // Geographical review. — 1965. — 55. — № 2. — P. 187–222.
618. Lowenthal, D. English Landscape [Text] / D. Lowenthal, H. C. Prince // Geographical review. — 1964. — 54. — № 3. — P. 309–346.
619. Miasto Tarnopol w roku 1672 napisał Ludwik Finkel [Text]. – Tarnopol : Z drukarni St. Kossowskiego, 1892. – 36 s.
620. Neef, E. Uber den Begriff Komplementaritat in der Geographie [Text] / E. Neef // Petermanns Geogr. Mitt. — 1985. — 129. — № 2. — P. 141–142.
621. Pobóg Gorski, W. Powiat Mogylowski w gubernii Podolskiej. Opys geograficzno-

- historyczny wszystkich miast, miasteczek, wsi, przysilkow, tutorow, slowen zaludnionych miejscowości w tym powiece z dodaniem odpowiednich documentow [Text] / W. Pobog Gorski. – Krakow : Czas, 1902. - 347 s.
622. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasow przez Alexandra Przedzickiego [Text]. Tom drugi. – Wilno : Teofila Glücksberga, 1841. – 158 s.
623. Podręcznik geografii Galicyi na podstawie prac monograficznych i urzędowych źródeł [Text]. Ułożył Lucyan Tatomir. Wydanie drugie. – We Lwowe : Nakładem księgarni Seyfartha i Czajkowskiego, 1876. – S. 140-168.
624. Postwestern cultures. Literature, Theory, Space [Text]. Edited by Susan Kollin. – Lincoln and London : University of Nebraska press, 2007. – 268 p.
625. Przewodnik po Polsce w 4 tomach. Tom II. Polska Południowo-Wschodnia [Text] / Redaktor : Stanisław Lenartowicz. 19 map i 8 planów miast. Wydanie pierwsze. – Warszawa, 1937. – 540 s.
626. Raszeja, E. Ochrona i wykorzystanie zasobów krajobrazu kulturowego w projektach rewitalizacji obszarów wiejskich Europy [Text] / E. Raszeja // De rebus futuris memento: przyszłość przeszłego krajobrazu kulturowego Ziemi Sławieńskiej pod redakcją Włodzimierza Rączkowskiego i Jana Sroki. – Sławno : Fundacja “Dziedzictwo”, Sławieński Dom Kultury, 2002. – S. 25-38.
627. Rietbergen, P. Europe. A Cultural History [Text] / P. Rietbergen. – London; New York : Routledge, 2005. – 490 p.
628. Rose, G. Feminism and Geography [Text] / G. Rose // The Limits of Geographical Knowledge. — N.Y. : Polity Press, 1993. — P. 86–113.
629. Sauer, K. Morphology of Landscape [Text] / K. Sauer // University of California. — Publications in Geography. — 1925. — Vol. II. — № 2. — P. 19–53.
630. Sauer, K. The forth dimension of geography [Text] / K. Sauer // Annals of the Association of American Geographers. — 1974. — Vol. 64. — № 2. — P. 189–192.
631. Schein, R. H. The place of landscape: a conceptual framework for interpreting of american scene [Text] / R. H. Schein // Annals of the Association of American Geographers. - 1997. - Vol. 87. - № 4. - P. 660–680.
632. Schluter, O. Die Erdkunde in irhem Verhalthnis zu den Natur- und Geisteswissenschaften [Text] / O. Schluter // Geographische Anzeiger. — 1920. — Bd. 21. — p. 145-218.
633. Seymour-Smith, C. Macmillan Dictionary of Anthropology [Text] / C. Seymour-Smith. — London : The Macmillan Press, 1986. – 305 p.
634. Słownik geograficzny krolewstwa polskiego i innych krajow słowiańskich [Text]. – Warszawa : Druk “Wiek” Nowy-Świat, 1880-1902. – W 16 tomach.
635. Stampfer, S. The 1764 Census of Polish Jewry [Text] / S. Stampfer // Bar-Ilan University, Studies in Judaica and the Humanities. – Vol. 24-25 (1989): Studies in the History and Culture of East European Jewry. – P. 133-139, 147.
636. Starożytna Polska pod względym historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymotensza Lipińskiego [Text]. Tom II. – Warszawa : Nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. - 1389 s.
637. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z ricynami s mappami przez X. Wawrzynca Marcyńskiego, kaznodzieię katedralnego kamienieckiego i kapelana szkoły powiatowej [Text]. – Tom I. – Wilno : Drukiem Jòzefa Zawadzkiego typografa imperatorskiego uniwersytetu, 1820. - 352 s.
638. Szaraniewicz, I. Ormianie na Rusi i Podolu [Text] / I. Szaraniewicz // “Szkoła”, T. 2. – Lwów, 1868. – S. 279-286.
639. Treide, J. Zur wirtschaftlichtn Klassifizierung und Typisirung in der Ethnographie [Text] / J. Treide // EAZ. - 1982. - S.570-600.
640. Tress, B. Bridging human and nature sciences in landscape research [Text] / B. Tress, G. Tress, H. Decamps, A.-M. d’Hautesserre // Landscape and Urban Planning. — 2001. — № 57.

– P. 38.

641. Tuan, Yi-Fu. Man and Nature [Text] / Yi-Fu Tuan // Landscape. - 1966. - 15. - № 3. - P. 78.
642. Urbański, A. Memento kresowe. 165 ilustracyj w tekście [Text] / Antoni Urbański. – Warszawa, 1929. – 156 s.
643. Urbański, A. Pro memoria. 4-ta serja rozgromionych dworów kresowych. 165 ilustracyj w tekście [Text] / Antoni Urbański. – Warszawa, 1929. – 154 s.
644. Urbański, A. Z Czarnego szlaku i tamtych rubieży. Zabytki Polskie przepadle na Podolu, Wołyniu, Ukrainie. Wydanie drugie [Text] / Antoni Urbański. – Warszawa : Dom książki polskiej, 1928. – 136 s.
645. Vistad, O. I. Roros and the locals: Word Heritage Site and vernacular landscape [Text] / O. I. Vistad // Papers from the Department of Geography. — University of Trondheim. — 1999. — № 27. – p. 56-65.
646. William, R. Keywords / Mapping the futures: local cultures, global change [Text] / R. William; Bird J., Curtis B., Putnam T., eds. – New York : Routledge, 1993. – P. 135-156.
647. Worldmark Encyclopedia of Cultures and Daily Life [Text]. Volume 1-5. Second Edition / Editors Timothy L. Gall and Jeneen Hobby. – New York : Gale, Cengage Learning, 2009. – 2812 p.
648. Zelinsky, W. North America's vernacular regions [Text] / W. Zelinsky // Annals of the Association of American Geographers, 1980. - Vol. 70. - No 1. – p. 145-167.

Додаток А

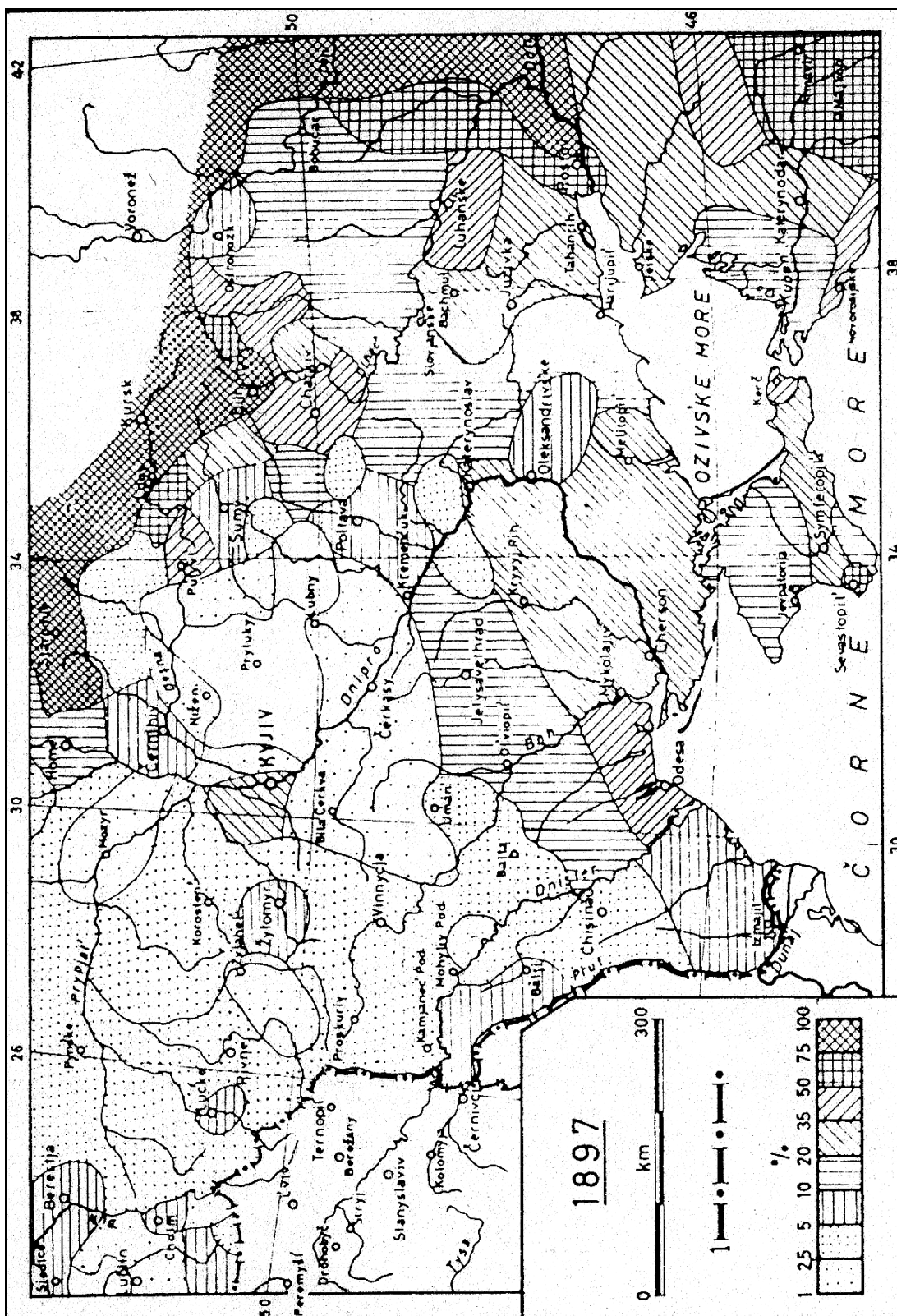

Рис. А1. Росіяни в Україні за переписом 1897 р. (у %) [471]

Додаток Б

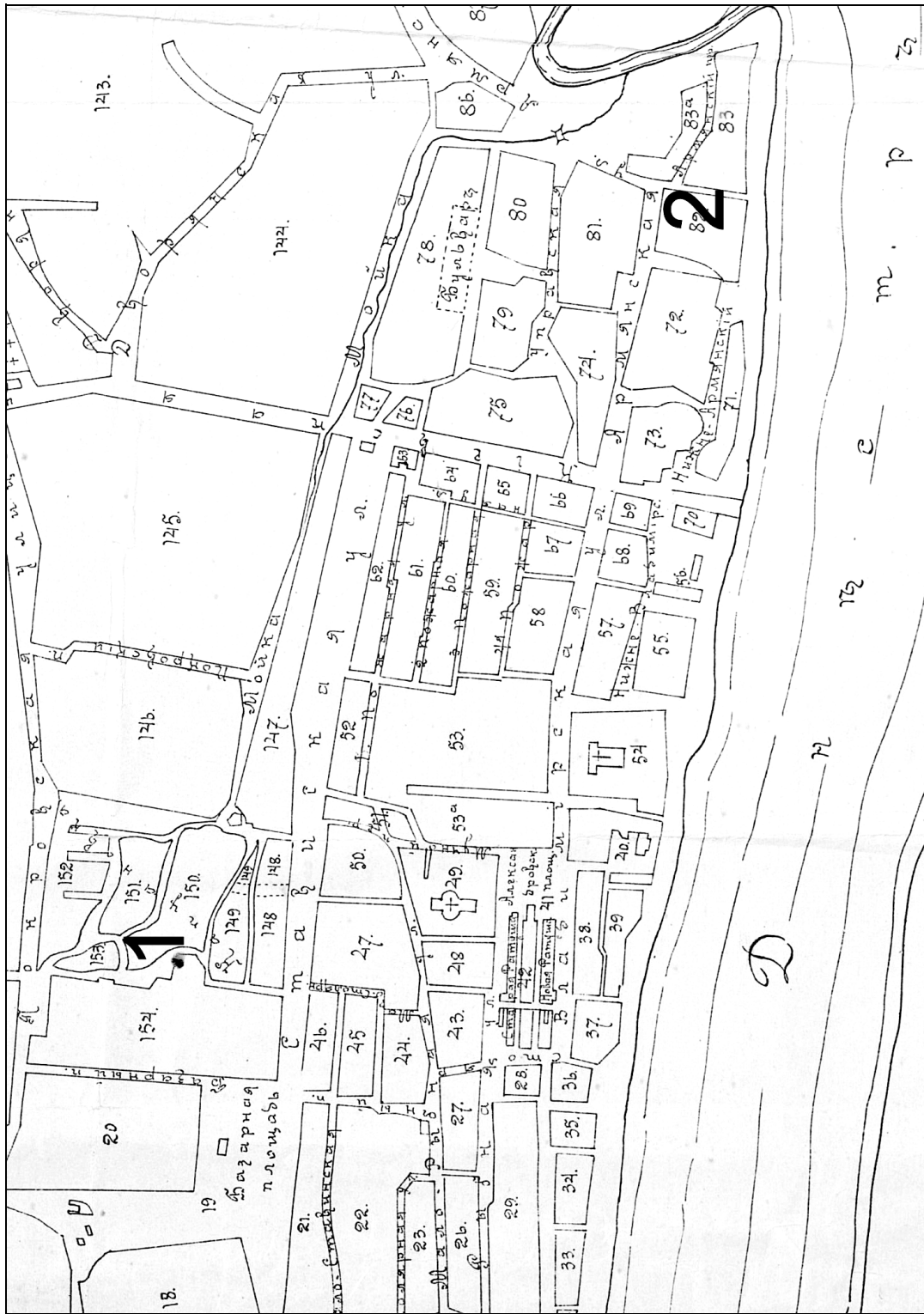

Рис. Б1. Фрагмент плану Могилева (1913) [430]:
1 – єврейський штетл, 2 – вірменський квартал

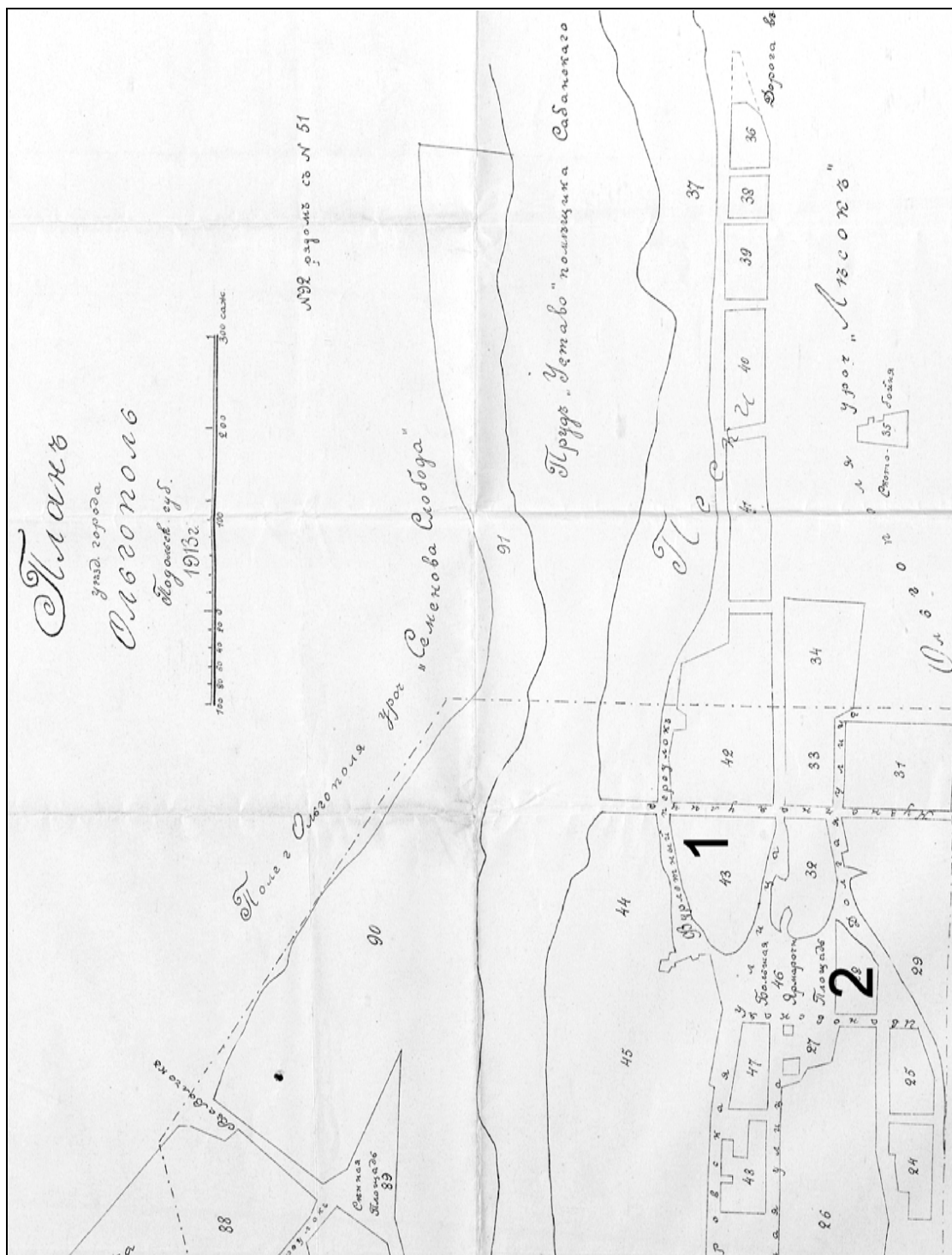

Рис. Б2. Фрагмент плану містечка Ольгополь Подільської губернії (1913) [431]:
1 – єврейський штетл, 2 – ринкова площа

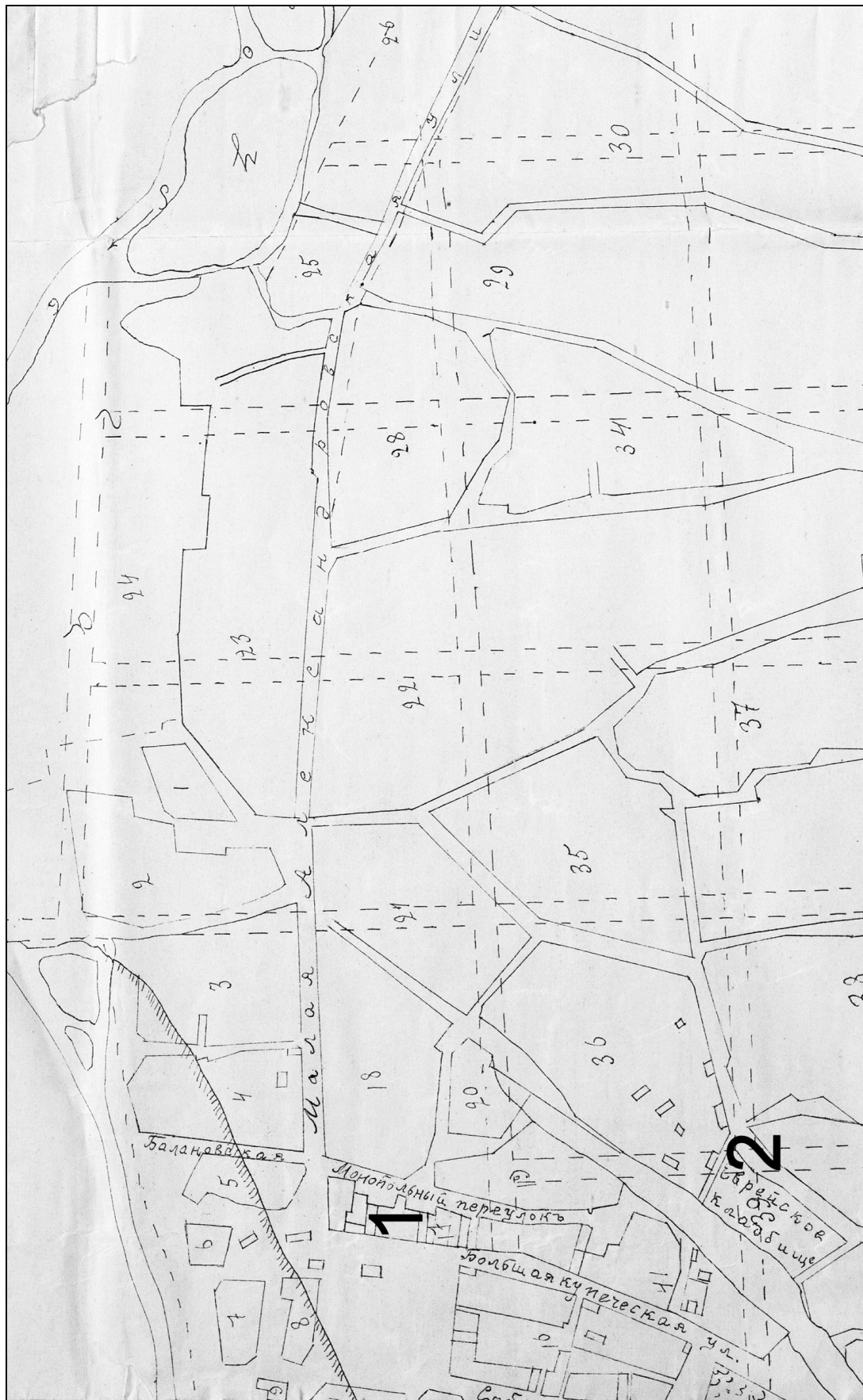

Рис. БЗ. Фрагмент плану містечка Гайсин Подільської губернії (1913) [429]:

1 – єврейський штетл, 2 – єврейський цвинтар

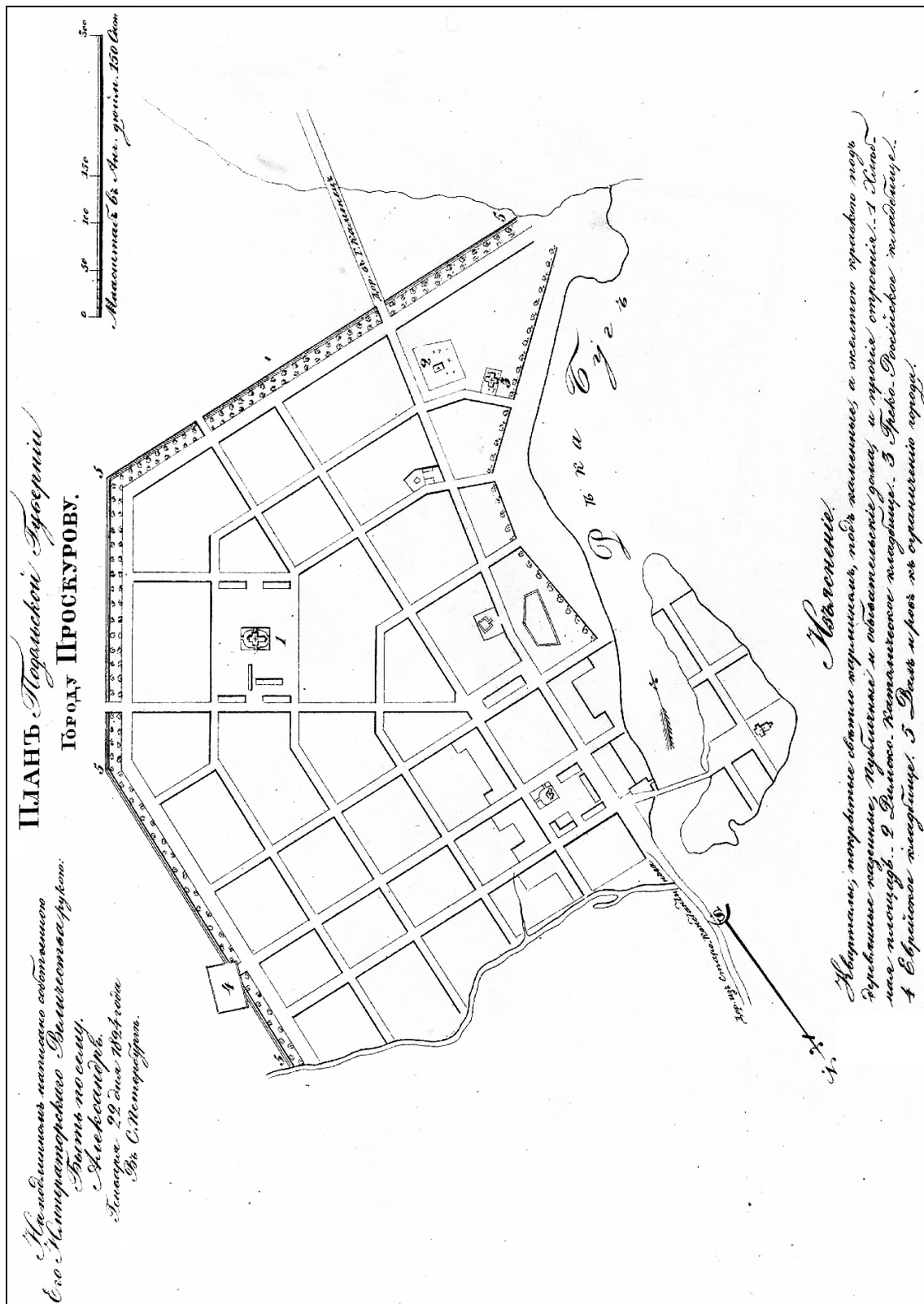
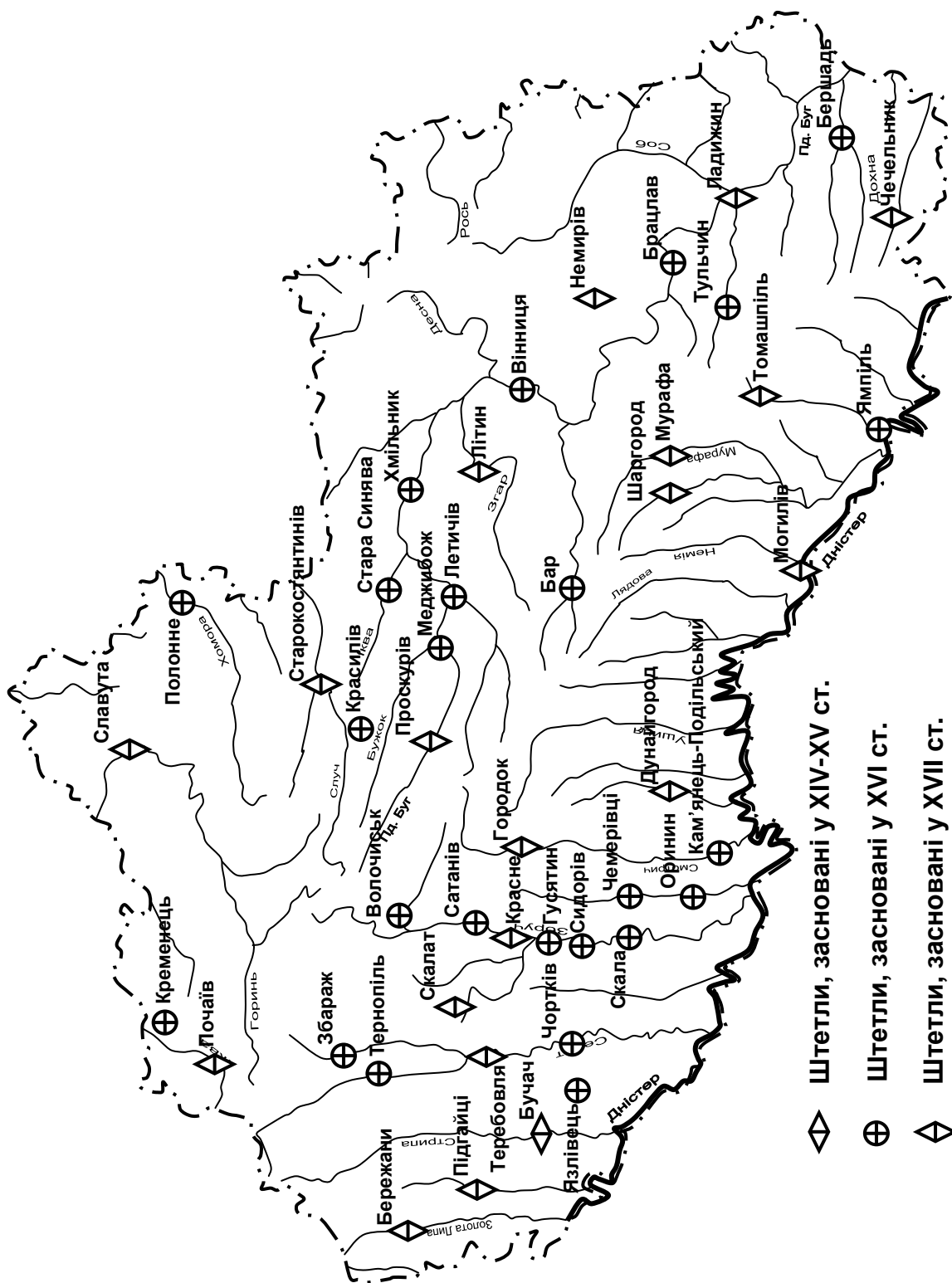

Рис. Б4. План містечка Проскурів (суч. Хмельницький) (1824)

- ◊ Штетли, засновані у XIV-XV ст.
- ⊕ Штетли, засновані у XVI ст.
- ◄ Штетли, засновані у XVII ст.

Рис. Б5. Найбільші штетли Поділля

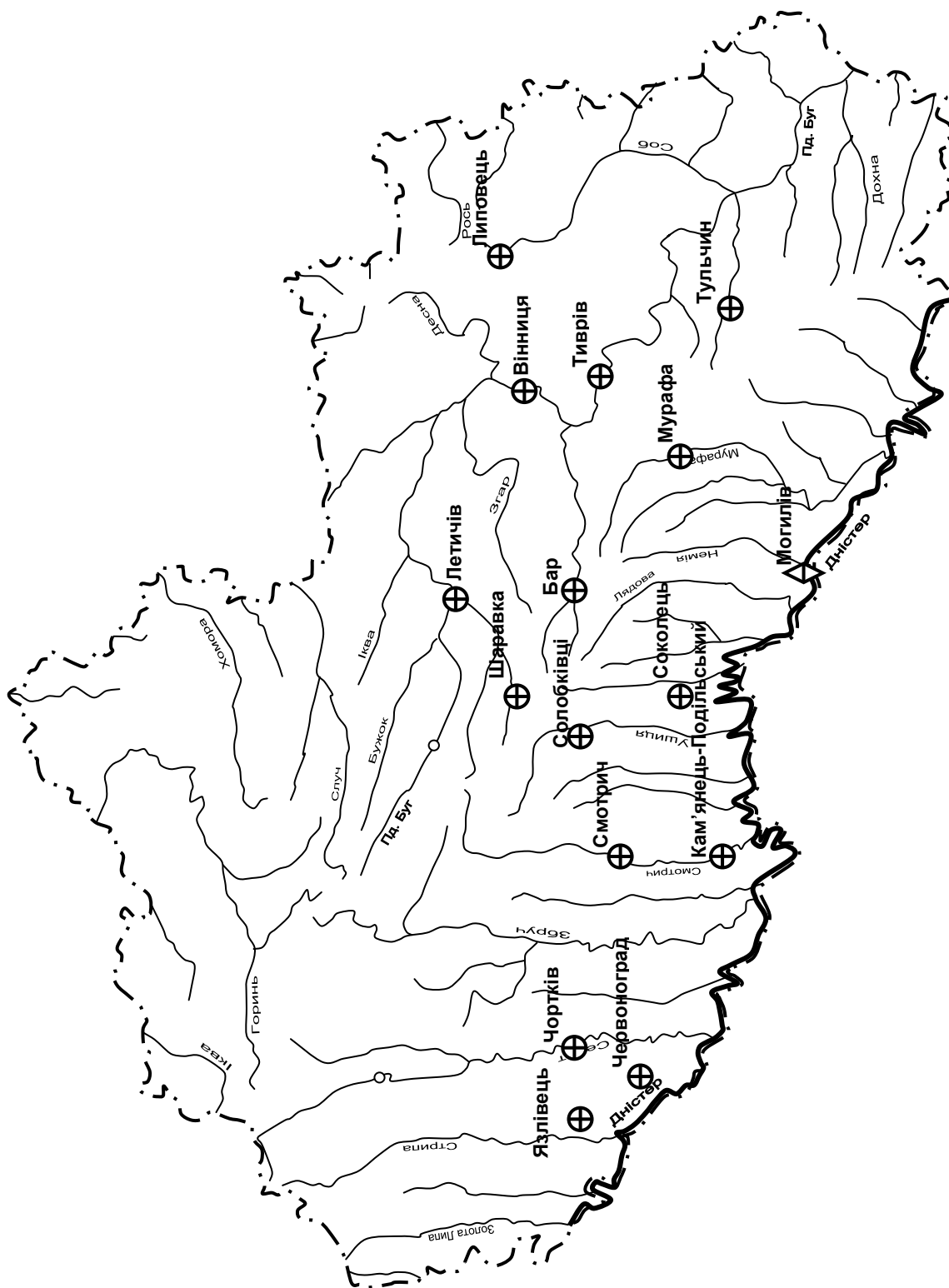
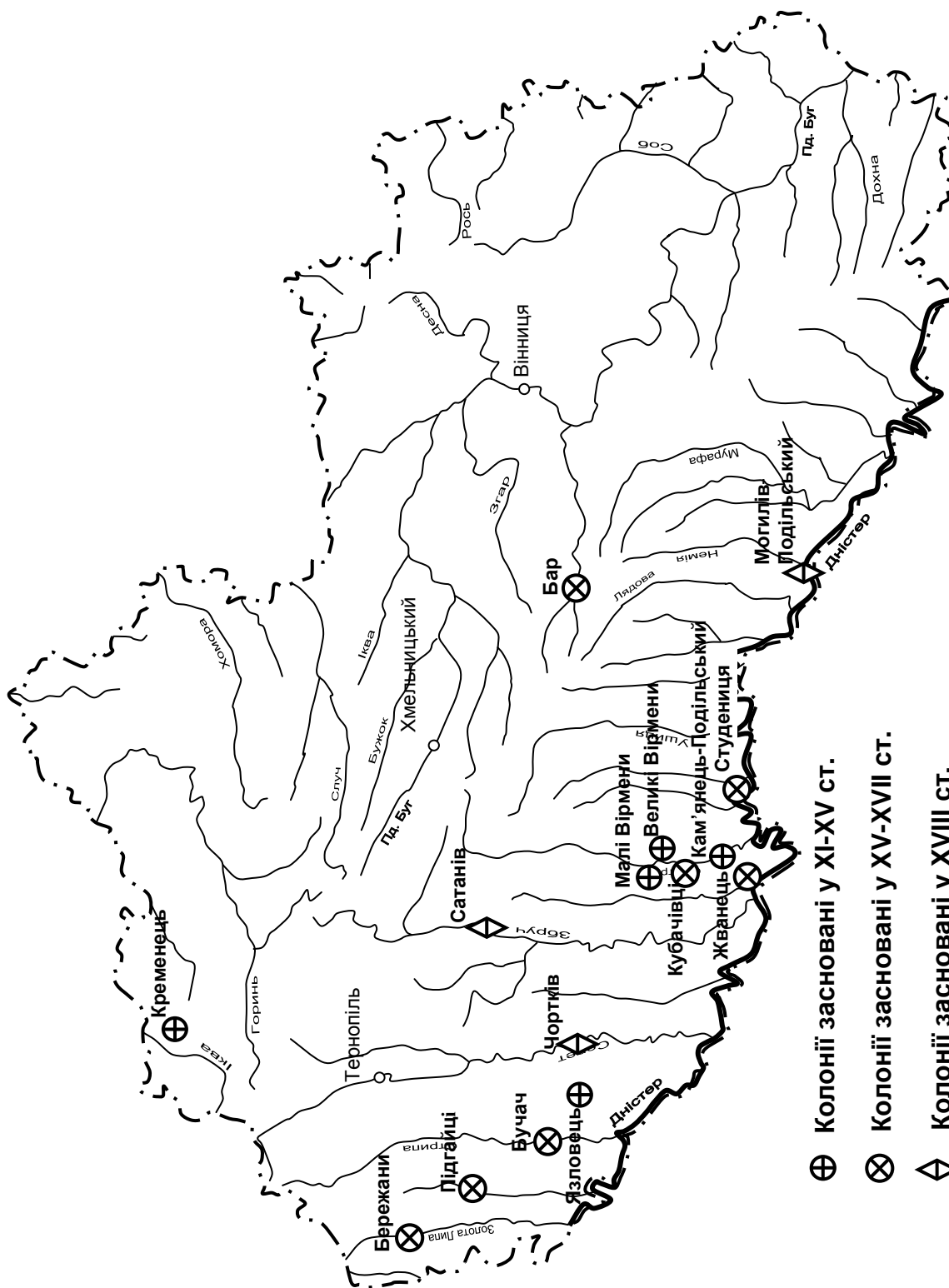

Рис. Б6. Домініканські сакральні споруди у Поділлі та Брацлавщині

- ⊕ Колонії засновані у XI-XV ст.
- ⊗ Колонії засновані у XV-XVII ст.
- ◊ Колонії засновані у XVIII ст.

Рис. Б7. Вірменські колонії Поділля

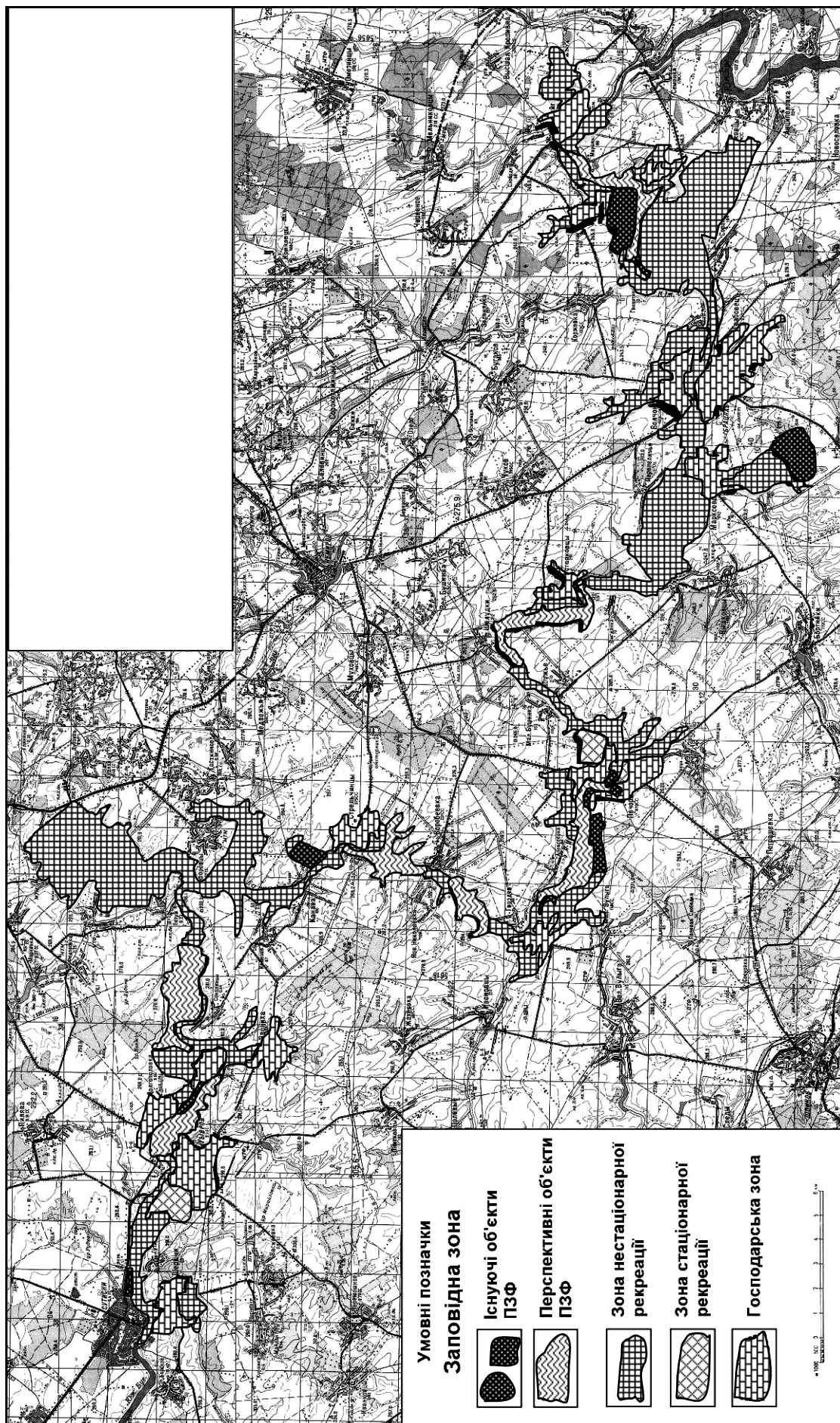

Рис. Б8. Функціональне зонування регіонального ландшафтного парку «Середнє Побужжя»

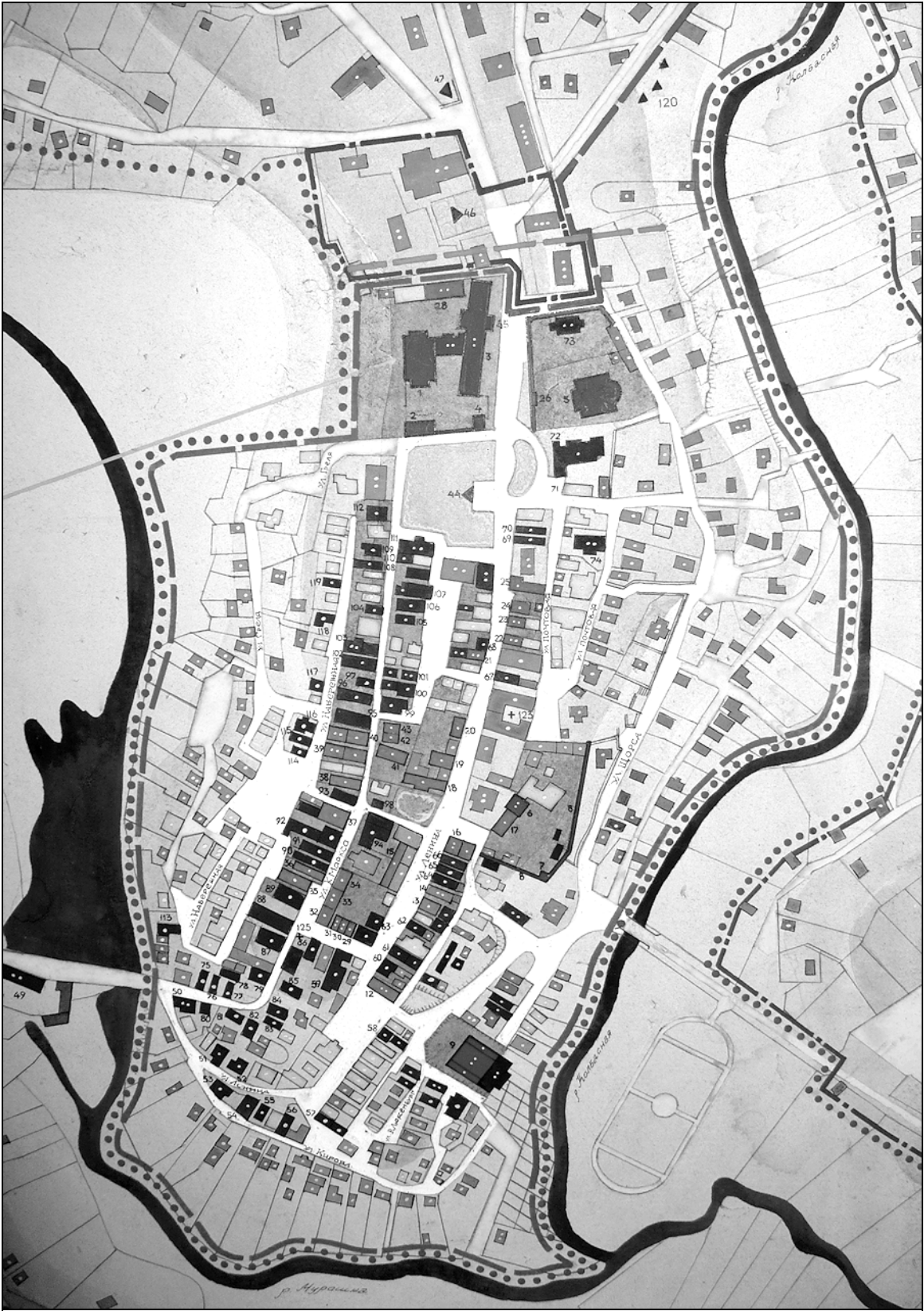

Рис. Б9. Фрагмент історико-архітектурного опорного плану містечка Шаргород Вінницької області

Додаток В

Таблиця В1

Об'єкти культурної спадщини у містечках Вінницької області [210, 410, 588]

Розташування	Назва	Історична довідка	Характеристика	Сучасний стан
м. Бар	Барський замок	Збудований у 1538-1540 рр. за наказом Бони Сфорци д'Арагон	Спочатку – дерев'яний, у 30-х рр. XVII ст. Г. Боплан спорудив кам'яний замок. Стіни подвійні з шарком ґрунту, п'ять двоярусних дерев'яних башт	Руїни старих фортечних стін на території міського парку.
	Костел св. Анни	Відомий з 1598 р.	Стиль неоготики	Добре зберігся
	Церква Успіння	Збудована 1738 р. (за іншими даними – 1757 р.)	Кам'яна триярусна церква	Добре збереглась, капітальний ремонт – 1978-1979 рр.
	Монастир Покрови	Заснований у 1616 р., дзвіниця з'явилась у 1908 р.	До пожежі у 70- рр. XVIII ст. – дерев'яний, з 1787 р. – кам'яний. Будинок без куполів та башт	Добре зберігся
м. Браїлів	Палац	Збудований у 1868 р.	Частина парку XIX ст.	Добре збережений. У приміщенні – загальноосвітня школа.
	Троїцький монастир	Збудований у 1767-1778 рр.	Цегляний, тринефний собор. Споруда у стилі бароко	
м. Вінниця	Вінницькі мури	До складу входять: Спасо-Преображенський кафедральний собор, Єзуїтський монастир	У соборі – діюча церква, у монастирі – державний обласний архів	Стан відмінний, за виключенням стін прилягаючих до вул. П. Осипенко та Володарського.
	Домініканський монастир	Збудований у 1624 р. Вхід до складу оборонного комплексу Мури.	Спочатку споруди монастиря були дерев'яними, а з 1760 р. – цегляний костел	Зараз розташований православний Преображенський собор. Стан: відмінний
	Єзуїтський монастир	Збудований у 1610-1617 рр. Вхід до складу оборонного комплексу Мури.		Проведено капітальний ремонт. У приміщеннях розташовані – Вінницький державний обласний архів та частково – Вінницький обласний краєзнавчий музей.
	Миколаївська церква	Збудована у 1746 р. Розташована на Старо-	Дерев'яна триярусна. У XIX сторіччі зведено кам'яний фундамент.	Стан – задовільний. Потребує ремонту. Використовується за

		му місті, на схилі долини Південного Бугу.			призначенням.
	П'ятничанський замок (садиба у П'ятничанах)	Згадується у 1543 р. Власник – Грохольські.	Головний корпус – квадратний двоповерховий будинок. Розташований у межах П'ятничанського парку, створеного у другій половині XIX сторіччі, площа – 32 га.		Стан задовільний, потребує реставрації, парк – упорядкування. У палаці – гуртожиток.
	Єрусалимка	Єврейський штелг, забудовувався з кінця XVIII ст.	Розташований у центрі міста, вздовж вул. Першоправневої		Майже не зберігся. Залишилися окремі занедбані єврейські будинки, які потребують реставрації.
м. Вороновиця	Храм Архангела Михайла	Збудований у 1793 р. М. Грохольським	Розташований у центрі містечка, діючий костюл		Стан нормальний
	Михайлівська церква	Збудована у 1752 р.	Дерев'яна трикупольна церква		Стан нормальний, використовується за призначенням
	Палац	Збудований у 1770-1777 рр., власник – М. Грохольський	Складається з палацу, господарського корпусу, погребу та водонапірної башти		Вимагає реставрації у першу чергу. У приміщенні палацу – бібліотека, музей авіації та космонавтики. Частково зберігся парк (каштан, ялина, липа, ялина, біла акація, сосна звичайна)
м. Гнівань	Костел	Збудований у 1900 р. на кошти поміщика Адольфа Биковського			Стан нормальний, використовується за призначенням
м. Дашів	Палац	Збудований у 1887 р. Власник – В. Потоцький	Одноповерхова споруда у стилі пізнього класицизму, з прилеглим парком, двоповерхові стайні, одноповерхові флігелі біля головного корпусу		Стан задовільний, збереглась частина палацу і західна частина парку. Колишній технікум.
	Михайлівська церква	Збудована у 1764 р.	Дерев'яна п'ятиголова церква		Стан нормальний, використовується за призначенням
м. Жмеринка	Вокзал залізничний	Збудований у 1899-1904 рр.	Будівля у стилі італійського неоренесансу		Стан нормальний, використовується за призначенням
	Костел	Збудований у 1910 р.	Будівля у стилі неоготики		Стан нормальний, використовується за призначенням
м. Літин	Костел	Збудований у 1856 р.			Стан нормальний, використовується за призначенням

	Сніжної				тєся за призначенням
м. Межирів Барського району	Успенський костел	Збудований у 1784 р., дїяв до 1937 р.			Стан задовільний, будівля напівзруйнована
	Синагога				Стан задовільний, будівля напівзруйнована
м. Могилів- Подільський	Будинок Потоцьких	Збудований у XVIII ст.			Стан нормальний
	Церква св. Парасеви	Збудована у 1775 р. Збудована на місці старішої, також – дерев'яної.	Дерев'яна, триголова		Стан нормальний, використовується тєся за призначенням
	Миколаївський собор	Збудований у 1754 р.	Побудовано з цегли, тринавіний, триапсидний та двохстовбний, має три глави		Стан нормальний, використовується тєся за призначенням
	Георгіївська (грецька) церква	Збудована у 1808-1819 р. за проектом І. Фрейвальда	Цегляна, триголова.		Стан нормальний, використовується тєся за призначенням
м. Муровані Курилівці	Палац Потоцьких	Збудований у 1805 р.	Розташований на території ландшафтного парку, закладеного Д. Міклером у XVIII сторіччі.	Стан нормальний, у приміщенні палацу – школа-інтернат	
м. Немирів	Палац Потоцьких	Збудований у 1894-1917 рр. архітекторами Г. Грінером, Е. Крамаржем	Двоповерхова будівля у стилі неокласицизму. Розташований на території ландшафтного парку (86 га). Територія характеризується м'яко вира- женим рельєфом з пологим схилом у бік ставка.	Стан нормальний, у приміщенні палацу – корпус санаторію «Авангард»	
	Костел			Стан нормальний, використовується тєся за призначенням	
м. Озаринці	Фортеця	Збудована у 1657 р.		Руїни фортеці, збереглися сліди валів та дві башти-каземати. Одна використовується під сміттєвалище, у другій – зберігається сіно.	
	Костел	Збудований у 1741 р. поміщиками Дзедушицькими	Базиліка з шестиколонним портиком	Стан нормальний, використовується тєся за призначенням	
	Успенська церква	Збудована у 1910 р.		Стан нормальний, використовується тєся за призначенням	
м. Печера	Палац Потоцьких		Двоповерхова будівля паладанської	Стан задовільний, у будівлі	

			архітектури, розташована у ландшафтному парку. Парк засновано в кінці XVII ст. На території зростає 60 видів і форм дерев та чагарників, які розташовані на корінних схилах р. Південний Буг, русло якої в районі паркової зони заповнене численними порогами. В парку збереглася алея 250-річних лип	розташована лікарня. Правий флігелів та переходи до обох флігелів - відсутні.
	Каплиця	Збудований у 1904 р.	Мавзолей є каплицею, що має в плані латинський хрест.	Стан нормальний, використовується за призначенням
	Церква Різдва Богородиці	Збудована у 1764 р.	Дерев'яна триверха	Стан нормальний, використовується за призначенням
м. Селище	Замок			Руїни, залишились башти
м. Тиврів	Домініканський кляштор	Збудований у 1569 р.	Цегляна двоповерхова будівля	Стан незадовільний, вимагає капітального ремонту
	Гідроелектростанція	Млин, перебудований у 1907 р.	Одноповерхова цегляна споруда, розташована на березі Південного Бугу.	Стан задовільний, вимагає капітального ремонту. Використовується за призначенням
м. Тульчин	Палац	Збудований у 1757 р. архітектором Лакруа	У стилі раннього класицизму. Крім палацу входить театр (перебудований), манеж, конюшні (не збереглися), турецька баня, оранжерея, службові приміщення. Біля палацу був парк, створений у 80-і роки XVIII ст. (не зберігся)	У 1975 р. здійснювались реставраційні роботи. У приміщенні – училище культури.
	Палац	Збудований у 1782 р.	У стилі раннього класицизму, цегляний, двоповерховий	
	Домініканський костел	Збудований у 1780 р., перебудований у 1874 р.	Цегляний тринефний костел у стилі раннього класицизму	
	Церква Успіння	Збудована у 1789 р.	Цегляна двоповерхова церква у стилі класицизму	
м. Хмільник	Садиба	Початок XX ст., збудована за проектом архітектора І.А. Фоміна	До складу входять: палац, башта замку, міст. Цегляний двоповерховий палац у стилі неокласицизму збудовано у 1911-1915 рр. Кам'яну восьмигранну вежу замку збудовано у 1534 р., вона входила до системи укріплень, які були на	Палац у 80-х роках XX сторіччя використовувався як готель, зараз – у занедбаному стані, вимагає капітального ремонту. Вежу замку у 70-х р. XX сторіччя

			«Чорному шляху». Кам'яний міст через Південний Буг побудовано у 1915 р.	облицьовано керамічною плиткою, що знизило її привабливість. У занедбаному стані, вимагає капітального ремонту. Міст експлуатується, знаходиться у нормальному стані.
	Костел Трійці	Збудований у 1603 р.		Стан нормальний, функціонує, використовується за призначенням
м. Чернятин	Палац	Збудований у 1830 р., збудований архітектором Г. Ітгаром	У неготичному стилі, на місці оборонного замку XVII ст. Парк з системою ставків (31 га) навколо маєтку закладено Д. Маклером на місці дубового лісу у XVIII ст.	Стан задовільний, потребує капітального ремонту. У палаці розташований сільськогосподарський технікум
м. Шаргород	Замок	Кінець XVI ст.	Кам'яна двоповерхова будівля у стилі ренесансу	Рештки мурів, зміцнених контрфорсами, віділлала перебудована башта. Вимагає капітального ремонту
	Миколаївський монастир	Початок XVIII-XIX ст.	Складається з Миколаївського собору, приворотного корпусу з дзвіницею, братського корпусу з Михайлівською церквою, кутової вежі і господарського корпусу.	У нормальному стані, використовується за призначенням
	Синагога	Збудована у 1589 р.	Велика кам'яна прямокутна споруда	У задовільному стані, вимагає капітального ремонту
	Костел Флоріана Шарого	Збудований у XVIII ст.	З каменю та цегли, у стилі барокко	У нормальному стані
	Заїзд	Збудований у XIX ст.	Одноповерхова дерев'яна споруда, на високому цоколі, з підвалом. Має наскрізний проїзд по центру	
	Костел непорочного зачаття діви Марії	Заснований у 1627 р., після руйнування відбудований у 1786-1791 рр.	У стилі барокко	
м. Шпиків	Замок	Збудований у 1760 р.	За рахунок особливостей рельєфу палацові будівлі одно-двоповерхові	Віділлала тільки кутова башта. У незадовільному стані.
	Цукровий завод	Збудований у 1844 р.		У 2008 році повністю розібраний

Таблиця В2

Об'єкти культурної спадщини містечок Хмельницької області [210, 410, 588]

Антоніни	Комплекс споруд садиби	Збудований у 2-ї половини XVIII сторіччя архітектором Ф.Арво	Садибний комплекс у стилі бароко, складається з флігеля палацу, манежу, огорожі та трьох воріт. Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва XIX століття — один із кращих заповідників в Україні цінних порід дерев, з 1960 знаходиться під охороною держави.	Садибний комплекс у задовільному стані, вимагає капітального ремонту
Зіньків, Віньковець- кий район	Руїни замку	Замок збудований у 1450 р. для захисту від татарських набігів.	Початково замок був трикутний, одним боком виходив на р. Ушицю, іншими нависав над глибоким яром. Стіни фортеці були по 85 м в довжину кожна, на кутах стояли 3- та 4-поверхові башти. Загальна площа твердині була близько 0,5 га.	На сьогодні із трьох веж залишилась тільки одна, майже вщерть зруйнована. До замку прилягали численні підвали та підземні ходи, з яких частина збереглася досі.
	Костел Святої Трійці	Збудовано в 1450 році під захистом стін замку.	Костел відновив у 1708 році Адам-Микола Сенявський.	Використовується за призначенням
	Свято-Михайлівська церква	Збудована коштом парафіян у 1769 р.	Дерев'яна церква, зведена на кам'яному фундаменті, має три бані. Окремо від храму стоїть дзвіниця, також зроблена з дерева.	У 2007 р. розпочато реставрацію
	Троїцька церква	Збудована в 1621 р. поруч із руїнами кам'яної церкви, зведеної, за переказами, Петром Одровонжем близько 1460 р.	Кам'яна одноповерхова церква	
Жванець, Кам'янець- Подільсь- кий район	Замок	Споруджено у XV столітті, перебудовано у XVI-XVII століттях.		Збереглась північна частина території з баштою. У занедбаному стані, вимагає капітального ремонту

	Вірменський костел (Вірменська фортеця)	Збудована у 1782-1786 рр.	Розташована в центрі Жванця, на його давній мисовій частині, оточеній з півдня Дністром, а з північного заходу - Жванчиком. У плані - це неправильний чотирикутник площею близько 0,5 га [424].	Стан нормальний. Використовується за призначенням.
Ізяслав	Костел Святого Михайла та монастир отців Бернардинів	Збудований у 1622 р.	Бароковий ансамбль будівель колишнього монастиря отців Бернардинів та костелу Святого Михайла. Другий, після львівського, за значенням, осередок ордену в <i>Руській Провінції</i> [276].	Знаходиться у задовільному стані, вимагає капітального ремонту. З початку XX сторіччя і до сьогодні використовується як в'язниця. Пам'ятка культури національного значення.
	Старозаславський замок	Збудований у 1539 р.	Розташований на території старого замку, при впадінні р. Сошені до р. Горині. Двоповерхова споруда з підвалами і двоюрною прибудовою на заході [508]	У 2006 р. виділено кошти на збереження та реставрацію замку. Знаходиться у задовільному стані, ушкоджений північний фасад, вимагає капітального ремонту. Пам'ятка культури національного значення.
	Костел Святого Івана Хрестителя (церква Святого Івана Хрестителя)	Збудована у 1599 р.	Збудований з каменю та цегли, представляє шести стовпову базиліку [557]	Знаходиться у занедбаному, напівзруйнованому стані. Вимагає капітального ремонту. Пам'ятка культури національного значення.
	Садиба	Середина XVIII ст.	Розташована на території замку XV ст. До складу входять: палац та костел. <i>Палац князів Сангушків</i> - барокова будівля, частина архітектурного комплексу, розташованого в осерді Нового Заслава, на півострові при впадінні річки Понори до річки Гориня. Збудований у XVIII сторіччі. Поєднаний з Новозаславським замком [408].	Палац занедбаний і перебуває у стані живописної руїни [203, 215].
	Костел Святого	Збудований у 1747 р.	Входить до складу садиби. Цегляна, шести	Використовується за

	Йосипа та отців Лазаритів			стовпова базиліка. До костюлу примикає триповерховий кам'яний монастирський комплекс (кінець XIX ст.)	призначенням [275]
Китайгород, Кам'янець-Подільський район	Костел Діви Марії	Збудований у 1772-1776 рр.		Кам'яна одноступована будівля	У нормальному стані. Використовується за призначенням
Панівці, Кам'янець-Подільський район	Замок	Збудований у середині XVI ст.		Розташований у середній частині високого мису, який омивається з трьох сторін р. Смотрич.	Руїни замку
Саганів	Міська брама	Збудована у XV-XVI ст.		Розташована у південній частині містечка, недалеко від покатої прибережної смуги, у місці злиття р. Збруч з безіменним струмком. Кам'яні, квадратні у плані. Товщина стін – 2,2 м.	
	Замок	Збудований у XIV ст.		Розташований на високому лівому березі р. Збруч. Складається з 4 веж.	У незадовільному стані, вимагає капітального ремонту
	Синагога	Збудована у 1532 р.		Кам'яна, стіни укріплені контрфорсами. У стилі ренесансу. Виконувала оборонні функції.	Перебуває у крипичному стані, вимагає капітального ремонту
Чорнокозинці, Кам'янець-Подільський район	Замок	Збудований у другій половині XIV ст.		Замок складається з двох різночасових частин: старої, південної та північної, збудованої на початку XVIII ст.	Руїни
Ямпіль, Білогірський район	Костел Святого Йосипа	Збудований у 1608 р.			Руїни. Зберігає фундамент і фрагмент стіни головного фасаду
Ямпіль, Білогірський район	Тихомільське городище (XII ст.), з рештками фортеці (XVI ст.)	Вперше згадується у літописі 1152 р.		Розташоване у басейні р. Горині, на півдні дотичне до Ямпільського ставка. Від фортеці збереглась башта, розташована на південь від городища	

Додаток Г

Рис. Г1. Містечко Вінниця на поштовій листівці початку XX сторіччя,
Поштова вулиця

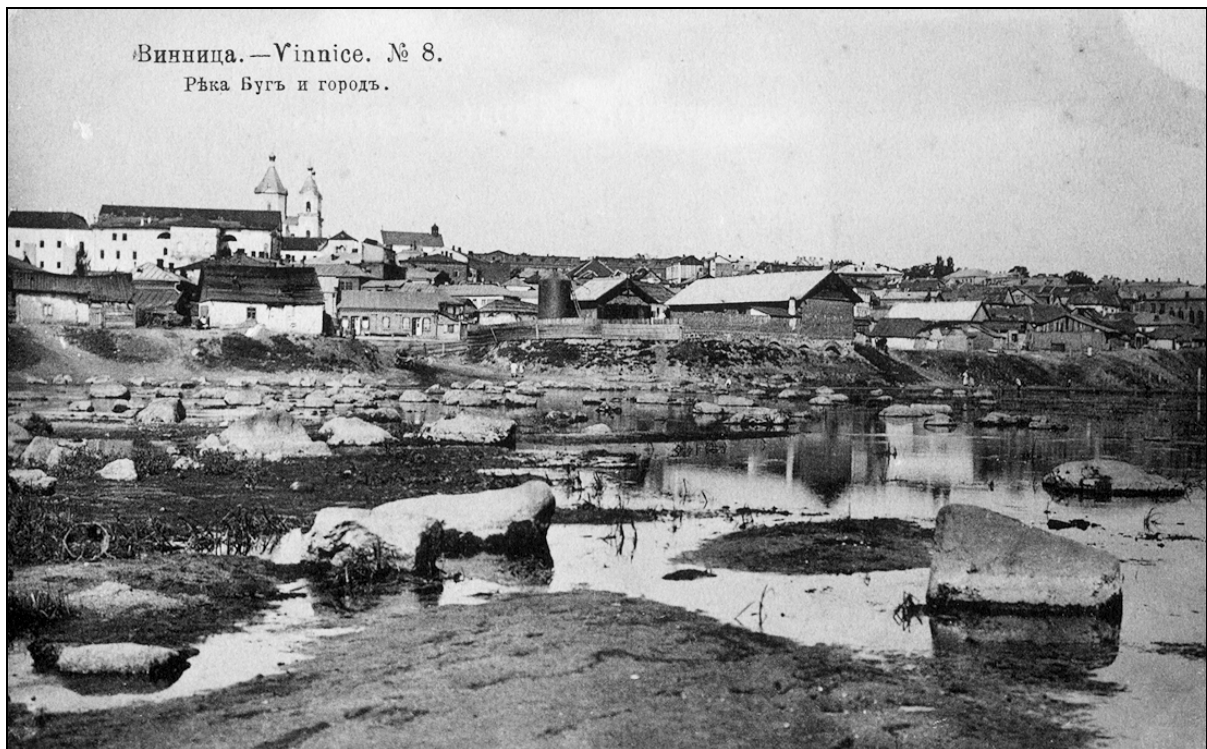

Рис. Г2. Містечко Вінниця на поштовій листівці початку XX сторіччя,
вигляд від річки Південний Буг

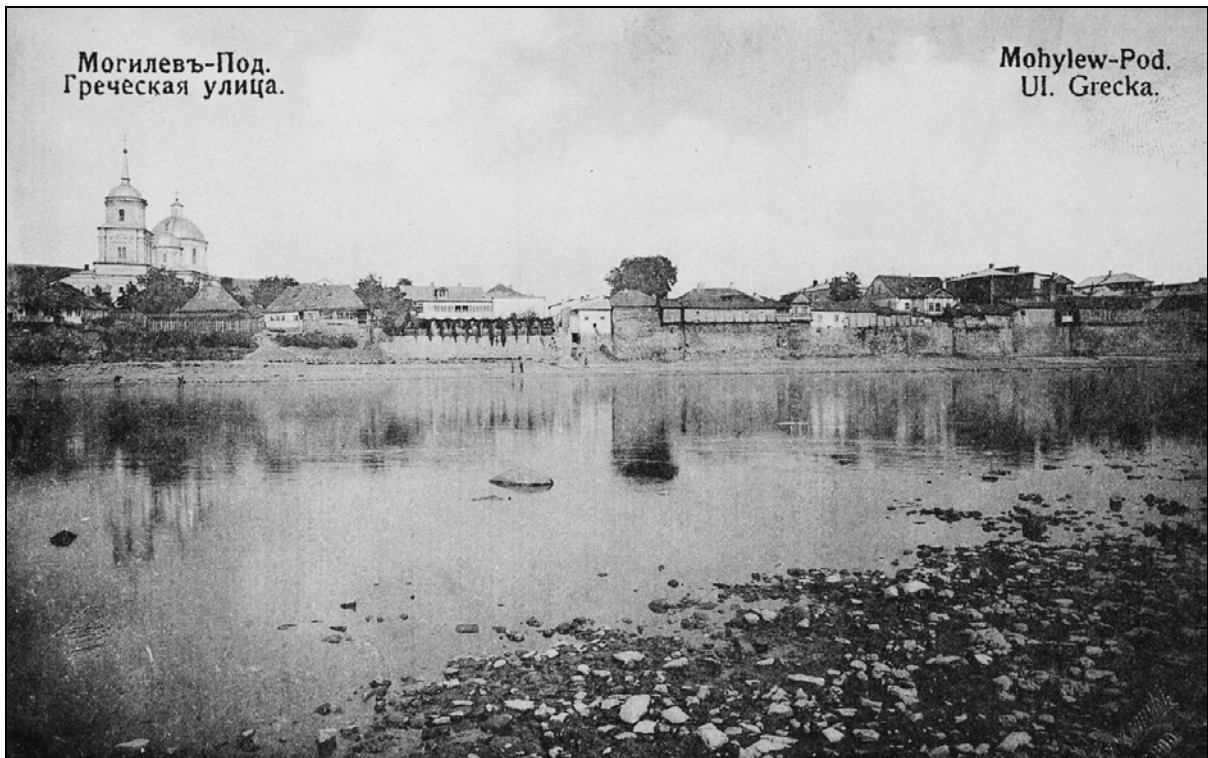

Рис. Г3. Містечко Могилів-Подільський на поштовій листівці початку ХХ сторіччя, Грецька вулиця

Рис. Г4. Містечко Могилів-Подільський. Рештки єврейського штетлу (авторське фото, 2010)

Рис. Г5. Містечко Вінниця. Єврейський штетл Іерусалимка (1927)

Рис. Г6. Містечко Брацлав.
Єврейський цвинтар (авторське фото, 2010)

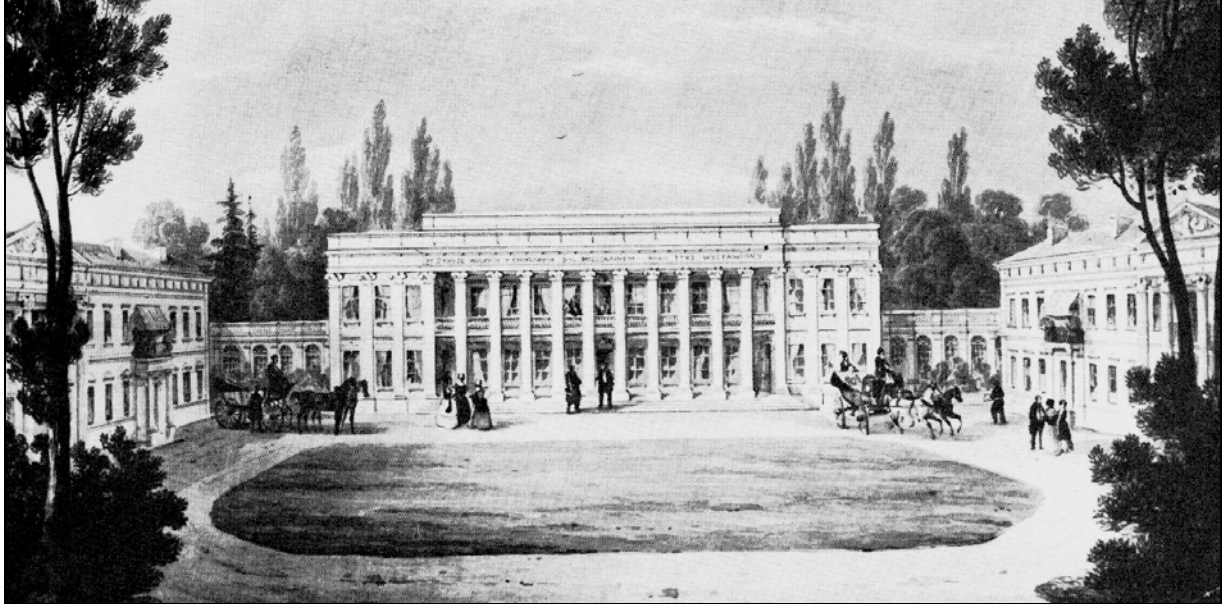

Рис. Г7. Містечко Тульчин.
Загальний вид палацу (акварель Й. Ріхтера, 1835) [588]

Рис. Г8. Містечко Тульчин.
Сучасний вигляд палацово-паркового комплексу (авторське фото, 2010)

Рис. Г9. Містечко Могилів-Подільський.
Рештки вірменського кварталу (авторське фото, 2010)

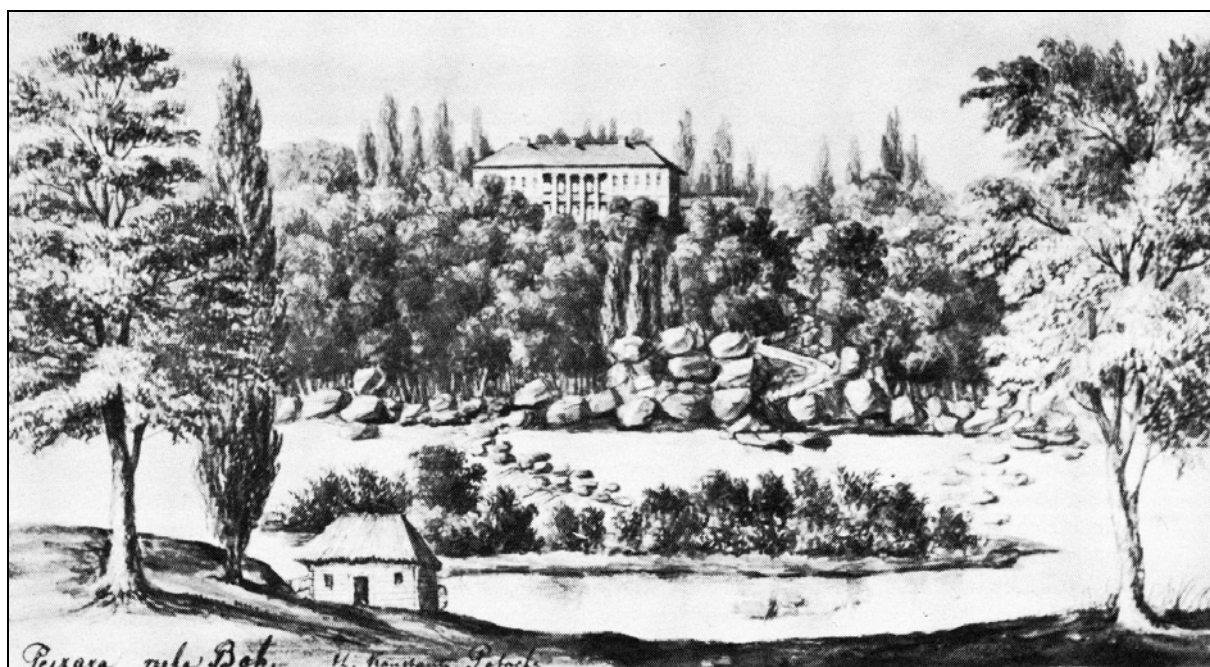

Рис. Г10. Містечко Печера. Вид на палац і парк зі сторони Південного
Бугу.
Рисунок Н. Орди від 1870 р. [588, с. 259]

Рис. Г11. Містечко Печера. Загальний вигляд палацу (1917 р.)
[588, с. 261]

Рис. Г12. Містечко Печера.
Сучасний вигляд палацу (авторське фото, 2010 р.)

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ОСНОВИ ТЕОРІЇ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ КУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ	5
Географічне трактування концепції культури	7
Географічне трактування концепції етнокультури	18
Аналіз концепцій культурного ландшафту в американській та європейській географії	22
Концепція культурного ландшафту в руській та українській географії	31
Властивості та структура культурного ландшафту	40
Принципи і методи досліджень культурних ландшафтів	48
РЕГІОНАЛЬНЕ ЕТНОКУЛЬТУРНЕ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО	53
Етнокультурне ландшафтознавство: предмет і об'єкт	53
Ландшафт: культурний versus етнокультурний	57
Етнокультурний ландшафт як регіон	66
Фізико-географічні особливості Поділля як етнокультурного регіону	76
ЕТНОГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОДІЛЛЯ	83
Дослідження етноландшафтів у ХІХ сторіччі	83
Дослідження етноландшафтів у ХХ-ХХІ сторіччях	89

Етнологічна історія заселення регіону	92
ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА СТРУКТУРА ЕТНОЛАНДШАФТІВ МІСТЕЧОК ПОДІЛЛЯ	109
Формування селитебної мережі регіону	112
Загальні особливості етнокультурних ландшафтів містечок регіону	123
Історія вивчення подільських містечок	124
Етимологія терміну «містечко»	129
Дефініція та критерії виділення «містечка»	130
Історія формування етноландшафтів містечок Поділля	135
Етнографічна та демографічна характеристика містечок	138
Ландшафтна структура містечок Поділля	140
Ландшафтна структура штетлів	149
Польська етнокультура у містечках Поділля	167
Вірменські культурні ландшафти	180
ПЕРСПЕКТИВИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ І ОХОРОНА ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ МІСТЕЧОК ПОДІЛЛЯ	186
ПІСЛЯМОВА	201
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	206
ДОДАТКИ	243

Монографія

ВОЛОВИК В. М.

**ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ
МІСТЕЧОК ПОДІЛЛЯ**

Редактор *Денисик Г. І.*

Технічний редактор

Комп'ютерна верстка *Воловик В. М.*

Здано в набір Підписано до друку

Формат Папір офсетний Друк різнографічний. Ум. друк. арк.

Гарнітура Times New Roman, Arial.

Замовлення №

Наклад

Віддруковано ПП «О. Власюк»

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру

ДК №